

М.АСҚАРОВА, Ҳ.АБДУРАҲМОНОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ГРАММАТИКАСИНИНГ
ПРАКТИКУМИ**

ТОШКЕНТ
«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
1981

Мазкур курс — «Ўзбек тили грамматикасининг практикуми» республикамиз педагогика институтлари ва университетлари ўзбек тили ва адабиёти факультетларининг I курсида ўтилади.

Ушбу дарслик «Ўзбек тили грамматикасининг практикуми программаси»¹ асосида тузилди.

Практикум курсидан кузатилган мақсад студентларга ўрта мактабда олган билимларини аслатиш, шу билимни бирмунча чуқурлаштириш, оғзаки ва ёзма нутқ кўникмаларини ривожлантириш, орфография, орфоэпия ва пунктуация қоидаларини сингдириш, шу тариқа уларни иккинчи курсдан бошлаб ўтиладиган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» назарий курсига тайёрлашдир.

Бундан ташқари, студентларнинг кўпчилиги республикамизнинг турли областларидан, узоқ район ва қишлоқларидан келадилар, шу сабабли уларнинг нутқи, билим савияси ҳар хил бўлади, айниқса, ёзма нутқ билан оғзаки нутқлари орасидаги боғланиш номукамал бўлади. Бу нуқсонлар мустақил бажарилган ёзма ишларда янада яққолроқ кўринади. Шунинг учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсини институт программаси асосида ўтишдан олдин лексика, фонетика, морфология, синтаксис, орфоэпия ва орфографиядан, қисқароқ бўлса-да, маълумот бериш ҳар бир жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

1. **Фонетика, графика, орфография ва орфоэпия.** Бу бўлим нутқ товушлари ва ҳарфлар, унли ва ундощлар, ҳарф ва товуш ўртасидаги муносабатлар, алфавит, русча-интернационал сўзлар таркибидаги товушларнинг айтилиши ва ҳарфий ифодаси, бўғин ва урғу (хусусан, лексик урғу) каби ҳодисаларни, қўшма сўзлар имлоси, бош ҳарфлар имлоси, бўғин кўчириш ҳақидаги қоидаларни ўз ичига олади. Логик урғу бевосита синтактик ҳодисалар билан боғлиқ бўлганлиги учун қўлланманинг синтаксис қисмида ўтатилади. Аммо орфографиянинг айрим масалалари, масалан, родда, қўшма ва жуфт сўзлар имлоси, бош ҳарфларнинг ёзилиши ва ҳо-

¹ Х. Абдурахмонов. «Ўзбек тили грамматикасининг практикуми программаси». Тошкент, 1971.

казолар қисман морфологияда ҳам (ҳар бир сўз туркуми билан боғлиқ ҳолда) такрорланади.

Эслатма. Бу бўлимнинг «Орфография» қисми 1956 йил 4 апрелда тасдиқланган «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» негизиде ёритилди, хусусан, шу қоидаларнинг айримлари ўзгаришсиз олинди, айримлари маълум сабабларга кўра тушириб қолдирилди, айримларининг таърифи бирмунча кенгайтирилиб тўлдирилди, янги масоллар билан бойитилди. Орфография қоидаларини амалий жиҳатдан ўзлаштиришга қаратилган машқлар ҳам берилди.

II. Лексикология ва фразеология. Бу бўлимда сўзнинг ўз ва кўчма маънолари, омонимия, синонимия, антонимия каби ҳодисалар ёритилди. Шунингдек, фразеологияк бирикмалар, уларнинг турлари ва фарқлари баён этилди, шулар билан боғлиқ бўлган машқлар берилди.

III. Морфология. Бу бўлимда ўзлаштирилиши қийинроқ деб топилган масалаларга батафсилроқ, бошқаларига эса қисқароқ тўхталди. Шунга кўра айрим масалаларнинг тартиби ҳам бирмунча ўзгарди. Чунончи, сўз ясовчи аффикслар ҳар бир сўз туркумининг охирида эмас, балки бош қисмида ёритилди. Қўшма, жуфт сўзларнинг имлоси ва тузилишига, бош ҳарфларнинг ёзилишига ҳам қисман ўрин берилди (бу масалалар асосан, «Орфография» бўлимида ёритилади).

Аффиксларнинг ўрни ва сўзга қўшилиш тартиби, отлардаги эгалик ва феъллардаги шахс-сон категорияларининг фарқи, келишиклар ва кўмакчиларнинг функция жиҳатдан ўхшаш томонлари ва фарқлари ҳам айтилди. Бироқ морфологияк категорияларнинг тартиби, хусусан, сўз туркумларининг тартиби асосан сақланди.

IV. Синтаксис. Бу бўлимда сўзларнинг ўзаро боғланиши (моллашув, бошқарув ва битишув), сўз бирикмаси, унинг турғун бирикма ва қўшма сўздан фарқи, гап бўлаклари, бир составли гаплар ва уларнинг турлари, ундалма, кириш сўз, қўшма гаплар (боғланган қўшма гаплар, эргаш гапли қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар), кўчирма ва ўзлаштира гаплар, мураккаб типдаги қўшма гаплар баён қилинди, уларни мустаҳкамлашга оид машқлар берилди.

Тиниш белгиларининг ишлатилиши синтактик категориялар ичида ёритилди, аммо айрим мураккаб пунктуацион ҳодисалар қўлланма охирида алоҳида берилди.

«Практикум»даги барча мисол ва машқлар бадий асарлардан, ўзбек халқ оғзаки ижодидан олинган гаплар, текстлар асосида тузилди.

Қўлланмадан педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетлари сиртки, кечки бўлим I курс студентлари ҳам фойдаланса бўлади.

1-§. Фонетика (грекча phone — товуш сўзидан олинган) тилшуносликнинг нутқ товушларини ўрганувчи бўлимидир.

Ҳар бир тилнинг фонетикаси ўша тилдаги товушларнинг ҳосил бўлиши, талаффузи, классификацияси, фонетик қонуниятлари, нутқдаги фонетик процесслар, талаффуз ва ёзувнинг ўзаро муносабати, шунингдек, урғунинг хусусиятлари каби ҳодисаларни ўрганadi.

Инсон тили товуш тилидир. Тилдаги сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар нутқ товушлари ёрдамида ҳосил бўлади.

2-§. Нутқ товушларининг пайдо бўлишида иштирок этувчи органлар **нутқ органлари**, шу органлар йиғиндиси эса **нутқ аппарати** деб аталади. Нутқ аппарати дўртга бўлинади: **1. Нафас аппарати** — ўпка, диафрагма, бронхлар (ўпкадаги найчалар), трахея. Нафас аппарати ўзидан юқоридаги аппаратларга ҳаво оқимини етказиб бериш вазифасини бажаради. **2. Бўғиз (ҳиқилдоқ) бўшлиғи** — ҳалқасимон, пирамидасимон, қалқонсимон тоғайлар ва ун (овоз) пайчалари жойлашган қисм. У овоз манбаи ҳисобланади. **3. Оғиз бўшлиғи** — тил, таянглай, кичик тил, тиш ва лаблар жойлашган қисм. У шовқин манбаи саналади. **4. Бурун бўшлиғи** — товуш оҳангига алоҳида тус беришда иштирок этувчи қисм. **5. Марказий нерв системаси** нутқ органлари ҳаракатини юзага келтиради ва бу ҳаракатни бевосита бошқариб туради.

1-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Фонетика нимани ўрганadi?
2. Товуш ва фонема нима? Уларнинг фарқи нимада?
3. Нутқ органлари ва нутқ аппарати нима?
4. Нутқ аппаратига нималар кирadi?

3-§. Нутқ органларининг маълум бир товушни ҳосил қилиш пайтидаги ҳаракати ва ҳолати **артикуляция** дейилади. Шу органларнинг бирор товушни ҳосил қилишда актив иштирок этган қисми **артикуляция ўрни**, товушларни ҳосил қилишда икки органнинг ўзаро жипслашуви натижасида товушнинг портлаб чиқиши ёки жипслашмаган органлар орасидаги бўшлиқдан ҳавонинг сирғалиб ўтиши эса **артикуляция усули** деб аталади. Чунончи, б, м товушларини талаффуз этганимизда икки лабнинг актив иштирок этаётгани сезилиб туради. Демак, бу товушлар артикуляция ўрнига кўра

лаб товушлари саналади; б, п товушларини талаффуз қилганимизда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими икки органнинг (икки лабнинг) жипслашувидан юзага келган тўсиқдан портлаб ўтади; с, з товушларини талаффуз қилганимизда эса тилнинг учи юқорига кўтарилади, натижада ҳаво оқими тил учи билан милк (танглайнинг олдинги қисми) орасидаги тор ораликдан сирғалиб чиқади. Демак, артикуляция усулига кўра б, п ундошлари портловчи, с, з ундошлари эса сирғалувчи товушлар саналади.

4-§. Товуш ва фонема, нутқ товушлари ва фонемалар ўзаро фарқ қилади. Товуш нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлинмайдиган энг кичик бирлигидир. Товушнинг сўз маъноларини фарқлашда хизмат қиладиган тури фонемадир.

5-§. Товушни ҳарфдан фарқ қилмоқ керак. Товушларни айта-миз ва эшитамиз. Ҳарфларни эса ёзамиз, кўрамиз ва ўқиймиз. Демак, ҳарф нутқ товушларининг ёзувдаги шартли белгиси, символидир.

Ҳарфларнинг қатъий бир тартибда жойлашган йиғиндиси алфавит дейилади.

Ўзбек алфавитида 33 та ҳарф ва 2 та белги (ъ, ь) бор: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ь, ь, э, ю, я, ў, қ, ғ, ҳ.

Кўрииб турибдики, ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган товушларни ифода этган ў, қ, ғ, ҳ ҳарфлари алфавитнинг охиридан ўрин олган. Қолган ҳарфларнинг жойлашуви эса рус алфавитидаги тартибдан фарқ қилмайди.

Ўзбек тилида айрим ҳарфлар бир неча товушни ёки бир товушнинг бир неча вариантини ифодалати мумкин. Масалан, *сиз, ирода, икки, келди, пичоқ, пишди* сўзларидаги и товуши сўзнинг қаерида, қандай товуш билан ёнма-ён келишига қараб турлича талаффуз қилинади, аммо битта ҳарф орқали ифодаланади. Ўзбек тилининг ўзига хос товушларидан бири бўлган нг ни ҳосил қилишда икки ҳарф (н+г) иштирок этади.

Икки товуш (д+ж) нинг қўшилмаси ўзбек тилидаги *Жура, Жамила* сўзларида келадиган ж ҳарфи орқали ифодаланади. Демак, бу ҳарф аслида икки фонемани — юқоридаги қоришиқ ж (д+ж) дан ташқари, *журнал, пожар, прожектор* каби русча-интернационал сўзлар таркибида келадиган сирғалувчи ж ни ҳам билдиради.

Ўзбек алфавитида рус тилидаги ш, ы ҳарфлари қўлланмайди. Ш ҳарфи ўрнида шч, ы ҳарфи ўрнида эса и ишлатилади; е, ё, я, ю ҳарфлари асосан ёлашган товушларни (й+э, й+о, й+а, й+у бирикмаларини) ифодалайди; ь, ь белгилари русча ва баъзи арабча сўзларда товуш ёки бўғинларни ўзаро айириб талаффуз қилиш учун (масалан, *подъезд, судья, сурьат* каби) ёхуд баъзи унли товушларни чўзиқроқ талаффуз этиш учун (масалан, *шеър, таъна* каби) ишлатилади.

6-§. Овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра ўзбек тилидаги фонемалар иккига бўлинади: унли фонемалар ва ундош фонемалар.

Унлилар ун пайчаларининг тебранишидан, ўпкадан чиқаётган ҳавонинг оғиз бўшлиғида тўсиққа учрамай ўтишидан пайдо бўлади. Бунда товуш пайчаларининг тебранишидан юзага келган овознинг ўзигиёна қатнашади.

Ундошлар эса, асосан, ҳаво оқимининг оғиз бўшлиғида тўсиққа учрашидан юзага келган шовқиндан, баъзан шовқин билан овознинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Демак, ундош товушлар таркибида шовқин албатта иштирок этади. Овоз эса иштирок этиши ҳам, иштирок этмаслиги ҳам мумкин. Унли товушларда эса, аксинча, шовқин мутлақо қатнашмайди.

2. топширик. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Артикуляция нима?
2. Артикуляция ўрни ва усули деганда нималарни тушунаси?
3. Ҳарф ва товушларнинг фарқи нимада?
4. Ўзбек алфавитидаги 33 та ҳарф ва 2 та белгиларни ёддан айтиб беринг.
5. Икки ҳарф қўшилмасидан тузилган ҳарф ва икки товуш қўшилмасидан тузилган ҳарфларга қайсилар кирди?

УНЛИ ФОНЕМАЛАР

7-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилида олти та унли фонема бор: и, э, а, о, ў, у. Унли фонемалар ёзувда ўн та ҳарф билан ифода этилади: а, я, э, е, и, о, ё, у, ю, ў.

Унли фонемалар уч томондан — тилнинг горизонтал ҳолатига, вертикал ҳолатига ва лабларнинг иштирокига кўра классификация қилинади.

1. Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра унлилар икки гуруппага бўлинади:

- а) олд қатор унлилар — и, э, а;
- б) орқа қатор унлилар — о, ў, у.

2. Тилнинг вертикал ҳолатига (кўтарилишига) ва оғизнинг очи-лиш даражасига кўра унлилар учга бўлинади:

- а) юқори (тор) унлилар — и, у;
- б) ўрта (ўрта кенг) унлилар — э, ў;
- в) қуйи (кенг) унлилар — а, о.

3. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар яна иккига бўлинади:

- а) лабланган унлилар — у, ў, о.
- б) лабланмаган унлилар — и, э, а.

Унли фонемалар классификацияси жадвали

Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра	Тилнинг горизонтал ҳаракати ва лабларнинг иштирокига кўра	
	олд қатор, лабланмаган	орқа қатор, лабланган
юқори (тор) унлилар	и	у
ўрта (ўрта кенг) унлилар	э	ў
қуйи (кенг) унлилар	а	о

1- машқ. Текстдаги унли товушларни тилнинг горизонтал, вертикал ҳолатига, лабларнинг иштирокига кўра группаларга ажратниг.

1. Теваракда одамлар ва қушларнинг садолари янгради. (О.)
2. Ҳар ерда уюм-уюм, тоғ-тоғ пахта хирмони чақнайди. (О.) 3. Олмазорлар гулин тўкади, Мева боғлаб, шохин букади. (Ҳ. О.)
4. У Олмазорга йўл олган халқ оқимиға қўшилди. (Ҳ. Ғ.) 5. Қишлоқдан сел кўтарилгач, тоғ этаклари бўйлаб қип-қизил лөлазор, бўз ўтлар кўрпасида қалин ўсган бинафшалар, унга тутшиб кетган узумзор ва ёнғоқзорлар ажиб манзарани ҳосил қиларди. (Ш. Р.) 6. Биз турган ердан азим Сирдарёнинг кумуш тўни ярқираб кўришиб турарди. («С. Ўзб.») 7. Тикансиз гул, машаққатсиз ҳунар бўлмас. (Мақол.)

УНДОШ ФОНЕМАЛАР

8-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилида 25 та ундош фонема бор: б, в, г, д, ж, ж (қоришиқ ж), з, й, к, л, м, н, н (нг), п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

Ундош фонемалар уч томондан классификация қилинади:

1. Ҳосил бўлиш ўрнига кўра.
2. Ҳосил бўлиш усулига кўра.
3. Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра.

1. Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундош фонемалар уч группага бўлинади: 1) лаб ундошлари; 2) тил ундошлари; 3) бўғиз ундоши.

Лаб ундошлари икки лабнинг ва лаб билан тишнинг иштирокида ҳосил бўлади. Шунга кўра лаб ундошларини икки группага ажратиш мумкин: а) лаб-лаб ундошлари (б, п, в, м). Бу ундошлар икки лаб орасида пайдо бўлади; б) лаб-тиш ундошлари (ф ва совет-интернационал сўзларидаги в). Бу ундошлар пастки лаб ва устки тишларнинг бир-бирига яқинлашувидан пайдо бўлади.

Тил ундошлари тўртга бўлинади: а) тил олди ундошлари (т, н, д, р, л, с, ш, ж, ж, ч, ц). Бу ундошлар тилнинг олди қисми билан тиш ва милк орасида пайдо бўлади; б) тил ўрта ундоши (й). Бу ундош тил ва танглайнинг ўрта қисмида пайдо бўлади; в) тил орқа ундошлари (к, г, нг). Бу ундошлар танглайнинг ўрта қисмидан орқароқда, тилнинг орқасида пайдо бўлади; г) чуқур тил орқа ундошлари (қ, ғ, х). Бу ундошлар тил орқа ундошларидан ҳам орқароқда ҳосил бўлади.

Бўғиз ундоши (ҳ) бўғиз бўшлиғида ҳосил бўлади.

2-машқ. Текстда берилган ундошларга ҳосил бўлиш ўрнига кўра харақтеристика беринг.

1. Энди бу ерларга ҳам зўр курашга отланган кишилар келишди. (Ш. Р.) Вақтинг кетди — бахтинг кетди. (Мақол.) 2. О, қандай чин бахтга тўлган бу онлар! (О.) 3. Биз саҳнада Сорани эмас, балки ўзига хос хусусият ва фазилатлари билан бир-биридан ажралиб турадиган образларни: Луизани, Жамилани, Адельмани, Офелияни, Гулжамолни, Дездемонани кўрамиз. (Ҳ. Ғ.) 4. Аҳмад

Хусайннинг кундан-кун тажрибаси ортмоқда. У кәсиблар, қамбағаллар, соатсозлар, кулоллар билан суҳбат қилади, сулҳдан, ҳаётдан, ишдан сўзлайди. (О.) 5. Бу станцияга шаҳардаги кўпгина мактаб пионерлари бориб, машғулот ўтказди. Кабинет болаларнинг ўзлари ясаган шкаф, стол, стул ва кўргазмали ўқув қуроллари билан тўлган. («Л. у.») 6. Шафтолизор боғларни кўрдим, Гул кўкарган тоғларни кўрдим. (Ҳ. О.)

2. Ундош фонемалар ҳосил бўлиш усулига кўра учга бўлинади: 1) портловчилар; 2) сирғалувчилар; 3) портловчи-сирғалувчилар (сонорлар).

Портловчилар ўпқадан келаётган ҳавонинг жипслашган икки нутқ органи орасидан зарб билан портлаб чиқишидан ҳосил бўлади. Портловчиларга қуйидаги товушлар киради: б, п, д, т, к, г, қ. Ундошларнинг бу типи соф портловчилар дейилади. Ўзбек тилида соф портловчилардан ташқари, ж, ц, ч қоришиқ (аффрикатив) портловчилар ҳам бор. Бу ундошлар аслида икки товушнинг — бир портловчи ва бир сирғалувчининг — ўзаро қўшилиб, қоришиб кетишидан ҳосил бўлади: д (портловчи) + ж (сирғалувчи) = ж; т (портловчи) + с (сирғалувчи) = ц; т (портловчи) + ш (сирғалувчи) = ч.

Сирғалувчилар ўпқадан келаётган ҳавонинг ўзаро яқинлашган икки органи орасидан ишқаланиб-сирғалиб ўтишидан ҳосил бўлади. Сирғалувчиларга в, ф, с, з, й, х, ш, ж, ғ, ҳ ундошлари киради.

Портловчи-сирғалувчилар (сонорлар) талаффуз қилинган пайтда икки орган жипслашса-да, ўпқадан келаётган ҳаво оқими қисман бурун ёки оғиз бўшлиғидан сирғалиб ўтади, қисман эса жипслашган органлар (тўсиқ) дан портлаб чиқади. Демак, бу тиндаги ундошларни талаффуз қилганда ҳам портлаш, ҳам сирғалиш процесси содир бўлади. Шу сабабли улар портловчи-сирғалувчилар деб юритилади. Портловчи-сирғалувчиларга м, н, нг, л, р товушлари киради. Шундан м товушини талаффуз қилганда, икки лаб жипслашади, аммо бурун йўли очиқ бўлади. Шу сабабли ҳаво қисман портлайди, қисман эса бурун бўшлиғидан сирғалиб ўтади; н товушини айтганда, тилнинг учи юқори тишлар билан милкка, нг, (н) ундошини айтганда эса тилнинг орқа қисми танглайнинг орқа қисмига тегади ва қисман портлаш содир бўлади, аммо ҳавонинг анчагина қисми бурун йўлидан сирғалиб ўтиб кетади; л ундошини талаффуз қилганда, тилнинг учи милкка тегиб, портлаш содир бўлса ҳам, ҳавонинг бир қисми тилнинг икки ёнидаги бўшлиқдан сирғалиб ўтади, р ни талаффуз қилганда эса, тилнинг олдинги қисми ўпқадан келаётган ҳавонинг таъсирида титрайди, натижада ҳаво оқими портлаш-сирғалиш усули билан ўтади. Шу сабабли л ундоши ён товуш деб, р ундоши титроқ товуш деб, м, н, нг ундошлари эса бурун товушлари деб ҳам аталади.

3-машқ. Портловчи, сирғалувчи ва портловчи-сирғалувчи товушларни топинг; уларга ҳосил бўлиш ўрни ва усули жиҳатидан характеристика беринг.

1. Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб, лойли қўлларини орқасига яширди. (А. Қод.) 2. Нигор ойим ҳозиргина қизларни озод

қуйиб, кўкрак боласини бағрига босган эди. (А. Қод.) 3. Бундай тухмат қилма якки болага. («Ширин ва Шакар») 4. Уят эмасми! Юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан. (А. Қод.) 5. Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўладими, йўқми? (О.) 6. Янасин ҳаваскор кампирларимиз! — деб қичқирди. (А. Қ.) 7. Айт, фриц бизни қандай қилиб қонга солиши мумкин? (О.) 8. Ваҳобжон бояғи қиз кўрсатган уй эшигининг тугмачасини босди. (С. Аҳм.)

3. Ўзбек тилида ундошлар овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра иккига бўлинади: 1) ш о в қ и н л и л а р; 2) с о н о р л а р.

Шовқинли ундошларни талаффуз қилишда асосан шовқин ёки кўпроқ шовқин ва қисман ун иштирок этади.

Сонорларда эса овоз (ун)нинг миқдори шовқинли ундошлардагидан кўпроқ бўлади. Ўзбек тилидаги сонор товушларга қуйидагилар киради: м, н, нг (н), л, р.

Шовқинли ундошлар ун пайчаларининг иштирокига кўра иккига бўлинади: ж а р а н г л и ва ж а р а н г с и з у н д о ш л а р.

Жарангли ундошлар шовқин ва қисман овоз (ун)нинг иштирокидан ҳосил бўлади. Жаранглиларни талаффуз қилганимизда, ун пайчалари ҳам қатнашиб, жаранг сезилиб туради.

Жаранглиларга б, в, г, д, ж (сирғалувчи), ж (қоришиқ), з, й, ғ ундошлари киради.

Жарангсиз ундошлар фақат шовқиндан ҳосил бўлади. Уларда овоз иштирок этмайди. Жарангсиз ундошларга п, ф, т, с, ч, к, х, ҳ товушлари киради.

4-машқ. Текстдаги ундошларга ҳосил бўлиш ўрни, ҳосил бўлиш усули ва овоз билан шовқиннинг иштирокига кўра характеристика беринг.

1. Дам шўх, дам ҳазин оҳанглар алмашиб, руҳларни балқитадиган маъюс, дардли куй ҳавони тўлдиради. (О.) 2. Зумрад қоқила-қоқила нафаси оғзига тиқилган ҳолда югуради. (О.) 3. Саратонда қўл ювишга эринасан киши-ю, қеч кузакда, тагин азонлаб, наҳорга муздек қавс сувини ичар эмиш-а. (Ғ. Ғ.) 4. Бирни кессанг, ўрни эк. (Маҳол.) 5. Атроф баланд тоғлар билан ўралган. (О. Ё.) 6. Анҳор бўйидаги ҳовлиларнинг очиқ эшикларидан озода супалар, садарайхон, номозшом гуллар кўринади. (С. Аҳм.) 7. Шерали қўрқмас ва камтар, камгап ва қайсар бир бола эди. (Е. Ш.)

3-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида неча ундош товуш бор?
2. Ундош товушлар қандай классификация қилинади?
3. Ундош товушларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра қандай турлари бор?
4. Ундош товушларнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра қандай турлари бор?
5. Сонорларга қайси ундошлар киради ва уларнинг бошқа ундошлардан фарқи нимада?

БҮҒИН

9-§. Бир ҳаво зарби билан айtilган товуш ёки товушлар комплекси бўғин дейилади. Бўғинларнинг тузилишида унли товушлар

Ундон фонемалар классификациясы жадвали.

Соврап	Шовқинилар	Овоз ва шовқининг иштироқига кўра	Хосил бўлиш усулига кўра	Хосил бўлиш ўринга кўра						Бүгиз ундон
				Лаб ундошлари		Тил ундошлари				
				лаб-лаб	лаб-тиш	тил олд	тил ўрта	тил орқа	чүқур тил орқа	
Шовқинилар	жарангли	Соф портовчилар	Соф портовчилар	б		д		г		
	жарангсиз			п		т		к		қ
	жарангли	Қоришиқлар (аффрикатлар)	Қоришиқлар (аффрикатлар)			ж				
	жарангсиз					ц, ч				
	жарангли	Сира-лүвичилар	Сира-лүвичилар	в	в'	ж, з	й		ғ	
	жарангсиз				ф	с, ш			х	
Соврап		Бурун товушлари	м		н		н(нг)			
		Ён товуш			л					
		Тигроқ товуш			р					

муҳим роль ўйнайди — унли товушларсиз бўғин тузиламайди. Шунинг учун ҳам сўздаги бўғинлар сони унлилар сонига тенг бўлади. Масалан, *пахтакорларимиз* сўзида 6 та унли, 6 та бўғин бор: *пах-та-кор-ла-ри-миз*. Бўғинлар, юқорида айтганимиздек, бир товуш ёки бир неча товушдан тузилади: *ў-қув-чи* сўзидаги биринчи бўғин (*ў-*) бир товушдан, иккинчи бўғин (*-қув*) уч товушдан, учинчи бўғин (*-чи*) эса икки товушдан таркиб топган.

10-§. Бўғинлар икки хил бўлади: очиқ бўғин ва ёпиқ бўғин. Унли товуш билан битган бўғин очиқ саналади: *ма-са-ла, о-та, бо-ла, му-ҳо-ка-ма* каби. Ундош товуш билан битга бўғин ёпиқ саналади: *кол-хоз, қиш-лоқ, ток-зор, ший-пон* каби.

Икки ёки ундан ортиқ товушдан таркиб топган бўғинларда товушлар қуйидаги тартибда жойлашган бўлиши мумкин:

- 1) унли+ундош: *иш, эк, уч, ил;*
- 2) ундош+унли: *ма-са-ла, ки-ши, бо-ла;*
- 3) унли+ундош+ундош: *ақл, аср, узр;*
- 4) ундош+унли+ундош: *кел, кий, кўз, тиш;*
- 5) ундош+ундош+унли: *про(за), ста(кан), бри(гадир);*
- 6) ундош+унли+ундош+ундош: *раҳм, дўст, қурт, дарс;*
- 7) ундош+ундош+ундош+унли: *стра(хование), стра(тосфера);*
- 8) ундош+ундош+ундош+унли+ундош: *справ(ка), штраф;*
- 9) ундош+ундош+унли+ундош+ундош: *фронт, транс(порт), штамп.*

11-§. Бўғиннинг савод чиқаришда (биринчи синфда сўзлар бўғинлаб ўқитилади), шеърятда (бармоқ вазнида) маълум аҳамияти бор. Бундан ташқари, ёзувда бир йўлга сиғмай қолган сўзнинг қисмлари иккинчи йўлга бўғин асосида кўчирилади.

5-машқ. Текстдаги сўзларни бўғинларга ажратинг ва уларнинг тузилишини тушунтиринг. Чуқур тил орқа ундош товушларига характеристика беринг.

1. Тоға ҳам шу ерда. Тут тагидаги сўрида созандалар, ҳофизлар ўтиришибди. (С. Аҳм.) 2. Тинчлик. Езёвонга чиқиб келдик. (С. Аҳм.) 3. Дала жимжит. Девор-томлардан лип-лип аланга чиқади. (С. Аҳм.) 4. Бизга шу нарсани ҳал қилиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шchedрин катта ёзувчими? (А. Қ.) 5. Музокарага чиққан одамларнинг ҳаммаси правлениенинг тадбирларини маъқуллаб гапирди. (А. Қ.) 6. «Ассалом, ...амаки!»— шўх, нашъали товуш билан қичқирди Комила. (О.) 7. Пахтанинг бир граммини ҳам нобуд қилишга йўл қўймангиз!

УРҒУ

12-§. Сўз бўғинларидан бирининг бошқаларига нисбатан кучлироқ оҳанг билан айтилиши урғу дейилади.

Урғу одатда бўғиннинг унли товушига тушади. Бундай урғу сўз уругси дейилади. Масалан: *ўқувчилар тўпланди, дарс бошланди* каби.

Ўзбек тилида урғу одатда сўзнинг охири, бўғинига тушади.

Масалан: *китоб, мактаб, қора сариқ, йигирма, тўқсон* каби. Сўзларга аффикс қўшила бориши билан урғу ҳам сўзнинг охириги бўғинига кўча боради. Масалан: *болá, болалáр, болаларга* каби. Бироқ тилда урғу олмайдиган аффикслар, элементлар ҳам мавжуд. Хусусан, равиш ясовчи *-ча, -дай (-дек), сўз ўзгартувчи -дир, -ман, -сан, -миз, -сиз, бўлишсизлик аффикси -ма* ва *-ку, -у, -ю, -да, -ми, -чи* юкламалари урғу олмайди.

13-§. Сўз урғуси омонимик характердаги сўзлар ёки грамматик формаларни ажратишда муҳим аҳамият касб этади. Масалан: *сўз-ма* (ҳаракат)— *сузма* (предмет); *йигитча* (кичрайтириш маъносига от)— *йигитча* (равиш) кабилар. Сўз урғуси лексик урғу деб ҳам юритилади. Ўзбек тилида урғу қуйидаги ҳолларда сўзнинг охириги бўғинига тушмаслиги мумкин: а) *ҳамма, барча, кимдир* каби айрим олмошлар; б) *дбим, ҳаммisha, áсло* каби равишлар; в) *зéro, áммо, албатта* каби модал сўз ва ёрдамчи сўзларда. Сўз (лексик) урғусидан ташқари тилимизда гап урғуси (логик урғу) ҳам мавжуд. Бунда сўзловчи гап ичидаги баъзи сўзларнинг маъносини янада таъкидлаб, кучайтириб кўрсатиш учун бошқа сўзларга нисбатан кучлироқ оҳанг билан талаффуз этади. Масалан: *Биз эртага музейга борамиз. Биз эртага музейга борамиз. Биз эртага музейга борамиз.*

6-машқ. Қуйидаги текстни кўчиринг. Сўзларга урғу қўйинг. Урғу олган бўғиннинг талаффузига эътибор қилинг.

Жанг майдонидан энг кейин Комилов чиқди. У чарчаган бўлса ҳам, ўзини дадил тутар, Ҳамдамовнинг пистолетини маҳкам ушлаб олган эди. Унинг чаккасидан тер оқар, бўйнидаги бинти лойланиб кетган. Шу вақт қаёқдандир Вафодор пайдо бўлиб, унинг оёқларини ялади. Комилов унга эътибор қилмай олдинга ўтди, Ҳамдамовнинг қабри яқинига келганида оёғи билан кучукни нарига туртиб юборди-да, гимнастёркасининг чангини қоқиб, камарини тортиб, Уртоқлар мозори қаршисида тўпланаётган жангчиларига қичқирди:

— Нима туриш бу!

Жангчилар кийим-бошларини тузатиб, хутор тёмон кўзгалган эдилар, Комилов яна ҳам баландроқ овозда:

— Қаёққа! Ҳеч қаёққа!— деб қичқирди. Рота ўрнида қотгач, буюрди,— оқоп қазинглар!

Унинг буйруғига биноан кичик командирлар ўз жангчиларига белкурак тутқазиб, хутор атрофида оқоп қазинишига киришдилар. Белкураклар тошга тегиб тарақлаб, чақмоқ чиқара бошлади, Комилов санинструкторни топтириб келиб сўради... (И. Раҳим.)

7-машқ. Гапларни сўз урғуларига эътибор қилган ҳолда ўқинг. Айрим ўхшаш сўз ва грамматик формалардаги урғунинг моҳиятини изоҳлаш.

1. Мен орден ва медалларга шундай қарайман: раз орденга муяссар бўлдингми, тақиб юр, ярқирасин. (С. Баб.) 2. Улғайганда қарасам, қўлим қуруқ; кечикиб қўл чўздим-у, улгурмадим. (Абай.) 3. Кечаги дард қалбининг бир чеккасини ҳали ҳам эзса-да, у ҳо-

ыр буни ўйламасликка уринар эди. (О.) 4. Тезоқар сувда сузма.
5. Ойимлар қатлама пиширдилар. 6. Бугун дарсда Нютоннинг
физик қонунларини ўтдик. 7. У кучли физик. 8. Елга тупурма:
бетингга сачрайди. (Мақол.) 9. Мен тирикман, ёв босолмайди
юртим. (Ислоҳ шоир.) 10. Ҳозирданок кўриниб турибдики, сиз
дангасалик, айёрликни билмайдиган йигитга ўхшайсиз. (А. Қ.)
11. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз. (Мақол.) 12. Менинг
айтмоқчи бўлган фикрим ҳам шу: эртага колхозчиларга отчёт бе-
расан. (А. Қ.)

8-машқ. Ўзингиз мустақил равишда бир неча гап тузинг. Гапда урғу ол-
майдиган элементлар ҳам иштирок этсин.

ГРАФИКА ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

14-§. Графика ҳарф билан товуш ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи қоидалар системасидир. Ҳарф товушнинг ёзувдаги белгисидир. Юқорида айтганимиздек, товушни талаффуз қилмиш ва эшитамиз, ҳарфни эса ёзамиз, кўрамиз ва ўқиймиз.

Товуш, унинг турли хусусиятлари, турлари фонетикада, ҳарф эса графикада ўрганилади. Ҳозирги ўзбек ёзуви 1940 йилда рус графикаси асосида қабул қилинган. 1929 йилдан 1940 йилгача латин ва 1929 йилгача эса араб ёзуви қўлланиб келинган.

15-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилида олти та унли товуш ёзувда ўн та ҳарф билан ифодаланади: и, э, а, ў, у, о, е, ё, я, ю. 25 ундош товуш эса ёзувда 23 та ҳарф воситасида ифодаланади: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

Булардан ташқари, ўн та тиниш белгилари мавжуд бўлиб, булар ҳам ўзбек графикаси системасига киради.

Тиниш белгиларга қуйидагилар киради: нуқта (.), сўроқ белгиси (?), ундов белгиси (!), вергул (,), қавс (()), нуқтали вергул (;), кўп нуқта (...), тире (—), қўштирноқ («»), икки нуқта (:).

9-машқ. Мақолларни ўқинг. Сўзлардаги ҳарфларнинг қандай товуш экани ва қандай ўқилишини тушунтириб беринг.

1. Кўп гапдан өз бўлса ҳам иш яхши. 2. Кенгашиганга кенг дунё, талашганга тор дунё. 3. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз ўзгани айблар. 4. Дангасага иш буюрсанг, сенга ақл ўргатар. 5. Яхшидан от қолади, ёмондан дод қолади. 6. Бугунги ишни эртага қўйма.

10-машқ. Алфавитни ёд айтиб беринг. Ундош ҳарфларнинг талаффузини ўрганинг.

А, а (а); Б, б (бе); В, в (ве); Г, г (ге); Д, д (де); Е, е (йэ); Ё, ё (йо); Ж, ж (же); З, з (зе); И, и (и); Й, й (йи); К, к (ка); Л, л (эл); М, м (эм); Н, н (эн); О, о (о); П, п (пе); Р, р (эр); С, с (эс); Т, т (те); У, у (у); Ф, ф (эф); Х, х (ха); Ц, ц (це); Ч, ч (че); Ш, ш (ша); Ъ, ъ; Э, э (э); Ю, ю (йу); Я, я (йа); Ў, ў (ў); Қ, қ (қе); Ғ, ғ (ғе); Ҳ, ҳ (ҳе).

ОРФОГРАФИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Орфография тилдаги сўзларни ва уларнинг таркибий қисмларини (ўзак-негиз ва қўшимчаларни) тўғри ёзиш, бош ҳарфларни

тўғри ишлатиш, бўғинларни тўғри кўчириш ҳақидаги қоидалар йиғиндиси.

16-§. Айрим ҳарфлар имлоси. 1. и ҳарфи: *билак, тилак, бир, тиш, дил* каби сўзлардаги қисқа и унлиси ўрнида, *сиёсий, илмий, адабий, лирика, социализм* каби сўзларнинг урғули бўғинидаги чўзиқ и ўрнида, қиш, *қир, филоф, хизматчи, хил* каби сўзларда чуқур тил орқа *қ, ғ, х* товушлари билан ёнма-ён келадиган қисқа ва қаттиқ и унлиси ўрнида ва рус тилидан ўтган *вимпел, пилесос, ричаг* каби сўзлардаги русча *ы* унлиси ўрнида ишлатилади.

2. у ҳарфи:

1) *қовун, совун, овул, совуқ, қирғовул, тарвуз, қуеур* каби сўзларнинг олдинги бўғинларида *о, а, у*, унлиларидан бири бўлган ва шу унлидан сўнгги ёпиқ бўғиннинг бошида келган в товушидан кейинги у унлиси ўрнида ёзилади; аммо *чивин, чивик, тивит* каби сўзларда и унлисидан кейин келган в дан сўнг и ёзилади;

2) биринчи бўғинида *у (ю)* бўлган *учқун, бутун, тутун, юлдуз, буюк, ютуқ* каби сўзларнинг иккинчи бўғинида ҳам *у ёки ю* ёзилади. Аммо иккинчи бўғин ясовчи ёки турловчи қўшимча бўлганда, шу қўшимча таркибидаги и биринчи бўғиндаги *у* га мослашмайди ва ўз ҳолича ёзилади: *туширди* (қиёс қилинг: *тушунди*), *узил-кесил* (қиёс қилинг: *узун-қисқа*) каби;

3) биринчи бўғинида *у ёки ю* бўлган сўзларнинг иккинчи очиқ бўғини қ ёки ғ билан бошланса, шу очиқ бўғин *у* билан тугайди. Масалан: *уйқу, туйғу* каби.

11-машқ. Қуйидаги гаплардан и ҳарфи иштирок этган сўзларни кўчириб ёзинг. Шу сўзларда и ҳарфи орқали ифодаланган товушнинг талаффуздаги хусусиятларини тушунтиринг.

1. Қиз Қодирга яқинлашгач, қадамини секинлатди. (*Шухрат*).
2. Чойхонада одам сийрак... Белбоғига тугилган қирқ тийин чақадан тегишлисини айириб олиб; пиёла ичига ташлади, ўрнидан турди. (*О.*)
3. Кашмир халқининг қадимий севги достони ҳам худди тўлқинли дарёларни эслатади. (*Ш. Р.*)
4. Йигит пастқам жойда буталар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита ҳисорий қўзичоқни ердан кўтарди. (*П. Қ.*)
5. Музыка одамларни бир-бирларига яқинлаштирадиган санъатдир. (*Газетадан.*)

12-машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзларни дафтарингизга кўчиринг. Биринчи бўғинида *о, а* ёки *у* бўлган сўзларнинг иккинчи бўғинида *у ёки ю* ёзилиши сабабларини тушунтиринг.

1. Бўрон эса чиябўридай увиллашини, туядай ўкиришини, ҳазин пардаларда чалинган наво куйидай мунгли йиғлашини қўймайди. 2. Қорағужанак эса бир гирдибод домидан зўрға қутулиши билан иккинчисига илашиб кетади. Йўл-йўлакай ини бузилиб, гаёғиб қолган юмронқозиқ, чўл бақаси, илон ёки эчкиэмар — нимаики учраса, ҳаммасини қориштириб кетади. 3. Бу жойда туриш хавфли, хўп денг. Хавфли деяпман! 4. Бўрон баъзида... одамга ўхшаб товуш беради. 5. Шунинг учунми ёки энгидан тортаётган Ҳошимжондан иймандими, ҳар қалай, шартта бурилди-да, настликка тушиб кетди. 6. Кузғунлар гуж-гуж ёпирилиб келиб,

насибаларини ея бошладилар. 7. Бироқ таомга тумшуғини чўзиш-га улгурмай аллақандай механизмларнинг гулдуриси, ёш-ялангларнинг кулги овозлари чўчитиб юборди уни. Бу кутилмаган ҳол бир ойчадан бери давом этар, нонушаси, тушлигини бузарди. 8. Колхоз қовун ва тарвудан катта даромад олди. 9. Бухородан Уралгача йирик газ қувурлари ўтказилди. 10. Бўрон кундан-кун кучлироқ қутурар эди. 11. У икки кундан буён ухламаган эди. Шундан бўлса керак, боши ёстиққа тегиши билан уйқуга кетди.

3. э ҳарфи: сўз бошида (*экин, эллик, эксперимент* каби), сўз ўртасида алоҳида бўғин ҳосил қилганда (*поэзия, поэма* каби), сўз охиридаги бўғин бошида (*дуэт, дуэль* каби) ёзилади.

4. о ҳарфи:

1) *тош, тонг, ош, қол, онт* каби бир бўғинли сўзларда, *такрор, само, шамол, наҳор* каби сўзларнинг иккинчи бўғинида, *овоз, огоҳ, озод, озор, омон* каби сўзларнинг ҳар бир бўғинида ёзилади;

2) русча-интернационал сўзларнинг урғули бўғинидаги о ўрнида (*образ, округ, оптика, орган, ревизор* каби) урғусиз бўғинидаги а га яқин талаффуз этиладиган товуш ўрнида (*окоп, омоним, операция, ортиба* каби), сўз охиридаги р дан олдин келиб и га ўхшаш талаффуз қилинадиган товуш ўрнида (*профессор, цензор, инкубатор, экскаватор, культиватор* каби) ёзилади.

5. а ҳарфи: *шамол, савол, баҳор, май, аввал* типидagi сўзларда лаб ундошлари таъсирида о га мойилроқ талаффуз этиладиган товуш ўрнида ва *муомала, музокара, муҳокама* каби сўзларнинг учинчи бўғинида а ёки и га ўхшаш талаффуз этиладиган товушлар ўрнида ёзилади.

6. е ҳарфи:

1) *енг, елпигич, елдирмоқ, подвезд, съезд* каби сўзларда бўғин бошида ёки айириш белгисидан сўнг, *емиш, емирмоқ, етук* каби сўзларда айрим бўғинни ташкил этганда, *самодержавие, телевидение* каби сўзларнинг охирида (е+э) ўрнида ёзилади:

2) икки ундош орасида ёки очиқ бўғинда э тарзида талаффуз қилинадиган товуш ўрнида ёзилади. Масалан: *мен, сен, тез, ҳеч, кеча, девор, декабрь, депутат, перо, печак* каби.

7. ё ҳарфи:

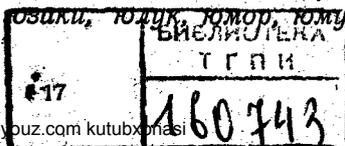
1) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йо (й+о) ўрнида ёзилади. Масалан: *ёд, ёз, ёстиқ, диёр, сиёҳ, зиёфат, биебон, приёмник* каби;

2) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқ ундошдан сўнг келадиган о ўрнида ёзилади. Масалан: *зачёт (<зачьот), режиссёр (<режиссьор), самолёт (<самольот), пулемёт (<пулемьот)* каби.

Аммо район, майор, Нью-Йорк каби сўзларда бўғин бошида ё эмас, йо ҳарфий бирикмаси ёзилади.

8. ю ҳарфи:

1) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йў (й+у) ўрнида ёзилади. Масалан: *юпқа, юрт, юксак, буюк, туюқ, туюлмоқ, юган, юзак, юдук, юмор, юмуш, муюлиш* каби;

2) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқ ундошдан сўнг келадиган у ўрнида ёзилади. Масалан: *парашют* (<парашьют), *бюджет* (<бюджет), *революция* (<революция) каби.

9. я ҳарфи:

1) сўз ёки бўғин бошида келган ёхуд ўзи айрим бўғинни ташкил этган йа (й+а) ўрнида ёзилади. Масалан: *яйлов*, *якка*, *якшанба*, *суяк*, *ноябрь*, *мия*, *қия* каби;

2) баъзи русча-интернационал сўзларда юмшоқ ундошдан кейин келадиган а ўрнида ёзилади. Масалан: *сентябрь* (<сентябрь), *октябрь* (<октябрь), *отряд* (<отряд) каби.

4-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг:

1. ў товуши ва ҳарфи қандай ишлатилади?

2. э товуши сўзнинг қайси ўринларида келади ва қандай талаффуз қилинади?

3. о ҳарфи қайси вақтда о товушини, қайси вақтда ў товушини ифодалайди?

4. я ҳарфи қайси вақтда а унли товушини, қайси вақтда й+а товушларини ифодалайди?

5. ю ва ё ҳарфлари қайси вақтда, у, э; қайси вақтда й+у, й+э товушларини ифодалайди?

13-машқ. Қуйидаги сўзларда о ва а ҳарфларининг ёзилишини, шу ҳарфлар воситасида ифодаланган товушларнинг ҳар бир сўздаги конкрет талаффузини тушунтиринг.

Осмон, тоғ, сой, офтоб, ҳаво, наво, блокнот, бронза, ботаника, фонетика, вокзал, футбол, глобус, ўриқзор, ревизор, телевизор, договор, виговор, агрессор, инкубатор, экватор, новатор, стабилизатор, аттор, гавда, гавжум, давлат, давр, жавлон, жавоб, кавуш, камол, муомала.

14-машқ. Қуйидаги гаплардан ажратиб кўрсатилган сўзларни кўчириг. Шу сўзларда е, ё, ю, я ҳарфлари қандай вазифада қатнашганлигини тушунтиринг.

1. Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чиқди. (П. Қ.) 2. Йигит қўзларни ерга қўйиб, чакмонини ечди. (П. Қ.) 3. Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. (П. Қ.) 4. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди. (П. Қ.) 5. Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, яғриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётибди. (П. Қ.) 6. Бу ёққа юрчи, жиян. (О.) 7. Йўлчи меҳмонлардан узоқда, кўрғон ичидан оқиб чиқаётган ариқ лабида, дарахтга суялиб чўққайди. (О.) 8. Улар кафе ёнида тўпланишди, сўнг стадионга йўл олишди. 9. Ҳар бир киши ўз мулки, уй-жойини страхование қилдириши керак. 10. Поезд разъездда тўхтамай ўтиб кетди. 11. Бугун театрда янги пьесанинг премьераси бўлади. 12. Курсимиз студентлари практикумдан бўладиган зачёта пухта тайёргарлик кўрмоқда. 13. Муюлишга етганимда, олдимда Абдулла пайдо бўлди. 14. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг Ўзбекистонда илм-фан, ишлаб чиқариш беқиёс даражада ўсди.

10. Сўз охирида келган б, д жарангли ундошлари жарангсиз п, т тарзида талаффуз этилса ҳам, б, д ёзилади. Масалан: *голиб*

(талаффузда *Ғолип*), *косиб* (талаффузда *косип*), *тартиб* (талаффузда *тартип*), *арбоб* (талаффузда *арбон*), *рубоб* (талаффузда *рубон*), *доклад* (талаффузда *доклат*), *склад* (талаффузда *склат*), *даромад* (талаффузда *даромат*) ва ҳ. к.

Сўз охирида келган бундай товушларнинг жарангли ёки жарансиз эканлигини аниқлаш учун улардан сўнг унли билан бошланган аффикс қўшиб қўриш керак. Масалан: *Ғолиб* — *кураш Ғолиби* (*Ғолипи* эмас), *тартиб* — *иш тартиби* (*тартипи* эмас), *доклад* — *лекторнинг доклади* (*доклати* эмас) ва ҳ. к.

11. в товуши икки унли ўртасида баъзан б деб талаффуз қилинса ҳам, в ёзилади. Масалан: *қовоқ* (талаффузда баъзан *қобоқ*), *товоқ* (талаффузда баъзан *тобоқ*), *чивиқ* (талаффузда баъзан *чибиқ*).

12. ф товуши баъзи кишилар нутқида п тарзида айтилади, аммо ф ёзилади. Масалан: *фарқ* (талаффузда *парқ*), *ҳарф* (талаффузда *ҳарп*), *штраф* (талаффузда *штрап*), *сафар* (талаффузда *сапар*) каби.

13. ж ҳарфи икки хил товуш ўрнида (*жийда*, *жома*, *жасур*, *жиддий*, *мажол*, *тажанг* каби сўзлардаги қоришиқ портловчи ва *жаргон*, *пожар*, *аждар* каби сўзлардаги сирғалувчи товуш ўрнида) ёзилади.

14. ц ҳарфи асосан русча-интернационал сўзлар таркибида қўлланадиган қоришиқ портловчи (т+с) ўрнида ёзилади. Масалан: *цирк*, *центнер*, *пацент*, *процент*, *социализм* каби.

15. Русча *мещанин*, *помещик*, *барщина* каби сўзлар таркибидаги ш ўзбек тилида шч ҳарфий бирикмаси билан ёзилади: *мешчан*, *помешчик*, *баршчина* каби. Бўгин кўчирилишида бу товушни ифода этган ш ва ч ҳарфлари ўзаро ажратилмайди. (25-§ нинг 4-пунктига қараң.)

16. н ундошидан кейин, б, п ёки м лаб товушлари келганда, н ундоши м га мойил талаффуз қилинади, аммо н ёзилади. Масалан: *сунбул* (талаффузда *сумбул*), *танбур* (талаффузда *тамбур*), *айланма* (талаффузда *айламма*) каби.

17. Сўз ўртасида к, г, қ, ғ ундошларидан олдин келган н товуши нг га мойилроқ талаффуз қилинади, аммо н ёзилади: *танга*, *аланга*, *резинка*, *тинка*, *қолонка*, *танқис*, *анқов*, *чанқов*, *чанғи*, *қўнғиз* каби.

5-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. б, д ундошлари сўз охирида қандай талаффуз қилинади ва қандай ёзилади?

2. ф товуши сўз таркибида қандай талаффуз қилинади ва қандай ёзилади?

3. ж ҳарфи қайси сўзларда сирғалувчи товушни, қайси сўзларда қоришиқ-портловчи товушни ифодалайди?

4. ц ҳарфи неча товушдан тузилган, у қандай сўзларда ишлатилади?

5. ш ҳарфи ўзбек тилида қандай ёзилади?

15-машқ. Ойбекнинг «Қутлур қон» романидан олинган қуйидаги парчадан таркибида ф ҳарфи иштирок этган ёки охири б, п, д, т ҳарфларидан бири билан тугаган сўзларни топинг. Шў сўзларнинг талаффузи билан ёзилиши ўртасидаги фарқларни аниқланг ва бу фарқларни аниқлаш йўлларини тушунтиринг.

Чойхонанинг ичкарасидан бир товуш янгради:

— Туф де, кўзинг, тегади, касофат! Шу сўзингни менга айтсанг, тишингни суғуриб олардим.

— Кошкинди менда тиш бўлса-ю, сенда гавда, симён!

Йигит уларнинг сўзига болалардай жилмайиб, йўлга тушди.

Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди... Қаршисида, дарахтлар остидаги катта супада, дастурмолчаси билан елпиниб ўтирган... чолга кўзи тушди. Юраги яна пўкилади. «Тошкентнинг тўрт даҳаси» танийдиган бу давлатманд кишининг олдига қандай киради?... У дарвозадан кириб, супага ўнўн беш қадам қолганда қўл қовуштириб, таъзим билан «Ассалому алайкум» деди. Фақат салобат босганидан, унинг овози истасига қарши баланд жарангламади. Аллақандай бўлиниб, сиқилиб чиқди.

16- машқ. Қуйидаги гаплардан ж, ц, н ҳарфлари ёки шч ҳарфий бирикмаси иштирок этган сўзларни кўчириб ёзинг. Бу сўзларнинг ёзилиши ва талаффузини тушунтириг. Уларни бўғинларга ажратинг.

1. Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. (О.) 2. Улар пича юриб, тўрт-беш таноб жойни ишғол этган бедазорга чиқишди. (О.) 3. Ноинсофлик эмас, виждонсизлик бу. (Шухрат.) 4. Мактаб пионерлари дружина соборига қизгин тайёргарлик кўрмоқдалар. 5. Тўғридан патпатлаб уч ғилдиракли мотоцикл чиқиб келди. (П. Қ.) 6. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, жуволдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийпон қуриб қўйишаркан... (П. Қ.) 7. Шанба куни группа бўлиб Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейига бордик. 8. Жамолбёй унинг баъзи ҳазилларига яхши тушунмайди. (О.) 9. Салимбой-вачча қоронғида дарахтни кучоқлаб, узоқ ўқчиди. (О.) 10. Боғданови гуллар ҳиди анқиб турарди. 11. Эшик ёнида электр шити ўрнатилган эди.

18. нг ҳарфий бирикмаси:

1) жанг, занг, кўндаланг, дуранг, инграмоқ каби сўзларда учрайдиган саёз тил орқа товуши ўрнида ёзилади. Бундай ҳолатда нг ҳарфий бирикмаси н ва г ҳарфларига ажратилмайди (25-§ нинг 4-пунктига қаранг);

2) конгресс, тангенс, танга каби сўзларда нг алоҳида товушлари — н ва г ни ифодалайди, шу сабабли бўғин кўчирилишида ажратиб ёзилади.

19. ҳ ҳарфи воситасида ифодаланган товуш х ундошига нисбатан юмшоқроқ талаффуз этилади ва қуйидаги каби сўзларда ёзилади: ҳосил, ҳоким, Шоҳиста, шаҳар ва ҳ. к.

20. Баъзи русча-интернационал сўзларнинг охирида ёнма-ён келган иккита бир хил ундош бир товушдек талаффуз этилса ҳам, иккита ёзилади. Масалан: грамм, хлорофилл, металл, киловатт, экспресс, компресс каби. Бундай сўзлар охиридаги бир хил ундошлардан сўнг шу ундош билан бошланган қўшимча қўшилганда, учта бир хил ундошдан бири ёзилмайди: металллар эмас, металллар, прогрессив эмас, прогрессив.

21. Охирида с ва к товушлари қатор келган *пропуск, отпуск, киоск* каби русча сўзлар ўзбек тилида *пропуска, отпуска, киоска* тарзида (сўз охирида бир а орттирилиб) ёзилади. Аммо *танк, банк* каби сўзлар ўз ҳолича (бир а орттирилмай) ёзилади.

22. Сўз ўртасида ёнма-ён келган иккита бир хил ундошдан бири талаффузда бир ундошдек эшитилиши мумкин, аммо ёзувда тўлиқ сақланади. Масалан: *миллион* (талаффузда *миллион*), *артиллерия* (талаффузда *артиллерия*), *комиссар* (талаффузда *комисар*) каби.

23. *Уч* ва *тўрт* сонларига -ала қўшимчаси қўшилиб, жамловчи сон ясалганда, *уч* сони икки ч билан *уччала* ва *тўрт* сони икки т билан *тўрттала* тарзида айтилса ҳам, *учала, тўрттала* тарзида (бир ч ва бир т билан) ёзилади.

6-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. нг ҳарфий бирикмаси қайси сўзларда бир товуш, қайси сўзларда икки товуш ҳисобланади?

2. ҳ ва х товушларининг қайси бири бўғиз товуши, қайси бири чуқур тил орқа товуш сифатида талаффуз этилади?

3. Қайси сўзларда м товуши иккита ёзилади ва бир ундош тарзида талаффуз қилинади?

4. Қайси совет-интернационал сўзлар таркибида сўз охиридаги қатор ундошлардан сўнг унли товуш орттирилади?

17-машқ. Қуйидаги гаплардан н ва г ҳарфлари ёнма-ён келган сўзларни ажратиб ёзинг. Шу сўзлардан қайси бирида н ва г ҳарфлари алрҳида товушларни, қайси бирида эса нг товушини ифода этаётганлигини аниқланг. Уларни бўғинларга бўлиб тушунтиринг.

1. Комилжон жим. Сингил эса ундан маслаҳат кутар, фавқуллода ҳеч кимнинг ақлига келмаган бирор нарса айтиб қолармикин, дегандай оғзини пойларди. (Ж. Абдуллахонов.) 2. Қудандани ўйлаган ойим сенга бутунгина маҳси ҳам кийгизиб юбормабди. Маҳсингни қара, оёққа илиб бўлмайди. (О.) 3. Баҳор тонги ниҳоятда гўзал бўлади. 4. Тонгги шабада кишига аллақандай ором бағишлайди. 5. У шамолнинг кучсиз эпкиннида тебранган новда каби енгил ва ожиз эди. 6. Менга пул берма, пешана тери билан топган пулингни ўзингга харажат қил. Шу сўзинг ўзи олтидан аъло. Наки, кўнглимни кўтарди. (О.) 7. Конгресс қатнашчилари совет делегациясининг таклифини гулдурос қарсақлар билан қарши олишди.

18-машқ. Қавс ичидаги ҳарфлардан мосини қўйиб сўзларни кўчиринг. Уларнинг талаффуздаги фарқини тушунтиринг.

Му (ҳ—х)окама, (ҳ—х)осил, бера (ҳ—х)м, жа (ҳ—х)он, (ҳ—х)осяят, (ҳ—х)отира, (ҳ—х)ронология, (ҳ—х)улоса, (ҳ—х)усн, (ҳ—х)урсанд, (Х—Х)аким (ҳ—х)алокат, (ҳ—х)озир, (ҳ—х)икоя, ба(ҳ—х)одир, ба(ҳ—х)она.

19-машқ. Қуйидаги сонларга -ала аффиксини қўшиб жамловчи сон ясанг. Шу сонлар иштирокида гаплар тузинг: *икки, уч, тўрт, беш, олти*.

24. Бир сонига дона сон ясовчи -та аффикси қўшилганда, бир сўзи таркибидаги р товуши т га ўтади. Бу ҳодиса ёзувда ҳам сақланади: *битта* (*бирта* эмас).

25. *Стакан, стол, справка* каби сўзлар олдида, *план, трактор, институт* каби сўзлар таркибидаги икки ундош ўртасида баъзан бир унли орттириб талаффуз қилинади (*истакан, устол, испиравка, пилон, институт* каби), аммо ёзувда бундай сўзлар аслига мувофиқ (унли орттирилмасдан) ёзилади.

26. Айриш белгиси (ъ):

1) сўз ўртасида келган *е, ё, ю, я* графемаларини ёки *а, у* унлиларини аввалги ундошдан ажратиш учун ёзилади: *свезд, свёмка, адъютант, санъат, қалъа, журъат* каби;

2) баъзи арабча сўзлардаги унли товушинг чўзиқроқ талаффуз қилинишини ифодалаш учун ёзилади: *даъво, Раъно, маъно, меъмор, эътиқод, эълон* каби.

Аммо *дарё, дунё, ҳада, афюн* каби сўзларда, *Мирюсуф, Маъёқуб, Миряхё* каби атоқли отларда, *боряпти, келяпти* каби феълларда ва *жам, нав, тобе, толе, воқе* каби сўзлар охирида айриш белгиси ёзилмайди.

27. Русча-интернационал сўзлар таркибида юмшоқ ундошдан сўнг ёзиладиган юмшатиш белгиси (ъ) ўзбек ёзувида ҳам сақланади: *декабрь, факультет, фестиваль, ансамбль* каби.

Аммо бундай сўзлар охирига аффикс қўшилганда, юмшатиш белгиси ёзилмайди: *декабрь — декабрда, фестиваль — фестивалга, медаль — медални* каби. Шунингдек, *социал (ҳаёт), интернационал (дўстлик), территориал (бўлиниш)* каби сифатлар охирида ҳам юмшатиш белгиси ёзилмайди.

7-топшириқ. Саволларга жавоб беринг.

1. Айриш белгиси қайси вақтда ишлатилади? Юмшатиш белгиси-чи?

2. Сўз бошида қатор ундошлар билан келган совет-интернационал сўзлари қандай талаффуз қилинади ва қандай ёзилади?

3. *Учала, тўртала, битта* сонларини изоҳланг.

17-§. **Ўзак-негиз ва қўшимчалар имлоси.** Сўз ўзаги билан аффикс тугашган жойда ёнма-ён келиб қолган товушлар баъзан бир-бирига таъсир қилади. Бу ҳол кўпинча шу товушларнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Бундай ўзгаришларнинг айримлари ёзувда ҳам ўз ифодасини топади. Хусусан:

1) охири *к* билан тугаган сўзга *г* товуши билан бошланган аффикс қўшилганда, аффикс бошидаги *г* товуши *к* га ўтади ва шундай ёзилади: *тераk+га — теракка, эk+ган — эккан* каби;

2) охири *г* билан тугаган сўзга *г* билан бошланган аффикс қўшилганда, иккала *г* *к* га ўтади ва шундай ёзилади: *туg+ган — туккан, тег+ган — теккан* каби.

20-машқ. Қуйидаги гаплардаги айриш белгиси (ъ) иштирок этган сўзларни бўғинларга ажратиб қўчиринг ва айриш белгисининг ёзилиш сабабларини тунтиринг.

1. Бир дақиқа гангиб қолган қуш қанотларини кенг ёяди-да, яна осмон қаърига ўқдай отилади. (Ж. Абдуллахонов.) 2. Қанотини кенг ёйиб бир жойда гир айланади-да, кучли қийқириб, наъра тортганича яна кўкка отилади. (Ж. Абдуллахонов.) 3. Аваз ойисининг феъли айниб турганда, ҳеч қандай мантиқни тан ол-

маслигини билар эди. (И. Қ.) 4. Кеча Қозоғистон адабиёти ва санъати декадаси тантанали равишда яқунланди. (Газетадан.) 5. Колхозимиз аъзолари КПСС XXVI съезди қарорларини бажариш учун курашиб, бу йил пахта далаларида мўл ҳосил етиштирдилар... Теримнинг дастлабки кунлариданоқ суръатга суръат кўшиб борилди. (Газетадан.) 6. Дердим: «Ернинг қаъридан Сувжон, сувжон, қани чиқ!» (Қ. Ҳикмат.) 7. Ийғим-теримнинг энг масъулиятли даври бошланди. Суръатни пасайтириш асло мумкин эмас. (Газетадан.)

21- машқ. Қуйидаги гаплардан айириш (ъ) ёки юмшатиш (ь) белгиси тушиб қолган сўзларни топинг. Бу белгиларнинг ёзилмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Рулда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плаши офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди. (П. Қ.) 2. Кеча, 11 октябрда, Сирдарё области республикада биринчи бўлиб давлатга пахта топшириш планини муддатидан илгари бажарди. 3. Бу йил Ўзбекистон она-Ватанга жами бўлиб 5 900 000 тонна пахта топширади. 4. Артелда миллий рақс ансамбли ташкил қилинган. Бу ансамбль яқинда республика фестивали лауреати бўлди. 5. Мунаввар октябрнинг бошларида Ҳамидаларниқига яна бир келганида, Йўлдош синглиси билан уни... боғ сайлига олиб кетди. (С. Анорбоев.)

3) қ билан тугаган сўзларга г билан бошланган аффикс қўшилганда, аффикс бошидаги г товуши қ га ўтади. Бу ҳодиса ёзувда ҳам ўз ифодасини топади: қишлоқ+га — қишлоққа, боқ+ган — боққан, қоқ+гани — қоққани каби; ғ билан тугаган сўзларга г билан бошланган аффикс қўшилганда эса ғ ҳам г ҳам қ товушига айланади: боғ+га — боққа, тоғ+га — тоққа, соғ+ган — соққан (соққани, соққунча) каби.

Аммо г билан тугаган русча-интернационал сўзларга, атоқли отларга, географик номларга г билан бошланган қўшимча қўшилганда, ҳар иккала г ўз ҳолича ёзилади: педагог+га — педагогга, Оренбург+га — Оренбургга, филолог+га — филологга, Люксембург+га — Люксембургга каби.

4) қ ёки к билан тугаган кўп бўғинли сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, қ товуши ғ тарзида, к эса г тарзида айтилади ва шундай ёзилади: ўртоқ — ўртоғим, ўртоғинг, ўртоғи; қишлоқ — қишлоғимиз, қишлоғингиз, қишлоғи; билак — билағим, билагинг, билаги каби. Бу қонуният баъзи бир бўғинли сўзларда (ёқ — қўчининг у ёғи, йўқ — бори йўғи кабиларда) ҳам сақланади, аммо бир бўғинли сўзларнинг аксарият қисмида (нок — ноки, фарқ — фарқи, ўқ — ўқи кабиларда) ва иштирок, иттифоқ, иштиёқ, ташвиқ каби кўп бўғинли сўзларда (бундай сўзлар миқдори кўп эмас) қ товуши ғ га, к эса г га ўтмайди ва ўз ҳолича ёзилади;

5) сўнги ёпиқ бўғинида и ёки у унлиси бўлган баъзи сўзларга эгалик аффикси қўшилганда, охирги (ёпиқ) бўғиндаги и ёки у тушиб қолади ва ёзилмайди: ўрин—ўрним, сингил — синелинг, бурун — бурни, оғиз — оғзи каби;

6) охирги бўғинида и ёки у бўлган айрим сўзлар а ёки в унлиси билан бошланган сўз ясовчи қўшимча олганда, ўзакнинг сўнги

бўғинидаги и ёки у талаффузда ҳам, ёзувда ҳам тушиб қолади: *чулғу — улғаймоқ, сариқ — сарғаймоқ, оғиз — оғзаки, ўрин — ўрнатмоқ, икки — икков, олти — олтов, етти — еттов* каби.

22-машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги аффиксни қўшинг ва уларнинг ёзилишини кўрсатинг. Урғуларини қўйиб кўчириинг.

Урик(-га), хирург(-га), металлург(-га), туг(-ган), келажак(-га), челак(-га), эг(-ган), эг(-гани), тўқ(-гунча), драматург(-га), таёқ(-га), оёқ(-га), оқ(-ган), тутақ(-ган), ошиқ(-ган), ўтлоқ(-га), ёғ(-га), ёғ(-ган), ёғ(-гунча), ёқ(-ган), ёқ(-гунча), ёқ(-гани), соғ(-гани).

23-машқ. Қуйидаги сўзларга эгалик аффикслари қўшинг. Ўзақда қандай ўзгариш юз берганини тушунтиринг.

Ковак, говак, безгак, кекирдак, ўрдак, ғижжак, лак, тилак, зирак, юрак, чек, оқ, танк, равнақ, блок, ташвиқ, нок, ток, чок, парк, варақ, тароқ, ҳақ, завқ, оёқ, ризқ, қобиқ, чивиқ, қолдиқ, кўнгил, ўғил.

7) Мен, сен олмошлари -нинг, -ни, -ники аффиксларини олганда, қатор келган икки н товушидан бири айтилмайди ва ёзилмайди: *менинг, сени, меники* каби;

8) феълларда ортгирма нисбат ясовчи -дир қўшимчаси жарангсиз ундошдан сўнг, кўп бўғинли сўзларда жарангли ва сонор ундошлардан сўнг ҳам -тир тарзида, жарангли ундош ёки сонор билан тугаган бир бўғинли сўзларда эса -дир тарзида айтилади ва ёзилади: *уқтирмоқ, айттирмоқ, эктирмоқ, эшиттирмоқ, ювийтирмоқ, шошилтирмоқ, чақиртирмоқ, чўмилтирмоқ, аммо ёздирмоқ, урдирмоқ, илдирмоқ, оғдирмоқ* каби. Бу қонданан кел сўзи мустаснодир, чунки у сонор товуш билан тугаган бир бўғинли сўз бўлишига қарамай -тир қўшимчасини олади: *келтир (келдир эмас)*;

9) жарангли г билан бошланган -гир, -гин, -гиз, -газ аффикслари жарангсиз товушлар билан тугаган сўзларга қўшилганда, -кир, қир- (*кескир, топқир, чопқир*), -кин, -қин (*кескин, сотқин, тошқин*); -киз, -қиз (*айтқизмоқ, кетқизмоқ, ётқизмоқ*); -каз, -қаз (*ўтказмоқ, ютқазмоқ*) каби шаклларда ёзилади. Жарангли ундош билан тугаган сўзлардан кейин эса -гир, -гир, -гин, -гин, -гиз, -ғиз, -газ, -ғаз ёзилади: *сезгир, олғир, ўзғир, қувгин, озгин; олгин, ғамгин, турғиз, ўрғиз, юрғизмоқ, кўрғазмоқ* каби;

10) равишдош ясовчи -иб (-б) аффикси сўз охирида ёки шахсон қўшимчалари (-ман, -сан, -ди; -миз, -сиз, -дилар) дан олдин жарангсизлашиб, -ип (-п) тарзида эшитилади, аммо -иб (-б) ёзилади: *ёзиб, ёзибман, ёзибсан, ёзибди; ишлаб, ишлабмиз, ишлабсиз, ишлабди(лар)* каби;

11) тартиб сон маъносида келган арабча рақамлардан сўнг -нчи қўшимчаси ўрнида фақат дефис (-) ёзилади: *9-уй, 23-хона, 11-автобус* каби. Аммо тартиб сон маъносидаги рим рақамларидан, йил ва ойларни кўрсатувчи арабча рақамлардан кейин дефис ёзилмайди: *IX том, XXIV сўезд, V курс, 1971 йил, 21 сентябрь* каби.

8-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Охири қ товуши билан тугаган сўзларга г товуши билан бошладиган қўшимчалар қўшилганда қандай ўзгаришлар юзага келади?

2. қ билан тугаган сўзларга г билан бошланган қўшимчалар қўшилганда-чи?

3. Охириги ёпиқ бўғинида и ёки у унлилари бўлган сўзларга эгалик аффикслари қўшилганда қандай ўзгаришлар рўй беради?

4. Равишдошнинг **-и** б аффикси сўз охирида қандай талаффуз қилинади ва қандай ёзилади?

5. Тартиб сонлар қандай ёзилади?

24-машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги аффикслардан мосини қўшиб, феълнинг орттирма нисбатини ясанг. Уларнинг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

Тик **(-дир, -тир)** моқ, пишир **(-дир, -тир)** моқ, торт **(-дир, -тир)** моқ, ўз **(-тир, -дир)** моқ, кес **(-дир, -тир)** моқ, ўз **(-дир, -тир)** моқ, туз **(-тир, -дир)** моқ; ун **(-тир, -дир)** моқ, илин **(-дир, -тир)** моқ, ил **(-тир, -дир)** моқ, тирил **(-дир, -тир)** моқ, қут **(-каз, -қаз)** моқ, юр **(-ғиз, -ғиз)** моқ, ўт **(-каз, -қаз)** моқ.

25-машқ. Текстни ўқинг, **-иб (-б)** аффикси воситасида ясалган равишдошларни топинг. Уларнинг ўқилиши ва ёзилишини тушутиринг.

Ез охирлаб қолган кунларнинг бири. Машқлар тугагач, солдатлар сарғая бошлаган майсаларга чўзилиб дам олишмоқда. Бир вақт пастликдан:

— Ҳей, бу ёққа келинглар,— дея қичқирди кимдир. Ҳаммамиз ўша томонга қарадик.

— Тарвуз! Тарвуз топдим!— деб қичқирарди фарғоналик Комилжон деган бола.

Югуриб борсак, чиндан ҳам ўтлар орасида қучоққа сигмайдиган катта қора тарвуз ётибди. Ёмғир сувини ичиб етилган чўл тарвузи қачондир полиз бўлган ерда ўсган эди.

Йигитлар бир зумда давра олишди. Каттакон лалми тарвуз қип-қизил чиқди.

— Э, Баҳодирга ҳам олиб борайлик, у бўлинмада навбатчи эди-я,— деди кимдир.

Тарвуздан унга бир тилим қолдирдик.

Кейин йўлга чиқдик... Машинамиз чангни бурқситиб, олғантिलाди.

Кутилмаганда, машинамиз таққа тўхтади. Ҳаммамиз қалқиб кетдик. Чанг тарқагач, йўл четида эшак миниб турган нуроний чол билан уч-тўрт ёшлар чамасидаги қизалоққа кўзимиз тушди... Чол эшакдан тушиб бизга яқинлашди:

— Салем шарақларим! Сиздерде бир жутум сув табилмайма? Немерем сувсаб қолди.

...Флягаларни кўра бошладик. Афсуски, бирон томчи ҳам қолмаган экан. Шу пайт бирдан:

— Тўхтанглар!— деб қичқирди Комилжон.

...Комилжон ... бир тилим тарвузни ушлаб турарди. Дилимиз яйраб кетди. Хайрият, қизчага нажот топдик. (Н. Чўтабоев.)

18-§. Сифат ясовчи **-ли** ва белги оти ясовчи **-лик** аффикслари қуйидаги ҳолларда ёзилади:

1) -ли аффикси бирор белгига эгалик маъносидаги сифат ясаганда: *мевали, унумли, саводли* каби; феълдан ясалган сифатларда: *тушунарли, қониқарли, зерикарли*;

2) -лик аффикси белги отларида: *ёшлик, қариллик, яхшилик, ёмонлик* каби; вақтга муносабат билдирилганда: *кўп йиллик, беш йиллик, бир йиллик, шанбалик* каби; ўринга муносабат билдирилганда (кичик ҳарф билан): *тошкентлик, самарқандлик, шаҳарлик, асакалик, қувалик* каби; ҳослик, мўлжал ва ўлчов маъноларини билдирганда: *кўйлаклик (шойи, чиг), кўрпалик (сатин), икки килограммлик (тош), юз километрлик (масофа)* каби.

19-§. Фамилия ясовчи қўшимчалар киши отларига қуйидаги тарзда қўшилади:

1) ундош билан тугаган киши отларига **-ов, -ова** шаклида: *Самадов, Қосимов, Қосимова, Қурбонов, Қурбонова* каби;

2) унли билан тугаган киши отларига **-ев, -ева** шаклида: *Абдуллаев, Абдуллаева, Тўраев, Тиллаева* каби;

3) й билан тугаган киши отларига **-ев, -ева** шаклида. Бунда от охиридаги й ундоши тушириб қолдирилади: *Дадабой — Дадабоев, Турғунбой — Турғунбоев, Турғунбоева, Уринбой — Уринбоев, Уринбоева* каби.

Эслатма: ш ундоши билан тугаган киши отларига **-ев, -ева** қўшилади: *Эргашев, Бурнашев, Йўлдошев* каби.

20-§. Сўз ясовчи **-боз, -бон** қўшимчалари **-воз, -вон** тарзида айтилса ҳам, аслига мувофиқ **-боз, -бон** ёзилади: *лўттибоз (талаффузда лўттивоз), қиличбозлик (талаффузда қиличвозлик), ишқибоз (талаффузда ишқивоз)* каби.

Аmmo ўзбек тилида сўз ясовчи аффиксга айланиб қолган **-бачча** сўзи ҳозирги талаффузига кўра сўз таркибида **-вачча** тарзида айтилади ва ёзилади: *тоғавачча, аммавачча, бойвачча, муллавачча* каби.

26-машқ. Қуйидаги исмларга фамилия ясовчи қўшимчалар қўшинг. Намуна. *Уринбой — Уринбоев.*

Аббос, Аброр, Аваз, Адаш, Азим, Аъло, Бахтиёр, Бойқобил, Бойқўзи, Боқи, Вафо, Дадабой, Деҳқонбой, Жумабой, Илаш, Маъруф, Мирза, Расул, Файзи, Холбек, Хушкелди, Шамси, Шодмон, Элчи, Эрали, Яраш, Уроз, Қаҳрамон, Қодир, Қутли, Қутбой, Ҳамдам, Ҳамид, Ҳотам.

27-машқ. **-ди, -лик, -боз, -бон** аффикслари воситасида бир неча сўз ясаг. Уларнинг маъно хусусиятларини, ёзилиши билан талаффузи ўртасидаги фарқларни тушунтиринг.

21-§. Қуйидаги аффикс юкламалар сўзга қўшиб (чизиқчасиз) ёзилади: **-ми (бордимми? келдимми?) -оқ (буғуноқ, турибоқ, кўрибоқ), -ёқ (кечаёқ, ўзиёқ), -гина, -кина, -қина кечагина, кичиккина, тўлиққина** каби. Қолган аффикс юкламалар (**-чи, -да, -ку, -а, -я, -у** ёки ю кабилар) билан сўз ўртасида дефис (чизиқча) қўйилади: *уканг-чи? келасан-да, борасан-ку, йўғ-э, бор-э, мен-а?, буғун-а?, кеча-я?, айт-*

дим-у, уйқу-ю каби. Булардан ташқари, *билан, учун* ёрдамчи сўзлари ҳам қисқартирилиб (-ла, -чун шаклида), ёзилганда, ўзидан олдин келган сўздан дефис билан ажратилади: *сен-ла, муҳаббат-ла, шунинг-чун, ўзинг-чун* каби.

22- §. Сифатларнинг қуйидаги каби модал формалари дефис билан ёзилади: *кўм-кўк, ям-яшил, сап-сарик, кап-катта, қоп-қора, баб-баравар* каби. Аммо *оппоқ* ва *жимжит* сўзлари дефиссиз (қўшиб) ёзилади.

23- §. Амал-унвон билдирувчи *вице-, экс-, унтер-* элементлари билан келган сўзлар дефис билан ёзилади: *вице-адмирал, вице-губернатор, вице-президент, экс-чемпион, унтер-офицер* каби.

28- машқ. Қуйидаги сўзларга *-ми, -чи, -оқ (-ёқ), -э (-е), -гина (-кина, -қина), -да, -ку, -а, -я, -у (-ю)* юкламаларидан бирини қўшиб ёзинг. Ёзилишдаги фарқларни тушунтиринг.

Ўқиш, иш, бориб, келиб, кеча, эртага, катта, оппоқ, тўлиқ, мен, сен, у, биз, сиз, улар, келди, айтди, йўқ, бор, кет, яхши, аччиқ, еттинчи, бешинчи, атайлаб, жўрттага, оз, кўп.

29- машқ. Қуйидаги сифатларнинг модал формаларини ясанг. Уларнинг ёзилишини кўрсатинг.

Тиниқ, янги, думалоқ (юмалоқ), бўш, тоза, янги, соғ, ялтироқ, тузук, бутун, эски, узун, оқ, кичкина, майда, чала, ола, ориқ, япалоқ, қўпол, калта, енгил.

24- §. Қўшма сўз имлоси. Қуйидаги каби қўшма отларнинг компонентлари қўшиб ёзилади:

1) бир тушунчани билдирган ва бир бош урғу билан айтиладиган қўшма отлар: *қўлқоп, белбоғ, ошқозон, шолпоя, қоракўл* каби;

2) иккинчи компоненти *-ар* аффиксли сифатдош бўлган қўшма отлар: *бешотар, изқувар, йўлтўсар* каби;

3) кейинги компоненти турдош отлардан бўлган географик номлар: *Қорадарё, Уртасарой, Қорасарой, Кўкбулоқ, Бешариқ* каби;

4) таркибида *аро, умум, бутун* сўзларидан бўлган қўшма сўзлар: *халқаро, умумхалқ, Бутунитифоқ* каби.

25- §. Қуйидаги каби жуфт сўзларнинг компонентлари дефис (-) билан ёзилади:

1) *кўп-кўп, катта-катта, келиб-келиб, қанд-қурс, мева-чева, хунукдан-хунук, айтар-айтмас, қишин-ёзин, оқ-қора, ёш-қари, беш-ўн, ўн-ўн беш, қўй-эчки, ёзасан-қўясан, биласан-оласан* каби.

Эслатма. Бундай жуфт сўзларнинг компонентлари боғловчи вазифасида келган *-у (-ю)* юкламаси билан боғланганда, улар ўртасига дефис қўйилмайди. Қиёс қилинг: *ёш-қари* ва *ёшу қари; катта-кичик* ва *каттаю кичик; эрта-кеч* ва *эртаю кеч*.

2) *киловатт-соат, инженер-конструктор, грамм-молекула, канг-лагич-пуркагич* каби отлар.

9- топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Қайси ҳолатларда *-ли, қачон* -лик аффикслари қўлланади?

2. Қайси аффикс юкламалар чизиқчасиз, қайсилари чизиқча билан ёзилади?

3. Қандай қўшма отлар қўшиб ёзилади?

4. Қайси хил қўшма сўзлар қизикча (дефис) билан ёзилади?

26-§. Қўшма ёки мураккаб сўзларнинг қуйидаги типлари ажратиб ёзилади:

1) иккинчи компоненти атоқли от бўлган қўшма сўзлар: *Бутун Россия, Умум Европа* каби;

2) биринчи компоненти сифат, иккинчи компоненти атоқли от бўлган географик номлар: *Урта Чирчиқ, Урта Осиё, Фарбий Сибирь, Кўҳна Урганч* каби;

3) ҳар иккала компоненти от бўлган қўшма сифатлар: *ҳаво ранге, жигар ранге, чўққи соқол* каби;

4) битта қўшма белги тушунчасини ифода этувчи *оч қизил, тўқ сариқ, тим қора, лик тўла, жикқа хўл* каби мураккаб сифатлар;

5) биринчи компоненти сон, иккинчи компоненти сифат бўлган мураккаб сифатлар: *тўрт хонали, ўн олти тошли, тўрт бурнакли, бир жинсли* каби;

6) изофали сўзлар: *таржимаи ҳол, ойнаи жаҳон, шаҳри азим, нуқтаи назар* каби;

7) мураккаб сонларни ифода этган сўзлар бирикмаси: *ўн беш, бир юз эллик беш, бир минг тўққиз юз етмиш икки* каби;

8) каср сонларни ифода этган сўзлар бирикмаси: *учдан икки, бешдан уч, тўртдан бир* каби;

9) равишдош билан соф феълнинг бирикишидан тузилган мураккаб феъллар: *ўқий бошлади, ёза олади, айтиб келди, кўриб чиқди, келди қол* каби.

Эслатма. Биринчи компоненти а билан тугаган, иккинчи компоненти о билан бошланган мураккаб феълларда баъзан равишдош ясовчи -а тушириб айтилади. Бундай пайтда мураккаб феъл компонентлари қўшилиб ёзилади: *айта олди — айтолди, кўра олмади — кўролмади, гапирди олмади — гапиролмади* каби.

10) бирикмали хусусиятини сақлаган сўзлар: *қишлоқ хўжалик, байрам олди, тил олди, тил ўрта, тил орқа, темир йўл, сўз боши, иш ҳақи* каби;

11) от, сифат, сон, олмош ва равишдан олдин келадиган ҳар, ҳеч, ҳамма, баъзи, ғайри, бир каби сўзлар: *ҳар ким, ҳеч ким, ҳамма вақт, баъзи бир, ғайри табиий, бир неча* каби.

Аммо биратўла, бирваракайига сўзлари ҳамда алла, қай элементлари билан келган сўзлар қўшилиб ёзилади: *аллақачон, алламаҳал, қайвақт, қайбир* каби.

30-машқ. Қуйидаги гаплардан қўшма сўз ва сўз бирикмаларини топинг, уларнинг ёзилишини тушунтиринг.

1. Моҳидил қора кўзойнагини қўлига олиб, қулаб кетишдан ўзини зўрға тўтганича томоша қила бошлади. (Ж. Абдуллахонов.)
2. Унинг оёри йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. Тиниқ ҳаво ранг барглр орасига тўплагани қолган оппоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди. (П. Қ.)
3. «Ойкўл» илгари алоҳида колхоз эди-ю, каттагина идораси бор эди. (П. Қ.)
4. Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизгин қум кечиб, иссиқда, со-

вуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун хийла бетоқат қилган эди. (О.) 5. Бу уйдагилар соф дил, кўнгли очиқ бўлгани учун ҳам уни доим ўз оила аъзоларидай қабул қилаверадилар. (Ж. Абдуллахонов.) 6. Нури ёлғиз қоларкан, ёзнинг иссиқ чоғида ишқомда кечирган бир неча минут ва кузнинг ойдин кечасидаги қўрқувли, лекин унинг учун энг тотли ламлар ёдидан ўтди. (О.) 7. Аллақасқа бориб, ҳозир келдингиз-ку. Нега яширасиз?— деди кулиб Гулнор. (О.) 8. Оғни қорақўл телпак ва клеёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди. 9. Совхозга яқинда директор бўлиб келган Муталлиб Мансуров бошдан-оёқ бир хил кийинган эди: кул ранг трикодан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. (П. Қ.) 10. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнғайсизланиб бир қизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди. (П. Қ.) 11. Юқори Чирчиқ районидаги «Паркент» совхози соҳибкорлари узум ҳосилини қисқа муддатда йиғиштириб олиш учун ўзаро мусобақани қизитиб, шу кеча-кундузда маррага яқинлашиб қолдилар. (Газетадан.)

31-машқ. Текстдан қўшма, мураккаб ва жуфт сўзларни топиб, уларнинг ёзилишини тушунтиринг.

Сахро табиати ҳар лаҳзада тусини ўзгартириб, шиддатли қиёфага кириб турди. Ҳозиргина қумлар устини аста сийпалаб юрган шамол бирдан кучайиб, борлиқни элак-элак қила бошлади. Ез ҳам жуда тез келади. Жазирамада жизгинаги чиққан гиёҳларнинг бели букилиб, шохидан шарт-шурт сина бошлади. Туяқорин ҳам ўзини ўнглаб олиб, эндигина гулга кирганда, япроқлари қовжирайди, шохлари заифлашиб, танаси сарғаяди. Кундан-кун мажоли кетиб, омонат бўлиб қолади. Шамол кучайган сари унинг танаси зир-зир титрар, худди томиридан қўпорилиб кетгудай бўлар, тиканли шохларини ҳар ён уриб, фиғон кўтарарди. Бироқ нолаю фиғонини ҳеч ким эшитмайди. Шамол ҳамма нарсани ўз ҳукмига олади. Ҳамма нарсани ўз домига тортади. Истаган кепатасига солаверади. Йўлбарс сиртидай тарғил барханларни тўзитади. Қумлар шамол оқими билан бирга дарёдай тўлганиб қолади. Шамол аста бўронга айланади-ю, осмону фалаккача кўтарилиб, қаҳқаҳа уради, худди оламни остин-устин қилиб юборгудай даҳшат солаверади.

Ана шундай кунларнинг бирида бизнинг туяқорин ҳам ўз танасидан жудо бўлиб, бўрон тўзғитиб бораётган қум-тўзонга аралашиб кетади. У қаёққа бораётганини ўзи ҳам пайқамайди, худди қопток сингари беқарор... Буни саҳройилар «қорағужанак» деб аташарди. (Ж. Абдуллахонов.)

27-§. Бўғин кўчириш. Бир неча бўғинли сўзнинг сатр охирига сиғмай қолган бўғинлари кейинги сатрга кўчирилади. Бунда:

1. Биринчи сатрда қолган бўғинга мансуб сўнги говуш кейинги сатрга кўчган бўғинга қўшилиб қолмаслиги ёки, аксинча, кўчаётган бўғинга мансуб биринчи говуш юқоридаги сатрдаги бўғин таркибига қолмаслиги керак. Масалан: *ки-тоб, мак-таб, пахта-кор (пах-такор), телеви-зор (теле-визор, те-левизор)* ва ғ. к.

2. Сўзнинг бир унли товушдангина иборат биринчи бўғини сатр охирида қолдирилмайди. Масалан: *а-каси* эмас, *ака-си*, *у-каси* эмас, *ука-си*, *о-танғиз* эмас, *ота-нғиз* каби.

3. Сўзнинг бир унлидангина иборат бўлган ёки *е*, *ё*, *ю*, *я* ҳарфларидан бири билан ифодаланган сўнгги бўғини ҳам кейинги сатрга кўчирилмайди. Масалан: *мутола-а* эмас, *муто-лаа*, *матба-а* эмас, *мат-баа*, *революци-я* эмас, *револю-ция*, *авли-ё* эмас, *ав-лиё*, *филолог-и-я*, эмас, *филоло-гия* каби.

4. Бир товушнинг ҳарфий белгиси бўлган *н* ва *ш*ч бирикмалари алоҳида ҳарфларга (*н* ва *г* га, *ш* ва *ч* га) ажратилмайди. Масалан: *опанг-из*, *опан-ғиз*, *онанг-из*, *она-нғиз*, *поме-шчик*, *ме-шчан* каби.

5. Таркибда айириш (**ъ**) ёки юмшатиш (**ь**) белгиси бўлган сўзлар бўғинларга ажратиб кўчирилганда, бу белгилар биринчи сатрда қолади. Масалан: *разъ-езд*, *журъ-ат*, *маъ-но*, *физкуль-тура*, *факуль-тет* каби.

6. Сўзларнинг биринчи ҳарфларидан таркиб топган *КПСС*, *ЦУМ*, *ГУМ* каби қисқартма отлар ва *22*, *155*, *XXIV* каби кўп хонали рақамлар икки (ёки бир неча) қисмга ажратилмайди: улар яхлитлигича биринчи сатрда қолдирилади ёки яхлит ҳолда кўчирилади.

32-машқ. Қуйидаги сўзларни бўғин кўчириш қоидаларига мувофиқ бўлакларга ажратинг.

На м у н а: *им-тиҳон* ёки *имти-ҳон*.

Аъзо, ваъда, маъно, Раъно, сельмаг, дельфин, шаҳар, қишлоқ, сингил, онгли, жанговар, баршчина, яшиқ, экин, ўтин, Уктам.

28-§. Атоқли отларнинг бош ҳарф билан ёзилиши. Тубандаги отлар атоқли отлар жумласига киради ва бош ҳарф билан бошланади:

1. Кишиларнинг исми ва фамилиялари: *Мурод*, *Рустам*, *Уктам*, *Уткир*, *Маҳмудов*, *Мансуров* каби.

2. Езувчи ва шоирларнинг тахаллуслари: *Ойбек*, *Уйғун*, *Муқимий*, *Фурқат* каби.

3. Рус тилидан ўзбек тилига кириб, тилимизда қўлланадиган баъзи қўшалоқ сўздан ташкил топган фамилияларнинг иккала қисми дефис билан ажратилиб, бош ҳарф билан бошланади: *Мамин-Сибиряк*, *Салтиков-Шчедрин*, *Галкина-Федорук* каби.

Э с л а т м а: Атоқли отлардан ясалган илмий тушунча ва сиёсий оқимий ифода этган сўзлар, турдош отга айланган ёки аниқловчи вазифасида келган атоқли отлар кичик ҳарф билан ёзилади: *марксизм*, *ленинизм*, *ампер*, *маузер*, *фарҳодлар*, *ширинлар*, *наполеон* (*пирожное*) каби. Аммо *Менделеев даврий системаси*, *Ильич чироқлари* каби бирикмалар составидаги атоқли отлар бош ҳарф билан бошланади.

4. Уй ҳайвонлари, паррандаларга атаб қўйилган номлар: *Олапар*, *Тўрткўз*, *Мош* каби.

Икки-уч қисмдан ташкил топган корейсча, бирмача, вьетнамча ном ва фамилияларнинг ҳар бир қисми бош ҳарф билан бошланади: *Ким Ир Сен*, *Хо Ши Мин*, *У Ну* каби.

5. Планета, юлдуз ва сайёраларнинг номлари: *Марс*, *Юпитер*, *Етти қароқчи*, *Сатурн* каби.

Эслатма. *Ер, қуёш, ой* сўзлари астрономик тушунчани ифода этгандагина бош ҳарф билан, оддий қўлланишда эса кичик ҳарф билан ёзилади.

6. Географик номлар (шаҳар, қишлоқ, тоғ, дарё, кўл, чўл, қитъа номлари): *Тошкент, Самарқанд, Чоғқол, Помир, Оҳангарон, Чирчиқ, Орол, Осиё* ва ҳ. к.

7. Мамлакатимиз, иттифоқчи республикалар, автоном республика номларининг ҳар бир қисми бош ҳарф билан бошланади: *Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи, Қозоғистон Совет Социалистик Республикаси, Қорақалпоғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси* каби.

8. Олий давлат ва юқори партия ташкилотларининг номлари составидаги ҳар бир сўз бош ҳарф билан бошланади: *Совет Иттифоқи Министрлар Совети, КПСС Марказий Комитети, Ленинчи Коммунистик Ешлар Союзи, ЎзССР Олий Совети Президиуми* каби.

9. Илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, министрликлар ва корхоналар номи бўлган бирикмали отларнинг биринчи қисми ва шу ташкилотнинг характерини ифода этувчи биринчи сўз ҳам бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *Пахтачилик илмий текшириш институти, Урта Осиё Ипакчилик илмий текшириш институти, Тошкент Давлат Педагогика институти, Тошкент Давлат Политехника институти, Молия министрлиги, Давлат банки, Олимлар уйи* каби.

10. Юқори мансаб, олий фахрий унвон номлари бўлган бирикмали отларда ҳар бир сўз бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *СССР Олий Совети Президиумининг Раиси, Совет Иттифоқи Маршал, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Бош Қўмондон* каби.

11. Турли конференция, ҳужжат ва резолюциялар, тарихий саналар, революциялар, воқеалар, жанг-урушларнинг номлари (бу номлар агар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи) бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *Улуғ ватан уруши, Октябрь социалистик революцияси, Халқаро хотин-қизлар куни, Апрель тезислари, Тошкент конференцияси* каби.

12. Фабрика, завод, колхоз, совхоз, спорт жамиятлари, кинотеатр, китоб, газета, журнал номлари қўштирноққа олиниб, бош ҳарф билан ёзилади, бу номлар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан бошланади. Масалан: *«Шарқ юлдузи» колхоз, «XXIII съезд» совхоз, «Қутлуғ қон» романи, «Правда» газетаси, «Динамо» спорт жамияти, «Еш гвардия» кинотеатри* каби.

13. Байрам ва ҳар хил муҳим воқеалар (ойлар)нинг номини билдирувчи сўзларнинг иккала қисми бош ҳарф билан бошланади. Биринчи қисми тартиб сон билан ифодаланган бўлса, кейинги сўз бош ҳарф билан ёзилади: *Биринчи Май — 1 Май, Саккizinчи Март — 8 Март* каби.

14. *Она-Ватан* типдаги номларнинг биринчи қисми кичик, иккинчи қисми бош ҳарф билан бошланади.

15. *Госплан, Тошсовет* каби қисқартма отларнинг биринчи қисми бош ҳарф билан ёзилади.

16. КПСС, ЎзССР, МТС, БАМ каби қисқартма отларнинг ҳар бир қисми бош ҳарф билан ёзилади.

10- топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Қўшма сўзнинг қайсилари ажратиб ёзилади?
2. Таркибида юмшатиш ва айриш белгилари иштирок этган сўзлар бўлган кўчирилганда нималарга амал қилиш керак?
3. Қисқартма сўзларда бўлган кўчириш қондаси қандай?
4. Атоқли сўзларнинг ёзилишига доир қандай қоидаларни биласиз?
5. Атоқли от вазифасидаги биринчиси номларнинг қайси сўзлари бош ҳарф билан ёзилади?

33- машқ. Отларни таҳлил қилинг. Бош ҳарф билан ёзилган атоқли отларни изоҳлаб беринг.

1. Монголия Халқ Революцион партияси ва Монголия Халқ Республикаси ҳукумати кўрган тadbирлар туфайли ҳамда Совет Иттифоқининг қардошларча ёрдами билан Монголия деҳқончилиги жадал ривожланиб бормоқда. (Газетадан.) 2. Намойишчилар Вьетнам Демократик Республикасининг марҳум Президенти Хо Ши Миннинг портретини кўтариб чиқдилар. Улар бир овоздан «АҚШ, Вьетнамдан чиқиб кет!» деган сўзларни такрорлаб турдилар. (Газетадан.) 3. Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институтининг студентлари Сирдарё областидаги «Фарғона» совхози далаларида мўл ҳосилни йиғиб-териби олишда пахтакорларга яқиндан ёрдам беришди. (Газетадан.) 4. Она-Ватанни кўз қорачиғидай сақла. (А. Қ.) 5. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалаба қозонган кунини — 7 Ноябрьни бутун прогрессив инсоният ҳар йили кенг нишонлайди. 6. Кейинчалик Мош билан Олапар жуда иноқ бўлиб қолди. 7. Бу сўзларни эшитиб Гилёсхоннинг Аждарга қарши нафрати янада ортибди. 8. Вақт ўтказмай қочиб қол! Сени севган Паризод — бизнинг дўстимиз. 9. Ҳаққа Атомдев воқеасини Очкўзовга келиб айтган экан, у анча вақт ўйланиб қолибди. (Т. Ғойибов.) 10. ... Ракетамиз Ойга учиб чиққанидан хабаринг борми? (Т. Ғойибов.) 11. Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бир оғиз сўз ҳам айтмайди. (А. Қ.)

ОРФОЭПИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

29- §. Ўзбек тили шева ва диалектларга бой тил. Шунинг учун баъзи сўз ва товушлар талаффузида турлилик мавжуддир. Масалан, адабий тилдаги *нарвон* сўзини баъзи шева вакиллари *шоти*, бошқа шевадагилар эса *узанаи*, яна бир бошқа шева вакиллари *нарвон* деб ишлатади. Шунингдек, адабий тилдаги *юр*, *йўқ* каби сўзларнинг бошидаги *й* товушини қоришиқ ж ундош товуши билан алмаштириб, *жур*, *жўқ* тарзида талаффуз қиладилар.

Орфоэпия (*орфо* — тўғри, *эпик* — талаффуз қилиш) адабий тил доирасида ягона талаффуз нормаларини белгилловчи қоидалар системасидир. Шунингдек, айрим вақтда адабий тилнинг ўзида ҳам баъзи товушлар турлича талаффуз қилинади. Бу хилдаги турлича талаффуз этиш ҳолатлари ва унинг сабабларини ҳам орфоэпия қоидалари ўргатади.

УНЛИ ТОВУШЛАР ОРФОЭПИЯСИ

30- §. 1. и унлиси турли товушлар билан ёнма-ён келади ва ўша ён товушлар таъсири натижасида турлича талаффуз қилинади: *бир*, *тиш*, *пиш* каби сўзларда жуда қисқа айтилади. *Зийрак*, *кийим*, *тийин* каби сўзларда *й* ундоши таъсирида олдинги бўғиндаги и товуши анча чўзиқ айтилади, *олди*, *келди*, *айтди* каби сўзларда охириги и товуши қисқа ь га яқин айтилади, *қиз*, *қизғин*, *ғишт* каби сўзларда эса, қаттиқ ы га ўхшаш талаффуз қилинади.

2. у унлиси: а) к, г, товушлари билан ёнма-ён келганда юмшоқ (*гул*, *кул* каби), қ, ғ, х товушлари ёнида келганда қаттиқ (*қол*, *ғурра*, *хулқ* каби) талаффуз қилинади; б) урғули бўғинларда чўзиқ (*бугуь*, *бутун* каби), урғусиз бўғинда қисқароқ (*бугун*, *бутун*) талаффуз қилинади; в) -ув, -увчи аффикслари таркибида чўзиқ айтилади: *ўқувчи*, *ёзувчи*, *ёзув*; г) русча-интернационал сўзларнинг урғули бўғинлари чўзиқ айтилади: *кондуктор*, *музыка*, *коммуна*.

3. ў унлиси:

а) содда сўзларнинг биринчи бўғинида қисқароқ (*ўтин*, *тўсиқ*, *рўмол*, *сўроқ*, *чўмич*) талаффуз қилинади;

б) жуфт ёки такрорий сўзларнинг биринчи компонентида (ур-

ғули бўғинда) чўзиқ (*кўп-кўп, зўр-зўр, тўп-тўп, мўл-мўл*) талаффуз қилинади;

в) сәез тил орқа к, г товушларидан сўнг юмшоқ (*кўл, гўшт, кўрмоқ, гўзал*); чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошларидан сўнг қаттиқ (*қўл, қўшмоқ, ғўр, ғўза, хўроз, хўп*) талаффуз қилинади;

4. э унлиси:

а) сўз ва бўғин бошида кенгроқ (*экин, эркин, эсламоқ, поэзия*) талаффуз қилинади;

б) бўғин ичида (ундошлар орасида — *кел, кет, сен, мен*); очик бўғинда (*кеча, беда, текин, секин*) бир оз торроқ айтилади;

в) русча-интернационал сўзлар таркибидаги урғусиз бўғинда эса яна ҳам торроқ (и товушга яқинроқ) талаффуз қилинади: *телефон > тилифон, телевизор > тиливизор, адрес > адрис.*

5. а унлиси:

а) сәез тил орқа к, г товушлари билан ёнма-ён келганда юмшоқ (*кам, катта, гап, гал, газлама, кайфият*) талаффуз қилинади;

б) чуқур тил орқа қ, ғ, х билан ёнма-ён келганда қаттиқ (*қалам, қарға, қасида, ғам, ғалвир, халқ, хабар, хат*) айтилади;

в) русча-интернационал сўзларда қаттиқ ундошдан сўнг келган а ўзбекча сўзлардаги а унлисидан қаттиқроқ талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *кана* (ўзб.) — *канал* (русча), *баланд* (ўзб.) — *балаче* (русча), *ана* (ўзб.) — *анализ* (русча);

г) араб тилидан кирган (*таъма, даъво, маъно, савва*) сўзларнинг биринчи бўғинида а чўзиқ талаффуз этилади.

6. о унлиси:

а) қуйи кенг унли сифатида (*тош, баҳор, сомон, омон, шамол*) талаффуз қилинади;

б) сәез тил орқа к, г товушларидан сўнг юмшоқ (*косиб, котиб, такомил, говмиш, гоҳо*) айтилади;

в) чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошларидан сўнг қаттиқ (*қошиқ, наққош, фор, суғормоқ, хом, хонадон*) айтилади;

г) русча-интернационал сўзлардаги о урғули бўғинда ўзбекча о дан торроқ (*опера, тонна, область, нота*) талаффуз қилинади. Урғусиз бўғинда эса баъзан а (*комсомол > камсамол, самолёт > самалёт*); баъзан қисқа и (*директор > директир, трактор > трактир*) айтилади.

11-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Орфоэпия нимани ўрганади?

2. и унлиси қандай пайтда қисқа, чўзиқ, қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз қилинади?

3. у унлиси қандай фонетик позицияда қисқа ёки чўзиқ, қандай пайтларда юмшоқ ёки қаттиқ айтилади?

4. ў унлиси қандай пайтларда чўзиқ, қисқа, юмшоқ ёки қаттиқ талаффуз қилинади?

5. а ва о унлиларининг талаффуз нормалари ҳақида нималар биласиз?

6. э (е) қандай пайтларда кенгроқ, қандай пайтларда торроқ талаффуз қилинади?

34-машқ. Текстини ўқинг. Ажратиб кўрсатилган унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги, тор-кенглиги ва қаттиқ ёки юмшоқлигини тушунтиринг.

Қодиржон сессиянинг тугашини кутмаёқ қишлоққа жўнаб кетди. Кўча эшикдан кираркан, ҳовлисиди, олма тагида ўтирган бир гўда қизларга сездирмаслик учун оёқ учида юриб, боққа бурилади қолди. Кун дим. Япроқлар қилт этмасди. Яшил палак ёпинган ишқомлар қуёш тафтинини ҳўплаб, ерга олов пуркарди. Қодиржон терга тушиб ўтираркан, бирин-кетин уч-тўрт дона ўрик тап-туп этиб ерга тушди. Назарида биров: ол, е, наҳорсан-ку, дегандай бўлди. Қўлини чўзганди, етмади. Турди. Эгилган шохга бўй чўзиб, сиқимини тўлдирди-да, бир донасини оғзига солиб, қулт этиб ютинди. Бир зум ўрик тупига боқиб, гўдаклик йиллари ёдидан ўтди...

Маржон-маржон олтин доналарини даст кўтарган шу қандак ўрик кўчатини катта бобоси Исфарадан келтирган эди. Ушаида бобоси қазиган чуқурга чойгумда сув қуйиб бир қўли билан кўчатни ушлаб турганди. Йиллар ўтди ... Уқиди, ўрта мактабни тугатди. Қолхозиди қолди. Бир йилдаёқ район слётида оғизга тушди. Ҳозир у район советининг энг кенжа депутаты. (Р. Азизхўжаев.)

АЙРИМ УНДОШЛАР ОРФОЭПИЯСИ

31-§. Жарангли б ундоши сўз охирида жарангсиз п ҳолида талаффуз қилинади: *китоб* > *китоп*, *бориб* > *борип*, *ёзиб* > *ёзип*.

Жарангли д товуши ҳам сўз охирида жарангсиз т тарзида талаффуз қилинади: *савод* > *савот*, *завод* > *завот*, *обод* > *обот*, *мабад* > *мабат*.

Русча-интернационал сўзларда қўлланадиган лаб-тиш в ундоши сўз охирида жарангсиз ф ҳолида талаффуз қилинади: *актив* > *актиф*, *пассив* > *пассиф*, *устав* > *устаф*.

Жарангли г, ғ, д, ж, з ундошлари жарангсиз ундошлар билан ёнма-ён келганда, жарангсиз к, қ, т, ш, с ҳолида талаффуз қилинади: *терак + га* > *теракка*, *оқ + ган* > *оққан*, *туш + ган* > *тушкан*, *кет + ди* > *кетти*, *иштимой* > *иштимой*, *мазкур* > *маскур*.

Портловчи б икки унли орасида кўпинча сирғалувчи в ҳолида талаффуз қилинади: *бора бер* > *боравер*, *кета бер* > *кетавер*.

х ундоши қаттиқроқ, ҳ эса юмшоқроқ айтилади: *хол* (юздаги хол) — *ҳол* (аҳвол сўзининг бирлиги), *хил* (тур, нав) — *ҳил-ҳил* (ҳил-ҳил пишмоқ).

Орфоэпия нормаларини белгилашда ва унга амал қилишда ургу, овоз, пауза, интонация, нафас олиш кабиларнинг аҳамияти каттадир.

12-тоқшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг:

1. Қайси ҳолатларда жарангли б ундоши жарангсизлашади?
2. д товуши сўз бошида ва сўз охирида қандай талаффуз қилинади?
3. х ва ҳ ундошларининг талаффузи қақида гапиринг.
4. Жарангсиз ундошлардан олдин келган д, з ундошлари қандай талаффуз қилинади?

5. *Минбар*, *ўн беш* каби сўзларни талаффуз қилганда н товушининг айтилишида қандай ўзгариш сездингиз?

35-машқ. Текстдаги ундош товушларнинг қандай ўзгаришлар билан айтилишини айтиб беринг.

Қишнинг сўнгги кунлари аста-секин чекинмоқда эди. Ойқиз неча-неча кунлар қўриқ ва бўз ерларни ўрганди. Олтинсой колхозлари очадиган ерларни энига ҳам, бўйига ҳам айланиб, ўз кўзи билан кўриб чиқди. Ҳар гал у чўлни айланганда, экинзорлар билан қўриқни ажратиб турган ихота дарахтлари олдида тўхтарди. Қандай семиз, қандай текис ерлар! Бу ерларни гулистон қилиш — халқ орзуси. Янги ер очишни харажати оз, даромади кўп бўлган қўриқ ва бўз ерлардан бошлаш зарур эди. Ойқиз бу ерларнинг хусусияти ва сифатларини чуқур ўрганиб чиққач, бу ерга дадасини ва кўпни кўрган инженер Смирновни бошлаб келди. (Ш. Р.)

32-§. Ижтимоий ҳаёт, фан-техниканинг тўхтовсиз тараққиёти билан боғлиқ равишда ўзбек тили лексикаси янги сўзлар билан бойиб боради. Тил тараққиётининг энг асосий йўлларида бири сўз ясашидир. Сўз ясаш — янги сўз ҳосил қилишдир.

Сўз ясалиши тилшунослик фанининг лексикология, грамматика каби алоҳида бир бўлими ҳисобланади. У турли сўз туркумларидаги сўзларнинг ясалиш усуллари, қонуниятлари, сўзларнинг тузилиш хусусиятларини текширади.

33-§. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз ясашнинг кўп қўлланилган тури — аффиксация усули (морфологик усул) ва композиция усули (синтактик усул)дир. Бу икки хил усул натижасида содда, ясама ва қўшма сўзлар ҳосил қилинади. Бу усуллардан ташқари конверсия усули ҳам мавжуд: *ўқиган ўзар* гапида *ўқиган* сифатдоши от ўрнида (*ўқиган одам маъносида*) қўлланган. Сўз ясалишининг бошқа усуллари ҳам мавжуд.

34-§. Аффиксация (морфологик) усули бирор сўзга ясовчи аффикслар қўшиб янги маънодаги сўз ҳосил қилишдир. Бу ҳилдаги сўз ясашда икки ҳолатни кўриш мумкин: 1) ясовчи аффикслар ёрдамида бир сўз туркуми ичида (бир туридан иккинчи турини ҳосил қилиш) сўз ясаш. Масалан, *китобхон*, *бетончи*, *гулзор* каби сўзларда отлар (*китоб*, *бетон*, *гул*) га сўз ясовчи аффикслар (-хон, -чи, -зор) қўшиш натижасида ясама отлар ясалган. Шунинг учун бундай сўз ясалишини ички ясалиш дейиш мумкин. 2) Сўз ясовчи аффикслар қўшиш натижасида бир сўз туркумидаги сўздан бошқа сўз туркумидаги янги сўз ҳосил қилинади. Масала, *тер*, *чиз*, *тош*, *чоп* каби феълларга -им, -иқ, -қин, -қи сўз ясовчи аффикслар қўшиш натижасида *терим*, *чизик*, *тошқин*, *чопқи* каби отлар ясалган. Шунинг учун ҳам бундай сўз ясалишини ташқи ясалиш дейиш мумкин. Бир ўзакка бир ёки бир неча сўз ясовчи аффикслар кетма-кет қўшилиши мумкин. Қиёсланг: *ақлли*, *сўзла*, *ишчи*, *курсдош*, *сувоқчи* (*сув(а)+қ+чи*), *ётоқхона* (*ёт+оқ+хона*), *теримчилик* (*тер+им+чи+лик*).

36-машқ. «Совет Ўзбекистони» газетасининг сўнгги номеридаги бош мақоладан ясама сўзларни кўчириб, аффиксларни тагига чизиб кўрсатинг.

35-§. Композиция (синтактик) усули бирдан ортиқ сўзларни қўшиб янги сўз ҳосил қилишидир. Бундай усулда ясалган сўзлар қўшма сўз дейилади. Масалан: *белбоғ, қўлқоп, бойчечак, Гулсара, Ойсулув, кинотеатр* каби.

Қўшма сўзлар таркиби кўпинча икки баъзан уч ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топади: *Гултожихўроз, айтиб бериб қўя қолмоқ* каби.

Қўшма сўзлар составига кўра турлича бўлади: от билан отнинг, от билан феълнинг, сон билан отнинг, олмош билан феълнинг, равиш билан феълнинг қўшилишидан, шунингдек, бошқа сўзларнинг қўшилишидан тузилади:

темир йўл — от + от
ўринбосар — от + феъл
учбурчак — сон + от
ўзиқайнар — олмош + феъл
эртапшар — равиш + феъл

Жуфт сўзлар ҳам композиция усули билан сўз яшашнинг бир кўринишидир. Масалан: *ота-она, катта-кичик, кундан-кунга, ўғил-қиз* каби.

37-машқ. Ўқинг, ясама отларни топиб, уларнинг ўзаги ва аффиксларини аниқлаб айтинг.

1. Толзор чумчуқларга тўла, улар тинимсиз чирқиллаб қулоқни қоматга келтиради. (*Х. Ғ.*) 2. Отабек диққат ва эътибор билан дуторни кузатиб жавоб берди. (*А. Қод.*) 3. Ҳали кўп яшайсиз, кўп нарса кўрасиз, ҳозир ҳам чинакам ёшларча ишляяпсиз, отахон. (*О.*) 4. Учираман оқ қаптар — интилади илгари. Ярқирайди қанотлар, оқ самолёт сингари. (*Ш. Р.*) 5. Эскигина кўйлак, чегига гул тикилган рўмолча, икки дона тайёрланмаган хом дўппи. (*О.*) 6. Аваз билан Ҳулқар юқоридан шилдираб тушаётган тиниқ сув бўйида, арча билан айқаниб ўсган зирк тагида ўтириб овқатланишади. (*П. Қ.*) 7. Уқтам жийдазордан ўтиши биланоқ, пахта майдонлари бутун улканлиги, кенглиги, салобат ва гўзаллиги билан қаршисида очилди. (*О.*) 8. Қимнинг ўқишга, ўрганишга иштиёқи зўр бўлса, унинг келажаги порлоқ бўлади. (*Мақол.*)

38-машқ. Қўйида келтирилган қўшма ва жуфт сўзлар иштирокида гаплар тузиб ёзинг. Қўшма сўзларнинг ёзилиш қондасини тушунтириб беринг.

Асалари, Юқори Чирчиқ, юз центнерчи, эл-юрт, чойнак-пиёла, бешиктерватар, гулдаста, гултожихўроз, манманлик, ўзбошимчаллик, садарайхон, ака-ука, тун-кун, опа-сингил, кинофильм, ойболта, умумхалқ, меҳнатсеварлик, музёра, учбурчак.

39-машқ. Текстдаги отларни кўчинг. Уларнинг таркибини аниқлаб: ўзақ ва аффиксларни, аффиксларнинг турини, қайси сўз туркумидан қандай сўз ҳосил қилинганини белгиланг.

На м у н а. *Билим* — бил (феъл) + им (сўз ясовчи аффикс) = от.

давлатнинг — давлат (от) + нинг (сўз ўзгартувчи) = от.

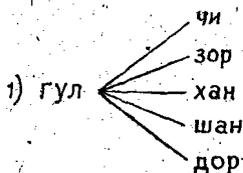
Ўқитувчи давлатнинг мактабдаги вакили, у ёшларга билим беради, тарбия ўргатади. Шогирди олим бўлса ёки илғор ишчи бў-

либ етишганда у ҳам ота-она билан бирга қувонади. Уқувчисининг таълим берган устозига нисбатан айтган миннатдорчилигининг ўзи ўқитувчини бир олам қувонтиради.

Мақтаб ва ўқитувчи деганда ҳамма болаларга тарбия берадиган жой деб тушунган, ҳозир ҳам, келгусида ҳам шундай деб тушунилади. Аммо боланинг ҳар томонлама етук бўлиб етишишида мактабда берилган илм ва тарбиянинг ўзи кифоя қилади, дейиш тўғри бўлмайди. Агар шундай деб ўйласак, мактаб, оила ва жамоатчиликнинг ҳамкорлик кучини унутган бўлаемиз. (Газетадан.)

40- машқ. Мустақил равишда ўзингиз битта сўзга ҳар хил сўз ясовчи аффикслар қўшиб, янги сўзлар ясанг. Шунингдек, бир нечта ўзакка бир сўз ясовчи аффиксни қўшиб, янги сўз ҳосил қилинг.

Намуна

36-§. Лексикологияда¹ сўзлар, уларнинг келиб чиқиши (этимологияси), маъноси ва маъно тараққиёти (сўзларнинг ўз ва кўчма маънолари, шакл ва маъно муносабатига кўра турлари), турғун бирикмалар (фразеологик бирикмалар) ва бошқа шу каби масалалар ўрганилади.

Тилимизда шундай сўзлар борки, улар биргина ҳодиса ёки предметни эмас, балки бир неча ҳодиса ёки предметни ифодалашни мумкин. Бундай сўзнинг лексик маънолари бир-бирига яқин туради. Масалан, *бурун* сўзи тана аъзоларидан бирини, *чойнакнинг бурни учган* деган гапда эса бошқа бир предметнинг қисмини, «*Умид*» *бурни* деган бирикмада муайян бир оролнинг чеккасини билдиради. Шунингдек, *қулоқ* сўзи *одамнинг қулоғи, қозоннинг қулоғи, чойнакнинг қулоғи, дуторнинг қулоғи, ариқнинг қулоғи* каби маъноларда ишлатилади.

Шу сўзларнинг тана аъзоларидан бирини ифода этиши *тўғри* (бош) *маъно* деб, қолган маънолари эса *кўчма* (ясама) *маъно* деб қаралади. Сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши шу предмет ёки нарсалар ўртасидаги нисбий ўхшашликка асосланади.

Сўз маъноси тўрт хил йўл билан кўчирилади: *метафора, метонимия, синекдоха* ва *функциядошлик*.

1. Бир предметнинг, белгининг, шаклнинг, ҳаракатнинг номини бошқасига ўзаро ўхшашлиги асосида кўчириш *метафора* дейилади. Масалан: *этак* — кўйлакнинг этаги, тоғнинг этаги; *ёқа* — костюмнинг ёқаси, дарёнинг ёқаси; *бўйин* — одамнинг бўйни, дуторнинг бўйни; *тиш* — одамнинг тиши, плугнинг тиши.

2. Предмет, нарса, ҳодисаларнинг вақт ва макондаги ўзаро боғлиқлиги асосида бир предметнинг номи иккинчи предметни ифода этади. Бу ҳодиса *метонимия* деб аталади. Масалан: *Ойбек асарларини ўқидим* дейиш ўрнига *Ойбекни ўқидим*; *Бир стакан сув ичдим* дейиш ўрнига *бир стакан ичдим*; *Чойхонага бордим* дейиш ўрнига *самоварга бордим* дейилади.

Бу мисолларимизда *Ойбек, стакан, самовар* каби сўзлар *асар,*

¹ *Лексикология* — грекча *lexikos*—луғатга ёки сўзга онд, *logos*—таълимот.

сүз, чойхона маъноларини ҳам билдирмоқда, чунки улар шу маънодаги предметлар билан доимо боғлиқ ҳолда ишлатилади.

3. Маълум бир предметни шу предметнинг қисми номи билан ёки, аксинча, қисми бутун предмет номи билан аташ ҳодисаси **синекдоха** дейилади. Масалан: Боланинг тирноғи.— У тирноққа зор (болага зор маъносида); Колхозда неча минг **туёқ бор?** (қанча мол бор маъносида.)

4. Бажарадиган вазифаси (функцияси) бир хил ёки ўхшаш бўлган икки предметдан бири иккинчисининг номи билан аталади. Бу ҳодиса сўз маъносининг **функциядошлик жиҳатдан** (предметлар бажарадиган вазифалар ўртасидаги бир хиллик ёки ўхшашликка кўра) кўчиши деб аталади. Масалан: ўқ деганда илгарилари камон (ёй) билан отиладиган найзасимон ўткир қурол тушунилган. Ҳозир бу сўз шаклан камон ўқиға ўхшамаган, аммо вазифаси жиҳатдан у билан бир хил бўлган милтиқ ўқи, замбарак ўқи каби тушунчаларни ҳам ифодалайди.

41-**машқ.** Гапларни кўчиринг. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топиб маъносини тушунтиринг.

1. Оқ олтиндан тоғ-тоғ хирмонлар яратдик. 2. Партия халқни дохиймиз В. И. Ленин кўрсатган йўлдан олға бошлаб бормоқда. 3. Дўстнинг юраги тоза, мусаффо бўлмоғи лозим. 4. Урик гуллади. 5. Социалистик маданиятимиз гулламоқда, камол топмоқда. 6. Ҳар бир колхозчининг хонадонида Ильич чироқлари порлайди. 7. Тоғ чўққилари оппоқ қор билан қопланган. 8. Фан чўққиларини эгаллаймиз. 9. Навоий асарларини севиб ўқиймиз. 10. Навоийни олдим кўлимга... 11. Тирноққа зор. 12. Езда «Пахтаорол»га бордик. 13. Саоварда одам гавжум. 14. Зал гуриллаб кулиб юборди. (А. Қ.)

42-**машқ.** Қуйида берилган сўзларни бир неча маънода қўллаб, гап тузинг. Сўзнинг ҳар бир гапдаги маъносини тушунтиринг.

Кўз, учқун, қовоқ, бўри, тулки, кун, айиқ, қармоқ, аччиқ, ширин, ёғоч, темир, узоқ, йўл, булоқ.

СУЗЛАРНИНГ ШАКЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА ҚУРА ТУРЛАРИ

Сўзлар шакл ва маъно муносабатига кўра уч турли бўлади: **омоним, синоним ва антоним.**

37-§. **Омонимлар**¹ — ёзилиши ва талаффузи бир хил, маъноси эса ҳар хил бўлган сўзлар. Масалан:

1) **ёз** — йил фаслларидан бирининг номи;

2) **ёз** — ҳаракат маъносидаги сўз;

3) **ёз** — гуноҳ, айб қилиб қўйиш маъносидаги сўз (*Мен сенга нима ёздим* каби).

Бу мисоллардаги **ёз** аслида бир неча сўз бўлиб, улар талаффузи ва ёзилиши бир хил бўлганлиги сабабли бир сўздек тасаввур қили-

¹ **Омоним** — грекча *homos* — бир хил, *опота* ёки *опута* — ном.

нади. Шунга кўра омонимларни кўп маъноли (полисемантик) сўзлардан фарқлаш керак. Кўп маъноли (полисемантик) сўз деганда бир неча маъноси бўлган бир сўз назарда тутилади, омонимлар эса шаклан тенг ёки ўхшаш бўлган бошқа-бошқа сўзлардир. Улар орасида маъно яқинлиги (маъно муносабати) бўлмайди. Буни бош ва от сўзлари мисолида яққол кўрса бўлади:

К ў п маъ но ли ли к О м о н и м и я

*Одамнинг боши
Йулнинг боши
Ишнинг боши*

*От кишнаиди
Нишонга тўғрилаб от
Отинг нима?*

43-машқ. Текстдаги гапларни кўчириб, омоним ва полисемантик сўзларни топинг, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Пахтани бегона ўт босмаслиги керак. 2. Абдулхай, ўзинг ҳам тўрга ўт, болам. (Э. Носир.) 3. Қалбимга ўт ёқма. 4. Шамол дарахт бошларини секин тебратди. 5. У бошини секин тебратди. 6. Уйда чакса уни йўқ, том бошида қўш танур. (Гулханий.) 7. Булоқ бошида дам олдик. 8. Юз номарддан юз қайтар, бир мардни ҳамма мақтар. (Мақол.) 9. Тўдadan ажралган тўрга тушар. (Мақол.) 10. Мехмонларни тўрга ўтказишди. 11. Гапга бир ёш йигитча аралашди. 12. Кўзига ёш олди. 13. Ёшим ўттизга етди. 14. Лайлак келди, ёз бўлди, қаноти қоғоз бўлди. (Қўшиқ.) 15. Укангга тез-тез хат ёз. 16. Товуқларга дон соч. 17. Сочи оппоқ бўлиб қолган. 18. Бугун яхши туш кўрдим. 19. Отдан туш. 20. Чақмоқ чақди. 21. Енғоқни тиш билан чақмоқ соғлиқ учун зарар келтиради.

44-машқ. Қуйидаги сўзлар иштирокида гап тузинг. Бу сўзлар бошқа гапдаги шундай сўзларга омоним бўлиб келсин.

Ер, жон, ёруғ, соз, туш, соч, қирқ, ёш, кул, ой, от, сон, соғ, шим, той, эт, яра, без, бугдой, оқ, ошиқ, ош.

38-§. **С и н о н и м л а р**¹ — бирлаштирувчи маъноси бир, қўшимча маъно оттенкалари ва ёзилиши ҳар хил бўлган сўзлар. Масалан: *юз, бет, афт, башара* ва ҳ. к. Бу сўзлар аслида бир тушунчани ифода этиб, шу тушунча доирасидаги қўшимча (эмоционал) маъно оттенкаси билангина ўзаро фарқ қилади. Синонимлар одатда бир сўз туркумига мансуб бўлади. Масалан: *дўст, ўртоқ, жўра, биродар* (от туркуми); *йўлдош, ҳамроҳ* (от туркуми); *яхши, дуруст, тузук* (сифат туркуми) каби.

Бир маъно атрофида уюшаётган синоним сўзлар синонимик қатор, шу қаторда нисбатан бетараф маъно ифода этган синоним эса доминанта деб аталади. Чунончи, *чиройли, гўзал, зебо, кўхлик, сулув* каби сўзлар бир синонимик қаторни ташкил қилади, шу қатордаги *чиройли* сўзи эса нисбатан бетараф бўлганлигидан доминанта деб қаралади.

Сўзларнинг синонимик қаторларини билиш қанчалик зарур бўл-

¹ *Синоним* — грекча *synonymos* — бир номли.

са, уларнинг бири ўрнида иккинчисини тўғри қўллаш ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Киши ўз нутқда синонимлардан қанчалик кўп ва ўринли фойдаланса, унинг нутқи ихчам, нафис ва мазмундор чиқади, тингловчининг, ҳамсухбатининг диққатини ўзига жалб қила олади, демак, нутқнинг таъсирчанлиги ҳам ошади.

Шунинг учун ҳам сўз санъаткорлари ўз асарларида синонимлардан унумли фойдаланадилар.

45-машқ. Текстдаги гаплардан синонимларни топиб, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. Гулсумбиби уйда қитдай ўтин, қитдай кўмир йўқлигини сўзлади. (О.) 2. Ҳожи хола дутор торини пича бўшатди: узилиб кетиши мумкин эди. (М. Исм.) 3. Уқийшдан чиқиб, барг кесишга борамиз. Жиндай қуртимиз бор. (А. Қ.) 4. Инсон боласи ота-онасидан бемаҳал ажралар экан, унга бундан оғир кулфат йўқ. (П. Т.) 5. Унинг овозида севги, севгидан ҳам кўпроқ мунг, алам оҳанглари янгради. (М. Исм.) 6. Зиёфат турли лазиз таомлар, хушхўр мевалар, шарбатларга бой. (О.) 7. Кеннайингиз қўй ёғига ош қилган экан, бирам ширин бўлибдики, энди нарёғи йўқ. (С. Анорбоев.) 8. Майли, ҳеч хавотир олмай бемалол маслаҳатлаша беринглар, чироқларим. (П. Т.) 9. Бахузур ўтириб гаплашаверинглар. Далада ёз палласида ёйилиб ўтириш — роҳат. (О.) 10. Эл бетинч, одамларнинг юзлари ғамгин, суҳбатлари серташвиш эди. (П. Т.) 11. Максим қишлоқда табиблик қилиб юрган вақтларида бундай бетобларни кўп кўрган. (И. Раҳим.)

46-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқиб, бир-бирларига синоним бўлганларини алоҳида-алоҳида группалаб кўчиринг, улар иштирокида гап тузинг.

Дўст, юз, кўк, куй, катта, қошида, кечикмоқ, чопмоқ, урмоқ, осмон, ўртоқ, афт, башара, овқат, мўл, буюк, ёнида, ҳаялламоқ, югурмоқ, улуғ, оғанини, улкан дўппосламоқ, чеҳра, дам, совуқ, иссиқ, аямоқ, аёз, илиқ, тин, тўхтамоқ, чарчамоқ, майда, тасалли, илдам, тенг, тахмин, жадал, таскин, тез, барабар, шитоб, чама, фараз, баробар, тусмол, шахт, содиқ, сотқин, вафодор, хоин, сирпанчиқ, секинлашмоқ, тойғоқ, сусаймоқ, тирганчиқ.

47-машқ. Синонимларни топинг. Уларни алмаштириб қўллаб кўринг. Қандай маъно ўзгариши юз беришини тушунтиринг.

1. Меҳмонлар лаззатли таомларни хўп ейишди. (П. Т.) 2. Уктам совуқ хуштаъм чойни қул-қулт ютиб, қўли билан лабларини артди. (О.) 3. Шавла жуда тотли туюлди, ошпазни мақтадилар. (О.) 4. Олахўжа муддаосига етолмайди. Абдурасул яна қайтиб унинг қўлига тушмайди. (П. Т.) 5. Мен сизнинг ниятиңизни билман, 6. Мақсадим — ўқимоқ. 7. У Тешабойнинг асабларини дутор торийдай таранглаш, иложи бўлса, узилиш даражасига келтириш қасдида эди. (М. Исм.) 8. Сиз бўлсангиз болангизнинг додини, оҳини эшитиб туролмасдингиз. (М. Исм.) 9. Ҳар ёқ ёнғин, лоладек қон, мазлумларнинг оҳи ошди... (Ғайратий.) 10. Қуйлаб борар бир мунгли нола. (Т. Т.) 11. Фигони фалакка етди. 12. Мен уни овозидан

танидим. 13. Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди. (А. Қод.) 14. Бола аввал ун чиқармай чидашга ҳаракат қилди. (М. Исм.) 15. Ҳеч кимдан садо чиқмади. 16. Додлама, додлама, дод саси галди... Қаршининг чўлидан ёр саси галди. (С. А.) 17. Одам анча қалинлашди. Эътибордан четда юрган бир инсон — Худойқул оғизларда қизғин гап бўлди. (П. Т.)

48-машқ. Синонимларни топинг. Синонимик қатордаги синонимларнинг бир-лаштирувчи маъносини тушунтиринг.

1. Ғайратни қитдай сусайтирманг. (О.) 2. Уртоқ Рўзиев, жиччагина илтимосимиз бор эди. (С. Аҳм.) 3. Ойқиз салгина илжайди. (Ш. Р.) 4. Озгина пул харажатласа, бир ҳафтагача декчамиз биқирлайди. (О.) 5. Аммо ота залварли таёғини қорга ниқтаб босиб, бардам қадам ташларди. (С. Анорбоев.) 8. Очилнинг бу гапидан кейин юк бирдан зилдай оғирлашиб кетди. (П. Қ.) 9. Ҳа, тушундим, юкинг кўп вазмин. (Е. М.) 10. Домла... иккита оғир чамадонини машинага ўзи олиб чиқди. (А. Қ.) 11. Қийими кўпол, лекин янги ва пухта эди. (О.) 12. Болтабой... тўғон қанчалик пишиқ бўлиши ва ҳоказолар тўғрисида гапирди. (А. Қ.) 13. Мартабадор шахсларни фуқарога тез-тез сиёсат қилиб, авом жиловини маҳкам ушлаб туришга ундарди. (Мирмуҳсин.) 14. Катталикни билмас бир яхши одам, Сахийликда йўлда қолибди Ҳотам. (Ф. Й.) 15. Мирзо кўп сахий табиат кўринади. (А. Қод.) 16. Бу ердагилар эса ўзларини ганти, балки Ҳотамтой деб ҳисоблар эдилар. (О.) 17. У анча ҳимматли киши. 18. Совғани жуда катта қилиб юборибсизми? Божангиз кўй совға қилиб келган эканми? (А. Қ.) 19. «Ажойиб ташаббус, улуғ байрамга лойиқ совға. Нишонлашга арзигудек тухфа»,— деди бош инженер. (Н. С.) 20. Байрамни муносиб меҳнат тортиқлари билан нишонлашди. (С. Аҳм.) 21. У жуда тез гапиради. 22. Самолёт нам ҳавони кесиб шахт учиб бормоқда. (С. Аҳм.) 23. У аллақачон турган, столда шитоб билан бир нима ёзмоқда эди. (А. Қ.)

49-машқ. Қуйидаги синонимик қаторлардаги ҳар бир сўз иштирокида оғзаки гап тузинг ва маъно фарқларини тушунтиринг.

1. Яхши, дуруст, тузук. 2. Дўст, ўртоқ, ошна, биродар, йўлдош, ҳамроҳ, оға-ини. 3. Юз, бет, чеҳра, афт, башара, нусха. 4. Тез, илдам, чаққон. 5. Катта, улкан, улуғ, буюк. 6. Эмоқ, ўтқазмоқ, тикмоқ. 7. Ёмон, ярамас, расво, нобоп. 8. Уста, чевар, чечан. 9. Ортиқ, ошиқ, зиёд. 10. Қурмоқ, солмоқ. 11. Қалтирамоқ, дирилламоқ, титрамоқ, дилдирамоқ. 12. Ширин, мазали, тотли. 13. Гўзал, чиройли, сулув, зебо, кўҳлик. 14. Мўмин, ювош, қобил. 15. Қари, кекса. 16. Қийшиқ, қинғир. 17. Қаҳрамон, ботир, мард. 18. Юмшоқ, мулойим. 19. Қийин, мураккаб. 20. Сабр, тоқат, чидам.

39-§. Антонимлар¹ — бир-бирига зид маъно билдирувчи сўзлар. Масалан: *яхши—ёмон; иссиқ—совуқ; катта—кичик; оғир—енгил; ботир—қўрқоқ; секин—тез, оқ—қора* ва ҳ. к.

Кўп маъноли сўзлар бир маъносига кўра бир сўзга, иккинчи

¹ Антоним — грекча anti — „зид“, „қарама-қарши“; *опута* — „ном“

маъносига кўра бошқа бир сўзга антоним бўлиши мумкин. Масалан: *оғир* сўзи бир маъносида *енгил* сўзига, бошқа маъносида эса *тез* сўзига антоним бўлади: *оғир одам, енгил одам, тез одам* (жаҳли тез) каби.

Антонимлар айрим вақтларда жуфт ҳолда ҳам қўлланади. Бундай вақтда маъно кучайтирилади, баъзан эса янги маъно ифодаланади. Масалан: *туну кун* (ҳамма вақт), *ога-ини* (ўртоқ, дўст маъносида), *аччиқ-чучук* (салат маъносида).

Антонимлар кўпроқ белги, хусусият, ҳаракат ифодаладиган сўзларда учрайди.

Антонимлар бадий адабиётларда предмет, ҳодисаларнинг белгисини, ҳаракатини аниқ ёки образли қилиб ифодалашда, уларнинг ўзига хос хусусиятларини очишда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун сўз усталари унга стилистик восита сифатида тез-тез мурожаат этадилар. Бу ҳодиса, айниқса, халқ мақолларида кўп учрайди: *Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл. Яхши топиб гапирар, ёмон — қопиб. Мард бир ўлар, номард — минг.*

Антонимларни қуйидаги кўринишларда учрайдиган ҳар хил грамматик восита орқали ясалган сўз формаларидан ажратиш лозим. Масалан: *ол—олма, бор—борма, ўқиган—ўқиган эмас* (ўқимаган) каби.

50- машқ. Антонимларни топиб, жуфт-жуфт қилиб кўчиринг.

1. Назира Мирзакамолиддин ўрнидан қўзғалгунча, илдам юриб келиб, унга қўл узатди. (С. Аҳм.) 2. Матқовул ака секин келиб чеккадаги одамлар ёнида тўхтади. (М. Исм.) 3. Бундан чиқдики, бизнинг одамларимиз бераҳм кишилар эмас экан, балки раҳмдил шогирдлар экан! («Қ. Ўзб.») 4. Йўқ, Ўрмонжон ака, зерикканимиз йўқ. Ўртоқ Иброҳимов жуда яхши агроном эканлар, чақчақлашиб ўтирдик. (А. Қ.) 5. Унинг ооч-соқолларида биронта қора қолмаган, дард эзган, маҳзун юзи сарғайган. (Ҳ. Аҳмад.) 6. Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оплавий бурчимизни намунали бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга! (А. Қ.) 7. Фелъетон босилиб чиққан кун Элмурод учун катта тантана бўлди. Лекин у қувончини ичида сақлади. (П. Т.) 8. Мана энди дил тўла севинч, Пешвоз чиқдим... сени кутгали. (Уйғун.) 9. Фазлиддин, албатта, бадбашара эмас..., лекин муддатидан илгари туғилиб ўсган каби, унинг гавдасида нимадир етишмайди. (О.) 10. Чиройли саман отнинг жиловини тутиб, эгасини қўлтиқлаб ерга туширди. (О.) 11. Ермат менга айтди сени, жиян. Яхши, отларга қарал (О.) 12. Муҳими шуки, иш қилиняпти, ноппа-нозандай қилиняпти. (Ас. М.) 13. Яхши томонларини ҳам айтгандирман, ёмон томонларини ҳам... топиб айтдим! ... (А. Қ.) 14. Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлар. (Мақол.) 15. Бор менинг кўзларга кўринмас йўрғам, Қифтида гоҳ шодман, гоҳида пўрғам, Билолмаман манзилим яқинми йироқ, Йўртади уққиму уйғоғимда ҳам. (З. Обидов.)

51- машқ. Қуйидаги сўзларнинг антонимларини топиб ёзинг. Шулар иштирокида гап тузиңг.

Қатта, оғир, яхши, қуюқ, совуқ, ширин, гўзал, тез, чопмоқ, су-
роқ, рост, роҳат, оз, озод, йиғламоқ, кам, соғ, кўп, оқ, кейин, берк,
жасур, гўвоҳ.

52- машқ. Текстдаги гапларни кўчиринг. Синоним ва антонимларни топиб,
маъноларини, тузилишига кўра турларини изоҳланг.

1. Қўрқоқсиз, домла, чумчуқчалик ҳам юрагингиз йўқ. (Ҳ. Ғ.)
2. У бўйинини чўзиб, қайноқ, асабий, ғазабли оммани, зулм ўчоғи-
ни портлатишга тайёр ботир халқни кўздан кечирди. (О.) 3. Эй
қаҳрамон, дов юрак, жасур, улуғ халқ. Қудратингдан йўқ бўлди
хўрлик, асорат. (Ғайратий.) 4. Энди менинг бунда турмоғим гумон,
қалмоқ элга мен қетарман бул замон. (Ф. Й.). 5. Бир зумдан кейин
ҳамқишлоқларининг ғавроси аниқ эшитилди. (О.) 6. Ойдинда улар-
нинг паранжили иккита хотин эканлиги равшан кўришиб турар
эди (М. Исм.) 7. Овқатдан кейин полк кенг майдонга тизилди. Ге-
нерал қисқа нутқ сўзлаб, жангчиларни ҳарбий техникани тўла-тў-
кис ўрганишга чақирди. (Шуҳрат.) 8. Қатта қарвон қайси йўлдан
юрса, кичик қарвон ҳам шу йўлдан юради. (Мақол.) 9. Андронов
Мадрайимга нисбатан барваста, фақат кул ранг кўзларигина мит-
ти эди. (М. Муҳ.) 10. Ун минут қадар йўл юрилгач, бир томони чу-
қур жарлик кўчада Ермат бирдан отни тўхтатди. (О.) 11. Оломон-
нинг ичидан кир қалпоқли, яланг оёқ, бақувват чол чиқди. (О.)
12. Юришга мадорсиз, нимжон қариялар набираларини ёнларига
ўтқазиб араваларда келган эдилар. (П. Т.) 13. Ғулом ака ёл келса
йиқиладиган беқувват хўжалик эди. (А. Қ.) 14. Мутал кучли эди,
аммо Отабек ундан ҳам кучли эди. (А. Қод.) 15. Фейлим сенга аён.
Чакана ишни ёмон кўраман. (О.)

ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАР

40- §. Сўзларнинг грамматик муносабати асосида сўз бирикма-
лари ва гап ҳосил бўлади. Сўз бирикмаси кам деганда икки муста-
қил сўзнинг бир-бири билан синтактик воситалар ёрдамида алоқага
кирувидан ташкил топади. Масалан: *Бу галги ўқ Ботиралининг ўнг
қулоғини яралаб кетди.* (Ҳ. Ғ.) гапида: 1) *ўқ яралаб кетди*; 2) *бу
галги ўқ*; 3) *Ботиралининг қулоғини*; 4) *қулоғини яралаб кетди*
каби бирикмалар мавжуд.

Бундай бирикмалар нутқ процессида вужудга келтирилади,
нутқдан ташқарида эса айрим сўзларга бўлиниб кетади. Булар эр-
кин бирикма ҳисобланади.

Шундай бирикмалар (хатто гаплар ҳам) борки, улар нутқда
тайёр ҳолда қўлланади, нутқдан ташқарида ҳам гап бўлакларига
бўлинмайди, кишининг хотирасида бутунлигича сақланади. Шу-
нинг учун ҳам улар турғун бирикмалар дейлади. Масалан:
*энсаси қотди, тағби хиралашди, тепа сочи тикка бўлди, темирни
қизиғида босмоқ, тақдирга тан бермоқ, миси чиқди, юраги эзилди,
оғзи қулоғига етди, кўнглига қарамоқ, ҳаддидан ошиб кетмоқ. Бо-
ланинг кўнглига қарайверсангиз, ҳаддидан ошиб кетади. (Ойдин.)
Айбни яширмоқ, нодонлар иши,— деди раис қизишиб,— кўпинча
темирни қизиғида босолмай қолдим. (О.)*

41-§. Фразеологик¹ бирикмалар — тургун бирикмалар эркин сўз бирикмаларидан фарқ қилиб, асосан бутунлигича кўчма маънода (баъзан ўз маъносида ҳам) қўлланади. Фразеологик бирикмалар гап бўлакларига ажратилмай, бутун ҳолда бир гап бўлаги вазифасида келади. Масалан: *Хўжабеков тилга кирган эмиш.* (С. Анорбоев.) — кесим; *Баъзан Анорхоннинг жиғига тегииш учун йиғитни улар ўзаро «Собир почча» дейишар эди.* (О.) — мақсад ҳоли ва шу кабилар.

53-машқ. Гапларни кўчиринг. Фразеологик бирикмаларни ажратинг. Уларнинг эркин сўз бирикмаларидан фарқини тушунтиринг.

1. Сафарали столдан бош кўтарди, ҳалиги рус қизига бир нима деб кулди. (*Ойдин.*) 2. Омон ҳам уни зимдан кузатар, кўзи кўзига тушганда бирдан тунд бўлиб қоларди. (С. Аҳм.) 3. Бу — ота касб, — жавоб берди у. — Ешдигимда кўзим пишиб қолганди. (О.) 4. Ойқиз билан ораларингни бузиш ниятида кекирдак чўзган ким эди. (*Ш. Р.*) 5. Холмурод воқеанинг тагига етолмай, анчагача уй ўртасида туриб қолди. (*П. Т.*) 6. Едгорнинг ҳам тили чиқиб қолди: «Дада-дада»ни оғзидан қўймайди. (*Ф. Ф.*) 7. Отишмалар тамом бўлаётгандек бир нафас пасаяр ва яна авж олар эди. (*П. Т.*) 8. Учинчи курслидар Темир Акбаровичнинг авзойи бузилганини кўриб, жим бўлиб қолишди. (*П. Қ.*) 9. ... Далага чиқинг, баҳри-дилингиз очилса, қувватга кириб кетасиз. (О.) Она-бола туни билан ҳасратлашиб, маслаҳатни бир ерга қўядилар. (*П. Т.*) 11. Қизнинг хатти-ҳаракатларидан таажжубда қолган Турғун эса унга сўз қотишга журъат қилолмас эди. (О. Е.) 12. Розик қароқчини энди елкамнинг чуқури кўрсин. Бошла ўша қизил командиригга. (С. Анорбоев.)

54-машқ. Фразеологик бирикмаларни топиб, тагига чизинг. Маъносини, эркин бирикмалардан фарқини тушунтиринг.

1. Қайнатам ишнинг кўзини биладиган одамлардан. (О. Е.) 2. Сиз ярамас одамсиз! Сизда виждон деган нарса йўқ! Кўзимнинг ёғини еб, бошимга иш тушганда қочдингиз. (С. Аҳм.) 3. Елғиз урвоғим ўзинг, кўзим очигида қутлуғ жойга қўндирсам. (Ас. М.) 4. Раис ахборот берар экан, пастдан луқма ташлаб, унинг гапини гапига қовуштирмади. (С. Аҳм.) 5. ...Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Мана бу гапнинг маъзини чақ. (О.) 6. Бу ўйлардан Сайёранинг боши ғовлаб кетди. (О. Е.) 7. Бу аччиқ киноя... миршабнинг дамини ичига тушириб юборди. (М. Исм.) 8. Дўконнинг дарчасидан оғзи қулоғига етиб илжайиб турган қоп-қора бир башара кўринди. (Ас. М.) 9. Султонов санамасдан «саккиз» дейдиган одаммас-ку?! (*Ш. Р.*)

55-машқ. Қуйидаги фразеологик бирикмалар иштирокида гап тузинг.

Аравани қуруқ олиб қочмоқ; эс-ҳушини таңимоқ; бармоғини тишламоқ; бошдан ошиб кетмоқ; гапни бир жойга қўймоқ; дўпписини осмонга отмоқ; йўлга қўймоқ; калеванинг учини топмоқ; кў-

¹ Фразеология — грекча *phrasis* — «ифода», «ибора».

зини мошдек очмоқ; кўзи тўрт бўлди; қўйнига қўл солмоқ; кўнглини кўтармоқ; оёғига йиқилмоқ; ораларини бузмоқ; фиғони фалакка чиқмоқ; хамирдан қил суғурмоқ; хамир учидан патир; юраги қиндан чиқаёзмоқ; қаттиқ қўл бўлмоқ.

56- машқ. Мустақил равишда фразеологик бирикмалар топиб, шулар иштирокида бир неча гап тузинг. Уларнинг маъноларини тушунтиринг.

13- топшириқ.

1. Лексикологиянинг текшириш объекти нима?
2. Сўзларнинг кўчма қўлланиши ва уларнинг турларини қисқача мисоллар ёрдамида изоҳланг.
3. Омонимлар билан кўп маъноли сўзларни фарқлаб беринг.
4. Синонимлар ва антонимларни ўзаро қиёслаб, уларнинг ўзига хос хarakterли хусусиятларини айтиб беринг.
5. Эркин бирикма билан турғун бирикмаларнинг фарқини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

МОРФОЛОГИЯ

42-§. Грамматика тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у тилнинг грамматик қурилишига хос қонун-қондаларни текширади, сўзнинг форма ўзгаришини, сўз бирикмалари ва гапларнинг структураси ва мазмунига кўра турларини ўрганади.

Грамматика икки қисмдан — **морфология** ва **синтаксис** дан иборат.

Морфология (грекча *morphe* — шакл ва *logos* сўз, таълимот) сўз ҳақидаги грамматик таълимот бўлиб, сўзнинг морфологик структураси — морфемалар, морфологик категориялар, сўзнинг формалар системаси, сўз формаларини ҳосил қилиш йўллари, воқитлари, сўз туркумларини ўрганади.

43-§. Грамматик маъно ва грамматик форма. Ҳар бир сўзнинг лексик ва грамматик маъноси бўлади. Сўзнинг лексик маъноси унинг предмет, белги, ҳаракат кабилар ҳақидаги тушунчани реаллаштиришидир. Масалан, *булбулнинг* деганда биз паррандаларнинг бир турини тасаввур этамиз: *Яхши* сўзи орқали ижобий хусусият маъносини, *ўқидим* деганда ҳаракат маъносини тушунамиз. Булар сўзнинг лексик маъносидир.

Лексик маъно сўзнинг материал қисми орқали ифодаланади. Демак, лексик маъно сўзнинг асосий қисми ифодаладиган маъно бўлиб, у лексикологияда ўрганилади. Бундан ташқари, сўзнинг грамматик маъноси ҳам бор.

Грамматик маъно сўзнинг формал қисми орқали ифодаланади ва грамматиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Масалан, *булбулнинг* сўзи қаратқич келишиги аффиксини олган бирликдаги турдош одир. *Уқидим* сўзи эса ўтган замон, I шахс, бирликни кўрсатувчи феъл.

Грамматик маъно сўзнинг лексик маъносини ўзгартирмайди.

Грамматик маъно аффикслар, баъзан ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланади. Демак, сўзнинг лексик маъноси ўзак-негиз орқали, грамматик маъноси кўпинча аффикслар орқали ифодаланади. Грамматик маънонинг бундай формаси — грамматик форма саналади. Масалан: *ўқидим*, *ўқидинг*, *ўқиди*, *ўқидик*, *ўқидингиз* феъллари *ўқи* сўзининг формаларидир. Шунингдек, *китобни*, *китобдан*, *китобнинг*, *китобга*, *китобда* кабилар эса *китоб* сўзининг формаларидир.

Грамматик маъно билан грамматик форма бир бутунликни ҳосил қилувчи ажралмас бирлик бўлиб, булар грамматик категорияни ташкил қилади. Грамматик категория турлича бўлади: келишик категорияси, замон категорияси, сон категорияси ва ҳоказо.

57-машқ. Текстдаги мустақил сўзларни топиб, уларнинг аввал лексик маъносини, сўнг грамматик маъносини ва грамматик формаларини изоҳлаб беринг.

1. Яна Еқуб отасига йўлламоқчи бўлган мактубида зумраднинг беш фазилати, етти нуқсони, саккиз хил туси ва ўн икки баҳосини ҳам ёзиб юборди. (*К. Моисеева.*) 2. Улардан бири бегимнинг қотибаси, иккинчиси эса суҳбатдоши экан. (*М. Расво.*) 3. Қайвақтда бўлган бўлиши мумкин? — Бундан ўн асрлар муқаддам, дўстим. (*Н. Бирюков.*) 4. Феруза ҳовлига тушиб, шабнамда қийғос очилган атиргуллар устига эгилди, тўйиб-тўйиб ҳидлади. (*Х. Ғ.*) 5. Ҳа, айтмоқчи, ҳали қозикда осиглиқ турган терига кўзинг тушди — ана ўша биз ов қилган бўрсик териси бўлади. (*Х. Назир.*) 6. Бу йигит ўша сизникига келиб-кетиб юрган рус аёли Марям холаининг ўғли экан. (*Н. С.*)

58-машқ. Келтирилган сўзларга аффикслар қўшиб, турли грамматик формалар ҳосил қилинг ва изоҳланг.

Сўз, кел, ёз, айт, чақир, иш, шеър, газета, Дилбар, вақт.

44-§. Сўз формалари. Сўзнинг формаси сўзнинг асосий ва формал қисмга бўлиниш хусусиятини кўрсатади. Масалан, *далаларни* сўзидаги *-лар* морфемаси кўплик формасини ҳосил қилган, *-ни* аффикси эса шу сўзни бошқа сўз билан боғлаш вазифасини (*далаларни айланмоқ*) бажарган.

Сўз формалари: аффикслар қўшиш билан (*ишдан қайтди, шеърни ёзди*) ёки ёрдамчи сўзлар орқали (*сиз билан, мактаб учун*) ҳосил қилинади.

59-машқ. Берилган текстдаги сўз формалари ва уларнинг қайси усул билан ифодаланганини аниқланг. Шу сўзларни ажратиб кўчиринг ва қайси сўз туркуми эканлигини кўрсатинг.

1. Афсуски, ҳали ўзлаштирилмаган ерлар кўп. (*Ш. Р.*) 2. Биласизми, биз бир ариқдан сув ичамиз. (*О.*) 3. Ҳ. Олимжон шеърни шундай маҳорат билан ўқир эдики, эшитган одам мафтун бўлмасдан иложи йўқ эди. Урғу, оҳанг, йўналиш, авж — ҳаммаси ўрнида эди-да. (*Мирмуҳсин.*) 4. Коммунистик партия — шонли партия, улғайдик ўзингдан олиб тарбия. (*А. П.*) 5. Халқимиз икки юз етмиш километрлик Катта Фарғона каналини қирқ беш кундек қисқа муддат ичида қазиб битказди. (*Ғ. Ғ.*) 6. Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади. (*Мақол.*) 7. Сўзимиз, ваъдамиз, аҳдимиз битта, Дўстликда яратган бахтимиз битта. 8. Бирни кессанг, ўнни эк. (*Мақол.*)

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК СТРУКТУРАСИ

45-§. Сўзнинг морфологик структураси унинг грамматик қисмларга бўлиниши демакдир. Сўзнинг бундай бўлинмас кичик қисмлари морфема дейилади.

Морфемалар вазифаси ва сўздаги ҳолатига кўра икки хил бўлади: 1) ўзак морфема (ёки асосий морфема); 2) аффикс морфема (ёки ёрдамчи морфема).

Ўзак морфема сўзнинг лексик маъносини билдирувчи асосий қисм бўлиб, у маъноли бўлақларга бўлинмайди. Шунинг учун ҳам бундай морфемалар асосий морфема дейилади.

Аффикс морфема эса ўзак морфемага қўшилувчи қисмдир.

Тилимизда сўзлар кўнинча икки ёки ундан ортиқ морфемадан ташкил топади. Масалан: *ўқи-моқ, сўз-ла-моқ, иш-ла-т-моқ, тин-ч-сиз-лик-дан, тер-им-ни, бош-ла, сиз-сира, бош-пана-га.*

60-машқ. Сўзларни морфемаларга ажратинг. Ўзак ва аффикс морфемаларни тушунтиринг.

1. Бу оддий тракторчи жувонга бўлган эҳтиром уни айрим ўринга қўяр эди. (А. Қ.) 2. Очиқ деразалардан эсган илиқ ҳаво тўлқини кўшининг ҳарорати тобора кўтарилиб, кўча тошларини қиздираётганидан дарак берар эди. (П. Т.) 3. Ўзингиз отангиздан ҳеч нарса қолмай, қаттиқчилик кўриб ўсгансиз, қаттиқчилик нима эканини яхши биласиз. (А. Қ.) 4. Онам деганимда, оқсоч, жафокаш, мунис ва меҳрибон чехранг намоён. (Ғ. Ғ.) 5. Халқ яхшиликка қўзғалса, олам гулистон бўлгучи эди. (Ойдин.) 6. Тун тинчлигини бузиб, қандайдир катта қуш учиб ўтди. Унинг кўринмас кучли қанотларидан чайқалган салқин шабада Нигоранинг юзларига урилди. (С. Анорбоев.) 7. Ҳаммом, қишлик болалар боғчаси, қишлик қизил чойхона муддатидан анча бурун битди. (А. Қ.)

АФФИКСЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

46-§. Аффикслар маъно ва функциясига кўра уч турга бўлинади:

1) сўз ясовчилар; 2) форма ясовчилар; 3) сўз ўзгартувчилар.

1. Сўз ясовчи аффикслар сўз ўзакларига қўшилиб лексик маънони ўзгартириб, янги сўз ҳосил қилади. Масалан: *тер* феълнига *-им* сўз ясовчи аффиксини қўшиш билан ҳаракат ифодаловчи феълдан процесс номини билдирувчи от ясалади ва шу сўзга *-чи* сўз ясовчи аффиксини қўшиш билан шахс оти ҳосил қилинади.

Ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос сўз ясовчи аффикси мавжуд (-ла ясовчиси асосан феъл туркумида, *-зор, -каш, -чи* каби аффикслар от туркумида қўлланади). Баъзи сўз ясовчи аффикслар турли сўз туркумларида турли функцияда ишлатилади. Масалан: *-ма* аффикси феълларга қўшилиб, от (*ўра-ма, қатла-ма* каби) ва сифат (*осма кўприк, ёзма иш* каби) ясаши мумкин.

Сўз ясовчи аффикслар содда ва қўшма бўлади. Содда сўз ясовчилар бир аффикс морфемадан тузилса, қўшма сўз ясовчи аффикслар эса икки ва ундан ортиқ содда аффикс морфемаларнинг бирикишидан тузилади. Бундай аффикслар таҳлил қилинганда бир ясовчидай қарамади ва морфемаларга ажратилмайди. Қиёсланг: *гулчи* сўзини икки морфемага ажратиш мумкин: *-гул* ва *-чи* аффикс морфемаси, *гулчилик* сўзини эса уч морфемага: *-гул, -чи* ва *-лик*

аффикс морфемаларига ажратамиз. Демак, *гулчи* сўзи асосий морфема ва битта аффикс морфемадан (сўз ясовчи аффиксдан) тузилган бўлса, *гулчилик* сўзи эса ўзак морфема ва икки аффикс морфема (икки сўз ясовчи аффикс)нинг қўшилишидан ясалган. *Қийинчилик* сўзида эса бошқача ҳолатни кузатамиз. Шаклан уч морфемадан (*қийин+чи+лик*) тузилган бўлса ҳам, *-чи* ва *-лик* ясовчилари бирикиб, бир қўшма аффикс ҳолида (*қийинчи* сўзи ҳеч қандай маъно ифодаламайди) қўлланади. Шунинг учун уни икки морфема (*қийин* (ўзак) + *чилик* (сўз ясовчи)) га ажратамиз. *Ёгингарчилик*, *нобуд-гарчилик*, *одам-гарчилик*, *қари-чилик* каби сўзларда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин.

Сўз ясовчи аффиксларнинг айримлари тилда жуда актив қўлланади. Бундай сўз ясовчилар унумли аффикслар дейилади. Масалан: *-ла, -чи, -дош, -зор, -ма, -ли* каби аффикслар. Баъзи сўз ясовчи аффикслар эса маълум сўзларнинггина ясалишида ишлатилади, улар унумсиз аффикслар дейилади: *-вул, -лоқ, -ун* кабилар (*қоравул, қумлоқ, тутун*) унумсиз аффикслар ҳисобланади.

6) машқ. Текстда берилган сўзларни морфемаларга ажратинг. Сўз ясовчилар ва уларнинг турларини аниқланг.

1. Асалхон ҳовлига чиққанида, чол юзини ўгириб, ичида нима-ларнидир пичирлади. (*Мирмуҳсин.*) 2. Аллонбой хонадонидагиларнинг серғазаб бўлганича бор. Эл юз ўгирди улардан. (*Ас. М.*) 3. Булар ҳаммаси ҳозир Юлдузхоннинг юрагини тошириб юборди. (*И. Раҳим.*) 4. Энди боягига қараганда бир оз енгиллагансимон, жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган эди. (*А. Қ.*)

5. Ҳар бир гули бу чаманзорнинг

Жон бағишлар тилига торнинг. (*О.*)

6. Қончилар посёлкаси ҳисобланган Қадамжойдан ўтгандан кейин йўл Шоҳимардонсойнинг торгина тошлоқ дарасига кириб кетади, шундан сўнг йўл яна кенг водийга чиқади. (*А. Колбинцев.*) 7. Санъаткор тажани эди: танаффус вақтида залга чиққан эди бир тракторист уни саводсизликда айблади. (*А. Қ.*) 8. Қамтар санъаткорнинг қой-қора соқол билан қолланган узунчоқроқ юзини мулойим табассум беади. (*О.*)

Сўзларга ясовчи аффикслар қўшилганда, баъзан ўзак морфема фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин. Бунда ўзак морфеманинг ясовчи аффиксиз қўлланиш ҳолатини — ўзакнинг асл ҳолатини унутмаслик керак. Масалан: *ёш, сон, тара, тирна* каби сўзларга *-а, -қ* ясовчилари қўшилганда, ўзакда қуйидаги фонетик ўзгаришлар содир бўлади: *ёш—яша, сон—сана, тара—тароқ, тирна—тирноқ.*

Мисоллардан кўринадики, олдинги икки сўзда ўзакдаги *о* товуши *а* га, кейинги икки сўзда эса ўзакдаги *а* товуши *о* га айланган.

2. **Форма ясовчи аффикслар** янги сўз ҳосил қилмай, сўзнинг маъносига турли оттенкалар қўшади. Форма ясовчи аффикслар грамматик маъно ифодаламайди, фақат сўз маъносига кичрайтириш, эркалаш, чегаралаш, камлик, гумон, тахмин, эмоционаллик каби турли оттенкалар қўшади.

Форма ясовчи аффикслар турли сўз туркумларига қўшилиб келади: **-лар, -ча, -гача, -гина, -чоқ (-чак), -жон, -ники** каби форма ясовчи аффикслар отларга қўшилади: *студентлар, китоблар, рўмолча, Самарқандгача, Москвагача, болагина, қизгина, қўзичоқ, туғунчак, ойижон, дадажон, укамники, Собирники* каби.

-роқ, -ғиш, -имтир, -иш каби аффикслар сифатларга қўшилиб форма ясади: *яхшироқ, чиройлироқ, қизғиш, кўкимтир, сарғиш.*

-та, -тадан, -тача, -ларча, -ала, -лаб каби аффикслар сонларга қўшилиб форма ясади: *бешта, иккита, учтадан, ўнтадан, юзтача, ўнларча, мингларча, иккала, учала, биттадан, юзлаб, ўнлаб.*

-қила, -моқ, -(и)ш, -ган, -(а)р, -(и)б, -а, -й, -гунча, -гач, -гали каби аффикслар феълларга қўшилиб форма ясади: *тортқила, турткила, юрмоқ, ёзиш, айтган, турар, кулиб, сўзлаб, бора, ишлай, кетгунча, айтгач, ўқигали.*

62- машқ. Берилган мисоллардаги форма ясовчи аффиксларни ажратиб, уларнинг қайси сўз туркуми таркибиде келганини аниқлаб.

1. Хўш, колхозда ўзинг нима қиялсан, тойчам. (О.) 2. Уктамжон, онанг қоқиндиқ, тинчгина ухла! (О.) 3. Ленин бобом юрган йўлакча, кўринади кўзга бўлакча. (Э. Р.) 4. Арча учин эгаллабди Булбул билан юлдузча (Э. Р.) 5. Солижон деразадан бошини чиқариб қичқирди: «Зухраҳон, ўзингиз бориб олиб келинг!» (А. Қ.) 6. Кундузлари кўкимтир парда орасида кўзларга гира-шира чалинадиган тоғлар орқасидан секин кўтарилиб, ҳалигина шийпонларга, супаларга, ҳовузларга мўралаган ойнинг қизғиш гардиши энди баланда, кўк денгизда кумуш лагандай сузади. (О.)

3. Сўз ўзгартувчи аффикслар сўзларни бир-бирига боғлаш учун, бир-сўзни иккинчи сўз билан синтактик муносабатини кўрсатиш учун қўлланади. Сўз ўзгартувчиларга эгалик аффикслари, келишиқ қўшимчалари, феъллардаги шахс ва сон кўрсаткичлари киради. Масалан: *Ватан-им, бахт-имиз, китоб-ни, газета-дан, журнал-га, ўқи-ди, ишлай-миз* каби.

63- машқ. Келтирилган мисоллардаги сўз ўзгартувчи аффикслар иштирок этган сўзларни аниқлаб, сўз ўзгартувчи аффиксларнинг турини айтинг.

1. Стол атрофида редколлегия кенгашяпти. (П. Қ.) 2. Апрельнинг ўрталаридаёқ Тошкентга алоҳида ҳусн ва файз бериб кўкарадиган дарахтларнинг гўзаллиги юзларни ҳам, кийимларни ҳам одатдан ташқари нафис ва тиниқ қилиб кўрсатарди. (П. Қ.) 3. Яхшилик қил, ёмонликни қўй. (Мақол.) 4. Эй йўловчи бўла қол қўноқ, уйда бордин кўрармиз баҳам. (А. Орипов.) 5. У жиддий гапларни дадаси каби енгил, қувноқ ифодалайди. (Ҳ. Ф.) 6. Ҳамма бойликлардан энг қимматлиси одам. (Н. С.) 7. Уруш вақтида ҳам колхозимиз каттакатта қурилишларда зўр куч билан қатнашди. (О.)

Сўз таркибиде сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи ёки форма ясовчилар бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан: *тин-ч-лик, тер-и-м-чи* сўзларидан сўз ясовчилар; *сев-ин-тир, чақир-тир-иш* сўзларида форма ясовчилар; *китоб-им-ни, ўқи-б-ман* сўзларида сўз ўзгартувчи аффикслар қатор келган. Юқоридаги аффикслар

аралаш ҳолда келиши ҳам мумкин: *иш-чи-лар-ни, сўз-ла-ган-ман.*

Морфемаларнинг турларига кўра схемаси

Ўзак морфема	Аффикс морфема		
	Сўз ясовчи аффикслар	форма ясовчи аффикслар	Сўз ўзгартувчи аффикслар
ўзак			
<i>иш</i>	-чи	-лар	-га
<i>гул</i>	-зор	-лар	-ни
<i>иш</i>	-ла	-й	-миз
<i>уч</i>	—	-та	-си

64- машқ. Берилган мисоллардаги аффиксларнинг турларини аниқланг ва қоряддаги схемага мослаб ёзинг.

1. Ўрик дарахти остидаги баланд супада ётган Муротали одатдагидек тонг саҳарда уйғонди. Уйғонди-ю, кўзларини катта-катта очиб, ўрик шоҳларига термилди. Ҳар бир новда гунча ва гул билан тўла эди. Кекса деҳқон сеvimли дарахтнинг шоҳлари, новдалари, гунча ва гулларига иштиёқ билан термилар экан, қалби сеvimч билан талпинарди. У ўрик дарахтининг шоҳларига, шоҳлар орасидан яққол кўринган тиниқ осмонга, тонгни қўтлаб табассум қилаётган юлдузларга зўр ҳавас билан тикиларди. (Ш. Р.)

2. Гавҳар бўм-бўш вестибюль ва коридордан ўтиб, ўз аудиторияларининг олдига борди. Эғнида гулли крепдешин кўйлак, қўлида оқ сумкачаси, сочини битта қилиб ўрган, юзи қорайган, анча озган, кўзлари одатдан ташқари ўтли, лекин юриши жуда осойишта. У атайлаб ундан олдин келган ва кутиб сабрсизланмас эди. Эғг ташвишли кунлар энди орқада қолган, ҳамма нарса ҳал бўлган эди. (П. Қ.)

3. Она — донгдор қурувчи,
 Она — моҳир пахтакор,
 Она — лочин учувчи,
 Она — доктор-шифокор.

Оилада оналар
 Командирдек саналар.
 У қаттиқ қўл командир,
 Буни ҳамма тан олар.

(Ж. Жабборов.)

65- машқ. Текстда берилган сўзларни морфемаларга ажратинг ва сўз ясовчи, форма ясовчи, сўз ўзгартувчи морфемаларни изоҳланг, фарқларини тушунтиринг.

1. Ҳар тўқисда бир айб дегандай, унча-мунча камчиликларимиз бор. («Муштум»дан.) 2. Миршаб беҳол боланинг ўнг қўлогини чўзма камалакдай чўзиб кетди. Бола аввал ун чиқармай чидашга ҳаракат қилди. (М. Исм.) 3. Қуртхона ҳавоси бўғиқ, кишининг нафаси қайтар, қандайдир бадбўй ҳид келар эди. (Н. С.) 4. Шоҳиста оҳиста қадам ташлаб уйга кирар экан, эшикни секингина ёпди. (М. Алиев.) 5. Аҳмад Ҳусайннинг кундан-кун тажрибаси ортмоқда.

У қосиблар, камбағаллар, соатсозлар, кулоллар билан суҳбат қилади, сулҳдан, ҳаётдан, ишдан сўзлайди. (О.) 6. Ойқизнинг юраги қувонч ва ишонч билан тўлди. (Ш. Р.) 7. Пушкиннинг ҳар бир ҳис-туйғусида ҳар доим олижаноблик, беозорлик, ёқимлилиқ ва гўзаллик хусусияти бор. (В. Г. Белинский.) 8. Дарахтдан тушганда, унинг сариқ-қизғиш юзида ишонч барқ урарди. (О.) 9. Улар ҳозиргина қишлоққа кириб келишган эди.

СЎЗ ТУРҚУМЛАРИ

47-§. Сўзлар бир-биридан маъно ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан фарқ қилади. Баъзи сўзлар мустақил маъно ифодалай олса, айримлари бошқа сўзлар билан биргаликдагина маълум грамматик маънони ифодалаши мумкин. Бундай сўзлар ўзича лексик маъно билдирмайди, шу сабабли мустақил қўллана олмайди. Масалан: *Шайхулислом хат билан танишгач, қоғозни ўпиб, хонга таъзим қилди ва қолганларга юзланди.* (С. Абд.) Бу гапдаги билан, ёа сўзлари лексик маъно ифодаламай, фақат шу гапдаги ўзаро алоқадор бўлган сўзларнинг грамматик муносабатини реаллаштирмоқда. Бошқа сўзлар эса ҳам лексик, ҳам грамматик маънони ифодаламоқда.

48-§. Сўзлар ўзларининг морфологик белгилари ва гапдаги синтактик вазифаларига кўра ҳам ўзаро ажралиб туради. Предмет тушунчасини ифодалаган сўзлар — отлар келишиқ, эгалиқ, сон категорияларига эга бўлса, ҳаракат ёки ҳолат ифодалаган сўзлар ўтимли-ўтимсизлиқ, майл, замон, шахс каби категорияларга эга бўлади. Бошқа сўзларда эса бундай хусусият йўқ. Белги маъносини ифодалаган сўзлар — сифатлар синтактик жиҳатдан гапда асосан аниқловчи вазифасида, феъллар эса кўпинча кесим вазифасида қўлланади. Масалан: *Севимли ўқитувчимизни кузатдик.* *Севимли* — сифат, аниқловчи; *ўқитувчимизни* — от, тўлдирувчи; *кузатдик* — феъл, кесим.

Юқоридагилардан хулоса қилиб, сўзларни тўрт катта группага — туркумларга ажратиш мумкин.

1. **Мустақил сўзлар:** от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш. Улар маълум маънога эга бўлади ва гапда бирор бўлак вазифасида келади, гапнинг қурилиши учун асос бўлади.

2. **Ердамчи сўзлар:** кўмақчи, боғловчи, юкламалар. Улар ёлғиз ҳолда маъно ифодаламайди ва гап бўлаги бўла олмайди. Ердамчи сўзлар сўз ва гапларнинг муносабатини кўрсатади ёки мустақил сўзлар ва гапнинг мазмунига қўшимча маъно орттириш учун хизмат қилади.

3. **Ундов ва тақлидий сўзлар** (мимемалар) ундовлар турли ҳис-ҳаяжон билдирса, мимемалар (тақлидий сўзлар) турли хил овоз ёки образга тақлидни билдиради.

4. **Модал сўзлар.** Модал сўзлар ўз маъносини маълум даражада йўқотиб, сўзловчининг ўз фикрига турли муносабатини ифодалайдиган сўзлардир.

14-топшириқ.

1. Грамматиканинг қисмлари ва уларда нималар ўрганилишини қисқача сўзлаб беринг.

2. *Сой бўйидаги қадимий сада икки ёшнинг етуклик арафасидаги илм бойлигининг гувоҳи бўларди.* (Ш. Р.) гапидаги ажратиб кўрсатилган сўзлар ёрдамда грамматик маъно ва грамматик формаларни тушунтиринг.

3. Морфемалар ва уларнинг фарқини айтинг.

4. Аффикслар неча хил? Улар қандай хусусиятларига кўра турларга ажратилади?

5. Сўз ўзгартувчи аффиксларга қайси қўшимчалар киради ва улар қайси сўз туркумларида қўлланади?

6. Сўзлар қандай хусусиятларига кўра сўз туркумларига ажратилади?

ОТ

49-§. Шахс-предмет, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номини ифодалайдиган мустақил сўз туркуми от дейилади. Улар ким? нима? кимлар? нималар? каби сўроқлардан бирга жавоб беради. Масалан: *киши, болалар, гул, боғ, шаҳарлар, хаёл, гўзаллик, бахт, севинч* каби.

Отларнинг предметлик маъноси сон, эгалик ва келишиклар билан бирга ифодаланади. Масалан: *Институтимизнинг студентлари: -имиз (эгалик), -нинг (келишик), -лар (сон), -и (эгалик)* каби.

50-§. Отларда сон. Отлар бирлик ва кўплик сонда қўлланади. Отлар бирликда қўлланганда, якка, ажратилмайдиган предметни бевосита, яъни ҳеч қандай грамматик формасиз ифодалайди. Масалан: *даракт, гул, машина, бола, одам, бургут* каби. Кўпликда қўлланган отлар эса махсус грамматик восита — лар аффиксини олади. Масалан: *китоб (бирлик) — китоблар (кўплик), уй (бирлик) — уйлар (кўплик), журнал (бирлик) — журналлар (кўплик), машина (бирлик) — машиналар (кўплик)* каби.

-лар аффикси кўплик маъносидан ташқари, маънони кучайтириш (*Сизларга қараб завқларим тошиб кетади* каби), ҳурмат (*Ойимлар келдилар; дадамлар келдилар* каби), кесатиқ ёки пичинг ифодалаш (*Ўзлари хон, кўланкалари майдон*) каби хусусиятларга ҳам эга.

66- машқ. Гапларни кўчиринг. Бирлик формадаги отларни бир устунга, кўплик формадаги отларни иккинчи устунга ёзинг.

1. Қўлларини қоқди-да, машинага тўкилган тупроқларни тозаллади. (*И. Раҳим.*) 2. Оқ-сарикдан келган юзида табассум, зумрадга ўхшаш ақлли кўзлари жозибали. (*И. Раҳим.*) 3. Зулхумор ойимлар қаерда бўлсалар, сўзга ўргатилган майна ҳам шу ерда. («*Ўзб. халқ дост.*») 4. Ёз кечалари узун. (*Х. Ғ.*) 5. Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу пулларнинг ихтиёрини сенга топшираман. (*С. Аҳм.*) 6. Кўзларингда менинг кўзларим. (*Қўшиқдан.*) 7. Сизни яхши кўришга алоҳида сабабларим бўлмаса ҳамки, бу нарсани тушунишга ақлим етади. (*Войнич.*) 8. Софьянинг кўзларига ёш келди. (*Ас. М.*) 9. Раис шундай бақирдики, хотиннинг баданларида титроқ пайдо бўлди. (*Ш. Р.*) 10. Унинг вужудини шундай хурсандчилик эгаллаб олган эдики, у ҳатто азоб-уқубатларни ҳам ёдидан чиқарибди. 11. Ойимлар келдилар.

67- машқ. -лар аффикси билан қўлланган отларни ажратинг, -лар аффикси қандай маъно ифодаляётганини тушунтиринг.

1. Соғиниб эрдим: баҳор бўлди баҳона дўстлар. (С. Абд.) 2. Ахлоқ ўргатувчилар Холмурод билан баҳслашишга тушган бўлсаларда, лекин асл мақсадлари бошқа эди. (П. Т.) 3. Ер куррасида қадим-қадим замонлардан янграган мусиқий «Қур-эй!» бундан кейин ҳам тинмайди. (С. Нуров.)

4. Унинг қуюқ қошлари кўтарилиб, чиройли кўзлари чарақлади. (Ас. М.) 5. Унинг ёноқлари совуқдан қизариб, гулдек очилган кўзлари чақнар эди. (О.) 6. Туманли кунларда музлар эриб, сувлар ҳамма ёқдан оқа бошлади. Ойқизнинг кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди. (Ш. Р.) 7. Қанақа оналар эканки, келинини олдига солиб тўй-ҳашамларга юрадиган. (С. Аҳм.) 8. Ичи қора зотлар яхши билсинларки, мен қаерда бўлмайин ҳақиқатни қўриқлайман. (О.) 9. Районимизда турсунолар ҳаракати кенг қулоч ёзди. 10. Сирдарёлар энди халқ бойлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилмоқда.

51-§. Отларда эгалик. Отларга қўшилиб, предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирига тааллуқлилигини, қарашлилигини ёки мансублигини кўрсатувчи аффикслар эгалик аффикслари дейилади.

Эгалик аффикслари предметнинг уч шахсдан бирига тааллуқлилиги жиҳатидан учга, бирлик ва кўплик сонларга кўра иккига бўлинади.

Буни қуйидаги схемадан кўриш мумкин:

Шахс	Бирлик		Кўплик	
	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
I- шахс, сўзловчи	<i>она-м</i>	<i>бахт-им</i>	<i>она-миз</i>	<i>бахт-имиз</i>
II- шахс, тингловчи	<i>она-нг</i>	<i>бахт-инг</i>	<i>она-нгиз</i>	<i>бахт-ингиз</i>
III- шахс, ўзга	<i>она-си</i>	<i>бахт-и</i>	<i>она-лари</i>	<i>бахт-лари</i>

Эслатма: 1) эгалик аффикслари белгисиз қаратқич, белгисиз тушум келишиги қўшимчаси каби тушиб қолмайди. *Бизнинг уй, бизнинг маҳалла* каби конструкцияларни мустасно қилганда, деярли доимо белгили қўлланади; 2) эгалик аффикси билан шаклланган сўз одатда ўзига тобе бўлган сўздан кейин туради: *бизнинг уйимиз*; 3) эгалик аффиксини шаклан ўхшаш бўлган сўз ясовчи-ним (*тўрим, билим* каби) аффиксидан фарқлаш лозим.

68- машқ. Эгалик аффиксларининг қўлланишини изоҳлаб беринг ва уларни ажратиб кўрсатинг.

1. Мен шунинг учун ҳам бахтиёрманки, коммунизм қуриляётган мамлакатда яшамоқдаман ва бундай улуғ ишга ўз ҳиссамни қўшмоқдаман. (Р. Б.) 2. Биламан, билганим учун шунақа деяпман. (Ас. М.) 3. Мабодо, хизмат қилмоқчи бўлсангиз иш берамиз. (Ҳ. Ф.) 4. Сиз келдингиз дегунча, эшон бир ёққа жўнайдилар. (П. Т.)

69- машқ. Текстни кўчиринг. Бирлик ва кўплик сондаги эгалик аффикслари олган сўзларни ажратинг.

1. ... Аяси бошини силайди «Укинма, болам, йўлингни топиб юр!» — дейди. (С. Аҳм.) 2. Алишер бандга тушса, уни хорликдан деб ўйлама, ит саройда турса, эътиборликдан деб ўйлама. («1001 ҳикмат.») 3. Наҳотки, қалбсиз яшай олсам. (С. Аҳм.) Қолхозда ишласам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам, ўзимга оро бериб уйда ўтирсам. (А. Қ.) 4. Бутун қишлоғимизда битта Ражабийимиз бор, холос. (Н. Бирюков.)

5. Асрларнинг сўкиб чокини,
Кўзларимга суриб хокини,
Тарихларни бир-бир титурман,
Афсоналар топиб битурман.
(О.)

70- машқ. Нуқталар ўрнига эгалик аффиксларидан мосини қўйиб, текстни кўчиринг. Эгалик аффиксининг вазифасини тушунтиринг.

1. Бу тепаликка чиқиш орқада қолган чўлнинг азоб...дан ортиқроқ бўлди. (А. Қ.) 2. Менинг она... ҳам шуларга ўхшаган бўлса керак, деб ўйлади. (Ҳ. Ғ.) 3. Ҳар бир...нинг уй..., оила... бор. (Ҳ. Ғ.) 4. Тезроқ келиш...ни кутяпмиз. (И. Раҳим.) 5. Тезроқ соғайиб келиш...ни кутамиз. (И. Раҳим.) 6. Наҳотки, шунча яхшиликлар...га менинг раҳмат деган сўз... кифоя қилса. (П. Т.)

52- §. Отларда келишик. Келишик категорияси от ёки отлашган сўзнинг феълга, отга, баъзан бошқа бир сўзга тобелигини, муносабатини ифодалайдиган грамматик формалар йиғиндиси. Келишик аффикслари сўз негизига кўплик ва эгалик аффиксларидан сўнг қўшилиб келади: *қўл-ни, қўл-лар-ни, қўл-лар-им-ни*. Келишиклар отларнинг формасини ўзгартиради, маъносини ўзгартирмайди, шунинг учун ҳам улар сўз ўзгартувчи аффикслар ҳисобланади. Сўзларнинг келишик аффиксларини олиб ўзгариши турланиш дейлади.

Ўзбек тилида олтига келишик бор. Булар қуйидагилар:

1. Бош келишик.
2. Қаратқич келишиги.
3. Тушум келишиги.
4. Жўналиш келишиги.
5. Ўрин-пайт келишиги.
6. Чиқиш келишиги.

Келишик аффикслари бир сўзнинг бошқа сўзга тобелигини кўрсатувчи синтактик воситалар ҳисобланади. (Бош келишик бундан мустасно.) Масалан: *Чин сўзни ёлғонга чулғама ва чин айта олур тилни ёлғонга булғама.* (Навоий.) Бу гапда: 1) *сўзни* сўзидаги *-ни* аффикси унинг *чулғама* сўзига бўлган тобелигини; 2) *ёлғонга* сўзидаги *-га* аффикси унинг *чулғама* сўзига бўлган тобелигини; 3) *тил-ни* сўзидаги *-ни* унинг *булғама* сўзига; 4) *ёлғонга* сўзидаги *-га* аффикси унинг *булғама* сўзига бўлган тобелигини кўрсатмоқда.

Ўзбек тилида келишикларнинг маъноси уларнинг вазифаларига, қайси сўзни қайси сўз билан муносабатга киритаётганлигига, улардан бирининг иккинчисига тобелантиришига қараб белгиланади.

Масалан, қаратқич келишиги одатда от билан отнинг, тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари от билан феълнинг синтактик алоқасини кўрсатади. Бундай вақтда келишик аффикслари билан ифодаланган сўз тобе сўз ҳисобланади: *гулнинг барги; Ватанни севмоқ; институтга бормоқ; институтда ўқимоқ; институтдан қайтмоқ* каби.

Ўзбек тилида сўзлар орасидаги синтактик муносабатни келишиклар сингари кўмакчилар ҳам бажара олади.

Бу эса келишикли конструкцияларнинг кўмакчили конструкцияларга маълум даражада синоним бўла олишини кўрсатади. Масалан: *ўқиш учун келдим — ўқишга келдим; қалам билан ёздим — қаламда ёздим.*

Ўзбек тилидаги келишикларнинг аффикслари, сўроқлари қуйидагича:

Келишик номлари	Келишик аффикслари	Сўроқлари	Мисоллар
Бош келишик	—	ким?, нима?	<i>бола, уй</i>
Қаратқич келишиги	-нинг	кимнинг?, ниманинг?	<i>бола+нинг, уй+нинг</i>
Тушум келишиги	-ни	кимни?, нимани?	<i>бола+ни, уй+ни</i>
Жўналиш келишиги	-га, (-ка, -қа)	кимга?, нимага?	<i>бола+га, уй+га</i>
Ўрин-пайт келишиги	-да	кимда?, нимада?	<i>бола+да, уй+да</i>
Чиқиш келишиги	-дан	кимдан?, нимадан?	<i>бола+дан, уй+дан</i>

Баъзи келишик аффикслари сўз негизининг қандай товуш билан тугашига қараб, ҳар хил фонетик вариантга эга бўлади. Чунончи, жўналиш келишиги адабий тилда -га аффикси билан ифодаланади. Бирок, бу аффикс сўз негизи к ёки г ундошлари билан тугаса, -ка шаклида, қ ёки ғ ундоши билан тугаса, -қа шаклида қўшилади: *билак+га — билакка, тоғ+га — тоққа; тупроқ+га — тупроққа* каби.

Қаратқич, тушум келишиклар баъзи ўринларда белгили, баъзи ўринларда эса белгисиз қўлланади. Лекин унинг маъноси контекстан англашилиб туради. Масалан: *Китоб ўқиди.— Китобни ўқиди. Хат ёзди.— Хатни ёзди. Уй эгаси.— Уйнинг эгаси.*

53- §. Отларнинг келишиклар билан турлиниши. Бунда келишик қўшимчалари бирлик ёки кўplik формасидаги отларга қўшилиб келади.

- Б. к. *бола, болалар*
- Қ. к. *боланинг, болаларнинг*
- Т. к. *болани, болаларни*
- Ж. к. *болага, болаларга*
- Ў -п. к. *болада, болаларда*
- Ч. к. *боладан, болалардан*

Келишик қўшимчалари эгалик аффикси билан шаклланган отларга қўшилиб келиши мумкин. Бунда сўз негизида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Агар отлар эгалик, келишик ва кўплик аффиксларини қабул қилган бўлса, уларнинг жойлашиш тартиби қуйидагича бўлади: ўзак+кўплик+эгалик+келишик (қуйидаги жадвалга қаранг).

Келишик	I шахс, бирлик	I шахс, кўплик
Б. к.	гул + лар + им	гул + лар + имиз
Қ. к.	гул + лар + им + нинг	гул + лар + имиз + нинг
Т. к.	гул + лар + им + ни	гул + лар + имиз + ни
Ж. к.	гул + лар + им + га	гул + лар + имиз + га
Ў.п. к.	гул + лар + им + да	гул + лар + имиз + да
Ч. к.	гул + лар + им + дан	гул + лар + имиз + дан

71- машқ. Келишиклар билан келган отларни аниқланг. Сўзнинг қайси келишикка эканлигини устига ёзиб, аффиксини кўрсатинг.

1. Ваҳобжон бояги қиз кўрсатган уй эшигининг тугмасини босди. (С. Аҳм.) 2. Бу ерда икки юздан ортиқ бола дам олади. (С. Аҳм.) 3. Ўғил бола бўлсам, албатта, шу ерга келиб ишлардим. (Ас. М.) 4. Кенг овулда нимаинки кўринса, ҳаммаси ҳам Умрзоқ отанинг тириклигидан далолат берар эди. (Ш. Р.) 5. ...такрор айтаманки, бир Иброҳимнинг гуноҳини ҳаммамизнинг гарданимизга юклама (С. А.)

72- машқ. Бош ва қаратқич келишигидаги отларни ажратиб, уларнинг қайси сўз билан алоқада эканлигини аниқланг ва ўша сўз билан бирикма тарзида кўчириб ёзинг.

1. Исматовнинг чеҳраси қуёш нуридан ёришган дала сингари ёришиб кетди. (Т. Ғойибов.) 2. Болалар беҳад қувонишиб, Йўлчининг бўйнига осилишди. (О.) 3. Саксовулнинг бир қисми ёниб бўлиб, яхлит-яхлит чўғларга ажралмоқда, чўғлар эса кулга айланмоқда. Гулханнинг ёнгинасида — мен ётган қаравотнинг пастида ёзиғлиқ шол устида ҳам жой тўшалган. (М. Салом.) 4. Марднинг сўзи бир бўлур. (Мақол.) 5. Олимжоннинг юраги Ойқиз яқинлашган сари дук-дук урар эди. (Ш. Р.) 6. Тонг отар-отмас, биз йўлга чиқдик. 7. Мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. (А. Қ.) 8. Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўлса бас, уни тузатар экан.

73- машқ. Қаратқич ва тушум келишигидаги сўзларни аниқланг. Ҳар бир сўздagi аффиксларнинг тагига чизиб, устига қайси келишик қўшимчаси эканлигини ёзинг.

1. Гўзал бир йигит эшикни қоқди. (А. Қ.) 2. Шу пайт Асрорқулнинг кичик ўғли Абдор келиб отасини сўради. (А. Қ.) 3. Ултармалик Асрорқул Ҳайдар отанинг қадрдон ошнаси бўлади. (А. Қ.) 4. Ҳайдар отанинг юраги орзиқиб, тилигача музлаб кетди. (А. Қ.) 5. Бирпасдан кейин хотинининг товуши эшитилди. (А. Қ.) 6. Эргашев, мажлис раиси, лабини бурди ва бошини чайқади. (А. Қ.) 7. Бундан

ташқари, ҳозирги қизларнинг изму ихтиёри ўзида, кўнглини олиш керак. (А. Қ.)

74-машқ. Нуқталар ўрнига қаратқич ёки тушум келишиги қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг.

1. У-каттакон кетмон нухса шапкаси... стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди. (А. Қ.) 2. Бола... бурунлари ялпоқ, пешаналари ёғ суртгандек, кўз ўрнида иккита чизиқ. (С. Аҳм.) 3. Эшик... очсам, дарҳақиқат, Мирвали... ўғли. (С. Аҳм.) 4. Шулар... одам қўли яратган, уларда одам қўли... изи бор. (С. Аҳм.) 5. Чол чироқ... пилиги... кўтариб қўйди. (С. Аҳм.) 6. Тоза юрган одам... виждони ҳам тоза бўлади. (С. Аҳм.) 7. Кўзим... очсам бемор чол... хира кўзлари кўринади, юсам яна титроқ товуши эшитилади. (С. Аҳм.)

75-машқ. Узингиз тушум ва қаратқич келишикларидаги отлар иштирокида 5 тадан гап тузинг.

76-машқ. Гапларни кўчиринг. Жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билан келган отларни топинг. Қавс ичида шу келишикка маъно жиҳатдан яқин кўмакчини қўйиб, уларни алмаштирганда қандай ўзгариш юз беришини тушунтиринг.

1. Олмазорга йўл олган халқ оқимига қўшилди. (Х. Ф.) 2. Чол кечга қолган якка-ёлғиз йўловчиларни дарёдан шу қайиқда ўтказиб қўяди. (Х. Ф.) 3. Бунинг бадалига унга биров битта-яримта нон, яна биров чойчақа бериб кетади. (Х. Ф.) 4. Уша куни кўзғолон бостирилиб, мардикорлар қизил вагонларда уруш бўлаётган юртларга олиб кетилди. (Х. Ф.) 5. Шифтга осиглиқ қирқинчи чироқнинг қалпоғи уй деворларининг тепа ёғига чўзиқ соя солган. (Х. Ф.) 6. Дарсхонага бирин-кетин уч эркак кириб келди. (Х. Ф.) 7. Эъзозхон унинг хийла чўзилиб қолган бўйига, узун сочпопуклар тақиб олган майда ўрим кўнғир сочига, ўзига ярашиб турган гулдор чит қўйлагига разм солиб қаради. (Х. Ф.)

77-машқ. Нуқталар ўрнига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Отларнинг маъно турларини аниқланг.

1. Эъзозхон биринчи қатор... ўтирган кўк кўзли оппоқ қиз... сўради. (Х. Ф.) 2. Илми кенг, ёруғ йўл... ўхшатса бўлади,— деди Эъзозхон ўзининг ҳар бир сўзини қулоғи... қўйиб олаётган болалар... насиҳат қилиб. (Х. Ф.) 3. Савод дарси... ўтинг, муаллима хоним! (Х. Ф.) 4. Уйғонган шаҳарнинг шов-шуви..., одамларнинг оёқ товушлари..., офтоб тиғи... қочиб бурканиб ётибман. (С. Аҳм.) 5. Эсим... бор, кўзлари... ажойиб бир табассум бор эди ўша... (С. Аҳм.) 6. ...Ойқиз Бойчибар... миниб район... қайтди. (Ш. Р.)

Отларнинг тузилишига кўра турлари

Тузилишига кўра отлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) содда отлар; 2) қўшма отлар; 3) жуфт отлар; 4) қисқартма отлар.

54-§. Содда отлар. Таркибида битта ўзак морфема бўлган отлар содда отлар дейилади. Содда отлар туб (дарахт, иш, касб, қалам) ва ясама (дарахтзор, ишчи, касбдош, қаламкаш) бўлиши мумкин.

Ясама отларнинг юзага келишида қуйидаги каби аффикслар қатнашади:

I. Отдан от ясовчи аффикслар:

1. -чи: сувчи, овчи, бетончи, колхозчи, тракторчи, комбайнчи.
2. -дош: синфдош, мактабдош, курсдош, маслақдош.
3. -каш: меҳнаткаш, заҳматкаш, туякаш, бравакаш.
4. -бон: боғбон, тарозибон, дарёозабон.
5. -боз: дорбоз, ишқибоз, қартарбоз, найрангбоз.
6. -паз: ошпаз, сомсапаз, кабобпаз. —
7. -дор: пулдор, чорвадор, байроқдор, айбдор.
8. -шунос: тилишунос, адабиётшунос, ўлкашунос.
9. -хон: китобхон, ғазалхон, газетхон, навоийхон.
10. -соз: кемасоз, соатсоз, станоксоз, машинасоз.
11. -гар (-кар): кимёгар, мискара, фирибгар.
12. -дўз: эҳикдўз, маҳсидўз, дўппидўз.
13. -хона: ошхона, молхона, чойхона, ишхона.
14. -нома: йилнома, айбнома.
15. -кор: бинокор, шоликор, пахтакор.
16. -ик, -ионер, -қэм, -ист, -чилик, -гарчилик, -зор, -лоқ, -истон
каби аффикслар ҳам асосан отдан от ясайди: академик, лирик, революционер, марксизм, марксист, пиллачилик, одамгарчилик, гулзор, қишлоқ, гулистон, баҳористон.

II. Фезлдан от ясовчи аффикслар:

1. -ма: қатлама, бурма, сузма, қовурма.
2. -к (-ик, -ук), -қ (-иқ, -уқ): элак, курак, кўрик, чақиріқ.
3. -оқ: ўроқ, қочоқ, қучоқ.
4. -ки, -ғи, -қи, -ғи (-ғу): туртки, тейки, ёқилғи, чолғу, ачитқи, сезги, кулги (кулки).
5. -кич, -ғич, -қич, -ғич: савағич, кўрсаткич, қирғич, қисқич, қашлағич.

6. -м, -им, -ум: чидам, ўрам, унум, ютум, кириш, чиқим.

7. -инди: ювинди, чўкинди, чиқинди, қиринди, чайинди.

8. -ч, -инч: ишонч, севинч, соғинч, қўрқинч, таянч, ўтинч.

9. -ин: ёғин, йиғин, бўғин.

10. -қин (-қун): тошқин, учқун.

11. -чак (-чок); бурчак, беланчак.

12. -моқ (-мак) қуймоқ, илмоқ, чертмак.

Қуйидаги аффикслар ҳам бошқа сўз туркумларидан от ясайди: сифатдан от ясайди: -чи: қизиқчи, ёлғончи.

-лик: шодлик, яхшилик, мардлик.

-чилик: арзончилик, боғдорчилик.

Шунингдек, -лик, -чилик аффикслари ёрдамида сон ва олмошлардан от ясалиши мумкин: тўртлик, бирлик, манманлик, тезлик, камчилик.

78- машқ. Мақолларни кўчиринг. От ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларни аниқланг. Фарқларини тушунтиринг.

1. Кийимнинг янгиси яхши, дўстнинг эскиси яхши. 2. Ялқов билан анқов — душманга катта ов. 3. Нодон билан сирдош бўлма. 4. Яхшининг сўзи — қаймоқ, ёмоннинг сўзи — тўқмоқ. 5. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз дўстини. 6. Аҳмоқнинг катта-кичиги йўқ. 7. Эгри озади, тўғри ўзади. 8. Яхши яхшининг қадрига етар. 9. Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас. 10. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. 11. Одам — темирдан қаттиқ, гулдан — нозик.

79- машқ. Гапларни ўқинг. Ордан ва феълдан от ясовчи аффикслар билан ясалган отларни алоҳида-алоҳида тушунтиринг. Ясовчи аффиксларнинг отнинг қандай турларига қўшилганини айтинг.

1. Мактабимиз ўқитувчи ва ўқувчилари ўқув йилини юқори кўрсаткичлар билан яқунладилар. 2. Ишчилар, хизматчилар — барча кишилар улуғ санани муносиб кутиб олишга бел боғлаган. 3. Байроқдор хўжаликларга шон-шарафлар бўлсин! 4. Уқишда барча қийинчиликларни еигиш учун чидам ва сабот талаб қилинади. 5. Ишда тезлик қилиш ярамайди. Бирлик, ҳамжиҳатлик керак бўлади. 6. Манманлик кишига ярашмайди. 7. Севинчдан кўзлари чақнади. 8. Механизация деҳқончиликнинг таянчи бўлиб қолди.

80- машқ. Ўзингиз мустақил равишда отдан от ясовчи аффикслар билан от ясалган ва улар иштирокида гап тузинг. Тузган гапларингиз ичидаги туб ва ясама отларни ажратинг.

На м у н а: -парвар: халқпарвар; -дош: синфдош каби.

55- §. Қўшма отлар. Икки ва ундан ортиқ мустақил сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро бирикишидан ташкил топган отлар қўшма отлар дейилади. Қўшма отнинг таркибий қисмлари аслида маълум синтактик муносабатни ифодалаган, ҳозирги тилда ундаги синтактик муносабат йўқолиб қўшма сўзга айланган. Масалан: *қўлқоп* (қўлнинг қопи), *белбоғ* (белнинг боғи) *музёра* (музни ёра), *отбоқар* (отни боқар), *бешотар* (беш + отар).

Қўшма отлар турли сўз туркумларининг қўшилишидан ясалади: от + от (*белкурак, бйичечак, ғўзапоя*), сифат + от (*каттақўрғон, калтакесак*), сон + от (*ичбурчак, мингоёқ*), от + феъл (*отбоқар, музёра*), феъл + феъл (*ишлаб чиқариш, босиб олди*) каби.

81- машқ. Ўзингиз от + от ва сифат + от типда тузилган қўшма отларга учтадан мисол топинг. Уларнинг ёзилишини изоҳлаб беринг.

82- машқ. Отларнинг туб, ясама ва қўшма эканлигини белгиланг.

1. Юз центнерчи бўлиш учун қиш бўйи далани пишитиш керак. Мана келар йил мени юқори ҳосил чўққисидан кўрасан. Бутун Ўзбекистонда рекорд бўлсин! (О.) 2. Уктам жийдазордан ўтиши биланоқ, пахта майдонлари бутун улканлиги, кенглиги, салобат ва ғўзаллиги билан қаршисидан очилди. (О.) 3. Ҳамид Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг ажойиб фазилатларини: ақлли бошлиқ, тadbирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби эканлигини кўрсатди. (F. F.) 4. Ҳамид Олимжон кўп маҳоратли шеърхон бўлиши билан бирга, биринчи даражали нотик ҳам эди. Зеро, у нутқни — санъат, нотикликни — санъаткорлик дея тушунар ва бу соҳада ҳаммамизга ибрат бўладиган даражада муваффақиятларга

эришган эди. (М. Ш.) 5. Элмурод мол боқинш учун ўтлоқ қидириб кун сайин узоқроққа кетиб қоларди. (П. Т.) 6. Уст-боши ёдимда йўқ, оддий, лекин озода кийинган, хушмуомала йигит! (О.)

83- машқ. Отларни таҳлил қилинг: тузилишига кўра турларини аниқланг. Қўшма отларни ажратиб, маъносини тушунтиринг.

1. Меҳнатсевар халқимиз тинчлик учун курашчиларнинг олдинги сафида бормоқда. 2. Сирдарё, Амударё халқимизга бўйсунган. Менинг акам Мирзаҷўлга жўнаб кетди кунги кеча... (Шухрат.) 3. Бир четда... гултожихўроз, садарайҳон, намозшомгул ўсиб ётади. (О.) 4. Яқиндагина ўтқазилган мирзатераклар том бўйи бўлган. 5. Эрксевар, тинчликсевар халқимиз Вьетнам халқининг курашида ҳамдард ва ҳамфикрди. 6. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор секторининг илмий ходимлари... 1964 йилнинг июнь ойида Жанубий Қозоғистоннинг... Қорабулоқ, Қизилқишлоқ, Қорамурт, Султонравот, Тулкибоши каби шаҳар ва қишлоқларида бўлди. («Ўзб. тили ва адаб» журн.) 7. Полиздаги босволди, қирқма қовунлар ғарқ пишган. 8. Қашқадарё, Сурхондарё областларида ингичка толали пахта нави етиштирилади. 9. Сайлов олди кунларида агитпунктда ишлар янада кўпаяди. 10. Қўшчинорни Қўшчинор қилган Урмонжон бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилган унинг хотини. (А. Қ.)

56- §. Қисқартма отлар. Қисқартма отлар нутқда ихчамликка эришиш зарурати билан ҳосил қилинадиган ҳодисадир. Улар турғун сўз бирикмаларининг маълум грамматик қонуният асосида қисқартирилишидан юзага келади. Қисқартма сўзлар асосан от туркумига хос ҳодиса бўлиб, бошқа сўз туркумларида учрамайди. Қисқартма отлар оғзаки ва ёзма нутқда хилма-хил типда бўлади, уларнинг тематикаси ва маъноси ҳам ранг-барангдир. Бир хил қисқартма отлар сиёсий партиялар, профсоюз, ҳарбий ташкилотлар, хўжалик ва маданий-оқартув ташкилотлари номларини билдиради. Бошқалари эса давлат органлари, маъмурий-территориал жойлар, илмий текшириш институтлари, олий ўқув юртлари ва бошқа шу каби муассасалар номи сифатида таркиб топади. Масалан, *КПСС, СоюзНИХИ, ТошДУ, ТДПИ* ва бошқалар.

Қисқартма отлар қуйидагича тузилади:

1. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг бош ҳарфлари олинади: *СССР, ВСР, БМТ, ЦУМ.*

2. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг биринчи бўғинлари олинади: *колхоз, совхоз, райком, горком* каби.

3. Турғун бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг биринчи бўғини, кейинги сўзларнинг бош ҳарфлари олинади. Масалан: *ТошДУ, ЎзССР, РайОНО* каби.

4. Бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг олдинги бўғини, кейинги сўзнинг яхлит ўзи олинади. Масалан: *Ўзкитоб, райсовет, партбилет* каби.

Қисқартма отларни шартли қисқартмалардан фарқлай билиш зарур. Масалан: *В. В. Маяковский, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода* каби. Рус тилидан тўғридан-тўғри ўзбек тилига кириб,

Ўзлашиб кетган қисқартма отлар: *КНСС, колхоз, совхоз, ГЭС* каби **Ўзбек тилининг ўзид а ясалган қисқартма отлар ҳам кўп қўлланилади;** *БМТ, ТошМИ, Ўзжитоб, ЎзССР* каби.

84- машқ. Қуйидаги қисқартма отларнинг ҳар бирининг ёнига тўлиқ формасини ёзиб кўчиринг.

На м у н а: *МК — Марказий Комитет.*

ЎзТАГ, райком, музфак, БМТ, ВСР, СССР, МТС, ГЭС, диамат, политэкономия.

85- машқ. Мустақил равишда қисқартма отлар топиб, уларнинг ёнига тўлиқ формасини ёзинг.

57- §. Жуфт-отлар икки сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тенг боғланишидан ҳосил бўлади. Жуфт отларнинг компонентлари орасига дефис (чизиқча) қўйиб ёзилади. Масалан: *ота-бола, опа-сингил, қозон-товоқ, бола-чақа* каби. Жуфт отлар турли сўз туркумларининг жуфтланувидан ҳосил қилинади: от+от (*ўғил-қиз, ақл-ҳуш*), сифат+сифат (*аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ*), феъл+феъл (*ёзув-чизув, олди-берди*) каби.

Жуфт отларнинг қисмлари тубандагича бўлади:

1. Жуфт отлар таркибий қисмлари мустақил қўллана оладиган сўзлардан ташкил топади: *ака-ука, боғ-бўстон (боғу бўстон* каби боғловчи вазифасидаги юклама билан келганда, чизиқчасиз ёзилади), *ўғил-қиз, меҳр-муҳаббат, чол-кампир.*

2. Биринчи қисми мустақил қўлланадиган, иккинчи қисми мустақил қўлланмайдиган сўзлардан ташкил топади: *чой-пой, дон-дун, бола-чақа, темир-терсак, нон-пон* каби.

3. Ҳар иккала компоненти мустақил қўллана олмайдиган сўзлардан ташкил топади: *ғала-ғовур, ивир-шивир, алғов-далғов* каби.

86- машқ. Жуфт отларни таҳлил қилинг. Қисмларининг маъноларини тушунтиринг.

1. Ота-онанг сенга қаңчалик меҳрибон бўлса, она-Ватанинг ҳам сенга шунчалик меҳрибондир. (*Ш. Р.*) 2. Ким ер-номуснинг қадрига етар, у биздан ажралмайди. (*А. Қ.*) 3. Сизга қолса, уй-рўзгор битта арқон каравоту, тўртта гул қозиқдан иборат бўлса?! (*С. Аҳм.*) 4. Чўл-бўстонлар обод бўлиб, тоғ тепасида мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлибди. («*Ўзб. халқ эрт.*») 5. Жуда бўлмаса, ақл-фаросатимни кишанлаб, зулмни ўтказаетган нарсага мадҳиялар ўқиш каби разолатдан қутулиб оламан-ку. (*Р. Тағор.*) 6. Маҳаллада тўй-пўй бўлиб қолиб, ёр-ёр айтилса; Турсуноини уйга қайтариб келиш қийин бўлиб қоларди. (*Ас. М.*) 7. Пешанамизни чалакам-чатти чаплаб кетаверган дейман-да. (*Ас. М.*)

58- §. Отларда модал форманинг ясалиши. Отларга қўшилиб, унинг лексик маъносини ўзгартирмайдиган, аммо кичрайтириш, эркалаш-эркалатиш, ҳурмат каби маъно оттенкаларини қўшадиған формалар модал формалар дейилади. Масалан: *той-ча, бола-гина, келин-чак* каби. Булар форма ясовчи аффикслар ҳисобланади.

Ўзбек тилида *-ча, -чак, -чоқ, -лоқ, -алоқ, -гина (-кина, -қина),*

-жон, -хон, -ой, -пошша, -биби, -бой (-вой) каби қўшимчалар от маъносига модал маъно қўшадиган формалар ҳисобланади.

Отлардаги кичрайтириш, эркалаш, ҳурмат каби модал маънолар контекстга қараб белгиланади.

87- машқ. Гапларни кўчиринг. Отларга қўшилиб келган аффиксларни аниқланг. Уларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Беш баҳони табелга маржондек тизиб қўйсам, Шуни истар тинмагур муштдек жажжи юракчам. 2. Невараси кичиккина Кумри, Узоқ бўлсин ҳамиша умри! 3. Уртоқжоним, ўртоқжоним, етти ёшга тўлибсиз. (Х. Раҳмат.) 4. Келинлар, қизалоқларим, гул-лолаларим, ўтиринлар. (О.) 5. Тентаккинанинг савлатликкина йигит бўлиб қайтди-я саллотликдан. (F. F.) 6. Қизча уларни кутар ўргилиб: Жу-жаларим ҳой, нима дейсизлар. (Х. Раҳмат.)

7. Қувонтирса Қорахоннинг қизини,
Чамбилбелга элчи қилди ўзини. (Э. Ж.)

8. Жонивор майна ёзибди қанотини,
Чиқариб Хуморойнинг ҳожатини. (Э. Ж.)

88- машқ. Гапларни кўчиринг. Отларни топиб, намунадагидек морфологик таҳлил қилинг.

Намуна: Ўзбекистон — атоқли от, конкрет от, бирликда, бош келишик формасида, содда от, ўзбек сўзига -истон аффиксини қўшишдан ясалган, ясама от.

1. Нега эркам, нега Гуласалим,
Гул юзларинг бунча сўлибди. (У.)
2. Қирқ йигитни юборайми ортингдан?
Гўрўглибек энди жондан кечгандир. (Э. Ж.)
3. Кўрар кўзим, руҳи равоним,
Суянган фарзандим, сен Едгоржоним.

(«Ўзб. халқ дост».)

4. Қамтар санъаткорнинг қоп-қора соқол билан қопланган узун-чоқроқ юзини мулойим табассум беади. (О.) 5. Ҳадемай тўй қиламиз, орзу-ҳавас кўрамыз. (А. Қ.) 6. Бизда Ойнинг сунъий йўлдошлари жуда кўп учирилган.

7. Жоним, кўзим, Оқтош юртнинг эгаси,
Кўрар кўзим, жоним болам, бормисан.

(«Ўзб. халқ дост».)

8. Далалар, саҳролар, чўллар бахтиёр,
Қуй айтиб яшайди манзиллар, элар (Х. О.)

Отларнинг маъно жиҳатдан турлари

59- §. Турдош ва атоқли отлар. Отлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра, аввал икки турга бўлинади: турдош отлар ва атоқли отлар.

Бир турдаги предметларнинг, ҳодисаларнинг умумлаштирувчи номи турдош от дейилади: *стол, китоб, шаҳар, дарё, киши.*

Бир хилдаги предмет ёки ҳодисалардан бирини айириб кўрсатадиган отлар атоқли от дейилади. *Тошкент, Шавкат, Фаррух, Дилафруз, Қибрай.*

Кишиларнинг исми ва фамилияси (*Карим Собиров*), ҳайвонларга атаб қўйилган номлар (*Мош, Малла*), географик номлар (*Помир, Фарғона, Ургенч*), тарихий воқеа, революцион байрам номлари (*Улуғ Ватан уруши, Ғалаба байрами*), кинофильм, спектакль, газета, журнал, китоб номлари атоқли от ҳисобланади. Атоқли отлар доим бош ҳарф билан ёзилади.

89- машқ. Отларнинг атоқли ёки турдош эканлигини аниқланг. Ясама ва қўшма отларни белгиланг.

1. Биз Ҳамид Олимжон билан бундай ойдин, мусаффо кечаларни кўп ўтказганмиз. (*Ф. Ф.*) 2. Бундай олий ҳимматларингиз учун ҳамма сизларга раҳматлар айтишмоқда. (*Е. Ш.*) 3. Кабинетда ўринбосарнинг ёлғиз ўзи ўтирибди. (*Е. Ш.*) 4. Сен борсанки, озошлик бор, Саодат бор, тинчлик бор. (*У.*) 5. Сўзамоллик, маҳмадоналик фазилат эмас. (*Мақол.*) 6. Ҳорғин йўловчи мударр ичиб чой, чўзилади мезбон ҳам аста. (*А. Орипов.*) 7. Ёмғир тинган. Лекин ҳовли кўлмақларида қорамтир булутлар, ивиган девор, ҳўл дарахтлар акс этарди. (*П. Қ.*)

90- машқ. Гапларни кўчиринг. Атоқли отлар тагига бир чизиқ, турдош отлар тагига икки чизиқ чизинг. Уларнинг маъносини ва бош ҳарф билан ёзилиш сабабини тушунтиринг.

1. Муротали Меҳрининг кеча комсомол мажлисидан кеч қайтганини билса ҳам, барибир, асаби қайнарди. (*Ш. Р.*) 2. Саида бу хотинни қаердадир кўргандай бўлди. (*А. Қ.*) 3. Ҳасан қилди ғайратни, Йўрғалатди Ғиротни. (*Э. Ж.*) 4. Яшиндай бўп жонивор, Бораётир Жийронқуш. (*Э. Ж.*) 5. Балки Сомон йўлидир изим бўлар менинг ҳам. (*Ҳ. Раҳмат.*) 6. Қизча чиқиб кетмоқчи бўлган экан, Фармсел қаҳ-қаҳ уриб кулибди. (*Т. Ғойибов.*) 7. Орадан бир неча ой ўтгач, Марс одами яна қайтиб келибди. (*Т. Ғойибов.*) 8. Бирдан олов қопқоқли эшик очилиб, зар сочларини ерга судраб, сερсават Куёшбобо кўринибди. (*Т. Ғойибов.*) 9. Жуда яхши айтдингиз-да, Турна амаки, мени куёш ёнига кўтариб, элта олмайсизми? (*Т. Ғойибов.*) 10. Аму-Бухоро каналининг ишга тушиши Бухоро пахтакорларининг пахтадан янада мўл ҳосил етиштириши учун катта роль ўйнайди. (*Газетадан.*) 11. Бобик вовиллар: «Вов-вов, болага тўлди ҳовлилар». (*Ҳ. Раҳмат.*) 12. Бобик Мош билан ўйнайди шу дам. (*Ҳ. Раҳмат.*)

60- §. Конкрет ва абстракт отлар. Ифодаланган тушунчанинг хусусиятига кўра турдош отлар конкрет ва абстракт отларга бўлинади.

Конкрет отлар бевосита предметни, шахсни билдиради: *уй, шаҳар, йўловчи, ер, сув.*

Абстракт отлар предмет сифатида тасаввур қилинадиган но-

аниқ тушунчани ифодалайди: *озодлик, бахт, хаёл, шодлик, ғурур, камтарлик.*

91- машқ. Текстдаги отларни таҳлил қилинг. Турдош отларнинг тагига чизинг. Конкрет ва абстракт отларни аниқланг. Маъносини тушунтиринг. Сўз ясовчи аффиксларни топиб, маъносини изоҳланг.

1. Кўнглимда қувончлар, эгнимда сарпо,
Шарафлар тонгидир ҳар иш жобажо,
Улуғ кун байрами—тинчлик байрами. (F. F.)
2. Умидлар билан кўкси қабарган ҳолда, лабларида бир қўшиқни шивирлаб, хўжайинникига кетди. (O.)
3. Темур давлати парчаланиб, шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун кураш, жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овози аста сўна бошлади. (Q.)
4. Яхшилик қил, сувга ташла, сув билар — сув билмаса, балиқ билар. (Мақол.)
5. Саҳролар қўйнида чаманлар униб,
Кўнгилда севинчлар ўйнаган чоғда,
Қўрқинчли кечалар, фиғонлар сўниб.
Эрта тонг юзлари оқарган чоғда,
Эркнинг чолғусини чалгали келдик (Уйғун.)
6. Қимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, албатта мақсадига эришади. (O.)

92- машқ. Текстдан турдош ва атоқли, конкрет ва абстракт отларни ажратиб, фарқларини тушунтиринг. Отларга қўшилиб келган аффиксларнинг турларини аниқланг.

1. Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс этишарди. (Ш. P.)
2. Бахт қидирибсанми, уни фақат меҳнат беради. (Ш. P.)
3. Хатосини бўйнига олдимиз, эгилган бошни қилич кесмайди. (С. Аҳм.)
4. Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука. (Ш. P.)
5. Асалари гулдан-гулга учиб асал тўплаганидек, Ойқиз ҳам халқнинг фикр-маслаҳатларини, тилак-орзуларини тўплади. (Ш. P.)
6. Шуни билингки, уюшқоқлик, дўстлик кўпгина муваффақиятларимизнинг гаровидир. (Ш. P.)

61- §. Якка ва жамловчи отлар. Якка отлар *стол, китоб, қалам, уй, чамадон* каби бирлик формадаги турдош отларнинг бирини яккалаб, ажратиб кўрсатади. Жамловчи отлар эса грамматик жиҳатдан бирлик формада бўлса ҳам, маъно жиҳатдан кўпликни ифодалайди. Бундай отларга *халқ, армия, эл, гала, тўда, пода* каби сўзларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

93- машқ. Отларнинг маъноларига ва тузилишига кўра турларини аниқланг. Туб, ясама ва қўшма отларни алоҳида группаларга ажратиб ёзинг.

1. Халқимнинг турмуши обод бўлсин деб, Ҳар бир киши тер тўкиб меҳнат қилади. (F. F.)
2. Бу кураш муваффақиятсизликка учради, чунки, биринчидан, подшо ҳукуматининг мунтазам армияси ҳарбий-техника жиҳатидан жуда устун эди, иккинчидан, халқ кураши яхши уюштирилмаган, бунинг устига беклар ва хонлар ўртасидаги ўзаро душманлик бу курашни бўшаштирар эди. («Ўзб. ком.» жури.)
3. Кўнчилиги озғин, юзлари сўлғин, кўзлари косаси-

га чўққан, дармонсиз эди. (П. Т.) 4. Қайси киши бу гавдани тўдандан чиқариб, бошқа отлиқларни ўзиб бориб, Иброҳимбек олдига ташласа, мол-мулк ва хотинни ўша олади. (С. А.) 5. Сиздан умидимиз шумидики, кўпчилиكنинг фикрига қарши турасиз. (А. Қ.) 6. Сиз шуни билингки, халқ ўз ишини билиб қилади. (О.) 7. Биз улар орасида озчиликни ташкил қилар эдик. 9. Ростини айтсам, Онахон қизим, кўнглим яримта. (Ас. М.) 9. Лайшкарбоши уста бўлса, душман оёғи осмонда. Элниг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанант ҳам бехатар бўлади. (О.)

62-§. Отларнинг синтактик вазифаси. Отлар гапда турли синтактик вазифада келади. Чунончи: а) эга: *Ёдгор шаҳарнинг томошасига қизиқиб юрганидан, куннинг кечикканини сезмай қолди* (С. А.); б) тўлдирувчи: *у кетгандан кейин Сидиқжон онасига воқеани айтди* (А. Қ.); в) аниқловчи: *Капсанчиларнинг етти яшаридан етмиш яшаригача ҳамма, ҳамма биларди* (А. Қ.); г) кесим; *Отам чўпон* (И. Раҳим.); д) ҳол: *Колхозга Сидиқжоннинг холаваччаси Сатторқул раис бўлибди.* (А. Қ.)

94- машқ. Ўзингиз истаган бадний асардан икки-уч бетини ўқиб, отнинг қандай синтактик вазифаларда келганини ва қайси вазифаларда кўпроқ қўлланганини тушунтиринг.

95- машқ. Қуйидаги текстни кўчиринг. Отларнинг синтактик вазифаларини аниқланг. Ясама отларни топиб, ясалишини, ёзилишини тушунтиринг.

1. Қизимиз дарсни яхши тайёрласа ўтади, ялқов бўлса ўтмайди. (*Мирмуҳсин.*) 2. Мажлис раиси кўнғироқ чалиб, одамларни навбат билан гапиришга чақирди. (*И. Раҳим.*) 3. Сатторқул лабидаги табассумини яшириш учун мўйловини буради. (А. Қ.) 4. Каналнинг очилиш маросими байрам кuni соат тўртга белгиланган эди. (А. Қ.) 5. Шу ерда ўтирганлар ҳам колхозчи. (А. Қ.) 6. Йигитча ўтирган ер одамлардан четроқда эди. (С. А.) 7. Раис бошқалардан кўра Бақақулоқдаги водокачкани тиклаш мувофиқ ва қулайроқ эканини тушунтиришга кўп овора бўлди. (А. Қ.)

15- топшириқ

1. От ва отнинг морфологик хусусиятларини айтинг.
2. *ручка, дафтар* сўзларини эгалик аффикслари билан қўллаб, эгалик аффиксларини изоҳланг.
3. Келишкларининг турлари ва уларнинг вазифаларини қисқача сўзлаб беринг.
4. Отлар неча хил усул билан ясалади? От ясовчи қўшимчаларни айтинг.
5. Отларнинг тузилишига кўра турларини айтинг.
6. Отнинг маъно турларини мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.
7. Отнинг синтактик вазифасини мисоллар ёрдамида айтиб беринг.

СИФАТ

63- §. Предметнинг ранги, ҳажми, шакли, маза-таъмини, характери, ўрин-вақтга муносабатини билдирувчи мустақил сўз туркуми сифат дейилади: *яхши, чиройли, катта, қизиқ, ширин, енгил, ёзги, қишдаги каби.* Сифатлар қ а н д а й?, қ а н а қ а? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади. Сифатлар предмет белгисини дара-

жалаб, баъзан кучайтириб ёки камайтириб кўрсатиш каби ўзига ҳос морфологик хусусиятларга эга. Масалан: қора-қорароқ, энг қора (даража); қип-қизил, қизғиш (белгини кучайтириш, камайтириш) кабилар.

64-§. Сифат ясовчи аффикслар. Сифат ясовчи аффикслар деярли барча сўз туркумларидан сифат ясайди. Уларнинг баъзилари от, олмош, модал сўзлар ва бошқалардан, баъзилари эса феълдан сифат ясайди. Шунга кўра сифат ясовчи аффикслар икки гурӯҳга бўлинади:

1) отдан сифат ясовчи аффикслар;

2) феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи аффикслар.

I. Отдан сифат ясовчи аффикслар:

1. -ли: ақлли, болали, билимли, кулгили.
2. -сиз: кўнгилисиз, ишсиз, ҳушсиз.
3. -чил: эпчил, дардчил, изчил.
4. -чан: уятчан, ишчан, кўнгилчан, синовчан.
5. -аки: қалбаки, юзаки, даҳанаки, оғзаки.
6. -ик: педагогик, коммунистик, социалистик.
7. -ив: объектив, субъектив, прогрессив.
8. -ий, -вий: тарихий, илмий, оилавий, оммавий.
9. -симон: тухумсимон, шарсимон, одамсимон.
10. -лик: кўрпалык, қишлоқлик, фарғоналик.
11. -ги (-ки, -қи): ёзги, қишки, ички, ташқи.
12. -даги (да+ги): ердаги, қишдаги, томдаги.
13. -л, -ал: горизонтал, формал, нормал.
14. бе-: бесабр, бефойда, беҳабар.
15. но-: нотинч, намаълум, ноўрин.
16. сер-: серғайрат, серунум, серҳосил.
17. ба-: бақувват, бамаъни, бадавлат.

II. Феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи аффикслар:

1. -к, -қ, -ик, -иқ, -ук, -уқ, -ак: кемтик, порлоқ, чанқоқ, йиртик, қуруқ, юлуқ, қуюқ, юмуқ, бўлак.
2. -қоқ, -ғоқ: ботқоқ, тиришқоқ, ёпишқоқ, тойроқ.
3. -чоқ, -чак, -чиқ: куюнчак, тортинчоқ, эринчоқ, мақтанчоқ, сирпанчиқ.
4. -гин, -гун, -кин, -қин: сўлгин, кескин, сотқин, жўшқин, тургун.
5. -ағон: билағон, чопағон, қопағон.
6. -мон: билармон, устабузармон, ўлармон.
7. -қир, -қур, -ғир, -ғур, -кир, -гир: чопқир, сезгир, ўткир, топқир, бўлмағур, кескир, олғир, учқур.

96-машқ. Гапларни кўчириб ёзинг. Сифат ясовчи аффиксларнинг тагига чизинг. Сифатларни қандай маъно билдиришига қараб гурӯҳланг.

1. Бир киши тарихни яратмаса ҳам,

Кишининг тарихда юксак ўрни ҳақ. (F. F.)

2. Укирар Текстилниг мағрур вазмин гудоги. (F. F.) 3. Унинг аъзойи бадани совуқ шамолдан титрарди. 4. Давлатимиз кўп болали оналарга доимо ғамхўрлик қилади. 5. Яхши қиз — ёқадаги

қундуз, яхши ўғил — кўкдаги юлдуз. (Мақол.) 6. Илмли — минг яшар, илмсиз — бир яшар. (Мақол.) 7. Кузги олмалар пишди.

97- машқ. Текстни кўчириб, сифат ясовчи аффиксларни группаланг.

1. Болали уй бозор, боласиз уй мозор. (Мақол.) 2. Жисмоний тарбия кишини соғлом, эпчил, бақувват қилади. 3. Курсимиз студентлари қишки ва ёзги сессияларни муваффақиятли яқунладилар. 4. Мақтанчоқ бўлманг, хижолат чекмайси. (Эртақдан.) 5. Биз урушни кескин қоралаймиз. 6. Қўриқ ва ботқоқ ерларни ўзлаштириш керак. 7. Турғун иборалар лексикологияда ўрганилади. 8. Тегирмонга тушса, бутун чиқади. (Мақол.) 9. Ҳукуматимиз ишчи-хизматчиларнинг иш ҳақини оширмоқда.

98- машқ. Ўзингиз мустақил равишда сифат ясовчи аффикслар ёрдамида от ва феълдан сифат ясаб, улар иштирокида гап тузинг. Аффиксларнинг қайсиларни унумли, қайсиларни унумсизлигини айтинг.

65- §. Содда, қўшма, мураккаб ва жуфт сифатлар. Сифатлар тузилишга кўра содда, қўшма, мураккаб ва жуфт бўлади.

1. Содда сифатлар лексик маъноли қисмларга ажралмайди. Масалан: *ғўзал, чиройли, бахтиёр, савлатли, сермазмун* каби.

Содда сифатлар туб ва ясама сифатларга бўлинади.

Сифат ясовчи аффикси бўлмаган сифатлар туб сифат дейилади: *оқ, қизил, қора, кўк, пушти, сариқ, катта, кичик* каби.

Сифат ясовчи аффикслар билан ясалган сифатлар ясама сифат дейилади: *серсавлат, басавлат, ақлли, бахтли, фарғоналик, урушқоқ, эпчил, ишчан* каби.

2. Қўшма сифатлар икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топиб, бир белгини ифодалайди ва бир бош урғу билан айтилади. Масалан: *ўзбилармон, очкўз, соҳибжамол, тинчликсевар, ишёқмас, эртапишар, кечпишар* каби.

3. Мураккаб сифатларнинг компонентлари алоҳида-алоҳида олинганда ҳам лексик ва грамматик маъно ифодалайди. Айни пайтда бир мураккаб белги тушунчасини ифодалаш учун хизмат қилади. Бунда, қўшма сифатдан фарқли равишда, ҳар бир қисм алоҳида урғу билан талаффуз қилинади. Масалан: *бодом қовоқ, яланг оёқ, жигар ранг, тўқ кўк, чўққи соқол, соф дил* каби.

4. Жуфт сифатлар предметнинг бир умумий белгисини билдириб, икки, содда сифатнинг тенг боғланишидан ташкил топади: *катта-кичик, паст-баланд, оч-яланғоч* каби.

99- машқ. Текстни кўчириг. Содда, қўшма ва мураккаб сифатларни аниқланг. Қайси сўзга боғланганини тушунтириг.

Тошкент атрофида ҳам шифобахш жойлар кўп. 2. Ўзбек халқи — жуда меҳмондўст халқ. 3. Тўғри бўлсанг, ўсиб бориб, гул бўласан; эгри бўлсанг, ўсиб бориб, кул бўласан. (Мақол.) 4. Хуш овоз йиғит ўртага чиқди. 5. Қандр билмас қариндошдан, қадринг билган ёт яхши. (Мақол.) 6. Унинг қўлида аввалгидай оқ пат билан кул ранг пат турганмиш. (Т. Ғойибов.) 7. Абдулла Набиевнинг ёрқин ва жанговар образи коммунистик жамият қураётган ёшларимиз учун ибрат бўларлидир. (А. Раҳмат.)

100- машқ. Гапдаги қўшма, мураккаб ва жуфт сифатларни аниқлайт. Маъносини тушунтиринг, қайси сўз билан боғланганини кўрсатинг.

1. ...Бунинг кўнгли ёш боланинг кўнглидай беғубор, юраги сезгир, ўзи меҳрибон ҳамда раҳмдил. (Т. Ғойибов.) 2. Қўлидан иш келади. Катта-катта машиналарни, пароходларни осонгина юргиза олади. (Т. Ғойибов.) 3. Бола акуланинг қандай очкўз, йиртқич эканини... ўқитувчисидан эшитган экан. (Т. Ғойибов.) 4. Узоқ-яқин қариндошлар келиб-қетиб турибди. Катта-кичик Гармселга қарши отланибди. (Т. Ғойибов.) 5. Еш-қари чўлни обод қилишга астойдил киришган экан. (Т. Ғойибов.) 6. Хон турли-туман таомлар билан Умаржоннинг кўнглини олмоқчи бўлибди. (Т. Ғойибов.) 7. Оч-яланғоч яшаётганларни жуда кўп кўрдим, хазинадаги барча олтин-кумушлар ва дон-дунлар ўшаларга ташиб берилсин. (Т. Ғойибов.)

66- §. Сифат даражалари. Бир неча предметдаги бир хил белгини миқдор жиҳатдан фарқлаш ҳодисаси сифат даражаси дейилади.

Икки предметдаги бир хил белгининг ўзаро қиёсланмаган формаси оддий даража ҳисобланади. Масалан: *катта, яхши, соғуқ, иссиқ* ва ҳ. к.

Бир хил белгининг қиёс қилинишидан икки хил даража ясалади:

1. Қиёсий даража.

2. Орттирма даража.

1. Предметдаги маълум белгининг бошқа предметдаги худди шундай белгидан ортиқ ёки камлигини кўрсатувчи даража қиёсий даража дейилади. Қиёсий даража оддий даражага -роқ аффиксини қўшиш билан ясалади. Масалан: *яхши — яхшироқ, катта—каттароқ. Бизнинг уйимиз сизнинг уйингиздан каттароқ. Унинг бўйи менинг бўйимдан пастрок.*

2. Предметдаги белгининг бошқа ўхшаш предметдаги шундай белгидан миқдор жиҳатдан анча кўп эканлигини кўрсатувчи даража орттирма даража дейилади. Орттирма даража белги ифодаловчи сўздан олдин *энг, ҳаммадан* каби сўзлардан бирини келтириш билан ифодаланади. *Ёзувчининг энг яхши асарлари кўрагизмага қўйилди. Бу ҳаммадан энгил иш. Бу ҳаммадан оғир иш* каби.

101- машқ. Гапларни кўчириб, сифатларни аниқланг. Қиёсий ва орттирма даражадаги сифатларнинг ясалишини, фарқини тушунтиринг.

1. Ҳаммамиз муборакбодга келдик, — деди ўрта ёшроқ бир аёл. (Ҳ. Ғ.) 2. Қасал микробини тарқатувчини йўқотиш минглаб беморни соғайтиришдан кўра афзалроқ! (Т. Ғойибов.) 3. Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам: ҳамма бойлар каби айёр, муғамбир, пухта-пишиқ. (О.) 4. Тожибой ота яккаю ягона ўғлини жўнатиб, ҳовлида ёлғиз қолибди. (Т. Ғойибов.) 5. Осмон ғоят мусаффо, юлдузлар чарақлайди. 6. Бизнинг армиямиз дунёда энг кучли, энг интизомли армия. 7. Ғоят нозуклукиндан сув билан ютса бўлур. (Атоий.) 8. Бол ширин, болдан ҳам бола ширин. (Мақол.) 9. Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, гапирган эдим бошимга тегди таёқ. (Мақол.) 10. Оқибатли дўстликдан мустаҳкамроқ, қимматроқ нар-

са борми дунёда. 11. Инсондан бебаҳо, ундан улугроқ бойлик дунёда йўқ. 12. Тошкент оқшоми манзараси менга ниҳоятда гўзал, янада яқинроқ туюлди. 13. Узи ҳам жуда қизиқ ишлар бўлди-да, болам,— деди Анзират хола Сидиқжонга. (А. Қ.)

67- §. Сифатларда модал формаларнинг ясалиши. Модал формалар даража ясовчи формалардан фарқ қилиб, белгининг кучлилиги, ортиқлиги, камлиги, ноаниқлиги каби маъноларни ифодалайди. Бунда:

1) *жуда, ғоят, ниҳоятда* каби сўзлар сифатдан олдин келтирилиб, унинг кучайторма формаси ясалади: *ғоят гўзал, жуда кучли, ниҳоятда ёқимли* каби. *Қип-қизил, кўм-кўк, сап-сарик, кап-катта* каби сўзлар ҳам сифатнинг кучайторма формаси ҳисобланади;

2) **-роқ** аффикси қиёсий даражадан ташқари, баъзан белгининг камлиги формасини ҳам ясайди: *қора қош — қоши қорароқ. Кўзи кўк — кўзи кўкроқ*. Бу мисолларда белгининг аслига нисбатан камроқ эканлиги ифодаланган.

-иш, -мтир (-имтир) аффикслари ҳам белгининг камроқ эканлигини билдиради: *сарғиш қоғоз, кўкимтир осмон* каби;

3) *чала-чулла, ола-кула (ола-була), майда-чуйда, ғира-шира, ували-жували, калта-култа, чатоқ-чутоқ, кўпол-сўпол, ғадир-будур* кабилар белгининг ноаниқлигини ифодалайди. Бундай сўзлар одатда жуфт ҳолда қўлланилади.

102- машқ. Сифатларни таҳлил қилинг, модал формалар билан шаклланган сифатларни тошнинг, уларнинг маъноларини тушунтиринг.

1. У жавоб бергали ҳам кўрқар эди. Унинг иши жуда нозик, ғоятда кўрқинчли эди. (А. Қ.) 2. Бу иш оғир, ниҳоятда оғир эди. (А. Қ.) 3. Ғишлари олтиндай сарғиш улкан бинонинг кенг зина-поялари ... олдида одамлар кичик-кичик кўринади. (А. Қод.) 4. Ҳали қуёш ўзининг қизғиш нурларини сочмоқда. 5. Зарғалдоқ деган қуш сарғимтир рангли бўлади. 6. Уйнинг кичикроқ бир хонасини кабинетга айлантирдим. 7. У ниҳоятда гўзал, сервиқор. 8. Баъзи болалар ишەкмас бўлсалар ҳам, овқатни кўрганларида жуда ҳам чаққон бўлиб қоладилар. (Т. Ғойибов.) 9. Бу сўзни эшитиб Қор одамнинг рангида қон қолмабди, титраб-қақшаб ярим-ёрти сўзлар билан... ялина бошлабди.

68- §. Аслий ва нисбий сифатлар. Аслий сифатлар предметнинг асл ва доимий белгисини билдиради: *қизил, ширин, оқ, қора, узун, қиска*.

Аслий сифатлар белгини даражалаб кўрсата олади: *чиройли, чиройлироқ, энг чиройли*.

Нисбий сифатлар бошқа сўз туркумларидан (кўпроқ отдан) махсус сифат ясовчи аффикслар орқали ясалади, белгини бевосита ифодалай олмайди, предмет белгисини ўрин ёки пайт тушунчасига нисбатлаш, бошқа предметга ўхшатиш йўли билан ифодалайди: *шарсимон, фарғоналик, ёзги* каби.

Нисбий сифатлар белгини даражалаб кўрсатмайди: *шарсимонроқ, энг шарсимон* каби ифодаланмайди.

103- машқ. Гапларни кўчиринг, сифатларни таҳлил қилинг. Аслий ва нисбий сифатларни топиб, маъносини тушунтиринг. Сифат ясовчи аффиксларнинг хусусиятини изоҳланг.

1. Колхоз раиси умри етимликда ўсган ҳалол одам бўлса ҳам узоқни кўролмасди. (Ш. Р.) 2. Бу қонхўрнинг жирканч башарасини эл-юрт кўрсин, тупурсин, бунинг бетига. (Х. F.) 3. Унинг зеҳни жуда ўткир, ўзи тиришқоқ эди, мактабда энг кучли ўқувчилардан ҳисобланарди. (П. Т.) 4. Ишчан, жуда-жуда ишчан одам. (А. Қ.) 5. Кўкни қоплаб олган саноқсиз юлдузлар қозонга ёпишган учқунлардек йилтираб турибди. (И. Раҳим.) 6. Москвалик дўстимни кузатдим. 7. Эрталабки жисмоний тарбия саломатлик гаровидир. 8. Зиёфат турли лазиз таомлар, хушхўр мевалар, шарбатларга бой. (О.) 9. Прогрессив инсоният Вьетнам ватанпарварларини қўллаб-қувватлайди. 10. СССР ташқи сиёсатининг мазмуни шундаки, у барча мамлакатларнинг тинч-тотув яшаши учун курашади.

69- §. Сифатларнинг отлашуви (субстантивация). Сифатлар белги хусусият ифодалагани ҳолда, баъзан отга ҳос маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Бу ҳол асосан контекстда содир бўлади. Масалан: **Яхши топиб гапирар, ёмон қолиб гапирар.** Бундай сифатлар отлашган сифатлар дейилади. Отлашган сифатлар одатда ўзи боғланган от вазифасида қўлланади. Масалан: **Кўр-қоқ улмасдан бурун улар.** Отлашган сифатлар отлар олган аффиксларни қабул қила олади, от каби эгалик, келишиқда турлана олади: **Яхшини мақтаган ярашур, ёмонни мақтаган адашур.**

Айрим сифатлар бутунлай отга айланиб кетган: **кекса, қаҳрамон, уста** (мастер), **чол, кампир** каби.

104- машқ. Мақолларни ўқинг. Отлашган сифатларни аниқлаб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. 2. Яхшининг яхшилиги тегар ҳар ерда, ёмоннинг ёмонлиги тегар тор ерда. 3. Мард бир ўлар, номард — юз. 4. Яхшидан от қолар, ёмондан дод қолар. 5. Ақлли одам қиш ғамини ёзда ейди. 6. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. 7. Қаттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл. 8. Яхши ўғил от миндирар, ёмон ўғил отдан индирар. 9. Яхшини мақтасанг ярашур, ёмонни мақтаган адашур.

105- машқ. Гапларни кўчиринг. Сифатларни топиб, унинг аслий ёки нисбийлигини, даражасини, содда, қўшма, жуфт эканлигини аниқлаб ёзинг. Сифат ясовчи аффиксларнинг тагига чизинг.

1. Кўрасиз, бирам чиройли, бурнилари худди чимчилагандек, кўзлари қоп-қора. (С. Аҳм.) 2. Менга Орабеков деган ёш, ниҳоятда чиройли бир армани йигит ҳамроҳ бўлди. (А. Қ.) 3. Пўрим хром этик, янги кўк мовут китель шим кийган, соч қўйган, бош яланг, қалин қошли, заъфарон юзли бу йигит ким бўлди экан-а? (Х. F.) 4. Мана бу бутун ер юзини титратаётган уруш тўғрисидаги жангно-

ма қизиқ эмасми? (А. Қ.) 5. Тол новдалари орасида юзлари тилим-тилиш бўлганга ўхшаб ой кўринди. (С. Аҳм.) 6. Оппоқ қизнинг кўкиш кўзлари жиққа ёшга тўлди. (Ҳ. Ғ.) 7. Бу абадий сўлмас гул. (С. Аҳм.) 8. Юқорида ўнг юзида данакдек холи бор ўрта яшар бир киши қаҳрабо сопли пичоқ билан қази тўғрайпти. (С. Аҳм.)

70-§. Сифатларнинг синтактик вазибалари. Сифатлар гапда кўпинча сифатловчи-аниқловчи, кесим, ҳол вазибасида келади. Масалан: *Яхши ният—ярим мол.* (Мақол.) *Осмон тиниқ, мусаббо.* У *яхши* ўқийди.

Бирок сифатлар гапда отлашиб келиши, бинобарин; от бажарган вазибани ўташи ҳам мумкин. Чунончи:

а) эга: *Яхши ошини ейди, ёмон бошини ейди.* (Мақол.)

б) қаратқичли аниқловчи: *Яхшининг сўзи қаймоқ, ёмоннинг сўзи тўқмоқ.* (Мақол.)

в) тўлдирувчи: *Ёмонни танқид қилади, яхшига тақлид қилади.* (Мақол.)

106- машқ. Мустақил равишда «Ўзбек халқ мақоллари» тўплами (1978)нинг 15- бетидаги мақолларни ўқиб, сифатлар иштирок этган мақолларни дафтарчигизга кучиринг. Сифатларнинг гапдаги вазибасини аниқланг. Қайси вазибада кўпроқ қўлланганини оғзаки тушунтиринг.

107- м а ш қ. Гапларни кучиринг. Сифатларнинг гапдаги вазибасини аниқлаб, қайси вазибада кўпроқ қўлланганини тушунтиринг. Форма ясовчи аффиксларни топиб, маъносини изоҳланг.

1. Баъзилар негача бу қорачадан келган йигитнинг кўзларида сирли бир ўйчанлик бор дейишади. (Мирмуҳсин.) 2. Бу кишининг узун, қора ва қуқоқ соқоли юзини бутунлай қоплаб, кўкрагигача тушган. (С. А.) 3. Кунда-кунда ўлгандан бир кунда ўлган яхшироқ. (А. Қ.) 4. Ундоқ бўлса, албатта, ўртоқ Самандаровнинг суриштиргайлари ўринли. (А. Қ.) 5. Уғлинг яхши бўлса, ёнган чироқдир; отинг яхши бўлса, узоқ берироқдир. 6. Яхши хотин уй зийнати, ёмон хотин тўй зийнати. 7. Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл. (Мақоллар.) 8. Биз учун колхоз ҳам янгилик. (А. Қ.) 9. Бу йил қизил чойхона умуман гавжум бўлди. (А. Қ.) 10. Қизнинг қора, узун сочи майда ўрилган, тақимидан паства тушиб турарди. (С. А.) 11. Унинг узун сочида, сочбоғ, бошида оқ рўмоли бор. (С. А.) 12. Урмонжон соқолини буткул қирдириб ташлагани ва бунинг устига каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун юзи кичкина ва қоп-қора кўринар эди. (А. Қ.)

16- топшириқ.

1. Сифат ва унинг морфологик хусусиятларини гапириб беринг.

2. Сифат ясовчи аффиксларни ва уларнинг қайси сўз туркумидан сифат ҳосил қилишини айтинг.

3. Сифатларнинг тузилишига кўра турини айтинг, мисоллар келтиринг.

4. Сифатнинг белгини ифодалаш усулига кўра турини айтинг.

5. Қиёсий даража билан сифатнинг камлиги формаси, орттирма даража билан сифатнинг кучайтирма формасининг ўхшаш томовлари ва фарқий мисоллар ёрдамида ўзаро солиштириб изоҳланг.

6. Сифат даражаларини мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.

7. Сифат гапда қайси гап бўлагини вазибасида келади? Мисоллар келтиринг.

71-§. Бир хилдаги предметларнинг сон-саноғини, тартибини билдириб, неча? нечанчи?, нечта?, қанча? каби сўроқлардан бирига жавоб бўладиган мустақил сўзлар сон дейилади. Масалан: *унта китоб, беш баҳо, биринчи курс, олтинчи бригада* каби. Сон одатда отга боғланганда, унинг миқдорини, боғланмаганда эса *уч, тўққиз* каби мавҳум тушунчаларни ифодалайди. Сонларнинг с а н о қ в а т а р т и б с о н каби турларга бўлиниши уни бошқа сўз туркумларидан ажратиб турувчи морфологик белгисидир.

Сон бошқа сўз туркумларига, хусусан, от, сифат, феълларга нисбатан ўзбек тили луғат составида озчиликни ташкил этади. Актив ишлатиладиган туб сонлар 22 та: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард*.

Сон ҳарф билан (*бир, ўн, юз* каби) ҳам, рақам билан (*1, 10, 100* каби) ҳам ифодаланади.

Ўзбек тилида икки хил рақам — араб (*5, 30, 47, 90* каби) ва рим рақамдари (*V, X, XI, XII, XXX*) ишлатилади.

108-машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни топиб, қандай сўроқларга жавоб бўлишини тушунтиринг, ифодаланишини изоҳланг.

1. Ҳозир соат тўққиздан йигирма минут ўтди. (А. Қ.) 2. Ун беш кундан кейин тракторчи номини олдим. (А. Қ.) 3. Яна уч-тўрт километр йўл юридгау, саккизинчи бригада дала шийпонида нонушта қилишди. (А. Қ.) 4. Уртароқда айтишиб ўтирган икки бола тўсагдан бир-бири билан муштлаша кетди. (Ҳ. Ғ.) 5. Кейинчалик Ҳайдар иккови ошна бўлиб қолди. (А. Қ.) 6. Дарсхонага бирин-кетин уч эркак кириб келди. (Ҳ. Ғ.) 7. Бу сукунатни етмиш ёшлардаги бир чол бузди. (А. Қ.) 8. Уша бола бир чиройли, бир келишган қиз бўлган. (С. Аҳм.) 9. Тўртинчи қаватдаги битта уйнинг деразаси ёруғ, ундан пижамга кийган, сочлари тўзғиб кетган бир киши кўрилади. (С. Аҳм.) 10. ... икки ҳафтадан кейин бўшашганича қайтиб келди. (А. Қ.)

109-машқ. Гапларни кўчиринг, сонларнинг қандай вазифада ва қандай сўзга боғланиб келаётганини аниқланг. Маъносини тушунтиринг.

1. Биринчи бўлиб светофордан бундан ярим аср аввал Нью-Йоркнинг Пятая Авеню кўчасида фойдаланилган. (Б. Эргашев.) 2. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, паранжилик икки аёл болаларни кўтариб, ширкат кўрасига кириб келишди. (Ҳ. Ғ.) 3. Тепаликдаги чиновор, икки туп садақайрағоч тўрт-беш кишилик талай супаларга соя солиб турарди. (А. Қ.) 4. Кўзи Муталга тушиши билан, юзида бир чиройли табассум пайдо бўлди. (С. Аҳм.) 5. ...бирининг бўйни йилтираган, бири бриллиант кўзли узук таққан. (С. Аҳм.) 6. Бирники — мингга, мингники — туманга. (Мақол.)

72-§. Сонларнинг турлари. Сонлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра икки катта гурпуага бўлинади: *миқдор сонлар* ва *тартиб сонлар*.

Миқдор сонлар тўрт турли бўлади: 1) саноқ сон, 2) чама сон, 3) жамловчи сон, 4) каср сон.

уч, беш, ўнта, учтадан, ўн бешта каби сонлар саноқ сон; *ўнтача, юзлаб, минглаб, беш-олтита* кабилар чама сон; *икковимиз, уччала-ламиз* кабилар жамловчи сон; *учдан бир, бешдан уч* кабилар эса каср сон ҳисобланади.

Тартиб сон бир хил предметларнинг, нарса-ҳодисаларнинг тартибини билдиради ва -нчи (-инчи) аффикси орқали ясалади. Масалан: *учинчи курс, тўртинчи звено, биринчи қатор, биринчи чопиқ* каби.

110-машқ. Гаплардаги сонларни таҳлил қилинг. Саноқ ва тартиб сонларни ажратиб ёзинг. Сонларнинг гапда қандай вазифада келганини аниқланг.

1. Халқаро симпозиумда совет медицинасининг битта-ю битта вакили! Лекин Умида маълум қиладиган кашфиётларнинг заминидан шогирдлар, устозлар, бутун бир коллективнинг ўн-ўн беш йиллик ҳалол меҳнати ётибди. (Ас. М.) 2. Санамай саккиз дема. (Мақол.) 3. Етти ўлчаб, бир кес. (Мақол.) 4. Тошкент шаҳридаги 24-мактаб коллективининг меҳнатини Партия ва Ҳукуратимиз муносиб тақдирлади. 5. Наҳотки, бундан 14 йил бурун мен шунчалик онгсиз, содда, қолақ эканман-а? (С. Зуннунова.) 6. У (Қамол) Ленин топширган гувоҳномани ўқиб кўрди: «Ушбуни кўрсатувчи ўртоқ Қ. Петров Марказий Ижроия Комитет биносига кириш учун 483-билетга (1919 йил 1 октябрда) эга бўлиб, Марказий Ижроия Комитет булимларидан бирида ишлайди. Мен уни шахсан танийман... Учтинчи кун, тўққизинчи ой, бир минг тўққиз юз ўн тўққизинчи йил». (М. Максимов.)

111-машқ. Гапларни кўчириб ёзинг. Саноқ сонларни топиб, уларнинг турларини аниқланг. Ясаишини тушунтиринг.

1. Курсимизда ўттизта студент ўқийди. 2. Бирни биров беради, кўпни меҳнат беради. (Мақол.) 3. Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирад; тўртовлон тугал бўлса, кўкдагини ундирад. (Мақол.) 4. Уқувчилар учта-учтадан бўлиб сафга тизилдилар. 5. Ҳар юз совлиқдан бир юз йигирма бештадан кўзи олинди. 6. Беш йиллик планни тўрт йилда бажарган корхоналар «Ҳурмат тахтаси»га ҳезилдилар. 7. Ҳар гектар ердан ўттиз-ўттиз беш центнердан пахта ҳосили етиштирилди. 8. Навоий турли шоирларнинг турли-туман асарларидан ўн мингларча байтни ёд билар эди. (О.)

112-машқ. Гаплардаги сонларни топиб, қандай аффикслар олганлигини аниқланг. Араб ва рям рақамларининг қўлланиши ва ёзилишига диққат қилинг. Қўлланишидаги ҳар хиллигини тушунтиринг.

1. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! 2. Акасининг икки-уч муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар ерга сочилиб кетди. 3. Бирпас бир-бирларининг кўрмасаларинг туролмайсанлар. (П. Қ.) 4. XX аср—атом асри. 5. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берар эди. (П. Қ.) 6. Ермат «қора кун» учун ўн йиллардан буён тийинлаб, жуда кўп бўлса, бир мирилаб йиққан

пулини санади: бир юз қирқ уч сўмга яқин. (О.) 7. Бирдан кулиб юборди. 8. Бир кулади, бир йиғлайди. 9. Беш марта беш — йигирма беш. 10. Иккитаси чопиб бориб, отасининг қўлидан қўзиларни олиб, уларни совлиқлар билан қўрага қамашди. 11. Эллик еттинчи йили қолхозлар бирлашиб, совхозга айланиб кетди. Бизнинг совхозимиз Фориш совхозининг 2-бўлими бўлиб қолди. (С. Анорбоев.)

73-§. Сонларнинг тузилишига кўра турлари. Сонлар тузилишига кўра с о д а м у р а к к а б ва ж у ф т бўлади.

1. Содда сонлар битта сўздан тузилиб, т у б ва я с а м а турларга бўлинади: *беш, ўн, юз, миллион (туб); бешта, бешинчи, бешов, тўртовлаш, ўнлаб (ясама).*

2. Мураккаб сонлар камида иккита сўзнинг бирикувидан тузилади: *ўн бир, ўн бир ярим, бир юз йигирма, бир минг тўққиз юз олтмиш тўққиз каби.*

3. Жуфт сонлар иккита ҳар хил соннинг кетма-кет келишидан ёки бир хил соннинг такрорланишидан тузилади: *бешта-ўнта, уч-тўрт, беш-ўн, тўртта-тўртта каби.*

113-машқ. Сонларни таҳлил қилинг: содда, мураккаб ва жуфт сонларни ажратиб, тузилишини тушунтиринг.

1. Бир минг тўққиз юз ўн еттинчи йил йигирма бешинчи октябрь (янги сана билан еттинчи ноябрь) куни халқ ҳокимиятни ўз қўлига олди. 2. Бир минг тўққиз юз қирқ бешинчи йил тўққизинчи майда фашистлар Германияси таслим бўлди. 3. Зайниддин ва Султонмурод сукут этиб, бир-бирларига узоқ тикилишди. (О.) 4. Икки ўн беш — бир ўттиз. (Мақол.) 5. Уларнинг иккаласи ҳам чиқиб кетишди. (П. Қ.) 6. Сен ўзингни мақтама, сени биров мақтасин. (Мақол.) 7. Витта-ю битта ўғли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг қизига уйлансин. (А. Қод.) 8. Арслонқул ўн беш-йигирма қадам олдинроқ кириб кетди. (О.) 9. Бирга вафо — мингга вафо. (Мақол.) 10. Юзлаб олим, юзлаб шоир, санъаткор, шайхлар, садрлар видолашар, ҳўнграб-ҳўнграб қичқирардилар. (О.)

114-машқ. Кўчиринг, сонларнинг тузилишига кўра турларини ажратиб, ҳар бир сонга қўшилган аффиксларнинг маъюларини тушунтиринг. Ясама сўзларни топиб, уларни морфемаларга ажратинг.

1. У (Навой) мингларча йилги маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди. (О.) 2. Иккала ёшнинг ҳаётини бахт билан тўлдирган чин севги уларга куч, ишонч ва жасорат бағишлайди. (Ш. Р.) 3. 7 Ноябрь умумхалқ байрамидир. 4. Учинчи ва тўртинчи курс студентлари шаҳар мактабларига практикага чиқишди. 5. Улуғ Ватан уруши бошланганда саккиз-тўққиз ёшларда эдим. 6. Бутун прогрессив инсоният ҳар йили йигирма иккинчи апрелда В. И. Лениннинг туғилган кунини нишонлайди.

74-§. Сонларнинг ёзилиши. Сонлар араб ва рим рақамлари билан, баъзан сўз билан ҳам ёзилади. Шу жиҳатдан уларнинг ёзилиши ва ишлатилишида ҳар хиллик кўзга ташланади.

1. Араб рақамлари математик ҳисоблаш учун, вақт (соат, йил) ни кўрсатишда ишлатилади. Масалан: *соат 12, соат 3; 6 ноябрь, 22 декабрь; 1966 йил, 1969 йил, 1981 йил* каби.

2. Рим рақамлари аср ва ойни, мактабда қўлланадиган чорақлар сонини ёки тартибини, съезд, конференция ва пленумлар санасини, студентнинг қайси курсда ўқишини кўрсатишда ишлатилади. Масалан, *V синф, I курс* (у араб рақамида ҳам ифодалана беради), *XV аср, Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXIV съезди* каби.

Ўзбек тилида мураккаб сонларнинг қисмлари алоҳида ёзилади. Масалан: *ўн беш, ўттиз беш, бир минг тўққиз юз қирқ бешинчи* каби.

Саноқ сон турлари ва тартиб сон ясовчи аффикслар одатда мураккаб ва жуфт сонларнинг охириги қисмига қўшилади. Масалан: *йигирма беш (-тача, -лаб, -тадан, -инчи)*.

Жуфт сонларнинг қисмлари одатда дефис билан ёзилади. Масалан: *бешта-ўнта, беш-ўнтача, цкки-икки, ўттиз-қирқ*.

Саноқ сон турларини ясовчи аффикслар баъзан иккала қисмга қўшилиб ёзилса, баъзан иккинчи қисмгагина қўшилади. Масалан: *беш-ўнта, бешта-ўнта, ўнта-ўнталаб* каби.

Жуфт сонлар аксарият ўринларда тартиб сон аффикси -инчи ни қабул қилмайди.

Тартиб сонлар араб рақами билан ифодаланганда, тартиб сон ясовчи аффикс -нчи (инчи) қўлланмасдан, ундан кейин дефис қўйилади (сўз билан ёзилганда, тартиб сондан кейин дефис қўйилмайди). Масалан: *1-курс, 6-синф, 24-мактаб, биринчи курс, олтинчи синф* каби.

Тартиб сон рим рақами билан ифодаланганда, ундан кейин дефис қўйилмайди. Масалан: *V синф, XX аср, II чорақ* каби. Тартиб сон число, йилларни кўрсатганда ҳам ундан кейин дефис қўйилмайди. Масалан: *8 март, 1 Май, 21 январь, 1966 йил* каби.

115- машқ. Қуйидаги араб рақамларини сўз билан ёзинг. 4, 5, 7, 8, 9, 15, 28, 29, 163, 289, 499, 1975, 10997, 1018013

116- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни маъноси, ясалиши, тузилиши, ёзилиши ва гапдаги вазифасига кўра таҳлил қилинг.

1. Тирикчилик учун ўн уч-ўн тўрт ёшида оила қучоғидан айрилишга мажбур бўлади. (О.) 2. Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. (П. Қ.) 3. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора қушлар ниманидир мўлжалга олиб шошилмай айланишади. (П. Қ.) 4. Дадангизни ҳам танийман, бир-икки суҳбатлашган эдим, бу кун эсимга тушди. (О.) 5. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагица соқолига битта-яримта оқ оралаган. (П. Қ.) 6. Биз «Йигирма олтинчиси отилмасин» киносини кўрдик. 7. Биров нима демайди, тушга нима кирмайди. (Мақол.) 8. Ўнта бўлса, ўрни бошқа; қирқта бўлса, қилиғи бошқа. (Мақол.) 9. У (Навоий) турли шоирларнинг турли-туман асарларидан ўн мингларча байтни ёд билар эди. (О.) 10. Эртдан кечгача телефон жиринг-жиринг: бири кириб, бири чиқади. (С. Анорбоев.)

75- §. Сонларнинг синтактик вазифалари. Сонлар сифатлар каби кўпинча отга боғланиб, гапда аниқловчи вазифасида келади. Масалан: *Мен биринчи курсни битирдим.*

Сонлар баъзан отлашиб, гапда от бажарган вазифада ҳам келиши мумкин. Чушончи:

а) эга: *Бир* — олим, *бири* — доғддор колхозчи.

б) тўлдирувчи: *Иккини иккига қўшсанг тўрт бўлади.*

в) ҳол: *Мен сизни биринчи кўрдим. Бир минг тўққиз юз саксонинчи йил — олимпиада йили.*

г) кесим: *Икки ўн беш — бир ўнмиш.*

117- машқ. Узингиз мустақил равишда газетадан сон иштирок этган гапларни топинг. Улардан энг характерлиларини кўчиринг. Сонларнинг қайси сўзга боғланганини, гапдаги вазифасини аниқланг.

118- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларнинг қайси сўзга боғланиб келганини ва қандай синтактик вазифани бажараётганини аниқланг.

1. Икковимиз сойликдан пастга қараб ёнма-ён кетдик. (О. Е.)
2. Кўриб турибмиз, биримиз икки бўлаётгани йўқ. (А. Қ.)
3. Иккови хийла қизишиб олди. (А. Қ.)
4. Сидиқжон икки кундан кейин сафар ҳозирлигини кўриб, тушдан кейин йўлга тушди. (А. Қ.)
5. Узоқдан икки кишининг қораси кўринди, иккови ҳам шу томонга қараб келарди. (А. Қ.)
6. Бирники — мингга, мингники — туманга. (Мақол.)
7. Қарияларни икки жувон ва бир норғул йигит кутиб олди. (А. Қ.)
8. Биринчи соат тинч, осойишта ўтди. (О. Е.)
9. Икки ўртоқ том четида завқ билан осмондаги варракларга тикилишар, завқланишарди. (Мирмуҳсин.)
10. Умид ўртоғи билан Оҳангаронга бирга боришга рози бўлди. (Мирмуҳсин.)

ОЛМОШ

76- §. Олмошлар мустақил маъноли сўзлар каби шахс, предмет, белги ёки миқдорни билдирмай, улар ўрнида алмашилиб қўлланади, уларга ишора қилади, уларнинг ўринбосари саналади. Олмошларда сўз ясалиш ҳодисаси кучсиздир, ясовчилари йўқ. Масалан: *1. Уктамжон доимо аъло ўқийди. У ўртоқларига ҳам дарс таъёрлашда ёрдам беради. 2. Рустамжон II кўрсда ўқийди. Солижон ҳам шу курсда ўқийди. 3. Шаҳарда кейинги йилларда кўп-кўп муҳташам бинолар қурилди. Бундай бинолар шахримизнинг ҳуснига ҳусн қўшмоқда.* Биринчи мисолда от (Уктамжон) ўрнида у, иккинчи мисолда сон (II) ўрнида шу, учинчи мисолда сифат (муҳташам) ўрнида бундай олмош қўлланмоқда.

Олмошларнинг кишилик, кўрсатиш, сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари каби турларга бўлиниши унинг ўзига хос морфологик хусусиятини кўрсатади.

77- §. Олмошларнинг келишиклар билан турланиши. Олмошлар ҳам отлар каби 6 келишик формасида кела олади.

Сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари келишиклар билан турланганда, ўзак деярли фонетик ўзгаришга учрамайди. Лекин *мен, сен, у* каби кишилик олмошлари қаратқич ва тушум келишиги аффиксларини қабул қилганда, одатда, битта н тушиб қолади (*мен+ни — мени, мен+нинг — менинг* каби), *у, бу, шу, ўша* каби кўрсатиш олмошлари *жуналиш, ўрин-пайт, чиқиш* келишиги қўшимчаларини олганда, акдинча, бир н товуши орттири-

Олмошларнинг турлари ва уларнинг келишниклар билан турланиши

		О л м о ш л а р						
Келишниклар	кншлик олмоши	кўрагиш олмоши	сўроқ олмоши	ўзлик олмоши	белгилаш-жамлаш олмоши	бўлишсезлик олмоши	гумон олмоши	
Бош к.	мен	шу	ким	ўз, ўзи	ҳар ким	ҳеч ким	аллаким	
Қаратқич к.	менинг	шунинг	кимнинг	ўзининг	ҳар кимнинг	ҳеч кимнинг	аллакимнинг	
Тушум к.	мени	шунчи	кимчи	ўзинчи	ҳар кимчи	ҳеч кимчи	аллакимчи	
Жўналиш к.	менга	шунга	қимга	ўзига	ҳар қимга	ҳеч қимга	аллакимга	
Ўрин-пайт к.	менда	шунда	қимда	ўзида	ҳар қимда	ҳеч қимда	аллакимда	
Ўқиш к.	мендан	шундан	қимдан	ўзидан	ҳар қимдан	ҳеч қимдан	аллакимдан	

лади: *у + га — унга, бу + да — бунда, шу + дан — шундан, ўша + га — ўшанга* каби.

78-§. Олмошларнинг турлари. Олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) кишилик олмошлари (*мен, сен, у, биз, сиз, улар*); 2) кўрсатиш олмошлари (*бу, шу, ўша, мана бу* каби); 3) сўроқ олмошлари (*ким, қачон, қайси*); 4) белгилаш-жамлаш олмошлари (*ҳар ким, барча*); 5) ўзлик олмоши (*ўз*); 6) бўлишсизлик олмошлари (*ҳеч ким, ҳеч нима*); 7) гумон олмошлари (*аллаким, нимадир*).

79-§. Кишилик олмошлари. Кишилик олмошлари шахсларга нисбатан ишлатилади, уч шахс (I, II, III), бирлик ва кўпликни билдиради.

Кишилик олмошлари эгалик аффиксларисиз қўлланади.

Кишилик олмошлари ҳурмат ва камтарлик, манманлик каби модал маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. Масалан: *сўзловчи менинг фикримча* дейиш ўрнига *бизнинг фикримизча*, *бу ишни мен бажардим* дейиш ўрнига *биз бажардик* деб мақтаниш ёки камтарлик қилиши мумкин. Кишилик олмошлари олдин кўplik, кейин келишик аффиксини қабул қилади: *бизларнинг, сизларнинг, уларнинг* каби.

119-машқ. Гапларни кўчиринг, кишилик олмошларини топиб, маъносини тушунтиринг.

1. Сен бор жойда хушнудлик, тинч-тотувлик бор. Сен бор жойда келажакка интилиш, орзу-умид бор. 2. Мен учун азиздир бу бахмал қирғоқ. (*«Тўёна»*.) 3. Сен Пушкиннинг севган малаги. (*А. Орипов.*) 4. Бироқ ўшанда ер юзида менчалик бахтли киши бўлмагандир, севинчим чексиз эди. (*Ч. Айт.*) 5. Сиз ризо бўлмайсиз. (*Ф. Ф.*) 6. Сен учун, мен учун жангда мардона. (*А. Орипов.*) 7. Биз учун меҳнат ҳар қандай юмушдан энг яқинроқдир. (*В. В. Маяковский.*) 8. У оташин байроқдай менга қадрон. (*Маяковский.*) 9. Улар бугун экскурсияга жўнашади. 10. У ер-бу ерда айланиб қолма. У кейинги гап. Нақди керак бизга. (*С. Аҳм.*)

120-машқ. Ўзингиз мустақил равишда кишилик олмошлари иштирокида гап тузинг. Кишилик олмошлари ўрнида шахс ёки предмет номларини ишлатиб, маъно фарқларини тушунтиринг.

80-§. Кўрсатиш олмошлари. Бундай олмошлар предмет ёки шахсларни кўрсатиш учун ишлатилади. Буларга *бу, шу, у, ўша, ана, мана бу* (*бул, шул, ўшал*) каби олмошлар киради.

Кўрсатиш олмошлари маъноси, қўлланиш хусусиятига кўра бир-бирдан маълум даражада фарқ қилади. Чунончи, *бу* олмоши сўзловчига энг яқин предметни кўрсатади, *ўша* олмоши сўзловчига нисбатан узоқроқ бўлган предметни кўрсатиш ёки бирор нарса, воқеани эслатиш учун ишлатилади. Масалан: *бу ҳурмат, бу муҳаб-*

бат, бу меҳр-оқибат. (С. Аҳм.) Уша гул пайванд қилинган теракни уч марта кинога олишди. (С. Аҳм.) Қўрсатиш олмошларига аффикслар қуйидагича қўшилиб келади: олдин кўплик, сўнг эғалик, кейин келиштик: шуларингни, буларингни каби.

Қўрсатиш олмошлари мана, ана сўзлари билан бирга қўшма ҳолда ишлатилади: мана шу, яна шу.

121- машқ. Гапларни кўчиринг. Кишилик ва кўрсатиш олмошларини аниқланг, маъноларини тушунтиринг. Уларга қўшилган аффиксларнинг қўлланишини, ёсилишини тушунтиринг.

1. У шу яхши ният билан кўнглига таскин бериб, қўшнисининг кўрғони томон отларини елдириб кетди ва тўппа-тўғри унинг ҳовлисига кириб борди. (А. С. Пушкин.) 2. У бир нечта қуриган япроқчаларни оқизиб кетаётган оҳиста оқимга тикилиб ўтирди, бу оқим унга одатдаги ҳаёт оқимини эслатди. (А. С. Пушкин.) 3. Халқимни севаман, бу севги менга жондан азиз десам, хато қилмасдим. (Уйғун.) 4. Ушандан кейин бир неча кун орамиздан қора мушук ўтгандай бўлиб юрди. (Ҳ. Тожибоев.) 5. Шу бу йил тўққизинчи числода мана шу Асрорқулдан Ҳайдар отага хат келди. (А. Қ.) 6. Етти қават парда ичида ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида кўзига фаришта бўлиб кўринади. (А. Қ.)

122- машқ. Қўрсатиш олмошларини келишиклари билан турлаб, улар иштирокида гап тузинг. Олмошлар негизида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

81- §. Сўроқ олмошлари. Бундай олмошлар предметнинг кимга қарашлилигини, белги, миқдор ҳақидаги сўроқни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, сўроқ олмошлари отларга, сифат ва равишларга, шунингдек, миқдор билдирувчи сўзлар — сонларга нисбатан сўроқни ифодалайди. Масалан: ким? ним а? сўроқлари отга; қ а й с и?, қ а н д а й? сўроқлари сифат ва равишга, қ а н ч а?, н е ч а н ч и? каби сўроқ олмошлари сонга нисбатан қўлланади.

123- машқ. Сўроқ олмошларини топинг, уларнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганлигини, қайси сўз билан боғланганини тушунтиринг.

1. Бу ўлкада ким кучлироқ? (F: F.) 2. «...Эл қатори еярга нони, киярга кийимини топиб турса, яна нимага қуйинаверасиз!» — деб тургани устидан чиқди. (Ҳ. Айт.) 3. Ким бировга чуқур қазиса, ўзи йиқилади. (Мақол.) 4. Мен нима дейман, кўбизим нима дейди. (Мақол.) 5. Партия қайси йўлдан бошласа, биз доимо шу йўлдан борамиз.

6. Фойда йўқдир, гўзал, золим фалакдан,
Қанча дод қилсангу, қанча шикоят.
Қанча ёлворсангу, қанча тўксанг ёш,
Барибир, аламга бўлмас ниҳоят. (Ҳ. О.)

124- машқ. Кишилик, кўрсатиш ва сўроқ олмошларини топиб, остига чизинг. Уларга қўшилган аффиксларни ажратинг, олмошларнинг қандай турланганини тушунтиринг.

1. Уша зарб, ўша куч ҳамон барқарор! (Мирмуҳсин.) 2. Сиз нимани маъқул кўрсангиз, шунини қиламан. 3. Душман нима демай-

ди, тушга нима кирмайди. (*Мақол.*) 4. Қимни ҳимоя қиласиз. (*О.*) 5. Ер қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзи шу муҳлат ичида тўланади. (*А. Қ.*) 6. Илгари қизил, қора доскалар бўларди, ҳар куни қанча гап, қанча баҳслашувлар бўларди, кимни қизил доскага, кимни қора доскага ёзишарди, кишилар учун бу муҳим эди. (*Ч. Айт.*) 7. Раис, албатта, қолоқ киши эмас, бекорчи ҳам эмас, аммо биз қачон, қаерда ва қайси шароитда яшаётганимизни унутмаслигимиз керак. (*И. Раҳим.*)

82-§. Белгилаш-жамлаш олмошлари. Бундай олмошлар предметларни ёки унинг белгисини жамлаб, яккалаб, ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади: *ҳамма, барча, бари, баъзи; ҳар ким, ҳар нима* каби олмошлар белгилаш олмошлари ҳисобланади.

125-машқ. Гапларни кўчириб, олмошларни таҳлил қилинг. Белгилаш-жамлаш олмошларини ажратиб, уларнинг маъносига эътибор қилинг. Гапдаги ва-зифасини тушунтиринг.

1. Ҳамманинг кўзи унинг қўлидаги лолада. (*С. Аҳм.*) 2. Салом сизга ватандошлар, мард ҳамшаҳарлар, Қутлуғ бўлсин ҳаммангизга улуғ фахрий ном. (*Ҳ. О.*) 3. Одамларда ҳар хил ҳавас, ишқибозлик бор. (*Уйғун.*) 4. Ҳар бир донишманд — бир бобо деҳқон. (*«Тўёна».*) 5. Ҳаммаси ҳам майли-я, икки энлик хат келмагани ёмон. (*Ч. Айт.*) 6. Барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ. (*А. Орипов.*) 7. Унга барибирдай ҳаёт ва ўлим. (*А. Орипов.*) 8. Ҳар қандай қолипдан кенгроқдир ҳаёт. (*«Тўёна».*)

9. Кўкдан ерга мукка кетган душманга
Қабр бўлар ҳар бир чуқур, ҳар бир ғор. (*Ҳ. О.*)

10. Инсон мамнун бўлар ҳар бир осуда,
Табассум ва шодлик бахш этган кундан.
(*Уйғун.*)

11. Ҳар ким элига, ўрдак кўлига. (*Мақол.*)

126-машқ. *Ҳамма, барча, бари, ҳар ким, ҳар нима, баъзи* каби белгилаш-жамлаш олмошларига эғалик ва келишик аффиксларини қўшиб, бир неча гап тузинг.

83-§. Ўзлик олмоши. Шахс ёки предметни аниқлаб, яккалаб кўрсатиш учун ишлатиладиган *ўз* сўзи ўзлик олмоши саналади. Масалан: *Ўз уйим, ўлан тушагим: Ўзини билмаган, ўзгани билмас. (Мақоллар.) Бир ўзим. Мен ўзим* каби.

Ўзлик олмоши бош келишик формасида эғалик билан турланиб, турли шахсни кўрсатиши мумкин: *мен(инг) ўзим, сен(инг) ўзинг, биз(нинг) ўзимиз* каби.

127-машқ. Ўзлик олмошини топиб, унинг турланишига диққат қилинг, қандай аффикслар билан қўлланганини изоҳланг.

1. Меҳмонлар ҳам, гарчи бу танбеҳнинг қисман ўзларига ҳам тегишини сезганлари ҳолда, ҳар нечук унга эргашиб кулишди. (*А. С. Пушкин.*) 2. Дунё гўзал кўринар менга, ўзи қанча эски бўлса ҳам. Ёшараркан бутун табиат, ўз эгаси қўйганда қадам. (*Ҳ. О.*)

3. Гар гуноҳ орттирсанг ўзингга оғир. (А. Орипов.) 4. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. (Мақол.)

5. Қонун каби кучлидир ўлимнинг кучи,

Ўзидан юксакроқ одамлар учун. (А. Орипов.)

6. Мен ўзимни бахтли дердим, ҳар қандай дамда. (А. Орипов.)

7. Ўзи юзсиз, сўзи тузсиз. (Мақол.) 8. Ўзлари бир келибдилар-да?

9. Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса. (А. Қ.) 10. Сен ўзингни мақтама, сени биров мақтасин. (Мақол.)

84-§. Бўлишсизлик олмошлари. Бундай олмошлар мавжуд бўлмаган предмет, белги миқдорини умумлаштириб кўрсатади. Бўлишсизлик олмошларига ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қанча, ҳеч нарса, ҳеч бир каби олмошлар киради. Бўлишсизлик олмошларига аффикслар қуйидаги тартибда қўшилади: олдин кўплик, сўнг эғалик, кейин келишик аффикси келади: *ҳеч нималарингни, ҳеч нарсаларингни* каби.

128-машқ. Қуйидаги текстдан бўлишсизлик олмошларини топиб, уларнинг маъносини, гапдаги вазифасини изоҳланг. Ясама ва қўшма сўзларни топиб, ёзилишини тушунтиринг.

1. Сизлар Европа революциялари ҳақида ўқиганмисиз? Сиз аллақачон ўлган кишидан андаза олиб, бу андаза билан тирик кишини ўлчаяпсиз. Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ҳеч нарсани тушунолмаман. (М. Максимов.) 2. Ҳув, айланай ота, хафа қиладиган ҳеч нарса демадим-ку? — Нуриддин ака отанинг йўлини тўсди. (С. Анорбоев.) 3. Унинг сўзини ҳеч ким бўлмади. 4. Тўлабойнинг ҳеч бир йўқдир тоқати, Бу турганда ҳеч ким пойга ололмас. 5. Қирқ йигитлар еди шароб-болимни, Ҳеч ким келиб сўрамади ҳолимни. 6. Бу ишларни ҳеч бир одам қилмаган, Гулшанбоғни ҳеч ким келиб кўрмаган. (Бекмурод Жўрабой ўғли.)

85-§. Гумон олмошлари. Бундай олмошлар нутқ процессида мавжуд бўлган, аммо сўзловчи учун ноаниқ, номаълум бўлган предмет ёки белгини кўрсатади. Унинг маъноси контекстан ҳам англашилмайди.

Гумон олмошларига *-дир, алла-, -ов, -он, -ор* каби элементлар қўшилиши орқали ясалган олмошлар киради: *кимдир, нимадир, биров, бирон, бирор, аллаким, алланарса* каби, шунингдек, *баъзи бир, қайси бир* каби олмошлар ҳам гумон олмоши саналади. Гумон олмошлари асосан сифат ва от характерида қўлланади.

129-машқ. Текстни кўчиринг. Гумон олмошларини топиб, уларнинг ясаллигини, маъносини тушунтиринг. Биринчи гапдаги отларни топиб, уларга тўлиқ изоҳ беринг.

1. Унинг юзи ориқ, рангсиз, бурни қирра, чуқур ботган катта кўзларининг оқи аллақандай мовий эди. (Ас. М.) 2. Гўё Лайлонинг бошига аллаким болға билан тақиллатиб ураётгандек туюларди. 3. Мирвали аллақандай базада экспедитор. (С. Аҳм.) 4. Мурғак кўнгилларни аллақандай бир оғир ваҳима қоплаб олди. (Ҳ. Ғ.) 5. Кимдир сенга учқур тулпор эгарлар. (А. Орипов.) 7. У менинг қулоғимга нималарнидир шивирлади. 8. Баъзи бировларга ҳайрон бўласан киши: оёғи билан эмас, оғзи билан юради.

130- машқ. Аллақандай, аллаким, алланима, алланарса, кимдир, биров олмошлари иштирокида ўзингиз мустақил равишда гаплар тузинг.

86- §. Олмошларнинг тузилишига кўра турлари. Олмошлар тузилишига кўра со д д а ва қ ў ш м а бўлади.

Содда олмошлар биргина негиздан ташкил топади. Масалан: мен, сен, у, биз, сиз, ўз, баъзи, ким, нима каби. Баъзи содда олмошлар ясама бўлади: биров, кимдир, бирор, бирон каби.

Кўшма олмошлар камида икки ўзакдан ташкил топади. Масалан: аллаким, аллақачон, алланима, аллақандай, аллақайси, аллақанча, ҳеч ким, ҳеч нарса. Баъзан олмошлар жуфт ҳолда ҳам қўлланади: шу-шу, ўша-ўша.

131- машқ. Гапларни кўчиринг. Олмошларни топиб, маъно турларини аниқланг.

1. Қайси бирини ёзсанг ҳам бизга барибир. (С. Аҳм.) 2. Мана шу кран икковимизники бўлади. (С. Аҳм.) 3. Чархимнинг қулоғидан қил ўтади. Мен сенга лапар, айтсам, йил ўтади. (Қўшиқдан.) 4. Ленин меҳри, муҳаббати менда, сенда, унда — ҳаммада. (Ш. Оди.) 5. Тор кўчада ҳеч ким кўринмайди. (О.) 6. Буларнинг юрагига ҳамма нарса сиғади. (А. Қ.) 7. Одамлар ўтдилар, бир вақт, бир замон, ўтдилар энг оддий бахтдан ҳам йироқ. (А. Орипов.) 8. Табиат аллақандай ҳидга тўлган. (С. Аҳм.) 9. Бобом пенсияга чиққанига қарамасдан, қолхознинг у-бу ишларига ёрдамлашиб юради. 10. Аллаким кўча эшигини тақиллатиб, кимнидир сўрагандай бўлди.

87- §. Олмошларнинг ёзилиши. Бунда қуйидаги имло қондаларига амал қилинади:

1) биринчи қисми мустақил маъно билдирмайдиган, алоҳида қўлланмайдиган аллаким, аллақачон, алланима, аллақандай, аллақайси каби қўшма олмошларнинг компонентлари қўшилиб ёзилади;

2) иккала қисми ўзича мустақил маъно аниқлаб, мустақил қўлланиши мумкин бўлган ҳар ким, ҳар нима, ҳар нарса, ҳар қандай, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч нарса, ҳеч бир, баъзи биров, баъзи бир, қайси бир каби олмошларнинг компонентлари ажратиб ёзилади;

3) жуфт олмошлар дефис (чизиқча) билан ёзилади: у-бу, ўша-ўша, шу-шу каби.

132- машқ. Олмошларни топиб, уларнинг ёзилишига эътибор қилинг, келиш-қўшимчалари қўшилганда, ўзақда юз берган фонетик ўзгаришларни тунтиринг. Қўшма ва мураккаб сўзларни топиб, маъносини изоҳланг.

1. Бунда бари гўзал: тим қора оқшом... (А. Орипов.) 2. Шундан сўнг дастурхон ёзиб, майда тошларни тўда-тўда қилиб фол оча бошлади. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Мен ҳар қандай тирикликка жондидан мафтун. (В. В. Маяковский.) 4. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик... тўрқовоқлардаги беданаларнинг сайраши тинмас эди. (А. Қ.) 5. Мен сакраб туриб, унга томон отилдим. (Ч. Айт.) 6. Машина бизни қўл томон элгарди. (Ч. Айт.) 7. Лекин ўзи бирон маслаҳат беришдан ожиз эди. (Ас. М.) 8. Ўзларидан сўрасак. 9. Икки оғиз гаплашайлик, бизникиларнинг аҳволи қандай? (О.)

133- машқ. Олмошларни таҳлил қилинг: уларга қўшилган аффиксларни изоҳланг, уларнинг маъносига ва тузилишига кўра турини айтинг.

1. Аллақандай битмас-туганмас куч уни тоғларга, ён бағирлардан пастликларга, тошли қирғоқ, тик сўқмоқлар бўйлаб баланд-паст жойларга ҳайдарди. (Ч. Айт.) 2. Сендан икки нарсани сўрамоқчи бўлдим. (А. Қ.) 3. Ҳар қандай жиддий нарсадан кўра сатира цензурадан осонроқ ва тезроқ ўтади. (Э. Войнич.) 4. Кўчада қолган ҳар қандай мушукдан ҳам ожиз, ҳимоясиз. (Э. Войнич.) 5. У... шунинг учун бу вазифани ҳар қандай шафқат ҳамширасидан яхшироқ бажаради. (Э. Войнич.) 6. Сизда бор эс ҳеч кимда йўқ. (А. Қ.) 7. Секретарь топиш қийин... Олмасликка ҳеч қандай асос йўқ. (А. Қ.) 8. Бундан ташқари, қорингиз алланечук. (А. Қ.) 9. Ҳамма ёғи алвон шиор, кўм-кўк барг ва гуллар билан чирмаб ташланган. (Ас. М.) 10. Уша кундан бошлаб унинг юрагида аллақандай янги, ёқимли ва жўшқин бир туйғу пайдо бўлган. (Шухрат.) 11. Биз уларни йўқласак, улар бизни эслайдилар. (Н. С.)

88- §. Олмошларнинг синтактик вазифаси. Олмошлар гапда қуйидаги вазифаларда қўлланади:

а) эга: *Сени меҳнат енгмасин, сен меҳнатни енг.* (Мақол.)

б) тўлдирувчи: *Сизга катта мурувват қилса, қўлидан келади.* (И. Раҳим.)

в) аниқловчи: *Уларнинг шохларига қайси йили усгани ҳақида тушъ билан ёзилган қоғозлар илиб қўйилган* (Мирмуҳсин.)

г) кесим: *Бутун гап— шу, устод.* (А. Қ.)

д) ҳол: *Нега келмадингиз?*

134- машқ. Текстни кўчиринг. Олмошларни топиб, гапдаги вазифасини кўрсатинг.

1. Агар индамасак, сенларнинг лапар айтишларинг кечгача тугамайдиганга ўхшайди. (С. А.) 2. Уз уйим деб сўзлама, уй ортида киши бор. 3. Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу тарози. 4. Бахил топса босиб ер, сахий топса барча ер. (Мақоллар.) 5. У кишидан бир гап чиқади. (А. Қ.) 6. Ҳамма гапингиз ҳақ, ўртоқ Аҳмедов. (А. Қ.) 7. Ушдай бўлса, эшону Султон билан Фузайл махсум нега бундай ярашга унамаганлар? (С. А.) 8. Шу хаёл, шу тасаввур билан йигит Дараи Ниҳонга қараб жўнади. (С. А.) 9. Бунга менинг инсофим йўл бермайди. (С. А.) 10. Ширин сўз, меҳрибон хола яна уни елкасига қоқиб омонлашди. (Мирмуҳсин.) 11. У она бўлишдан беҳад шод. (И. Раҳим.) 12. Унинг қони тўкилган жойдан шифобахш булоқ чиққан. (И. Раҳим.) 13. Бу гапни ҳазилга йўйиш учун Сидиқжон ҳам кулди. (А. Қ.) 14. Сиздан қарзимни узиб, кейин боламга қарз бермоқчиман. (А. Қ.) 15. Сиз мени қандайдир сирли одам деб ўйлаяпсиз. (Мирмуҳсин.)

17- топшириқ.

1. Сон ва унинг турларини айтиб беринг.

2. Сонларнинг тузилишига кўра тури ва ёзилишини айтинг.

3. Сонлар гапда қайси гап бўлаклари вазифасида келади?

4. Олмош ва унинг морфологик хусусиятларини айтинг.
5. Олмошларнинг маъно ва грамматик хусусиятларига кўра турини айтиб беринг.
6. Кишилик ва кўрсатиш олмошларини келишиклар билан турланг, юз берган ўзгаришларни изоҳланг.
7. Белгилаш-жамлаш олмошларини айтиб, шуларнинг бирортаси иштирокида гап тузинг.
8. Бўлишсизлик олмошларига қўшиладиган аффиксларнинг тартибини ва бу тартибнинг ўзгариши билан ифодаланадиган маъно оттенкаларини айтиб беринг.
9. Гумон олмошлари ясовчи аффиксларга қайси аффикслар киради?
10. Олмошларнинг тузилишига кўра турини айтинг.
11. Олмошлар гапда қайси гап бўлаги вазифасида келади?

ФЕЪЛ

89- §. Ҳаракат маъносини ифодаловчи мустақил сўзлар феъл дейилади. Феъл предмет билан боғланиб, унинг ҳаракатини, актив ҳолатини англатади. Масалан: *Уктам келди. Рустам, ухлади. Дилором ёзди. Утқир қичқирди* каби.

Феъллар нима қилди?, нима қиляпти?, нима қилмоқчи? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади.

Ўтимли-ўтимсизлик, бўлишли-бўлишсизлик, нисбат, майл, замон категориялар; сифатдош, равишдош, ҳаракат ному каби функционал формалар феълнинг ўзига хос морфологик хусусиятлари ҳисобланади.

90- §. Феълларнинг ясалиши. Феъллар асосан морфологик ва синтактик усул билан ясалади.

Морфологик усул деганда, сўзга феъл ясовчи аффикснинг қўшилиши назарда тутилади. Феъл ясовчи аффикслар икки хил бўлади: 1. Отдан феъл ясовчи аффикслар. 2. Отдан бошқа сўз туркумларидан (сифат, равиш ва ҳ. к. дан) феъл ясовчи аффикслар:

1. Отдан феъл ясовчи аффикслар:

- 1) -ла: *эгарла, ўқла, ошла, бошла, боғла, қатиқла;*
- 2) -а, -й, (-ай) *оша, кучай, сана;*
- 3) -ик (ик), -ир (-ур): *йўлиқ, гапир;*
- 4) -сира: *сувсира, уйқусира;*
- 5) -и: *чанги, бойи;*
- 6) -ка: *иска;*
- 7) -лан, -лаш: *дардлаш, гаплаш* (бу аффикслар бир пайтнинг ўзида ҳам феъл, ҳам нисбат ясайди).

2. Сифат ва равишдан феъл ясовчи аффикслар:

- 1) -ла: *оқла, яхшила, тезла, секинла;*
- 2) -а, (-ла): *бўша, қийна, оқла;*
- 3) -й (-ай): *қорай, кўнай, озай;*
- 4) -р (-ар): *оқар, қисқар, эскир;*
- 5) -ик (-иқ): *кечик;*
- 6) -сира: *ётсира, бегонасира.*

Эслатма: феъл ясовчи аффикслар тақлидий сўз (*гумбура*), олмош (*сечсира*), ундов (*тупур*), сон (*бирлаш, бирик*) каби сўз туркумларидан ҳам феъл ясаши мумкин. Бу ҳодиса отлардан феъл ясалишга нисбатан камроқ учрайди.

135- машқ. Текстни ўқинг. Феълларни топиб, ўзак ва аффиксларга ажратинг. Феъл ясовчи аффиксларни айтинг.

1. Яна ёнма-ён кета бошладик. Қисқариб қолган кўланкаларимизни қувлаймиз. 2. Сувлиқнинг зарбидан оғзини очиб, сарғиш гиштин тишларини кўрсатади-да, ер тепиниб тўхтаб, пириллаб айланади. Тинчлатиш учун ядтиллаб турган курагига шапатилаб эркалайман. Қаёқдандир... Бўрибосар пайдо бўлди-ю, овозининг борича вовиллаб, кўзларини олайтириб, бизга қараб интилди... Отдан тушганимизда қизиқсиниб қараб турди. (С. Анорбоев.)

136- машқ. Гапларни кўчириб, феълларни аниқланг, уларнинг қайси сўз туркумидан ясалганини тушунтиринг.

Налтай аканинг бу қилиғидан ажабландим. У Раҳматуллаевнинг бу масалага қандай қарашини аниқлай олмай гаранг эди. Бу хабардан юрагим ҳувиллаб, бир хил бўлиб кетдим. Шавкат уйқусираб алланарсалар дейди. Куламиз. Тун ярмида биров эшикни тақиллатди. Кўзи бечора уч оёқлаб ҳаккалаб, жон-жаҳди билан маърайди. (С. Анорбоев.)

137- машқ. Гапларни ўқинг. Феъл ясовчи аффиксларнинг турларини айтинг.

1. —У... кўк кўзларини йилтиратиб жилмаяди. 2. Ҳалиги чумчуқдан ибрат олиб, наҳорга ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичдим. 3. Улар тезда машинани бўшатишди... 4. Сизнинг гапларингизни эшитиб... ўйлаб кўрсам, янглишган эканман. 5. Уздан катталарни сенсираш одобдан эмас. 6. Бу ишқал ёмон ишқал бўлади. Ҳамма ўйланиб қолди. Боланинг сўлжоқ бетлари яна баттар сўлжайди. Қасал қиз юзини деворга ўгириб олди. Матқовул қайиқдаги унга, Салтонбу эса эрига қараб ўтирар эди. Қиз онасига қаради. Кўзлари намли эди. (М. Исм.)

138- машқ. -ла, -сира, -и, -й (-ай) аффикслари билан феъл ясаб, улар иштирокида гап тузинг. Қайси сўз туркумидан феъл ясалганини тушунтиринг.

91- §. Синтактик усул (икки сўзнинг бирикиши ёки жуфтлашиши) билан мураккаб ва жуфт феъллар ясалади. Масалан: *айтиб бермоқ, ёзиб турмоқ, имзо чекмоқ; борди-келди, айтди-қўйди* каби.

Таркибига кирган сўзларнинг ҳар хиллигига кўра мураккаб феъллар икки турга бўлинади:

- 1) от+феъл типдаги мураккаб феъллар;
- 2) феъл+феъл типдаги мураккаб феъллар.

Биринчи типдаги мураккаб феълларнинг биринчи қисми асосан отдан ифодаланади ва етакчи қисм ҳисобланади. Иккинчи қисм феъл бўлади ва кўмакчи қисм саналади. Масалан: *назар солмоқ, ёд олмоқ* каби.

Иккинчи типдаги мураккаб феълларнинг таркибий қисми феъллардан ташкил топади.

Кўмакчи феъл мураккаб феъл ясаш учун хизмат қилиш билан бирга, унга турли-туман модал маънолар ҳам қўша олади. Масалан: *ишлаб тур* (ҳаракатнинг давомийлиги); *ишлаб бўл* (ҳаракатнинг тугалланиши); *ишлаб юр* (ҳаракатнинг такрорланиб туриши) каби.

Бир формада шакланган етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топган, янги лексик маъно англатувчи феъл жуфт феъл дейлади. Масалан, *борди-келди, айтди-қўйди, қарайди-қўяди.*

139- машқ. Гапларни кўчириб, содда ва мураккаб феълларни ажратинг. Сифатдош ва равишдошларни топиб, маъносини, мураккаб феъл таркибидаги ролини тушунтиринг.

1. Бахмалсой баланд тоғлар этагидан — тошлар тагидан қайнаб чиқадиган булоқлардан пайдо бўларди, бутун қишлоққа, унинг далалари ва боғларига ҳаёт суви беради. (Ш. Р.) 2. Мансуров ўз ўйларини билан бўлиб, йўл устини соябондай тўсган дарахтни пайқамай қолибди. (С. Анорбоев.) 3. Пўлат онасига маънодор қаради. Бу қараши билан у онасига, миннатдорчилик изҳор қилгандай бўлди. (Ш. Р.) 4. Баҳор кеча кечқурунгидек Пўлатдан кўз узмай тикилиб турарди. (Ш. Р.) 5. Устоз билан шогирд алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришди. Пўлат яна бир дўст орттирди. (Ш. Р.) 6. Умматали юкига ёпишган эди, Аъзам қўярда-қўймай қўлидан олиб, ундан олдин трамвайга чиқди. (Шухрат.)

140- машқ. Текстдаги мураккаб феълларни топинг. Мураккаб феъллар ўрнида содда феъл ишлатиб кўринг, маъносидаги фарқларни тушунтиринг. Намуна. *У мактабга бориб келди.— У мактабга борди.*

1. Қишлоқнинг жануб томонида Бўзайғир чўққиси қизариб турибди. Ундан берироқда қўштепа қишлоққа чўзилиб келади. Худди ўша қўштепанинг бағрида бир вақтлар иккита қайнарбулоқ бўлган экан. Жазирама Қизилқумдан Жиззах томонга қўй ҳайдаб ўтиб кетаётган чўпон дуч келган биринчи булоқдан сув ичиб турганида, иккинчи булоққа кўзи тушиб қолибди-ю, у булоқнинг суви муздайроқ бўлса керак деб, унисига қараб чопган экан... Ушандан бери бу жой Эгизбулоқ аталиб кетибди. Ҳозир ўша Эгизбулоқнинг фақат биттаси қолган. ...Ниҳоят Эгизбулоқ қишлоғига етиб келдик... Абдулла Аҳмедович диванга бориб ёнбошлади. (С. Анорбоев.)

141- машқ. Гапларни кўчиринг. Мураккаб ва жуфт феълларни топиб, тузилиши ва ясалишини тушунтиринг.

Шарпа бора-бора кучайиб, энди қўй-қўзиларнинг маърашлари ва бултурги қолган қуруқ хашакларнинг сон-саноқсиз туёқлар остида янчилиб чирсиллашлари аниқ эшитила бошлади. У қудуқ бошига келиб, сим арқоннинг учини туянинг жазлиғига боғлаб бўлгунча, отар ҳам баҳор селидай оқиб, етиб келиб қолди. Туя ҳайдаб бориб-келишлар, қовғани илиб олиб, новга ағдарилар такрорлана беради. Қичик ўтовдан қоқина-сурина чопиб чиққан паст-баланд тўрт-беш бола яқин келиб, отдан тушгунимизча, қизиқсиниб қараб турди. (С. Анорбоев.)

142- машқ. Тубандаги содда феъллар иштирокида мураккаб феъл ясанг. Улар ёрдамида гап тузинг. Ҳар бир мураккаб феълнинг маъносини тушунтиринг.

Уқи, айт, ёз, кет, бор, эшит, асра, кул, бўл, қол, чик, қув, қидир, ол, кел.

92-§. Мураккаб ва жуфт феълларнинг ясалиши. Мураккаб феъл камида икки сўзнинг бирикишидан ясалади. Бунда мураккаб феълларнинг кўмакчи қисми ҳар доим феъл билан ифодаланади. Етакчи феъл эса от, сифат, сон, равиш каби сўз туркумлари билан ифодаланади. Масалан, *ўқиб чиқмоқ, бориб келмоқ, келиб кетмоқ, ишлаб чиқмоқ, қўл қўймоқ, имзо чекмоқ* каби.

Мураккаб феълнинг лексик маъноси етакчи феълнинг лексик маъносига боғлиқ.

Етакчи феъл **-а (й), -б (-иб)** аффикслари билан ясалган равишдош ёки феълдан бошқа сув туркуми билан ифодаланади. Масалан, *ёзиб олмоқ, айтиб келмоқ, кетиб қолмоқ, кетаверди (кета берди), бора қолмоқ, ёза бошламоқ, йиғлайвермоқ (йиғлай бермоқ), назар солмоқ, оқ урмоқ, давр сурмоқ.*

Мураккаб феъл бўлишсизликни англатганда, етакчи ва кўмакчи қисм инкор шаклида келади: *пайқамай қолди, пайқаб қолмайди.*

Жуфт феъллар иккита феъл негизидан ясалади. Бунда етакчи қисм ҳам, кўмакчи қисм ҳам бир хил формада шаклланади. Масалан: *кетди-қолди, борди-келди, ўтди-кетди, айтди-қўйди, бора-бора, гапирга-гапирга* каби.

143- машқ. Ёзувчи С. Анорбоевнинг «Гўзаллик излаб» очеркидан келтирилган қуйидаги гапларни ўқинг. Мураккаб ва жуфт феълларни аниқланг. Уларнинг ясалишини тушунтиринг. Ёзилишига эътибор беринг.

1. Шовқини зўр кичкина сой. Суви тип-тиниқ. Тубида тошлар жимирлаб кўринади. Тўғриси, машинанинг сувга ботиши билан дўқ-дўқи зерикарли йўлда эрмак топилгандай бўлди. Олти йигит елкалаб, бир зўр берган эдик, машина тик қирғоққа ўрмалаб кетди... Нима қилишимни билмай, у ёқ-бу ёққа юра бошладим. Кампир тушмагур келди-кетди сал ожайиши билан дэрров йиғиб ташлабди.
2. Бош зоотехник Ҳазрат Эғамов қизариб-бўзариб, директор столининг ёнбошида турган креслога ўзини ташлади. 3. Секретарь қиз... директор столининг четига телеграмма қўйиб чиқиб кетди.
4. «Келса-келмаса юбора беринг. Бўлган гапни қорозга туширингу, юбора беринг. «Қизил Ўзбекистон»га юборинг»,— дедим. Ҳамро аканинг юзидаги табассум сидириб ташлангандай бирдан ўчди-қолди... «Тоққа қўш чиқармадингизми?»— деб сўради Мансуров бўшаган пиёлани дастурхонга қўяётиб. 5. Йўл торая-торая сой дабига тушди. Раҳматуллаев мийиғида кулди: «Бидонни яхшилаб ювмай, сутни қуявергандирсиз-да?».

144- машқ. Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучди» романидан 10—15 бет ўқиб, мураккаб ва жуфт, шунингдек, ясама феълларни топиб кўчиринг ва уларнинг таркибини изоҳланг.

145- машқ. С. Анорбоевнинг «Гўзаллик излаб» очеркидан келтирилган қуйидаги гапларни ўқиб, мураккаб феълли гапларни алоҳида, жуфт феълли гапларни алоҳида кўчиринг. Мураккаб ва жуфт феълларнинг тузилиши ва маъносини тушунтиринг.

1. Айланай раис,— Салтанат опа Воҳиднинг сўзи тугар-туғамас яна арзини бошлади,— сут ачиб қолсаям мен гуноҳкор. 2. У кучоғига сиғмайдиган бедани тўкиб-сочиб кўтариб келаётган эди. 3. У

қишлоққа кетди-қолди. 4. Нуридин ака раиснинг рўпарасида тикка туриб қолди. У Раҳматуллаевнинг бу масалага қандай қарашини аниқлай олмай гаранг эди. 5. Буғдой топширишда баравар кетяпмиз. Бамисоли ҳозир пойгада чошиб кетяпмиз-у, бир ҳа-чу деб қамчи босворсак, марра бизники-да. 6. Семизликни қўй кўтаради... Риза семизликни кўтара олмай, сал шошиб қолди. Қайчисини қайраб туриб гап отади.

93-§. Ўтимли ва ўтимсиз феъллар. Ҳаракатнинг тушум келишигидаги от орқали ифодаланган предметга ўтишини билдирувчи феъллари ўтимли феъл дейилади. Масалан: *Вазифани бажардим. Пахтани тердим. Укангни кўрдим* каби.

Ўтимли феъллар кимни? нима ни? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлувчи сўзлар билан грамматик муносабатга киришади.

Таъсири бирор предметга ўтмайдиган ҳаракатни билдирувчи феъллар ўтимсиз феъл дейилади. Масалан, *келди, кетди, ухлади, борди, юрди.* (Улар келдилар. Мен кетдим. У ухлади каби.)

Ўтимсиз феъллар тушум келишигидаги сўз билан эмас, балки жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар билан муносабатга киришади. Масалан: *У мактабга кетди. Мен институтдан келдим. Маҳмуд қишлоқда яшайди* каби.

Ўтимли ва ўтимсизлик феълларнинг маъносидан ҳам англашиб туради (*ўқиди, еди, ичди, кўр, эк—ўтимли; ухлади, борди, юр—ўтимсиз*).

Баъзи аффикслар (орттирма нисбат аффикси **-тир, -дир, -т, -гиз, -каз, -газ, -қаз, -қиз, -ғаз** кабилар) ўтимсиз феълни ўтимли феълга айлантиради: *ухла+т, юр+гиз, югур+тир* каби. Баъзи аффикслар эса (мажхуллик ва ўзлик нисбатларининг аффикслари: **-н, -ин, -л, -ил**) ўтимли феълни ўтимсизлаштиради: *юв-ин-ди, ос-ил-ди, тара-н-ди, бега-л-ди* каби.

146-машқ. Гапларни ўқиб, ўтимли ва ўтимсиз феълларни топиб айтинг.

1. Мансуров унга яқинлашиб эгардан тушди. 2. Оти бошини осилтириб ҳарсиллар, аъзойи бадани қора терга тушиб кетган эди. Дарров тортмасини бўшаттирди, оғзидан сувлиғини чиқарди. Болалар ухлаб қолишибди, овозлари эшитилмайди, деб кўнглидан ўтказди. У қулочини кериб, столга яқинлашди. Отингни эгарла, ҳамроҳ бўламиз. Ота устидаги чакмонини ташлаб, кўрпага кирди. (С. Анорбоев.)

147-машқ. Қуйидаги феълларни ўтимли ва ўтимсиз феълларга ажратиб кўчириг.

Ол, бор, кел, ухла, ёт, ўқи, келтир, ишла, е, ич, тур, гапир, ўйлан, тингла, эшит, кўр, бер, мақта, сийла, куйла, ун, ундир, кўндир.

148-машқ. Гаплардаги ўтимли, ўтимсиз феълларни ва уларга боғланиб келган сўзларни айтиб беринг.

1. Тоғдан муздай шабада эсади. 2. Самар ака кишига сиёсат қилишни ҳам, шафқат қилишни ҳам билар эди. 3. Мен Риза Муждабоевни танир эдим. 4. Фируза чойга таклиф қилди. 5. Дафтарга

қўзининг номерини ёзаман. 6. Нуриддин ака бошини кўтариб, кўзидан кўзойнагини олди. 7. Абдумажид яна қаддини рўстлади. 8. Билдим, билдим, ҳаммасини биламан. 9. Жўрабой ака мийиғида кулиб, бош чайқади. (С. Анорбоев.)

149- машқ. Уқинг. Утимсиз феълларни утимли феълга айлантирган аффиксларни аниқланг.

1. Ер намини учириб, кўкатларни сарғайтириб кетаётган шамол — бери ҳукмрон инсон боласи чўпондан аламзада. 2. Балки СЖК зарбдори туфайли шу ютуққа эришгандирсиз? 3. Мени Бозорбой аканинг гаплари ўйлантириб қўйди. 4. Шимолий Кавказ зотли куркалари билан маҳаллий куркаларни чаतिштириб, янги насл олиш устида ишлаяпти. 5. Шуларни биринчи навбатда чўмилтириб... кушхонага жўнатамиз... 6. Қорақўлларни қизил бўёққа бўяб, қўлига тутқазишади. 7. Кўкариши билан кўклайин ўриб, гўштга ўтказиладиган молларга бериб семиртирардик. (С. Анорбоев.)

150- машқ. Уқинг. Утимли феълларни утимсиз феълларга айлантирган аффиксларни аниқланг. Дастлабки учта гапни кўчириб, ундаги сўзларни морфемаларга ажратинг ва морфемаларнинг турни айтинг.

1. Машина йўлдан чиқиб тошлоққа бурилди. 2. Раис ўрнидан туриб молхонанинг шундай ёнбошига қурилган сутхонага кирди. 3. Булоқ ҳам менга қўшилиб кулаётгандай виқир-виқир этади, жи-мирлайди. 4. Тоғ ён бағри қуюқ ўт, қўй ялаб кетгани ҳам сезилмайди. 5. Қўйлар бошқа вақтларда ҳатто кечалари ҳам ёйилади. 6. Қўлларигадаги икки пақир лим-лим сувнинг вазминлигиданми, келишган қомати ўзгача чайқалади. Йўғон икки ўрим сочи тўлғаниб тақимига урилади. (С. Анорбоев.)

94- §. Бўлишли ва бўлишсиз феъллар. Ўзбек тилидаги барча феъллар (уларнинг функционал формаларидан сифатдош ва равишдошлар ҳам) бўлишли ва бўлишсиз формаларда қўллана олади.

1. Ҳаракатнинг бажарилишини, амалга ошишини англатувчи феъллар бўлишли феъл дейилади. Масалан: *борди, келди, ўқиди, ёзди* каби.

Феълнинг бўлишли формасини кўрсатувчи махсус форма йўқ.

2. Бўлишсиз феъллар бўлишли феъл негизларига махсус аффикслар қўшиш орқали ёки айрим сўзларни келтириш билан ҳосил қилинади.

1) **-ма** аффикси бўлишли феълдан бўлишсиз феъл ясади: *борма, келма, турма, кўтарма*;

2) **эмас, йўқ** сўзлари ҳам феъллардаги бўлишсизлик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: *борган эмас, ... борадиган эмас, ... боргани йўқ, ... келгани йўқ* каби;

3) инкор боғловчи **на** ҳам уюшиқ бўлаклар англатган иш-ҳаракатни инкор қилиш йўли билан бўлишсизликни ифодалайди. Масалан, *На ўқиди, на ёзди (ўқимади ҳам, ёзмади ҳам маъносида)*.

Тусланган феълларда бўлишсизликни ифода этган **-ма** аффикси тусловчи (шаҳс-сон) қўшимчаларидан олдин келади: *бормаган, ўқимаган эди, ўқимадик, ўқимангиз* каби.

151-машқ. Гапларни ўқинг. Бўлишми ва бўлишсиз феълларни айтинг. Бўлишсизликни ифодалаган грамматик формаларни изоҳланг.

1. Трактор келса-келмаса кутмай қўш чиқаравераман. 2. Тошкент-ку кўринмас, аммо тоғ тепасидаги ҳамма ерларингиз кафтдай кўришиб турар экан. 3. Ҳе, хафа бўлиш ҳам гапми, туни билан ухлай олмадим. 4. Тойқораевнинг... «қўлимдан келган ёрдамни аямайман», дейишдан бўлак иложи қолмайди. 5. Отларингни тушовламай яйдоқ кўйиб юбордим, чироқ, қочмас дейман? (С. Анорбоев.)

95-§. Феъл нисбатлари. Иш-ҳаракатнинг субъекти билан объекти орасидаги муносабатни билдирадиган феъл формаси **феъл нисбати** дейилади. Масалан: *Гулнора таранди*. Бу гапда *Гулнора* — ҳаракатнинг бажарувчиси (эга, яъни субъект). Ҳаракат *Гулноранинг* ўзига қайтади. Демак, *Гулнора* айти пайтда ҳаракатнинг объекти ҳамдир. *Улбр баҳслашишди*. Бу гапда ҳаракат бир неча субъект томонидан бажариляпти.

Феъл нисбатлари беш турга бўлинади: 1) аниқ нисбат; 2) ўзлик нисбати; 3) мажҳуллик нисбати; 4) биргалик нисбати; 5) орт-тирма нисбат.

1. **Аниқ нисбат**. Бу нисбатдаги феъл ҳаракатнинг эга томонидан бажарилишини билдиради, ҳаракатнинг объекти эса тўлдирувчи (ёки ўрин ҳоли) вазифасида келади. Масалан: *У китобни ўқиди*. *У мактабда ўқийди* каби.

② Иш — ҳаракатнинг субъекти (бажарувчиси эга) билан объекти (тўлдирувчиси) бир шахснинг ўзи эканлигини кўрсатувчи феъл формаси **ўзлик нисбати** дейилади. Масалан, *Дилором таранди*. Ҳаракатни бажарувчи ҳам, ҳаракат қабул қилган шахс — объект ҳам — *Дилором*.

Ўзлик нисбати феъл ўзакларига -н (-ин), -л (-ил) аффиксларини қўшиш билан ясалади: *таранди, ювинди, кўмилди, сурқалди* кабилар.

Ўзлик нисбати ўтимли феълни ўтимсиз феълга айлантиради: *ювди* — ўтимли феъл, *ювинди* — ўтимсиз феъл, *суркади* — ўтимли феъл, *сурқалди* — ўтимсиз феъл.

3. **Мажҳуллик нисбати** тўлдирувчи англатган предмет томонидан бажарилган ҳаракатни кўрсатади. Бунда ҳаракатнинг эгаси, яъни унинг ҳақиқий бажарувчиси — субъект номаълум бўлади. Масалан: *Ер ҳайдалди*. *Мух қоқилди*.

Мажҳуллик нисбати тубандаги аффиксларни қабул қилиш орқали ясалади:

1) -л, -ил; *борилди, қоқилди, ўқилди, ҳайдалди, сурилди, очилди, ёйилди*;

2) -н, -ин; *олинди, ушланди, бошланди*.

Мажҳуллик нисбати ўтимли феълни ўтимсиз феълга айлантиради:

Уйни қурди — ўтимли феъл.

Уй қурилди — ўтимсиз феъл.

Ерни ҳайда — ўтимли феъл.

Ер ҳайдалди — ўтимсиз феъл.

Мажхуллик нисбати аффикси -л (-ил), -н (-ин), ўзлик нисбати ясовчиси -н (-ин), -л (-ил) ўзаро омонимдир.

4. **Орттирма нисбат** бир субъектнинг ўз ҳаракатини бошқа субъектнинг таъсири натижасида бажаришини ифодалайдиган феъл формасидир.

Орттирма нисбат тубандагича ясалади:

1) -т: *кўпайт, қулат, ухлат;*

2) -тир (-дир): *айттир, кийинтир, кулдир, қурдир;*

3) -ғиз (-ғиз), -қаз (-ғаз, -каз), -қиз, киз: *турғиз, кетғиз, ўтқаз, тутқиз, ўтқаз, юргиз, борғиз;*

4) -сат (-са+т): *кўрсат;*

5) -из: *оқиз, боқиз;*

6) -ар, -ир: *чиқар, тушир, кечир, тошир.*

Орттирма нисбат ўтимсиз феълларни ўтимли феълга айлантиради. Масалан: *кел* — ўтимсиз феъл, *келтир* — ўтимли феъл; *юр* — ўтимсиз феъл, *юргиз* — ўтимли феъл.

5. **Биргалик нисбати** бир неча шахс (субъект) томонидан бажарилган ҳаракат маъносини ифодаловчи феъл формасидир.

Биргалик нисбати тубандагича ясалади:

1) -ш (-иш): *ёзишди, сўзлашди, гапиришди, қайтишди;*

2) -лаш (ла+ш): *баҳслашди, гаплашди, суҳбатлашди.*

Бунда ҳаракатнинг бажарилишида субъектлар баравар иштирок этади ёки бир субъект ҳаракатининг бажарилишига бошқа субъект ёрдамлашади, кўмаклашади: *Улар планер ясашди. Дилором онасига қарашди.*

152- машқ. Қуйидаги гаплардан феълларни ажратиб, уларнинг қайси нисбатда шаклланганини аниқланг.

1. Утовга ёпиб, оқ бовлилар билан боғланган сидирға оқ кигизлар ҳам, ўтов ичига солинган гулдор кул ранг кигизлар ҳам янги. 2. Шундай қилиб, ота-бола сув тортишга киришиб кетишди. 3. Қўйларга ҳам, қўзиларга ҳам раҳмим келади. Ахир бошини пахта шалвиратмай, тўғри кўтарса бўлмас эканми, деб ўйлайман. 4. Кейин ҳаммаси бирдан чувиллашиб салом берди. Каттароқлари келиб, отларимизнинг жиловидан тутишди. 5. «Ферма бўл» дейишди, унамадим. Менга ишонсанглар, битта отарни беринглар, дедим. Мана, ўшандан бери қўйнинг туёғига туёқ қўшиб, кўпайтириб ётибман. Давлатга ўтказган қоракўл теримнинг саксон олти проценти биринчи сартга қабул қилинди. Облаstdан қўшоғиз милтиқ мукофот беришди (С. Анорбоев.)

153- машқ. Гапларни кўчириб, ўзлик ва мажхуллик нисбатлари аффиксларининг тағига чизинг. Феълларнинг тузилиш хусусиятини тушунтиринг. Феъл ясовчи аффиксларни изоҳланг.

Узингиз ўйлаб кўринг, раис, туриб қолган эски сут янги сутга қўшилса уни бузадими? Бузади.

Раис қўлда боқиладиган етмишта сигирнинг рўйхатини... қараб чиқа бошлади. Ҳозир қўлда боқиладиган сигирлардан учтаси етти литргача, осит, фриз, швиц зотли сигирлардан ўн саккиз литргача сут сориб олинаётибди.

Ичимдан тўлқинланаман. Узимни жуда енгил ҳис этаман.
(С. Анорбоев.)

154- машқ. Тубандаги феълларни мажҳуллик нисбатига айлантириб, улар иштирокида бир неча гап тузинг.

Уқи, ёз, бор, кел, ҳайда.

155- машқ. Гапларни кўчиринг, орттирма ва биргалик нисбатларидаги феълларни аниқлаб, маъносини тушунтиринг.

1. Новча келишган йигит тоғ шамоли, иссиқ-совуғи қовжиратган лабларини авайлаб очиб жидмайди-да, келиб кўришди. 2. Раис Ризани қақиртириб, бир сўккан экан, йиғламоқдан бери бўлиб чиқибди. 3. Турсунбой чопонга яхшилаб ўраниб, қўлларини қовуштириб ўтириб олди-да, гапга тушиб кетди. 4. Омборнинг ...бир хонасига Тойқораевнинг кўрсатганидек қилиб печка ўрнатишди... Икки четига ярим метр баландликда усти очиқ катакчалар қуришди. Абдулла Аҳмедовични Қоракўлчилик институтидан олиб келишиб, Академиянинг битта столига ўтқазиб қўйишди. (С. Анорбоев.)

156- машқ. Нуқталар ўрнига феъл нисбати аффиксларидан мосини қўйиб кўчиринг. Феълларнинг ўтимли, ўтимсизлигини тушунтиринг.

1. Қорачадан келган йигит эшит... ар-эшит...мас «ҳа» деди.
2. Маликаждар эгарда менга ўгир... иб, чап муштини биқинига тираб, сал букчайиброқ ўтириб олди. 3. Америка, ГФР савдо фирмалари алоҳида химик составлар ёрдамида арабий қоракўлларни оқар...иб, харидорларнинг дидига ёққан рангга бўяб сот... ади.
4. Ўтган йили қуртга барг етказолмай бўғотма-бўғот югур...иб юр... ганда, Осмонсойга бир вақил келибди. 5. Бир кунда ол...ган тухум юзтага етиб-етмайди. 6. Вали ота уларга меҳр билан тик...иб жиламарди. 7. Шундай қилиб, бу йил баҳорда атиги 44 та метис қўзи ол...ди. 8. Қўшоққа боғла...ган қўзилар оналарига эргашиб, бўғ... гудай бўлиб маъра...ади, ўзларини қийнаб юлқи...ади. (С. Анорбоев.)

96- §. Сифатдош ҳаракатни асосан предметларнинг белгиси қилиб кўрсатадиган феъл формаси. Сифатдош феълнинг сифатга яқин, сифатга силжиган формасидир. Шунинг учун сифатдош гапда ҳам сифат, ҳам феъл вазифаларида қўллана олади. Масалан: *Уқиган бола. Бола ўқиган.*

Сифатдошлар тубандаги аффикслар орқали ясалади:

1) **-ган, (-кан, -қан):** *борган, келган, юрган, эккан, чиққан, ишққан;*

2) **-ётган:** *бораётган, келаётган, ўқиётган;*

3) **-вчи (-увчи):** *ишловчи, яшовчи;*

4) **-р (-ар):** *турар (жой), оқар (сув);*

5) **-жак (-ажак), -гай (-кай, -қай):** *келажак, боражак, бўлажак* (бу аффикс кўпроқ эски ўзбек тилида сифатдош ясаган).

Сифатдош ҳам барча феъллар сингари бўлишли ва бўлишсиз (*ўқиган — бўлишли, ўқимаган — бўлишсиз*), ўтимли ва ўтимсиз (*китобни — ўқиганман — ўтимли, китоб ўқилган — ўтимсиз*) бўли олади.

157- машқ. Сифатдошларни топиб, уларнинг ясалишини тушунтиринг.

1. Юрган — дарё, ўтирган — бўйра. (Мақол.) 2. Бўлар-бўлмасга вақиллашди қурбақага чиқарган. (Мақол.) 3. Узи қорамғиз, бўйи баланд, калтагина соқолида битта-яримта оқ оралаган. 4. Янги олган кўйлагимни тикувчи тор тикибди. (Кўшиқ.) 5. Мен сизга насихат айлай: Ватанни тарк этувчи бўлманг. (Махтумқули.) 6. Ғанимат ҳар нафас, ҳурмат билан умрингни хуррам қил. Утнб кетгай ота бирлан она, сўнгра тополмасман. (Шўхий.) 7. Келажакнинг тонги бугун чорламоқда бизларни. 8. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (Мақол.)

158- машқ. Қуйидаги феълларга -ган, -ётган, -(у)вчи аффиксларини қўшиб, улар иштирокида гап тузинг.

Ухла, ўқи, ич, бор, қол, тара, сайра, куйла, юр, ўтир, кел.

159- машқ. Гапларни кўчиринг. Сифатдошларнинг синтактик вазифасини ёзоҳланг.

1. Қолган ишга қор ёғар. (Мақол.) 2. Кўрганни эшитган енгибди. (Мақол.) 3. Эшитганлардан баъзиси совхозлар трести ортиқча харажатга кўнармикан, деб қўя қолган эди. (С. Анорбоев.) 4. Билмагандан билган яхши, тўғри ишни қилган яхши. (Мақол.) 5. Юрдик, юражакмиз, юрамиз ҳамон... (В. Маяковский.) 6. Бизни кутаршонли иш, бизни бахт кутар. (М. Шайхзода.) 7. Сўраганнинг бир юзи қора, бермаганнинг икки юзи қора. (Мақол.) 8. Кампир лабинь бурганча Фарҳод тоғи томон тикилиб қолди. (Ойдин.) 9. Совуққа чидамаганидан кейин секин-секин эшикни очиб меҳмонлар ўтирган уйга кирди. (Ойдин.) 10. Шу пайт тузуккина кийинган бир йигит ширакайф ҳолда жавраб кириб келиб, ўтирганларнинг энсасини қотирди. (С. Абд.)

97- §. Равишдош. Иш-ҳаракатнинг қай ҳолатда бажарилишини ифодалайдиган феъл формалари равишдош дейилади. Равишдош феълнинг равишга силжиган формасидир. Шунинг учун равишдош ҳам феълга, ҳам равишга хос хусусиятларга эга. Масалан: *У ўйламай жавоб қайтарди.*

Равишдошлар тубандагича ясалади:

1) -б, (-иб): *бориб, келиб, ўқиб, юриб;*

2) -а (-й): *бора-бора, ишлай-ишлай;*

3) -гач (-қач, -қач): *боргач, келгач, чиққач, эккач;*

4) -гани (-қани, -қани): *боргани, ўқигани, эккани, чиққани;*

5) -гунча (-қунча, -қунча): *боргунча, тушгунча, чиққунча, эккунча;*

3, 4, 5- пунктларда кўрсатилган аффикслар билан ясалган равишдошлар шахс-сон аффиксини қабул қилмайди ва тусланмайди.

Равишдошлар гапда асосан эргаш гапнинг кесими (*Кўнғироқ чалиниб, дарс бошланди*) ва ҳол (*У кулиб гапирди*) вазифасида келади.

160- машқ. Гапларни ўқинг. Равишдошларни топиб, унинг қандай аффикс билан ясалганини тушунтиринг.

1. Нуракимнинг чап қирғоғида, Бақақулнинг устидаги Совуқ-булоқда то қор ёққунча ўтирди. (С. Анорбоев.) 2. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, цемент, тахта ундирди. (П. Қ.) 3. Йўлчи қамалғач, уч-тўрт кундан кейин темир қафасга бир рус ҳам ўтқазилди. (О.) 4. У кула-кула гапирар эди.

161- машқ. Тубандаги феъллардан равишдош ясанг ва улар иштирокида бир неча гап тузнг.

Кул, сев, юр, бор, мақта, сила-сийпа, тингла.

162- машқ. Гапларни ўқинг, равишдошларни топиб, уларнинг гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Қийинчиликлардан қочадиган бўлсанг, бахтингни ташлаб кетганингни ҳам билмай қоласан. 2. Машинанинг орқа филдираги сувдан чиқмай қолди. Мотор бир неча бор кучаниб кўрди. Иш чиқмагач, бўшашди. (С. Анорбоев.) 3. Болта тушгунча, тўнка дам олар. (Мақол.) 4. Еб тўймаган, ялаб тўймас. (Мақол.) 5. Бизнинг ўз еримизда саксовулимиз бор. Улар шаронтимизни ҳисобга олмай, юборишгани-юборишган. 6. Йўлнинг икки бети кета-кетгунча шувоқ, янтоқ, адрасмон. (О. Анорбоев.) 7. Жалман Ҳотамов гапираётганда, барабани чертиб, пастга қараганча индамай ўтирган директор гапира бошлади. (С. Анорбоев.) 8. Ҳаётдаги икир-чикир ташвишлардан чўчиб сокин жой изламай, бўронлардан ҳаловат топиб, катта йўлга чиқиб олмоқ керак.

98- §. Ҳаракат номи — бевосита шахс, замон маъносини билдирмай, гапда отга хос вазифани бажарувчи феъл формаси.

Ҳаракат номи отга ўхшашлигидан иш-ҳаракатнинг атамаси, номи деб ҳам юритилади. Масалан: *олмоқ, ишламоқ, бормоқ, кўриш, тузиш, борув, келув* каби.

Ҳаракат номи тубандагича ясалади:

- 1) -иш (-ш): *бориш, келиш, чопиш, югуриш, ишлаш, яшаш*;
- 2) -моқ: *ўқимоқ, ёдламоқ, эсламоқ, курашмоқ*;
- 3) -в (-ув): *борув, ўқув* (бу аффикс ҳозир камдан-кам ҳолларда ҳаракат номи ясайди).

Ҳаракат номи от сингари келишик, ўзгалик аффикслари билан турлана олади ва гапда эга (*ўқимоқ—билим олмоқ*), тўлдирувчи (*У ўқишни орзу қиларди*), аниқловчи (*Экинни ўз вақтида сугоришнинг аҳамияти ниҳоятда катта*), кесим (*Мақсадим ўқиш*), кўмакчилар билан бирга эса ҳол (*У озодликка чиқиш учун курашди*) вазифаларида келади.

163- машқ. Гапларни кўчириб, ҳаракат номларини топинг. Қандай аффикслар билан ясалганини тушунтиринг.

1. Елнинг иши совурмоқ, ўтнинг иши қовурмоқ. (Мақол.) 2. Пастроқдаги кечувдан ўтишга тўғри келди. 3. Ҳозирдан қишлоқнинг ғамини ейиш керак. 4. Кейин қидириш ишини ўтказди, лойи ҳа тузади, смета тузади... (С. Анорбоев.) 5. Тойқараев илжайди.. унинг кулгусида нимагадир ачиниш аломати бор эди. (С. Анорбоев.) 6. Гапда қанқув ёмон, дардда — санчув. (Мақол.)

164-машқ. Қуйдаги феъллардан ҳаракат номи ясаб, бир неча гап тузинг. Уларнинг маъносини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

Яса, ўқи, ўс, улғай, ўрган, бор, ёз, ёт, кел, кет.

165-машқ. Гапларни ўқинг. Ҳаракат номларини топиб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. План бажариш қандай бўлишини ўшанда кўрасан. (С. Анорбоев.) 2. Келмоқ ихтиёр билан, кетмоқ ижозат билан. (Мақол.) 3. Уқиш — улғайиш. (Мақол.) 4. Куз келсин, ялинмаганларингни кўраман, — дейди ясама кеккайиш билан. (С. Анорбоев.) 5. Бориш-келиш қилмайсиз, кимдан қолди кўнглингиз. (Ш. Саъдулла.) 6. Уқишни чидаганга чиқарган. Унинг қийинчиликларига чидамоқ даркор. 7. Ерга деҳқон қанча ишлов берса, ҳосил шунчалик мўл бўлади. 8. Бўстон вақт битганлигини, эрта билан ғўза чопиғига чиқиш зарурлигини уқтириб, ишни тўхтатишни сўради. (С. Назар.) 9. Бердиқулов ўғит ташиш ва боғбонлар учун солинаётган иморат ишининг бориши билан таништирди. (С. Назар.)

166-машқ. Гапларни ўқинг. Равишдош ва сифатдошларни топиб, уларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

1. У келган кунни роса жала қуйган эди. (Н. Фозилов.) 2. Унинг қулоғи остида ҳамон Ҳалимаҳоннинг жасурликка чақирадиган қўшиғи янграб турарди. (Ш. Р.) 3. Бу тўғрида ўзинг холис одамлар билан маслаҳатлашиб кўр. (С. А.) 4. Унинг авзойини кузатиб турган Сидиқжон бошини қуйи солди. (А. Қ.) 5. Хиёл ғўрлик қилган, холос, лекин айби йўқ. (И. Раҳим.) 6. Қосим ақанинг кўнглини чароғон қилар, бошини кўкка етказар эди. (Ф. Ф.) 7. Шундай ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай деб келган эдим. (Ф. Ф.) 8. У доим ўзини шўх тутиб, илжайиб юради. (Н. Фозилов.) 9. Шу ерда ўтирганлар ҳам колхозчи. (А. Қ.) 10. Анави, ҳалиги, дандон соплик пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини бергани келдим. (Ф. Ф.)

167-машқ. Гапларни ўқинг. Сифатдош, равишдош ва ҳаракат номларини топинг. Гапдаги вазифаларини тушунтиринг.

1. Бу қўйлак йиртилишга яқинлашган, қутлашга арзимаيد. (С. А.) 2. Ургандан туртган ёмон деганларидек, бир кишининг жисмоний қамчилигини, айниқса, хасталигини ҳадеб юзига солаверишдан ёмони йўқ. (Ш. Р.) 3. Уз тўғримда гапиришни ёмон кўрадиган одамман. (Ш. Р.) 4. Уришиш, шошиш керакмас, чунки бу йил тошқин хавфи йўқ. (А. Қ.) 5. Обиджон.. акасининг бу кетиши илгариги кетишларидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун хайрлашганда йирламади. (А. Қ.) 6. Чиндан ҳам ноннинг ғамини ейиш керак. (С. А.) 7. Уялиб қолишни истамасанг, гапимга кир. (И. Раҳим.) 8. Ҳалол яшамоқ — халққа хизмат қилмоқ. (Н. Фозилов.) 9. Қўрниши юпун, совуқ бўлгани билан, қарашлари илиқ, янчли. (Н. Фозилов.)

18-топширик.

1. Феълларнинг морфологик хусусиятларини айтинг.

2. Феълларнинг ясалиш турларини айтинг, мисоллар келтиринг.

3. Феъл ясовчи қўшимчаларни сананг ва шулар иштирокида феъл ясанг.
4. Ўзлик ва мажҳуллик нисбатларининг ўхшаш ва фарқли томонларини айтинг.
5. Феъл формалари ва уларнинг вазифалари ҳақида қисқача тушунча беринг.
6. Ҳаракат номининг феълга ва отга хос хусусиятларини айтиб беринг.

Феъл замонлари

Феъллардаги замон иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабати билан аниқланади.

Иш-ҳаракат нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин, нутқ сўзланаётган пайтда, ундан сўнг бажарилиши мумкин. Шунга кўра феъл уч замоннинг бирида: 1) ўтган; 2) ҳозирги; 3) келаси замон формаларида бўлади. Масалан: *ишладим* (ўтган замон), *ишляпман* (ҳозирги замон), *ишламоқчиман* (келаси замон).

99- §. Ўтган замон феъли. Ўтган замон феъли иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан илгари юз берганлигини ифодалайди. Масалан: *Мен кеча қишлоқдан келдим. Бу ишни анча илгари бажарган эдим.*

Ўтган замон феъли қуйидаги беш турга бўлинади: 1) яқин ўтган замон феъли; 2) узоқ ўтган замон феъли; 3) ўтган замон ҳикоя феъли; 4) ўтган замон давом феъли; 5) ўтган замон мақсад феъли.

1. Яқин ўтган замон феъли феъл ўзагига **-ди** аффиксини қўшиш ва туслаш билан ясалади.

Бирлик

Қўплик

- I ш. *ўқи-ди-м*
- II ш. *ўқи-ди-нг*
- III ш. *ўқи-ди*

- ўқи-ди-к*
- ўқи-ди-нгиз*
- ўқи-ди (лар)*

2. Узоқ ўтган замон феъли ўзакка **-ган** аффиксини қўшиш ва туслаш орқали ёки **-ган** билан ясалган сифатдошдан кейин **эмоқ** тўлиқсиз феълени туслаб келтириш билан ясалади. Бунда иш-ҳаракатнинг анча илгари юз берганлиги ифодаланadi.

Бирлик

Қўплик

- I ш. *ўқи-ган-ман (эдим)*
- II ш. *ўқи-ган-сан (эдинг)*
- III ш. *ўқи-ган (эди)*

- ўқи-ган-миз (эдик)*
- ўқи-ган-сиз (эдингиз)*
- ўқи-ган-лар (эдилар)*

3. Ўтган замон ҳикоя феъли ўзакка **-б (-иб)** аффиксини қўшиш ва туслаш билан ёки **-б (-иб)** аффикси воситасида ясалган равишдошга **эди** тўлиқсиз феълени бириктириш йўли билан ифодаланadi. Бунда иш-ҳаракатнинг анча илгари юз берганлиги ҳикоя қилинади.

Бирлик**Кўплик**

- I. ш. *ўқи-б-ман (эди-м)*
 II. ш. *ўқи-б-сан (эди-нг)*
 III. ш. *ўқи-б-ди (эди)*

- ўқи-б-миз (эди-к)*
ўқи-б-сиз (эди-нгиз)
ўқи-б-ди(лар) (эди-лар)

4. Утган замон давом феъли **-р (-ар)** аффикси билан ясалган сифатдошга *эди* тўлиқсиз феълини туслаб бириктириш йўли билан ясашиб, иш-ҳаракатнинг давомли бўлганлигини ёки такрорланиб турганини ифодалайди.

Бирлик**Кўплик**

- I. ш. *кел-ар эдим*
 II. ш. *кел-ар эдинг*
 III. ш. *кел-ар эди*

- кел-ар эдик*
кел-ар эдингиз
кел-ар эдилар

Утган замон давом феъли феъл формасига **-ётган, -моқда** аффиксларидан бирини қўшиш ва *эди* тўлиқсиз феълнинг туслаб қўшиш йўли билан ҳам ясалади.

Бирлик**Кўплик**

- I. ш. *бор-а-ётган эдим*
 II. ш. *бор-а-ётган эдинг*
 III. ш. *бор-а-ётган эди*

- бор-а-ётган эдик*
бор-а-ётган эдингиз
бор-а-ётган эди (лар)

5. Утган замон мақсад феъли **-моқчи, -диган** аффиксларини олган феъл формасига *эди* тўлиқсиз феълнинг туслаб бириктириш йўли билан ясашиб, бажарилиши мақсад қилиб қўйилган иш-ҳаракат маъносини ифодалайди.

Бирлик**Кўплик**

- I. ш. *бор-моқчи эдим*
 II. ш. *бор-моқчи эдинг*
 III. ш. *бор-моқчи эди*

- бор-моқчи эдик*
бор-моқчи эдингиз
бор-моқчи эди (лар)

100-§. Ҳозирги замон феъли. Ҳозирги замон феъли икки хил бўлади: 1. Ҳозирги-келаси замон феъли. 2. Ҳозирги замон давом феъли.

1. Ҳозирги-келаси замон феъли **-а (й)** билан ясалган равишдошнинг тусланиши билан ясалади ва ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда ва ундан кейин ҳам юз беришини ифодалайди.

Бирлик**Кўплик**

- I. ш. *бор-а-ман*
 II. ш. *бор-а-сан*
 III. ш. *бор-а-ди*

- бор-а-миз*
бор-а-сиз
бор-а-ди (лар)

2. Ҳозирги замон давом феъли равишдошга **-яп, -ётиб, -ётир** аффиксларидан бирини ёки феъл ўзагига **-моқда** аффиксини туслаб

қўшиш йўли билан ясалади ва ҳаракатнинг давом этиб туришини ифодалайди.

Бирлик

- I. ш. бор-а-яп-ман
- II. ш. бор-а-яп-сан
- III. ш. бор-а-яп-ти

- I. ш. кел-а-ётир-ман
- II. ш. кел-а-ётир-сан
- III. ш. кел-а-ётир

- I. ш. ўқи-моқда-ман
- II. ш. ўқи-моқда-сан
- III. ш. ўқи-моқда

Кўплик

- бор-а-яп-миз
- бор-а-яп-сиз
- бор-а-яп-ти(лар)

- кел-а-ётир-миз
- кел-а-ётир-сиз
- кел-а-ётир(лар)

- ўқи-моқда-миз
- ўқи-моқда-сиз
- ўқи-моқда(лар)

101- §. Келаси замон феъли. Келаси замон феъли икки хил бўлади: 1. Келаси замон гумон феъли. 2. Келаси замон мақсад феъли.

1. Келаси замон гумон феъли **р (-ар)** аффикси билан ясалган сифатдошнинг тусланиши орқали ясашиб, ҳаракатнинг бажарилишини гумон, тахмин йўли билан ифодалайди. Масалан:

Бирлик

- I. ш. бор-ар-ман
- II. ш. бор-ар-сан
- III. ш. бор-ар

Кўплик

- бор-ар-миз
- бор-ар-сиз
- бор-ар(лар)

2. Келаси замон мақсад феъли буйруқ феъли негизига **-моқчи** аффиксини ёки равишдошга **-диган** аффиксини туслаб қўшиш билан ясалади ва ҳаракатнинг келажақда бажарилиши мақсад қилиб қўйилганлигини ифодалайди.

Бирлик

- I. ш. бор-моқчи-ман
- II. ш. бор-моқчи-сан
- III. ш. бор-моқчи

- I. ш. бор-а-диган-ман
- II. ш. бор-а-диган-сан
- III. ш. бор-а-диган

Кўплик

- бор-моқчи-миз
- бор-моқчи-сиз
- бор-моқчи(лар)

- бор-а-диган-миз
- бор-а-диган-сиз
- бор-а-диган(лар)

168- машқ. Уқинг. Феъл замонларини аниқланг. Утган замон феълига алоҳида характеристика беринг: утган замон феълларининг турларини аниқланг, маъноларини, ясалишини тушунтиринг.

1. Бундан тўрт йил бурун бир пьесани муҳокама қилиб, эгасига бўлмайди, деб қайтарган эдик. Тинчиб кетувди. Яна яқинда сув бетига қалқиб чиқди. 2. Районга келгач, меҳмонхонага бордик. У ерда чамадонимни қолдириб, район партия комитетига кирдим. Ик-

кинчи секретарь А. Эргашев шу ерда экан. 3. Қишлоқнинг жануб томонида Бўзайғир чўққиси қизариб турибди. Ундан берироқда қўштепа қишлоққа чўзилиб келади. 4. Ёлғиз қолган Жондор ота бежиримгина стол устида турган приёмиқдан учиб чиқиб, ўтов ичида чарх ураётган «Роҳат» куйига аста тебранар, кампирнинг аzza-баzza куйиб гапирганини эслаб, кулгиси қистар эди. 5. Бейхтиёр тепамга қарадим. Қуёш бўлса, ловиллаб турибди. Йўқ, шу пайт Қизилқум яйловларини қиздираётган қуёш поэзияда куйланган «бахор офтоби» лирик образига асло-асло ўхшамас эди. 6. Кун қайтиб, кечки салқин тушиб қолган эди. Дунёнинг тепасига чордона қуриб, ўтган кунларни эслаб, гапга тушиб кетдик. Самарқандга тушганимда Қорақўлчилик илмий текшириш институтига кириб бир довлашмоқчиман,— деди Семён Павлович. (С. Анорбоев.)

169-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замон феълларини аниқлаб, яса-лиши ва маъноларини тушунтиринг.

1. Бултур меҳнат ва пулни тежаб, бир центнер сутнинг таннар-хини тўқсон саккиз сўмга, қорақўлни пландаги олтмиш сўм ўрнига қирқ тўрт сўму ўн бир тийинданга туширдик. Бу йил ундан ҳам арзонлаштиришга ҳаракат қиляпмиз. 2. Йўл ёқаларида аҳён-аҳён-да сассиқпопишакнинг елпиғичдай тожи кўзга чалиниб қолади. 3. Мана энди улар Қосимжон билан бирга инсон қадами етмаган, қаровсиз ерга биринчи бўлиб жон киритмоқдалар. (Ч. Айтматов.) 4. Раис оғилни айланиб чиқиб кетаётганда, Салтанат опага дуч келди. У қучоғига сиғмайдиган бедани тўкиб-сочиб кўтариб келаётган эди. 5. Янги иморатга пойдевор қуришяпти. 6. Харсангларнинг тагидан тип-тиниқ булоқ виқир-виқир қайнаб чиқмоқда. 7. У ниҳоятда терандек туюлади. 8. Ахир, бизнинг колхозда бошқа қизлар ҳам бор-ку. МТС да яна қанчаси бор! Бунинг устига улар ишда эр-каклардан қолишмаяпти. (Ч. Айтматов.)

170-машқ. Уқинг. Утган, ҳозирги ва келаси замон феълларини аниқлаб, ясаилишини, маъноларини тушунтиринг.

1. Бу ердаги ўтлар ҳамиша зангор бахмални эслатарди. Шунинг учун ҳам қишлоқ Бахмал номи билан аталарди. 2. Разведкачила-римиз ва портлатувчиларимиз узоқ кечани мизғимамай ўтказадилар. Уларнинг асосий иши — қоронғи кечаларда битади. 3. Тўрахонов эса жаҳл билан қичқириб жавоб берарди.

— Бу қандай лўттибозлик? Қаёққа кетмоқчисан?

4. Зеби жимгина турарди.— Нима, бу уйда сени биров эзяпти-ми, хўрлаяптими? Шундай демоқчимисан? Сенинг сўзларингга ишонадиган анойилар бор, деб ўйлайсанми? 5. Даҳлизда оёқ тову-ши эшитилиши билан кўз ёшларини артди. Эрига пешвоз чиқмоқчи бўлди. 6. Тўрахонов ота-онасининг сўзларини мамнуният билан тингларди. 7. Биласан-ку, шахсан мен сенга катта оған сифатида насихат қиляпман. Кўриб турибманки, имтиҳонга астойдил тайёр-ланысан. Онангга ёрдамлашяпсанми? 8. Нима ҳам дея олардим. Аслида иккалангиз ҳам ҳақлисиз. Бироқ уруш вақтида ҳам кимдир ўқиши керак. 9. Сен... сен адолатсиз йигитсан, Пўлат. Агар шундай қиладиган бўлсанг, дарсни ўзинг тайёрлайвер! (Ш. Р.)

171- машқ. Ойбекнинг «Болалик» повестининг 20 бетини ўқинг. Ҳозирги ва келаси замон феълларини ажратиб кўчиринг. Ясалиши ва маъносини изоҳланг.

172- машқ. Текстни кўчиринг. Феълларни ажратиб, уларнинг қайси замон формасида эканлигини таҳлил қилинг. Маъноларини тушунтиринг.

1. Пайсалга солиб нима қиламиз. Ҳозир кетаверамиз. Ойинг билан гаплашдик. Розилик берди. Совхоз бўлса яқин. Ойинг ҳам бориб туради. Сен ҳам келиб турасан. 2. У ҳамини ишга ошиқарди. 3. Пулат ишдан чарчаб чиққан эди. 4. Хўш, сенга нима ҳақда гапирган эдим. 5. Рустам оғир нафас олди. 6. Пулат... ойсини маҳкам қучоқлаб, тер босган юзларидан, чаккаларидан ўпар ва тинмай гулдирар эди. Бир зум Баҳорни ҳам унутди. 7. Ўзининг ҳам ўлардай қорни оч экан. Халтани бўйнимдан олишга ҳам сабр-тоқати чидамай, ханжар билан кесиб юборди. 8. Бу татар қизча жуда ёш кўринади.— Бу, Амина, кичик сингилчамиз. Энди ўн еттига тўляпти! Ўзинг ҳам ана шу олтин қондага амал қилипсан. Пулат уларнинг ишларига қараб турди-да, қишлоғига қайтиб кетмоқчи бўлганидан ўзи ҳам хижолат дорди. 9. Нега мени қурилишдан қувади? Мен ҳам меҳнат қилишни истайман! Фақат сизнинг бригадангизда бўлса ишлайман... Ўзингиз ҳам кўрарсиз! Душманни тор-мор қилишга, оз бўлса-да, ҳисса қўшмоқчиман. 10. Сергей ака, чунки ўзингизни ўзингиз балиқ ови роҳатидан маҳрум қилгансиз! 11. Сен-чи, Пулат, армиядан бўшаб келгач, нима қилмоқчисан? (Ш. Р.)

Феъл майллари

Иш-ҳаракатнинг воқеликка муносабатини ифодалайдиган категория майл дейилади. У ҳаракатнинг реал шароитга боғланган ҳолда юз беришини ифодалаб, замон, ҳаракатни бажарувчи шахс билан узвий алоқада бўлади.

Феълларда учта майл бор: 1. Аниқлик майли. 2. Буйруқ-истак майли. 3. Шарт майли.

102- §. Аниқлик майли — иш-ҳаракатнинг уч замондан бирида бажарилиши ёки бажарилмаслигини ифодалайдиган феъл формаси.

Бу майл уч замон — ўтган, ҳозирги, келаси замон маъноларини ифодалайди. Масалан, *кетди* (ўтган замон), *кетяпти* (ҳозирги замон), *кетмоқчи* (келаси замон).

103- §. Буйруқ-истак майли — буюриш, илтимос, маслаҳат, чақриш каби маъноларни ифодалайдиган феъл формаси. Масалан:

I. ш. бор-ай, ўқи-й	бор-ай-лик, ўқи-й-лик
II. ш. бор (-гин), ўқи (-гин)	бор-ингиз, ўқи-нгиз
III. ш. бор-син, ўқи-син	бор-син(лар), ўқи-син(лар)

173- машқ. Гапларни кўчиринг. Аниқлик ва буйруқ-истак майллари топиб, маъноларини, ясалишини тушунтиринг.

1. Бир илтимосим бор, дедим. Ҳа, ҳай, айтинг дейишди. Уша драматурглик даъво қилаётган даъвогарни чақриб, ўзингиз турган кўчанинг тартиб-тозалиги ҳақида газетага кичкина хабар ёзинг, деб топширинглар: агар жумлани улаш қўлидан келса, мен

униги талантига таъ берай, дедим. 2. Фориш райони — чет, йўли машаққатли. У ерда ҳам қаламкашларимиз қўл урмаган гўзалликлар бор. Сизга маслаҳатим, ўша ёққа боринг. 3. Айтилган сўз — отилган ўқ. Учовимиз ҳам ўрнимиздан турдик: Таксига ўтириб тўғри районга жўнадик. 4. Қўй-қўзи олишнинг яна бир сирини айтай, қулоқ солинг. 5. Бозорбой... учинчи группа Ватан уруши инвалиди экан. Анани қарангки, иккаламиз ҳам бир фронтда, бир армияда хизмат қилган эканмиз. Топишиб қолдик. 6. Кировликлар бир сменада саккиз юз қоракўл тери қуритадиган сушилка, туззор қилайлик. Ҳам гармселдан иҳота, ҳам қуртга барг бўлади; маккажўхори, арпа экайлик, беда экайлик — кунимизга ярайди. Қурғоқчиликда қийналмаймиз деган эди. 7. Отингни эгарла, ҳамроҳ бўламиз. 8. Ҳаёт мана шу оқар сувдай оқа берар экан, умр ҳам ўта берар экан... (С. Анорбоев.)

174- машқ. «Қудратли тўлқин» романидан олинган қуйидаги гапларни ўқинг. Фейлларнинг буйруқ-истак майлини аниқлаб, маъноларини тушунтиринг.

1. Совуқ нафас қилма, фалокат босиб, ўтолмай қолмай тагин. 2. Тўғри, болалигингизда дўст бўлгансизлар. Аммо энди сизлар бола эмассизлар. Эл оғзига элак тутиб бўлмас, деган мақолни унутма. 3. Шунинг учун ҳам, Баҳорхон, шахсан менинг сўзларим тўғрисида ўйлаб кўр! 4. Сиз ҳам албатта ўқийсиз! — деди қиз ғурур билан Ҳайдарга ачинган бўлиб. 5. Сенга нима бўлди, ўғлим? Тобинг қочдимми?

— Йўқ, ойи, хавотир қилманг, бемаъни туш кўрибман.

— Тура қол, болам. Нонушта тайёр.

— Хат стол устида, ойижон ўқинг. 6. Қаёққа кетяпсан? Уғлимга танноз-сатанг ўқитувчи эмас, уйига эгалик қиладиган хотин керак! Кўндан буён сенга айтмоқчи эдим, мана эшит. Бу сўзларимни қулоғингга қуйиб ол! (Ш. Р.)

175- машқ. Халқ дostonларидан бирортасининг 20—25 бетини ўқинг, буйруқ-истак майли феъласидаги феълларни аниқлаб, маъноларини изоҳланг.

104- §. Шарт майли — иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши шарт қилиб қўйилганлигини ифодалайдиган феъл формаси.

У феъл ўзагига -са аффиксини қўшиш билан ясашиб, икки хил замонни кўрсатади: 1) келаси замон шарт-истак феъли; 2) ўтган-келаси замон шарт феъли.

1. Келаси замон шарт-истак феъли -са аффиксини туслаб қўшиш билан ясалади ва ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан кейин бажарилиши шарт қилиб қўйилишини ифодалайди.

Бирлик

Кўлик

I. ш. бор-са-м

бор-са-к

II. ш. бор-са-нг

бор-са-нгиз

III. ш. бор-са

бор-са-лар

(-лар бундай вақтда кўпроқ кесатиқ, пичинг маъноларини ифодалайди.)

2. Утган-келаси замон шарт феъли ўзакка -са аффиксини туслаб қўшиш ва эди тўлиқсиз феълни келтириш билан ясалади. У ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан илгари бажарилиши шарт қилиб қўйилганлигини ифодалайди.

Бирлик

- I. ш. бор-са-м эди
- II. ш. бор-са-нг эди
- III. ш. бор-са эди

Кўплик

- бор-са-к эди
- бор-са-нгиз эди
- бор-са(-лар) эди

176- машқ. Текстни ўқиб, буйруқ-истак ва шарт майлидаги феълларни аниқланг. Маъноларини, фарқини, ясалишини тушунтиринг.

1. Эй, булут! Хўл этагингни сиқма, ёмғирда қатқалоқ бўладиган ерлар ҳам бор... Нарироқ жўна, нам кутиб сарғайган майсалар устига бориб ёғ!.. 2. Сенга тўн тикипман. Кўчада бўлмаса ҳам ҳовли ичида кийиб юрарсан. 3. Нима қилай, қўлимдан келгани — шу. Бу усулнинг хусусиятларини менга кенгроқ тушунтириб бер, қани? 4. Биз ҳам шу методни ўзимизда тажриба қилиб кўрсак. Майли, уч-тўрт гектар ерда синаб кўрайлик. 5. Қани, айтинг эшитайлик. 6. Буниси бошқача, янгича фасонда тикилган, бирам чиройли, ҳали келса кўрасиз. 7. Тўй устига тўй бўлсин, ҳамма нарса мўл бўлсин... 8. Тавба, нима қилар экан бу ерда?— Бўстонда иши бўлса керак. 9. Пича ўтиринг, мана булардан ҳам олинг, нега ҳеч нима емайсиз? 10. Агар Ботиржон акамнинг қандай йигит эканини билсангиз эди, бу гапингизга минг пушаймон қилардингиз. 11. Келмасалар керак, тоби қочган кўринади. (С. Назар.)

177- машқ. Халқ дostonларидан биронтасини олиб, 15—20 бетини ўқинг. Феъл майлларини аниқланг. Ҳар бирига алоҳида-алоҳида характеристика беринг. Қайси тури кўп қўлланганини айтинг.

178- машқ. Гапларни кўчиринг. Феълнинг шарт майли формасини аниқлаб, уларнинг замон формаларига характеристика беринг. Маъноларини тушунтиринг.

1. Жуда бўлмаса аччиқ-аччиқ чой ичгин, сени деб бутун бошли самовар қайнатган эдим. 2. Лайлонинг қайси институтда ўқишини билсам ҳам, лекин отасининг номини билмасдим. Уй адресини билмаймиз, ўзи чамамда, консерваторияда ўқиса керак. 3. Агар билсангиз, Мастура яхши пианист бўлган, талант, ҳа, талант бўлганда ҳам жуда ноёб талант. 4. Сирасини айтсам, азиз дўстим, уйланганимга мана бу йил олтинчи йил бўляпти. 5. Агар хоҳласангизлар, яқин-яқинларимизни чақириб, яхшилаб тўй қилиб берай, идорамдагилар ҳам муборакбод қилиш учун келишмоқчи. 6. Демак, синглиси анча тузалиб қолганлиги учун энди ўқишга кетган бўлса керак. 7. Мен бунга, ростини айтсам, ажабландим. Қодирбек бўлса, ҳамон беҳуш ётибди. Энди нима қилсам экан, уни ташлаб кетиб ҳам бўлмайди. 8. Сиз мени кечирсангиз, Лайло ҳам кечиради. Табиат бўлса, ўз қонуниятлари билан яшайверади, ҳаёт эса булоқдек қайнайверади. Инсон ақли, тафаккури, иродаси жушқин ҳаёт мавжини, озгина бўлса-да, тўхтатиб қололмайди. (М. Қориев.)

105-§. Фезълнинг синтактик вазифаси. Фезъллар гапда асосан жесим вазифасида келади. Масалан: *Мен правление билан келишиб йигирма тўрт хўжаликни рўйхатдан учирдим.* (С. Аҳм.) *Алоҳида сурувда боқиладиган қуй-эчкилар кейинроқ келади.* (П. Қ.)

Фезълнинг сифатдош, ҳаракат номи каби функционал формалари отлашиб, гапда эга (*Юрган — дарё, Утирган — бўйра. Уқиб — улғайиб*), тўлдирувчи (*Билмагандан билган яхши, тўғри ишни қилган яхши*). (*Мақол*), қаратқич аниқловчи (*Ўқиганинг ошиғи олчи булада.*) вазифаларида келади. (Сифатдош, равишдош ва ҳаракат номининг синтактик функциялари 90-, 91-, 93-§ ларда ёритилган.)

19-топширқ.

1. Утган замон фезъли ва унинг турларини мисоллар билан қисқача айтиб беринг.

2. *Кел, айт* сўзларини уч майлда тусланг.

3. Фезълнинг тузилишига кўра турини айтинг.

4. Фезълнинг гапдаги вазифасини мисоллар билан айтиб беринг.

179-машқ. Бирорта бадний асарнинг беш саҳифасини ўқиб, фезълларни аниқланг. Қандай синтактик вазифаларни бажариб келаётганини тушунтиринг.

180-машқ. Гапларни ўқинг. Фезълларнинг функционал формаларини аниқланг ва гапдаги вазифасини айтинг.

1. Улар йўл четида ярим қуриб қолган бақатеракнинг олачаланак соясида туришар эди. (П. Қ.) 2. Белимда бир сув ювилган шоҳи белбоғ бор эди. (П. Қ.) 3. Одамлар курашадилар. (Ш. Р.) 4. Бу қўшиқ янграган чаманда ҳаёт жонланди-кетди. (Ш. Р.) 5. Юракларни тиладиган бу куй зўрайиб, Бамбурни ўз ҳукмига бутунлай тортди-кетди. (Ш. Р.) 6. Улар гулларни писанд қилмай, бақириб-чақирдилар. (Ш. Р.) 7. Қирқ биринчи йилнинг қиши қирди. Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. (С. Аҳм.) 8. Қурилиш бригадасида ўн беш кишини олдиндан олиб кетасан. (С. Аҳм.) 9. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари «индамас» деб чақирिशарди. (С. Аҳм.)

181-машқ. Гапларни ўқинг. Фезълларни топиб, грамматик таҳлил қилинг: фезъл ясовчи аффиксларни ва уларнинг қайси сўз туркумидан фезъл ясаганини, қўшма ва жуфт фезълларни унинг қандай қисмлардан таркиби топганини тушунтиринг.

1. Аммо у гўдак эди, дунёнинг борди-келдисини ҳам, бу одамларнинг чақирдиқларида самимият йўқлигини ҳам билмасди. (П. Т.) 2. Йўлчи уни эшик олдига олиб борди. (О.) 3. Демак, ғўза парваришидаги барча ишлар бир-бирига боғлаб олиб борилмоқда. (Ш. Р.) 4. Чеқди имзо халқимиз тинчликка бирдамлик билан. (С. Абд.) 5. Сергей Утапни, Қамчини, Орловни ва яна бир неча кишини суҳбатга олиб қолди. (Ҳ. Ғ.) 6. Мени ҳам варракдай учириб, роса обориб-обкелди. (П. Қ.) 7. Йигит қора қўшларни кўрди-ю, бирдан сергакланди. (П. Қ.) 8. Бунинг учун ҳеч ким жазоламайди сени. (У. Ҳошимов.) 9. Кўзимга уйилиб ётган ўқлар кўриниб кетар-

ди. Душманни кўра-била туриб иложсиз ётиш жуда оғир ботар экан кишига. (*Шухрат.*)

182- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бир неча гап тузинг, феълларни аниқланг. Уларнинг гапдаги вазифасини кўрсатинг.

183- машқ. Гапларни кўчиринг. Феълларни топиб, уларнинг гапдаги вазифасини, қайси сўз билан грамматик муносабатга киришганини тушунтиринг. Ясовчи аффиксларни аниқлаб, қандай сўз туркумидан феъл ясаётганини изоҳланг.

1. Партком секретари Банотнинг гапидан хурсанд бўлиб кетди.
2. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди. (*П. Қ.*)
3. У имтиҳондан кўркмасга ҳам ҳаяжонланарди. (*У. Ҳошимов.*)
4. Уқиган ўқдан ошар, ўқимаган турткидан шошар.
5. Уқиш — улғайиш.
6. Билган одам билганин ишлар, билмаган одам бармоғини тишлар. (*Мақоллар.*)
7. Мактабни битириб, Тўқтағил электростанциясига бориб икки ярим йил ишладим. (*У. Ҳошимов.*)
8. Шундан кейин бу ер «Газобод» номи билан аталадиган бўлди. (*И. Раҳим.*)
9. Сидиқжон чолга салом берди. (*А. Қ.*)
10. У келган куни роса жала қуйган эди. (*Н. Фозилов.*)
11. Сенга ойни берайми, ё дастлаб юлдуз терайми. (*Р. Б.*)

РАВИШ

106- §. Иш-ҳаракатнинг қайҳолда бажарилиши ва шунга боғлиқ бўлган ўрин, пайт, мақсадга муносабатни билдирадиган мустақил сўз туркуми равиш дейилади. Равишлар ҳаракат ҳолатни ифодалашди, ўзига хос ясовчи аффиксларни олиши, гапда кўпинча ҳол вазифасида келиши билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Масалан: *Бугун қишлоққа жўнайман. Мен атайлаб кетиб қолдим.*

Равишлар тузилишига кўра *с о д д а, қ ў ш м а, м у р а к к а б* ва *ж у ф т* бўлади.

107- §. Содда равишлар биргина ўзақдан ташкил топиб, туб ёки ясама бўлади. Ясовчи аффиксларсиз қўлланадиган равишлар *туб равишлар* дейилади: *тез, секин, кейин, оз, кўп, пича, кеча.*

Махсус аффикслар билан ясалган равишлар ясама равишлар дейилади: *тўхтовсиз, ойдаи, мардларча, ғолибона, мардона, қаҳрамонларча* каби.

Равишлар қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

- 1) **-ан:** *тахминан, қисман, тасодифан;*
- 2) **-сиз:** *тўхтовсиз, сўзсиз;*
- 3) **лаб:** *граммлаб, килолаб, аравалаб, кўплаб;*
- 4) **-ча:** *ўзбекча, ленинча;*
- 5) **-ларча:** *йилларча, ҳарбийларча, қаҳрамонларча;*
- 6) **-н (-ин):** *эртан, яширин, ёзин-қишин, очин-тўқин;*
- 7) **инча:** *яширинча, кўпинча;*
- 8) **лигича:** *тириклигича, бутунлигича;*
- 9) **-она:** *мардона, дўстона, ғолибона, ғойибона;*
- 10) **-лай, (-лайн):** *бутунлай, тириклай, тириклайн;*
- 11) **-дай (-дек):** *сутдай, метиндай, ойдаи, пахтадек, муштдек.*

108- §. Қўшма равишлар. Бир мустақил қўллана олмайдиган,

иккинчиси мустақил маънога эга бўлган сўзларнинг ўзаро бирикувдан таркиб топган равишлар **қўшма равишлар** дейилади. Қўшма равишларнинг компонентлари қўшилиб ёзилади. Масалан: *аллама-ҳалгача, озмунча, бирпас* каби қўшма равишлар таркибида келган *алла, мунча, пас* сўзлари мустақил ҳолда маъно ифодаламайди.

109-§. Мураккаб равишлар. Ҳар иккаласи мустақил ҳолда маъно ифодалайдиган сўзлардан ташкил топган равишлар **мураккаб равишлар** дейилади. Бундай равишлар сўроқ, кўрсатиш олмошлари, ўрин-пайт маъносидаги *ва ҳеч, ҳар, бир* каби сўзларнинг бирикувдан ташкил топади. Мураккаб равишларнинг компонентлари ажратиб ёзилади. Масалан: *ҳар вақт, ҳеч вақт, ҳар замон, бир нафас, бир зум, шу вақт, шу ерда, бу ёққа* каби.

110-§. Жуфт равишлар. Баъзи антоним сўзларни жуфтлашдан, от ёки олмошнинг баъзи турларини ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишикларидан бирида такрорлашдан ясалган равишлар **жуфт равишлар** дейилади. Масалан: *аста-секин, кеча-кундуз, йилдан-йилга, кўчама-кўча* каби.

184-машқ. Гапларни ўқинг, равишларни аниқланг. Туб ва ясама равишларни топиб, қайси сўз туркумидан ясалганини тушунтиринг.

1. Дастлабки кунлар у мени писанд қилмагандек сир бой бермай юрди. (С. Абд.) 2. Хаёлида ҳамон ўша гап. (З. Дўстматов.) 3. Кўнглига ёқиш жуда қийин, унга атаб қанча-қанча шеърлар ёздим. (С. Назар.) 4. Оз бўлсин, соз бўлсин. (Мақол.) 5. Вой, олинг, атайлаб, сиз учун қилдим. (С. Зуннунова.) 6. Муҳайё ҳазиллашиб унинг биллагидан ушлади. (А. Қ.) 7. Меҳмонлар безор бўлиб, бирдан туриб кетдилар. (С. Абд.) 8. Ҳеч ким бу мушкулни ечолмади. Аммо бу сафар жадалроқ киришмоқдалар, шекилли. (С. Назар.) 9. Улар аста-секин юриб қарнайдан узоқлашдилар. (С. Назар.) 10. Улуғ Ватан урушида қаҳрамонларча курашган жангчиларга шон-шарафлар бўлсин! 11. Унинг юзи бирдан оқариб кетди. 12. Ҳамма ленинча синовдан муваффақиятли ўтди. («Е. л.» газ.) 13. Шу йўлда қоладиган бўлсанг, ҳали кўп гаплашамиз. (Ҳ. Ф.) 14. Гапни қисқа қил. Унинг жаҳли тез. Бугун табелчи тасодифий равишда уни қўлига олган эди. (С. Назар.) 15. Паст-баланд, ям-яшил яйлов. Офтобда кизиган ердан жимир-жимир ҳовур кўтарилади. (С. Анорбоев.) 16. Менда тажриба, билим камлик қилиб қолди. Буни мен кейинроқ пайқадим. (С. Анорбоев.) 17. Айтишларига қараганда, мусичадай келадиган бу қуш дарахт шохига оёғини чалиштириб осилар эканда, тушиб кетишдан қўрқиб, тун билан ку-кулаб чиқар эмиш. (С. Анорбоев.) 18. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғ чироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашди. (А. Қ.) 19. Улар ярим соатча жим боришди. (Ҳ. Ф.) 20. Пахтачиликка зарар етмаса деб қўрқаман. Яхшиси, яна пича сабр қийлак бўларди, ўртоқ Камолов. (С. Назар.) 21. Халқимиз чўлга ғолибона юриш бошлади.

111-§. Равишларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан турлари: Равишлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: **ҳ о л а т р а в и ш и, д а р а ж а м и қ д о р р а в и**

ши, пайт равиши, ўрин равиши, сабаб равиши, мақсад равиши.

1. Ҳолат равиши иш-ҳаракатнинг қандай ҳолатда ёки қайтарзда бажарилганлигини кўрсатади: *аста-секин, тез (тез-тез), яёв, пиёда, дарров, дарҳол, бирдан, тўсатдан, қаҳрамонларча, қўққисдан, бир-ма-бир, қўлма-қўл, қушдай* каби.

2. Даража-миқдор равишлари одатда иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини англатади: *кўп, оз, бир оз, кам, сёл, пича, хиёя (миқдор равишлари), жуда, ғоят, обдан, ниҳоятда, асло, сира (даража равишлари).*

3. Пайт равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатади: *эрта, индин (эрта-индин), кеча, кундуз (кеча-кундуз), эрталаб, сўнг, илгари, кейин, ҳали, ҳамиша, бултур, яқинда, йилдан-йилга, қишин-ёзин.*

4. Ҳис равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўринини билдиради: *нари, бери (нари-бери), унда, бунда (унда-бунда), қуйида* каби.

5. Сабаб равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун сабаб бўлган ҳолатни ифодалайди: *ноиллож, ноилложликдан, чорасизликдан.*

6. Мақсад равиши иш-ҳаракатнинг бажарилишида мақсад бўлган ҳолатни ифодалайди: *атайин, атайлаб, жўрттага, қасддан.*

Эслатма: Равишларда -роқ, -гина (-кина, -қина) каби аффикслар ҳам мавжуд. Лекин улар равиш ясамайди, балки иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган ҳолат маъносига қиёслаш, қорғиштириш каби қўшимча модаль маъно қўшади, шу сабабли улар форма ясовчи аффикс саналади: *кўпроқ (кўпроқ гапирди), озроқ, секинроқ (секинроқ юр, секин юр), кўпгина, тезгина, андакина.*

185- мавақ. Гапларни кўчиринг. Содда, қўшма, мураккаб ва жуфт равишларни топиб, уларнинг ясаллиши, тузлиши ва маъно хусусиятларига характеристика беринг.

мақсад равиши

1. Музаффар ака, булар атайин сизни излаб келибди. (П. Қ.)
2. Зумрад бирдан шўх бир қўшиққа ўтди. (О.) 3. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб нон ёпаётган экан, Анварни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. (А. Қ.) 4. У севинганидан чапак чалиб энтикиб-энтикиб нафас олди. (Ойдин.) 5. С. Раҳматуллаев Аммажон билан Салтанат опадан ўз саволига ҳали-бери жавоб ола билишига ишонмади... (С. Анорбоев.) 6. Ҳаво салқин. Шунгами, Мансуровнинг бадани жунжикиб дам-бадам эснайди. (С. Анорбоев.) 7. Муборакхоним хўрлиги келди, юзини чапгаллаб хўп йиғлади, кейин тутақди. (А. Қ.) 8. У мени қасддан қаматмоқчи бўлиб, қалбаки ҳужжатлар тўғрилабди. (П. Қ.) 9. Феруза беихтиёр Тоштемир отанинг Чўлбобо лақабини эслади. (Х. Ф.) 10. Нарирокда каттакон бир олакўз кўшпак ялоқдан бошини кўтармай, тилини чапфиллатади. (С. Анорбоев.) 11. Машраб вужуди қалт-қалт титраб чапгал орасидан оҳиста мўралаб қаради. (О. Ё.) 12. — Хўп, сизни уч йилдан кейин қўлингиздан етаклаб, узум ишқомларига гадан олиб ўтаман... деди Бўстон. (С. Назар.) 13. Гапимга бир лаҳза қудоқ сол. У бир оз мизғиб олди. Ҳозир бу ерда каттакон поликлиника қурлиши мўлжалланмоқда. 17. Турғунбой ака зўрғагина айвондан тушиб, ариқ буйига келди. (Ойдин.)

186- машқ. Уқинг. Равишларнинг тузилиши ва маъносига кўра турини айтинг, сўроқларини аниқланг.

1. Кечалари шинни учун узум тепадилар, кундузи уларни ар-валаб шаҳарга ташийдилар. (*Ойдин.*) 2. Бир оздан кейин сесканиб-сесканиб ўзига келди. (*Ойдин.*) 3. Неча кундан бери кўзлари уйқу ҳам кўрмайди. (*Ойдин.*) 4. Аҳмаджон унинг илтижо билан боқиб турган кўзларига қараб ноилож кўнди. 5. Утирганлар кулиб юборишдан аранг сақланиб, кулоқ солмоқда эдилар. (*С. Абд.*) 6. Бу хафагазак арра тишли тизмалар устида узундан-узоқ чўзилиб булут тутайди. (*С. Анорбоев.*) 7. Жўрабой ака қисик ўткир кўзларини менга қадаб, ўйчан гап бошлади. (*С. Анорбоев.*) 9. Маслаҳат қилишадидан, кенгашли тўн қисқа келмас,— деди оппоқ соқолли, катта гавдали етмиш ёшлар чамасидаги Нурбобо. Кел, қизим, тез-тез егин, совимасин. (*С. Назар.*)

187- машқ. Гапларни уқинг. Равишларнинг феъл билан муносабатини, маъно ва грамматик жиҳатдан қандай боғланаётганлигини тушунтиринг.

1. Дорихонани ревизия босди, мана, тилхатингни олиб икки сўму саксон тийинни тезроқ бер, кўчада такси кутиб турибди. (*С. Абд.*) 2. Маҳмудхон ака бошини озгина қашиб тургандан кейин кўнди. (*С. Абд.*) 3. Кўзларида оналик меҳри ёниб турган қўйлар болаларидан бир қадам ҳам орқада қолмайди, дам-бадам ялайди, искайди. (*С. Анорбоев.*) 4. Хўп, бунчаям шошилтирманг, бу айтиб дарров тинчланадиган янгилик эмас, сўнгра тушунтириш, изоҳ бериш учун вақт талаб қилади. (*С. Назар.*) 5. Эрталаб етиб бордим. Кечқуруй уйга қайтиб келдим. Барча ишлар тезгина ҳал бўлди. 6. Иш қаердан бошланган бўлса, гапни ҳам шу ердан бошлай беринг. (*С. Назар.*) 7. Ботир китобга қарамоқда. Баъзан ҳаёл бошқа ёққа олиб кетганидан ўқиган жойининг маъносига тушунмай, ўша жойга қайта-қайта кўз югуртиради. (*С. Назар.*)

188- машқ. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестидан 15—20 бет ўқиб, равишларни топинг, уларнинг турларини, қўлланиш частотасини аниқланг.

112- §. Равишларнинг синтактик вазифаси. Равишлар гапда одатда ҳол вазифасида қўлланади. Масалан: *Йулчи қуёш ва дала шамоли билан бир оз қорайган.* (О.) *Шу пайт тўсатдан кўча-эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди.* (А. Қ.)

Равишлар отлашганда гапда эга, тўлдирувчи, баъзан кесим вазифасида ҳам кела олади. Масалан: *Кўпи кетиб, ози қолди, қиши кетиб, ёзи қолди.* (Мақол.)—эга; *Бирни биров беради, кўпни—меҳнат.* (Мақол.)—тўлдирувчи; *Ҳосилнинг чуғи мўл—несим* каби.

189- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бирорта бадий асарнинг биринчи ўн саҳифасини уқинг. Равиш иштирок этган гапларни кўчиринг ва гапдаги вазифасини аниқланг.

190- машқ. Гапларни кўчиринг. Равишларнинг қандай вазифада келганини айтинг. Феълларни топиб, уларнинг ясалишини, тузилишини ва ёзилишини тушунтиринг.

1. Хадича хола бундан яқин олти ой бурун келганида, бир қийиқ беҳи олиб келган эди. (А. Қ.) 2. Хадича хола хийла ўйланиб турди. (А. Қ.) 3. Мен дарвозанинг олдида анча туриб қолдим. (О. Е.) 4. Сидиқжон пича ўтирди-ю, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турганида Ўрмонжон келиб қолди. (А. Қ.) 5. Бир замон эшик «ғийқ» этиб очилди-ю, Ҳамро бош суқиб мўралади. (Ғ. Расулов.) 6. Жувон ўлгур Пўлат кейинги пайтларда молларга тузук қарамайдиган бўлиб қолди. (С. А.) 7. Кечқурун Сидиқжонни кўргани болалигидаги ўртоқларидан бири келди. Бу ҳафта уларнинг назарида бир йилдан ҳам узун туюлади. (С. А.) 9. Тўлаган ака индамасдан чиқиб кетди. (А. Қ.) 10. У Ўрмонжонга, Бўтабойга, Қанзақка кўпдан-кўп салом айтди. (А. Қ.)

191-машқ. Ойбекнинг «Болалик» повестидан олинган парчани ўқинг. Сўз туркумлари жиҳатидан турини ва уларнинг гапдаги вазифасини айтинг.

Чоршанба — бозор. Ҳар бозордаги каби вақтли тураман...

Бозорнинг ўзига хос сурони, говур-ғувури бўлади. Мен жиякларни билагимга ташлаб, тиқилинча тик тураман. Ҳар учраган харидорга: «Олинг, яхши жияк, нуқул ипак» деб мақтайман. Жияк бозори ҳамиша суст. Кўпинча сотиб бўлсам ҳам, мактабдан қутулиш ниятида бозорни айланиб юраман. Бутун бозорни кезаман. Газлама расталаридан бошлаб, то атторчиликка, бешик бозорга, носвойфурушлар, шиннифурушлар, ҳатто кўмир-ўтин бозорига қадар ҳаммасини тентиб чиқаман.

Базозлар, вофурушлар тағларида қат-қат кўрпача, бозорнинг сараси биз дегандай гердайиб ўтирадилар. Қишда устиларида поча пўстин, ёзда хитой жужун. Кўрақларида соатнинг олтин занжири осиглиқ, оёқларида ғарч-ғурч амиркон маҳси-ковуш, этик. Баъзан дўқонларда тахт-тахт молни қалаштириб яҳудийлар ўтиради. Улар мол сотишга жуда уста. Турли ипакли, шол, атлас, товарларнинг харидорлари нуқул боёнлар. Синчиклаб кузатиб ўтаман бу расталарни, тўхтаб савдо-сотикқа қулоқ соламан.

Бозор бошдан-оёқ тим. Ёзда салқин, қишда ёғингарчиликка бошпана. Қатор-қатор тимларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишни яхши кўраман.

192-машқ. Текстни кўчириб, мустақил сўз туркумларини аниқланг, уларнинг морфологик хусусиятлари ва гапдаги вазифасини тушунтиринг.

На м у н а: Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йиғилди. Кечқурун — равиш, пайт равиши, содда, пайт ҳоли.

Табиат оқ ёпинчиғини ташлар-ташламас, куртаклар кўз уқалай бошлади. Баҳор майин еллари, чақ-чақ урган гуллари билан кириб келди. У киши билан қандайдир димиқиб, юраги сиқиб ётган-у, мана энди, ўз майлига қўйилганидан хурсанддек, кенг далаларда яйрайди, боғ-роғларда қувнайди, гоҳ қизларнинг дурраларини тортқичлаб ўйнайди, гоҳ юзларни мулойим сийпайди.

Тўтиқиз ана шундай баҳорлардан ўн еттисини кўрди. Бу баҳорлар уни кўкдам чечаги каби очиб, ўн беш кунлик ойдай тўлдириб юборди. Сўнги йилларда ҳар янги баҳор унга янги безакда, янги

жозбада кўриниб, юрагини ниманингдир толпинтирувчи ширин интизорлиги билан ёндиради. Шундай пайтларда у ўзини уй ичига сиғдирилмайди — худди нафаси сиқаётгандек ташқарига отилади. Баҳор бутун топган-тутганини, бутун безак ва бисотини ёйиб юборган нурафшон боғига чиқиб, қушлар чуғурига, шабада шивирига қулоқ солади. (М. Исм.)

20-топшириқ.

1. Равишларнинг тузилишига кўра турини айтинг ва мисоллар келтиринг.
2. Равиш ясовчи аффикслар ёрдамида равишлар ҳосил қилинг.
3. Равишларнинг маъносига кўра турларини айтинг. Мисоллар келтиринг.
4. Мисоллар асосида равишларнинг гаптаги вазифасини тушунтиринг.

ЕРДАМЧИ СЎЗЛАР

113-§. Мустақил лексик маъно ифодаламай, мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатни, баъзан модал маъноларни ифодалайдиган сўз ва сўз формалари ёрдамчи сўзлар дейилади. Масалан: *Қалам билан ёздим. Дафтар ва қалам. Яхши куйлар экан-а? Каби.*

Ёрдамчи сўзлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кўмакчилар.
2. Боғловчилар.
3. Юкламалар.

Кўмакчилар

114-§. От ёки отлашган сўзнинг бошқа бир сўзга (кўпроқ феълга) тобеланишини кўрсатувчи ёрдамчи сўзлар кўмакчи дейилади.

Кўмакчи от ёки отлашган сўздан кейин келади. Масалан: *Укам учун олдим. Қалам билан ёздим. Сизлар томонга бораман. Сенга қараганда ўқимишли каби.*

Кўмакчилар қайси мустақил сўздан ўсиб чиққанлигига қараб, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Асл кўмакчилар.
2. От кўмакчилар.
3. Феъл кўмакчилар.

Асл кўмакчилар — асл лексик маъносини бутунлай йўқотиб, кўмакчига айланиб қолган сўзлар: *билан, учун, каби, сингари, сайин, сари.*

От кўмакчилар — от ёки равишдан ўсиб чиққан кўмакчилар: *томон, ташқари, (отдан) бурун, кейин, илгари (равишдан) каби.* От кўмакчилар маълум формаларида предметлик маъносини йўқотган, келишиклар билан турланиш жиҳатидан чегараланган ва кўмакчига силжиган бўлади: *олд, орқа, ён, ич, ост, таг, уст, юза.*

Феъл кўмакчилар — феълнинг асосан равишдош, сифатдош формаларидан ўсиб чиққан кўмакчилар: *бўйлаб, қараб, кўра, яраша, қараганда каби.* Булардан *бўйлаб, қараб, кўра, яраша, тортиб* кабилар равишдошдан; *қараганда* эса сифатдошдан кўмакчига айланган сўзлардир.

193- машқ. Гапларни кўчириб, кўмакчиларни топинг, уларнинг турлари ва маъносини тушутиринг.

1. Толзор ўртасидаги катта ҳовуз бўйида ўтирар эди. (Х. Ғ.)
2. Утов атрофи чиннидай тоза. (Н. Ҳозилов.) 3. Ҳақиқатан ҳам Ширинжон айтгандай, сизлар билан озми-кўпми танишиб олдик. (А. Исомиддинов.) 4. Бир зум сийдошларига ағдариб турди, кейин мушти билан бурнини пастдан юқорига артиб, бўғиқ овоз билан бақирди. (А. Исомиддинов.) 5. Шу жимжит кеча кўйида Саломатнинг хаёли ёшлигини излаб кетди. (С. Аҳм.) 6. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганининг жувозини ҳайдар, бола унинг ужаси... (А. Қ.) 7. Шу нур билан чароғондир оилам, хонадоним. (Д. Ҳайзий.) 8. Беморнинг аҳволи танг бўлгани учун, ярим кечаси махсус чақирилган врач бир кечаю бир кундуз унинг тепасидан кетмади. (А. Қ.) 9. Уч кундан кейин аптекачи Ғафур Ғулом уйига ҳовлиқиб кириб тополмай, Ёзувчилар Союзидан топди. (С. Абд.) 10. Эртадан бери унинг оёғи ерга тегмайди. (Ойдин.) 11. Дундиқ онаси билан бирга чиқиб, Аҳмадни кўчага қадар кузатиб қўйди. (Ойдин.) 12. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин, Хўжаободдан мактуб олдим. (С. Абд.)

194- машқ. Гапларни кўчиринг. Кўмакчиларни аниқлаб, турини айтинг ва уларнинг грамматик хусусиятларини тушутиринг.

1. Бесаранжом қора булутлар орасида офтоб мўралади. (А. Қ.) 2. Офтоб оймнинг бир қанча яхши тилаклар билан қилган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди. (А. Қод.) 3. Шундан кейин Уткир меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан илгаригисидан мустаҳкамроқ қилиб қуришга буюрди. (Ҳондамир.) 4. У кенг қилиб тикилган зар ёқа кимхоб тўн ичида йўғон гавдаси билан одамлар олдида савлат тўкиб турибди. (М. Исм.) 5. Ундан кўра ўлганим яхши эмасми? (М. Исм.) 6. Бухоро мадрасасида таҳсил кўрган эшонлар орасида машҳури, обрўлиси, бузруги. (О.) 7. Қиз ҳам ерга қаттиқ урилмаслик учун ноилождан йигитнинг бўйнига осилиб қолди. (Ас, М.) 8. Большевиклар яратган янги ҳаёт уни кўзга кўринмас қандайдир бир куч билан ўзига тортди. (П. Т.)

195- машқ. Узингиз мустақил равишда «Совет Ўзбекистони» газетасининг бир бетини ўқиб, кўмакчиларни топинг. Грамматик хусусиятларини тўлиқ изоҳланг.

Боғловчилар

115- §. Гап бўлақларини, қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, ёки, ёхуд, на-на, чунки, шунинг учун, токи каби сўзлар боғловчилар дейилади. Масалан: *Болалар юкларини аравага ортидилар ва ўзлари пиёда йўлга чиқдилар. (П. Т.) Студентлар тўғарак ва илмий конференцияларда актив иштирок этадилар.*

Боғловчилар грамматик хусусиятига кўра икки хил бўлади:

1. Тенг боғловчилар (*ва, ҳам, бироқ, лекин, ёки, дам-дам,*

баъзан, на-на каби); 2. Эргаштирувчи боғловчилар (чунки, шунинг учун, токи, негаки каби).

Боғловчилар якка ҳолда ҳам, такрорланган ҳолда ҳам қўлланади: *Китоб ва дафтар. У ёзди, бироқ ўқимади.*

1. *На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай олтин зар... (Уйғун.)*

2. *У дам кударди, дам йиғларди.*

3. *Е сиз келинг, ё мен борай.*

ва, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки, ваҳоланки, агар, башарти, чунки, гўё каби боғловчилар одатда якка ҳолда ишлатилади. на, бир, баъзан, ё, ёки, гоҳ, гоҳо, хоҳ каби боғловчилар кўпинча такрорланиб қўлланади.

196-машқ. Текстни кўчиринг. Қўмакчи ва боғловчиларни топиб, уларнинг грамматик хусусиятларини, ўзаро фарқларини тушунтиринг.

1. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товўш чиқариб ашула айтмоқда эди. (А. Қ.) 2. Кумушбиби энди ўн эттини қўйиб, ўн саккизга қадам босганидан, бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди. (А. Қод.) 3. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғи кучлимиди, ҳар ҳолда намозшомгул каби ёпиқ эди. (А. Қод.) 4. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отига қийшиқ миниб ўтиб кетди. (А. Қод.) 5. Бу қуёшдан ҳам равшанроқ бўлгани учун тафсил беришнинг фойдаси йўқ. (Хондамир.) 6. Буларнинг ичиди қизил соқчилар ҳам кўринар эди. (А. Қод.) 7. Акам кетди-ю, уйимиз ҳувиллаб қолди. Мана энди... на хат бор, на хабар. (О.) 8. Чўққи соқолида қора кўринмайди-ю, аммо кумуш ранг товланади. (С. Кароматов.) 9. Аммо фурсат биздан юлқиниб, Чопа берди олдинга илдам. (Э. Воҳидов.) 10. Додҳо бу хаёлларни енгил учун гўристон ваҳималаридан ўзи сўз очди ва икки оғиз гапининг бирида ўзининг довбюраклигини хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига писанда қила кетди. (А. Қ.)

11. Эртани бугунга келтирмоқ учун

Бугундан гўзалроқ дамга шошади. (Зулфия.)

197-машқ. Ўзингиз мустақил равишда «Еш ленинчи» газетасининг икки бетини ўқиб, боғловчиларни аниқланг. Грамматик хусусиятларини изоҳланг.

198-машқ. Текстни ўқинг. Боғловчиларни аниқлаб, уларнинг турини тушунтиринг.

1. Ҳали ёшман, аммо ўй билан юзда ажин, сочларимда оқ. (Уйғун.) 2. Ранг-рўйи ҳам кечагидан тузук. (Н. Фозилов.) 3. Зумрад тўкилиб турган пастаккина эски уйнинг энсизгина айвончасида ўртоғи Гуласал билан иш тикиб, гоҳ кулишиб, гоҳ жиддий сўзлашиб ўтирарди. (О.) 4. Онам шўрлик кўрсатмаган на дўхтир, на табиб қолди. (О.) 5. Меш бўлсам тамом гумроҳман. На ўқишни биламан, на ёзишни. (О.) 6. Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам гўё кўпдан таниш, қадрдон одамлардай, бир-бирларига яқин ҳис қилишарди ўзларини. (О.) 7. Солиҳ Маҳдумнинг жўмардлиги кўпинча йигирма пайса этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ

«озодлик» келиб қолсаки, пайшанбаллик кутгандан ортиқроқ тушса! (А. Қод.) 8. Иван Кузьмич солдат боласидан чиққан бўлиб, ўқимаган, содда, аммо кўнглида кири йўқ, яхши одам эди. (А. С. Пушкин.) 9. Қор ва шамол кучая борди. (О.) Исмоил зоотехник эди, синглиси бўлса, болалар боғчасида мураббий эди. (О.) 10. Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди. (А. Қ.)

11. Лекин Собир ҳаммадан гўзал,
Кеча қилдик ҳамма гапни ҳал. (Х. О.)

Юкламалар

116-§. Баъзан ёрдамчи, баъзан мустақил сўзларга аффикс ҳолида қўшилиб, модал муносабат ифодалайдиган ёки қўшма гап таркибидagi содда гапларнинг ўзаро грамматик муносабатини кўрсатадиган воситалар юклама дейилади. Юкламалар морфологик таркибига кўра икки хил бўлади.

1. Сўз юкламалар: *фақат, ҳолбуки, наҳотки, ахир, ҳатто, худди.* Улар одатда гапда кириш сўз вазифасида келади. Шу билан бирга, гап мазмунига кучайтирув, айирув, аниқлов каби модал маънолар қўшади.

2. Аффикс юкламалар: *-гина (-кина, -қина), -ми, -чи, -да, -оқ (-ёқ), -ку, -дир, -а (-я), -у (-ю)* кабилар. Бундай юкламалар сўз ёки гапга сўроқ, таажжуб, кучайтирув, таъкид, айирув, гумон каби маъно оттенкаларини қўшади. Шу билан бирга, қўшма гап қисмларини, содда гапларда эса уюшиқ бўлакларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *...У шарфининг учи билан совуқ тер қалққан пешанасини артди-да, индамай қолди. (Ас. М.) У кексайган бўлса-да, кўзларининг ўти сўнмаган. (О.)*

Аффикс юкламаларнинг *-ми, -оқ (-ёқ), -гина, (-кина, -қина)* каби турлари сўзларга қўшилиб ёзилади (*ўқидингми? бугуноқ, кечаёқ, кечагина, оппоққина* каби). Қолган турлари эса дефис билан ёзилади (*сен-чи? айтгин-чи? келди-да, укам-ку мен-а! каби*).

199- машқ. Гапларни кўчиринг. Ёрдамчи сўзларни аниқланг. Юкламаларнинг грамматик хусусиятларини: маъноси ва вазифасини тушутиринг.

1. Асар уни тобора ўзига тортмоқда эди. Уқиркан, унинг юзи гоҳ жиддий, гоҳ табассумга мойилроқ бўлиб кўринарди... (С. Назар.) 2. Наҳотки, шу осмони кенг жойда янги боғ қилиш учун ер топилмаса? (С. Назар.) 3. Ҳолбуки, бизда бу тармоқни ривожлантириш учун аллақачон иш бошлаш зарур эди. Аммо осбиноқ сув чиқадиган ер йўқ, ана шуниси ишнинг белига тепади. (С. Назар.) 4. Адашликка адашқу-я, лекин бизнинг раисимиз кичкина эмас, катта. (А. Исомиддинов.) 5. Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсуски, минг афсуски, қўли иккита-да, йўқса энг чиройли наша чилимга ўхшар эди. (А. Қ.) 6. Ахири, бобом ўртоғига дейди:— Нима қиламиз? Бола. Боланинг кўнгли пошшо... (О.) 7. Бири ошқора-ю, бири пинҳона, бири қалбига мос, бири бегона. (Ш. Шомухамедов.)

8. У кексайган бўлса-да, кўзларининг ўти сўнмаган, сочида бир тола оқ йўқ, ҳануз хушрўй, унга ҳеч кимса қирқ-қирқ иккидан ортиқ ёш бермас эди. (О.) 9. Ҳатто ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитнинг ўз ўғлим бўлиб чиққани менга қизиқ кўринадир. (А. Қод.)

200-машқ. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестидан 50 бет ўқиб, юкламаларни аниқланг, уларнинг грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

24-топшириқ.

1. Ердамчи сўзларнинг мустақил сўзлардан фарқловчи хусусиятларини мисоллар асосида тушунтириб беринг.

2. Кўмакчиларнинг маъно турларини айтинг.

3. Боғловчиларнинг маъно турларини айтинг.

4. Иккита гап тузинг. Биринчисида *била* ёрдамчи, сўзи кўмакчи, иккинчисида боғловчи вазифасида келсин.

5. Юкламаларнинг ўзига хос грамматик хусусиятларини ва вазифасини мисоллар ёрдамида изоҳлаб беринг.

6. Ердамчи сўзлар нима учун бирор гап бўлаги вазифасида кела олмайди?

МОДАЛ СЎЗЛАР

117-§. Гапда кириш сўз, баъзан гап бўлаги ёки бутун бир гап вазифасида қўлланиб, бирор модал маъно ифодалайдиган сўзлар модал сўзлар дейилади.

Модал сўзларнинг *албатта, шубҳасиз, ҳақиқатан, табиий, дарҳақиқат* каби турлари фикрга аниқлик маъносини; *эҳтимол, балки, афтидан, чамаси, шекилли* каби турлари гумон маъносини; *зарур, даркор* каби турлари мақсад, талаб, шарт маъноларини; *бор, майли, ҳўп* каби турлари мавжудлик ёки тасдиқ маъноларини; *йўқ*—инкор, мавжуд эмаслик маъносини; *дуруст, бўпти, демак, хуллас, модомики* — маъқуллаш, таъкидлаш, яқунлаш маъноларини; *дарвоқе, айтаандай, айтмоқчи, афсус, эссиз, аттанг* кабилар эса эслатиш, аччиш маъноларини қўшади. Мисоллар:

Ўзи йўқнинг—кўзи йўқ. (Мақол.)

— Сизда бу китоблардан борми?

— Йўқ.

Йўқни керак топдирар. (Мақол.)

201-машқ. Гапларни кўчиринг. Юклама ва модал сўзларни топинг. Уларнинг маъно ва грамматик хусусиятларини тушунтиринг, фарқларини кўрсатинг.

1. Отабекнинг кириб ўтирганига бир неча дақиқа фурсат ўтган бўлса ҳам, ҳамон Кумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиқ ушлаганча ўтириб олди. (А. Қод.) 2. Ростдан-а?— сўради — Пастухов аввалгидан ҳам жиддийроқ. (К. Федин.) 3. Кўз деган ҳам шунчалик жозибали, сеҳрли бўладими? (А. Исомиддинов.) 4. Албатта... бу ерда ким яхши, ким ёмон, ҳаммаси менга маълум... (Усмон Умарзода.) 5. «Ё оллоҳ, илтифотингда яна қандай зарбаларинг бор?»— деб ўйлади-ю, секин хонтахта ёнига ўтирди. (М. Исм.) 6. Жаннат, жаннат дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан?— деди у ўзида йўқ қувониб. (М. Исм.) 7. Ҳаёт унга ғоятда мудҳиш кўринарди. (Лақимчи.) 8. Ниҳоятда қалин, бу-

нинг устига ариқ чуқур, чалов оғир, уни кўтариб қирғоққа олиб ўтиб ташлаш жуда мушкул. (Н. Фозилов.) 9. Керакли тошнинг оғирлиги йўқ. (Мақол.)

202-машқ. Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» романидан 20 бетлик парча ўқинг. Модалларни топиб, уларнинг маъно ва грамматик хусусиятларига характеристика беринг.

УНДОВЛАР ВА ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР

Ундовлар

118-§. Ҳис-ҳаяжон, таъкид ва жавоб каби маъноларни ифода-лайдиган сўзлар ундовлар дейилади. Улар, асосан, гап бўлаги ва-зифасида қўлланмайди, аммо баъзан отлашиб, отга ҳрс синтактик вазифаларда келиши мумкин. Ундовлар юклама ва модал сўзларга ўхшаб гапга қўшимча маъно қўшади, баъзан мустақил гап вазифа-сида ҳам кела олади. Масалан:

Эҳ, қанча,

Эҳ, қанча

Утган наслар

Кўрмаганлар бундай

Юксак нуқтани. (У. Носир.)

Оббо! Расво бўлди. Кран занжири узилиб кетса-я! (С. Аҳм.)—

Эҳ, баҳор ҳам ўтиб, бормоқдал!— Илмдан ҳам хабарим йўқ денг! Яшанг-э! (О.)

Ундовлар якка ҳолда (оҳ, воҳ, э) ёки такрорланиб (оҳ-оҳ, бех-бех, бай-бай, вой-бўй каби) қўлланиши мумкин.

Ундовлар маъно хусусиятларига кўра иккига — эмоционал ундовлар ва буйруқ-хитоб ундовларига бўлинади.

1. Эмоционал ундовлар: *эҳ, оҳ, уҳ, ҳо, ҳе, э, эй, уф, туф, вой, ура, и-и, ҳув, марш, алло, салом, хайр, офарин, ана, мана* каби.

2. Буйруқ-хитоб ундовлари *куч-куч, баҳ-баҳ, қурай-қурай, ҳай-чу, ту-ту-ту, кишт, так-так* кабилар.

Тақлидий сўзлар

119-§. Шарпа-товушларни ёки шуъла-ҳаракатни ифодалаган сўзлар тақлидий сўзлар дейилади. Масалан: *гумбур-гумбур, ялт-юлт, милт-милт, қасир-қусур, тарс-турс, шиқ-шиқ*. Улар гапда кў-пинча такрорланиб қўлланади.

Тақлидий сўзлар икки гурӯҳга бўлинади: товушгатақлид билдирувчи сўзлар ва шуъла-ҳаракатга тақлид билдирувчи сўзлар.

1. Товушгатақлид билдирувчи тақлидий сўзлар: *тарс-турс, тақ-туқ, шақ-шуқ, шиқ-шиқ, виш-виш, гумбур-гумбур, дўп-дўп, дук-дук, виз-виз, ғув-ғув, пиқ-пиқ, ғарч-ғурч* кабилар.

2. Шуъла-ҳаракатга тақлид билдирувчи сўзлар: *лип (лип-лип), лим-лим, ялт (ялт-юлт), апил-тапил, гир-гир, ҳанг-манг* кабилар.

Тақлидий сўзлар мустақил сўзлар каби гап бўлаклари вазифасини бажара олиши билан ундов сўзлардан фарқ қилади. Улар гапта қуйидаги вазифаларда келиши мумкин.

а) эга вазифасида: *Тоғ-тошни тасир-тусур, хўр-хўр босиб кетди.* (С. Анорбоев);

б) тўлдирувчи вазифасида: *Форнинг ичи бирпасда кичкина отряднинг голибона говур-гувурига, қуролларнинг шақир-шуқурига тўлди.* (С. Анорбоев);

в) аниқловчи вазифасида: *Қирдан гур-гур шабада'эсади.* (О.)

г) ҳол вазифасида: *Юраги ҳам тўхтовсиз дукур-дукур уради.* (С. Анорбоев). *Муҳсин ҳам алвир-шалвир ташриф этади.* (А. Қод.);

д) кесим вазифасида: *Пахта... гуж-гуж, ё пиримай, ҳосил бундай бўлар экан-а, тавба.* (О.)

203- машқ. Гапларни кўчиринг. Ундов ва тақлидий сўзларни топиб, фарқларини тушунтиринг. Ҳар бирининг маъно ва грамматик хусусиятларини тўлиқ изоҳлаб беринг.

1. Сийрак ўткинчилар албатта қўл қовуштириб «Ассалом» деб ўтадилар. (О.) 2. Қани, ўғлим, кечаги чўпчакни айт. Жуда яхши чўпчак-да,— қистайди мени бобом. (О.) 3. Ойниса танча устидаги чойнакни бошига кўтариб, қулт-қулт совуқ чойдан ютди. (О.) 4. За-воднинг машина бўлимидан гурс-гурс зарб узлуксиз эшитилиб туради. (О.) 5. Бир кун эрталаб уйғониб кўзимни очсам, ҳовлида кимдир шитир-шитир қилиб юрибди. (О.) 6. Полизда шудринг тушган палакларнинг ғадир-будур япроқлари муздай. (О. Е.) 7. Бирпасда хотинлар чуғур-чуғур бўлиб қолишди. (Ойдин.) 8. Бас, бас, ўзи нима гап? Пўскалласини гапир!— дейди бобом. (О.) 9. Эй, тегма, ит ёмон,— дейди бобом мени чақириб. (О.) 10. Бобом узоқ ўтиргандан сўнг: «Уҳ!» деб хўрсинади, хассасини дўқиллатиб, аста қадам билан кўчага жўнайди. (О.) 11. Утди-кетди умр, эй-воҳ, бе-вафо дунё!— деди чол ва йўталиб хаёл оғушида яна узоқ сукут этди. (О.) 12.— Ҳа, барақалла, бу олижаноблигингиз учун биз бир мадҳия қарздормиз,— деди Тўтиқиз, кўзларида фусун ўти чақнатиб. (М. Исм.) 13. Ҳам эрдан, ҳам ҳовли-жойидан айрилган кампир кўзидан милт-милт ёш оқизиб, қимирламай турарди. (С. Аҳм.) 14. Кўча томондан гурс-гурс оёқ товуши келди. (С. Аҳм.) 15. О, дўстлар, бу меҳр нақадар улкан!!! (Шухрат.) 16. Эй, юксак самода порлоқ чўлпоним. (Ш. Шомуҳамедов.)

204- машқ. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидан 15—20 бетини ўқиб, ундов ва тақлидий сўзларни топинг. Маъноларини тушунтиринг. Тақлидий сўзларнинг гаптаги вазифасини изоҳланг.

205- машқ. Гапларни кўчиринг. Тақлидий сўзларни топинг, уларнинг маъно ва грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

1. Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. (О.) 2. Узоқлардан қизларнинг қаҳ-қаҳ овози эшитилди. (О.) 3. Қалби гурс-гурс урар, кўксини тўлатган ширин туйғулардан маст эди. (О.) 4. У «районга бораман, арз қиламан» деб гур-гур - ёнди, куйди.

(С. Назар.) 5. У ҳавасим келганини биледи, шекилли, қўлини орқасига олади-да, бошини ликиллашиб мақтанади:— дадамлар олиб келдилар, яна бор. Аҳ, ширин... (О.) 6. Зарофат пиқ-пиқ йиғлаганича унинг ёнидан ўтиб эшикка калит солди. (С. Аҳм.) 7. Қатиқнинг ўзи! Пуф... исини қаранг, ачиган қатиқ! (А. Қ.) 8. Чиройли, попуқдай бир қиз ўйнадики, аҳ-аҳ, иқлимда мисли йўқ, беқисс. (О.) 9. Ҳа, баракалла, мана шундай бўлиш керак,— деди у менга мамнуният билан,— яхши жанжалдан ёмон тинчлик яхши. Маломатдан кура, саломат маъқул. (А. С. Пушкин.) 10. Шаҳардаги шов-шув гаплар унга тинчлик бермасди. (О.) 11. Афсонавий батальонимиз отяпти! Ол-а! Урр-ей! (Ҳ. Ғ.) 12. Қарим полвон «ҳайт» деб унинг қўлини тутди. Нусрат қаҳқаҳа уриб келди. (С. Назар.) 13. Юраги дук-дук уриб, ўша томонга қайрилиб қаради. (С. Назар.)

14. Буюкликни севган, эй азиз инсон,

Жажжи қадрингни ҳам унутма бир зум. (Д. Файзий.)

Та к р о р л а ш у ч у н м а ш қ л а р

206- машқ. Текстни ўқинг. От ва сифатларни топиб, уларни оғзаки тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Сифатларнинг гапдаги вазифасини айтинг, уларни ўзи боғланган от билан бирга кўчиринг.

Поезд йўлдан қўзғалди. Деразанинг шойи дарпардасини суриб ташқарига тикилган Марҳамат анча жойгача дуррачасини силки-тиб борди. Марҳамат купега кирмай, коридорда очик деразадан кираётган шамолга юзини тутиб узоқ туриб қолди. Ҳаяжонданми, жунинг иссиғиданми, аъзойи бадани қизиб, яхшигина терлаган эди. Шабада унга совуқ сувда ювингандай ёқарди. Пешана сочлари аста-секин тўзғиди, соч толалари қоп-қора, қуюқ қошлари устига тушди, қовоқлари солиниб, катта-катта тиниқ ўйчан кўзлари узоқ-узоқларга, кенг пахтазорга бориб туташган уфққача тикилди. Энди кўзига поезд деразасидан кўринган уйлар, боғлар, ундан наридаги кенг дала эмас, ўша уфқ, унинг орқасидаги алланарса кўрина бошлади. Назарида ҳозир поезд ўша томонга ошиқаётибди, шундай айланиб борди-ю, худди Марҳамат шунча тикилиб тополмаётган жойдан чиқадигандай. Бундан бир неча соат аввалги гурунглари, кузатгани келган меҳмонларнинг суҳбатлари ҳам қулоғига кирмай, сафар анжомларини ҳозирлаш ташвишлари, аллақандай ҳужжатни, сўнгги йилларда тутган ва муқоваларигача ёзув бўлиб кетган блокнотини қидириб топгунча хуноб бўлиб кетгани, машинадаги аския, қулгилар — булар ҳаммаси ҳозир мана шу манзара таассуротларига қўшилиб кетди. (Р. Файзий.)

207- машқ. Текстни ўқинг. Олмош, сон, равишларни топиб, уларнинг морфологик хусусияти ва синтактик вазифасини айтинг.

Рота ҳатто ён бағирда ҳам тўпикдан сув кечиб бир неча километр йўл босгандан кейин сойликка тушди. Жилғадан ҳайқириб чиқиб келаётган сой рўпара келди. Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этган товушлар сув остидан катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди. Командир сой-

дан кечиб ўтишни буюрди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ. Ротанинг ярмидан кўпи кечиб ўтди. Қолганлардан бир қисми сойнинг ўртасига етмасдан берироқдан қайтишга мажбур бўлди. Икки киши оқиб кетаёзди. Пишқириб, илондай тўлганиб оқаётган бу сув сув эмас, бир бало эди.

Командир ўтганларга разм солиб турган эди, Аҳмаджонни чақириб, мийғида кулди. Аҳмаджон унинг нима демоқчи бўлганини фахмлаб, дарҳол қайтиб сойга тушди ва ўртасига келиб қоққан қозикдай туриб олди. Сув қаҳр билан унинг биқинига урилиб шовуллар, бошидан ошиб ўтгундай бўлар, лекин тоғдай гавдасини қимирлата олмас эди. У сойдан ўта олмай қайтганларнинг ҳаммасини бирма-бир қўлидан ушлаб ўтказиб қўйди.

Рота яна бир қатор бўлиб йўлда давом этди. (А. Қ.)

208- машқ. Текстни ўқинг. Феълларни топиб, маъносини, грамматик хусусиятларини изоҳланг. Қайси сўз билан муносабатга киришаётганини тушунтиринг. Охириги икки гапни кўчириб, морфологик таҳлил қилинг.

Таълим-машқ кунлари бошланиб кетди.

Аҳмаджон Бўтабой билан бир казармада бўлса ҳам, беш кунгача кўриша олмади. У ҳам Аҳмаджон сингари, ўз взводи билан тонг қоронғисида чиқиб кетганича уйқу маҳалида қайтади-ю, таппа ташлаганича ухлайди-қолади. Олтинчи куни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан казарма ёнидаги тепаликда милтиқ тозалаш билан машғул эди. Бўтабой казарманинг нариги томонидан бир қучоқ курак кўтариб ўтди. У, Аҳмаджон шу ерда эканлигини билиб, қараб-қараб борар эди. Аҳмаджон қўлини кўтариб ўзини танитди ва бош ишораси билан ҳол сўради. Бўтабой оёғи билан ерга бир нима деб ёзди-ю, яна йўлида давом этди. Нима деб ёзганини бориб кўришга фурсат йўқ эди. Кечки овқатга кетаётиб қараса, «ўлиб бўлдим» дебди. Машқ билан ўтадиган кунлар ҳақиқатан оғир эди. Аҳмаджон етти ёшида отасидан, ўн ёшида онасидан етим қолган. Ўша вақтдаги турмуш, ўша шароитдаги болаликни назарга олганда, уни «кичик меҳнаткаш» дейиш мумкин эди. Агар «кичик меҳнаткаш» бўлмаганда, то ўн олти ёшгача ҳар кимларнинг эшигида юриб, нон топиб ея олмас эди. Унинг суяги жисмоний меҳнат билан қотди. У меҳнатга бўлган қобилиятини айниқса колхозда кўрсатди. Шу қобилияти орқасида донгдор звенога бошлиқ, ундан кейин бригадир бўлди, «Юқори ҳосил» значоғи олди. Ана шу Аҳмаджон, меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди. (А. Қ.)

209- машқ. Уқинг. Ердамчи сўзларни топиб, уларнинг характерли хусусиятларини, гапдаги вазифасини айтиб беринг.

Юриб кетаётган зинапоялар ғуж-ғуж одамларга тўлиб, етти қават ер тагига тушиб боради. Ер остидаги мрамар қасрнинг силлиқ деворларида бир кўпайиб, бир камайиб ўтаётган халойиқ тўлқини аксланади. Икки томондан келиб, икки ёққа қараб кетадиган ҳаворанг поездлар ҳар гал одам туширганда, йўловчилар ҳамма ёқни тўлдириб, эскалаторга қараб оқади. Юриб турган эскалаторлар

ҳам худди оқайтган сувга ўхшайди — ҳар зинаси тўё сувнинг бир тирик тўлқини.

Ҳали метрога ўрганмаган Саттор бу «жонли» зинага эҳтиёт билан қадам қўйди. Зинапоё билан ёнма-ён қора резинка тутқич юриб бормоқда эди. Саттор бир қўли билан шунга суяниб мувозанат сақлади-да, юқорига қаради.

Иш соатлари тугаган. Юқоридан бир эмас, иккита эскалаторни тўлдириб, тумонат одам тушиб келмоқда эди.

Қарама-қарши туриб юқорига кўтарилаётган ва пастга тушаётган кишилар бир-бирларига жуда аниқ кўринарди. Саттор рўпарадан ўтаётган одамлар оқимига қараб боради. Бировлар хаёлчан, бировлар гаплашиб кетяпти, бировлар шу ерда ҳам китоб ўқийди. Дунёнинг турли томонларидан келган хилма-хил кийимлар, ғалати-ғалати юзлар, юлдузлардай беҳисоб кўзлар. (П. Қ.)

210- машқ. Уқинг. Ердамчи сўзларнинг грамматик хусусиятларига изоҳ беринг.

Аҳмадҷон бу жангда немис танк ишлатмаётганига ҳайрон бўлган эди, бунинг сирини пулемётини судраб тепаликка чиққанида билди. Тепаликнинг у ёғида бу ёққа мадад учун юборилган немис танкларининг йўлини бизнинг танкларимиз тўсган, сойликда танклар жанги бўлмоқда эди. Танклар жангини Аҳмадҷон биринчи кўриши ва бу жанг нақадар қизиқ бўлса-да, ҳозир томошанинг мавриди эмас эди; бир ёқдан, немис танкларидан тушган солдатларнинг омон қолганлари қишлоққа томон келмоқда, иккинчи ёқдан, қишлоқнинг кираверишига ўрнатилган икки замбарак жангчиларимиз ҳозиргина ишғол қилган тепаликни зўр бериб тўпга тутмоқда эди.

Аҳмадҷон пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўрнатиб, мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар яқин келганда устма-уст икки сидра ўқ ёғдирди. Бироқ шу онда фалокат рўй берди. Аҳмадҷондан бир неча метргина нарига снаряд тушди. Портлаш зарбидан Аҳмадҷон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди; ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат билагидан қон оқар эди. Пулемёт кожухи мажақланган ҳолда қийшайиб ётар эди.

Шу чоқ қишлоқнинг кун ботиш томонидан «ура» товушлари эшитилди ва пиёда аскарларимиз кўринди. Аҳмадҷон ирғиб чуқурдан чиқди-да, ўлиб ётган немиснинг автоматини олиб, бутазорга томон эмаклади; немисларга яқин бориб, устма-уст икки граната ташлади ва автоматдан бир неча сидра ўқ узди. «Ура» товушидан эси чиқиб кетган, граната портлаши ва автомат тариллашидан гаранг бўлган ўн уч немис бараварига қўл кўтариб ўрnidан турди. (А. Қ.)

22- топшириқ.

1. Ишқ модал сўзи иштирокида гаплар тузинг: шу модал сўз бир гапингизда кириш сўз, иккинчисида бирор гап бўлаги, учинчисида гап вазифасида келсин.
2. Ундов сўзлари турларга ажратиб санаг ва мисоллар келтиринг.
3. Тақлидий сўзларнинг гаптаги вазифасини айтинг.
4. Ундов ва тақлидий сўзларнинг фарқини айтиб беринг.

СИНТАКСИС

120-§. Синтаксис (грекча *syntaxis* — «тузиш» демакдир) грамматиканинг бир қисми бўлиб, унда сўзларнинг ўзаро боғланиш йўллари, бир-бири билан алоқаси, муносабати, сўз бирикмаси; гап, гап бўлаклари, гапларнинг тузилишига, интонация ва мазмунига кўра турлари, кўчирма ва ўзлаштирама гаплар ўрганилади.

СЎЗ БИРИКМАСИ

121-§. Гапда сўзлар бир-бири билан боғланган бўлади. Бу боғланиш маълум грамматик қонун-қоидалар асосида реаллашади. Масалан: *Студентларимиз қишки сессияни муваффақиятли якунладилар* гапида грамматик жиҳатдан тубандагича шаклланиб, ўзаро боғланган бирикмалар мавжуд:

- 1) *Студентларимиз якунладилар;*
- 2) *сессияни якунладилар;*
- 3) *қишки сессия;*
- 4) *муваффақиятли якунладилар.*

Ҳар бир сўз бирикмаси камида икки мустақил сўздаң ташкил топади. Ҳар икки сўз биргаликда мураккаброқ тушунчани англатиш учун хизмат қилади. Демак, ўзаро семантик, грамматик жиҳатдан боғланган икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзлар қўшилмаси сўз бирикмаси дейилади.

Сўз бирикмасининг юқорида келтирилган кўринишлари эркин бирикма саналади. Эркин бирикмаларни турғун бирикмалардан фарқ қилиш керак. Чунончи, *енг шимармоқ, қўлтиғидан тарвузи тушмоқ, хамир учидан патир* каби иборалар ҳам структурасига кўра сўз бирикмаси ҳисобланади, аммо бу бирикмалар таркибидаги сўзлар гап бўлаги сифатида ажратилмайди, чунки удар нутқ моментидан олдин ўзаро бириккан ҳолда мавжуд бўлади, нутқда ҳам шу ҳолича қўлланади, ҳозир бузилмас бирикма ҳолатига келиб қолган. Бундай бирикма таркибидаги сўзларнинг ҳар бири мустақил тушунча билдирмай, бутунича кўчма маъно ифодалайди, гапда ҳам битта вазифада келади. Бирикмаларнинг бу типлари **турғун бирикмалар** деб аталади. Турғун бирикма лексикология (фразеология)да ўрганилади.

Эркин бирикмалар синтаксиснинг ўрганиш объектидир. Унда ўзаро боғланиб келаётган ҳар бир сўз мустақил тушунча билдиради, гапнинг бўлаги вазифасида келади, алоҳида сўроққа жавоб бўлади.

122-§. Сўз бирикмасини *қўл қўймоқ, имзо чекмоқ, яланг оёқ, бош яланг* каби қўшма сўзлардан ҳам фарқлаш лозим. Қўшма сўзлар сўз бирикмаси каби маълум даражада мураккаброқ тушунчани ифодаласа-да, содда сўз каби гапда биргина гап бўлаги вазифасини бажаради, сўз бирикмаси (эркин бирикма) таркибидаги сўзлар эса, юқорида айтиб ўтилганидек, алоҳида-алоҳида гап бўлаги вазифасида келади. Сўз бирикмаси синтактик категория сифатида синтаксисда ўрганилса, қўшма сўзлар қайси сўз туркумига хослигига кўра морфологияда ўрганилади, лексик маъносига кўра лек-

сикологияда ҳам текширилади. Қўшма сўз таркибидаги сўзлар маълум даврда маълум синтактик муносабатда бўлган, албатта. Лекин бу синтактик алоқа ҳозир унутилган бўлиб, боғланма таркибидаги сўзлар битта қўшма сўз ҳолатига келиб қолган. Масалан: *бешиктерватар — бешикни тебратмоқ, отбоқар — отни боқмоқ, шолিপоя — шолининг пояси каби.*

211- машқ. Кўчиринг. Сўз бирикмаларини аниқланг.

Ой кўкда мағрур сузади. Унинг ҳусн-жамолига қанчадан-қанча севишган қалблар шайдо кўзлари билан термиларкин. Ой шуъласи нафис ва шаффоф. У жозиба кучи билан киши қалбини иситади, юракда ҳали йўқ ҳиссиётларни уйғотади, кейин уни аста-секин алангалатади. Айниқса, навбахор кезларида бундай кечалар гоят сеҳрли ва мўъжизакордир. (*М. Қориев.*)

212- машқ. Гапларни сўз бирикмаларига ажратиб кўчиринг. Бирикмаларнинг турларини аниқланг. Гап булакларини ва уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини тушунтиринг.

1. Пўлат Рустамнинг сўзларини эслади. (*Ш. Р.*) 2. Қўшиғини эшитдим, уни қўлларндан ушладим. Лайло деб номини айтди. (*М. Қориев.*) 3. Машинада бир оз юриб, тепаликка кўтарилдик. Пастда қўйлар ёйилиб юрибди. (*С. Анорбоев.*) 4. Собир битта қийқизил помидорни кафтида салмоқлаб кўрди. (*О.*) 5. Полиз ям-яшил бўлиб яшнаб ётибди. (*О. Е.*) 6. Ашрафжоннинг овози тўсатдан ўзгариб, шиддатли янгради. (*О. Е.*) 7. Думалоқ, лўппи юзли бу йигит Ботирнинг эски таниши эди. (*С. Назар.*) 8. Қишлоқ активлари деҳқонларнинг аксарияти билан гапни пишириб қўйишди. (*И. Сулаймон.*) 9. Қиз бувисининг кўзини шамғалат қилиб, яна бурилиб қаради. (*И. Сулаймон.*) 10. Қўлимдаги адресга кўра ҳарбий академияни қидириб топдим. (*Ф. Ғ.*) 11. Бундан ташқари, ҳозирги қизларнинг изму ихтиёри ўзида, кўнглини олиш керак. (*А. Қ.*) 12. Болаларнинг қувноқ шовқини, шод қийқириқлари уни хурсанд қилиш ўрнига, аксинча, асабини кўзғатди. (*Ҳ. Ғ.*) 13. Рус ишчиларининг ўзаро шивир-шивир гапларига қулоқ осаман. (*О.*) 14. Унинг бақувват кенг кўкраги текис нафас ола бошлади. (*О.*) 15. Тўпларнинг наъралари қулоқларга ғира-шира эшитила бошлади. (*О.*) 16. Булутлардан йирик-йирик ёмғир томчилари савалаб турарди. (*О.*) 17. Ажинлар кўпайди, чаккасидаги оқ толалар эса манглайига ўрмалаб қолди.

213- машқ. Тубандаги сўзлар ёрдамида сўз бирикмаси тузинг.

Гўзал, чиройли, икки, меҳрибон, астойдил, фидокорона, ҳар бир, у, ўқи, ёз, эшит.

СЎЗЛАРНИНГ ЎЗАРО СИНТАКТИК МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧЇ ВОСИТАЛАР

123- §. Гапдаги сўзлар ўзаро синтактик алоқага киришган — ўзаро боғланган бўлади. Бу синтактик муносабат турли-туман воситалар орқали шаклланади.

1. Сўз ўзгартувчи аффикслар — келишиқ, эгалиқ, шахс-сон аффикслари сўзларнинг ўзаро боғланишида, синтактик муносабатнинг реаллашувида энг актив восита ҳисобланади. Масалан: *Биз Ватанимизни жон-дилдан севамиз* гапида-имиз (-эгалиқ), -ни (келишиқ) -дан (келишиқ), -миз (шахс-сон) аффикслари сўзларнинг гапдаги муносабатини, ўзаро боғланишини ифодалаб келмоқда.

2. Ердамчи сўз (кўмақчи, боғловчи, боғлама)лар ҳам сўзларни бир-бири билан боғлайди ва бу билан синтактик алоқанинг ифодаланишида муҳим роль ўйнайди: *Қалам билан ёздим. Укам учун олдим. Газета ва журналларга обуна бўлдим. Иمتиҳон ва зачётларни топширдим* каби.

3. Сўз тартиби — сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатга киришувини таъминловчи воситалардан бири. Масалан: *ойдин кеча, яхши бола, темир йўл* каби. Бирикма таркибидаги сўзларнинг ўрни алмаштирилса (тартиби ўзгартирилса), маъно бутунлай ўзгариб кетади: *ойдин кеча* — сифатловчили бирикма; *Кеча—ойдин* — эга ва кесим (предикатив бирикма).

4. Интонация ҳам синтактик алоқанинг бир тури бўлиб, бирикма таркибидаги сўзларни боғловчи воситалардандир. Интонация синтактик алоқанинг турини, сўз бирикмасининг характерини кўрсатади: *бу китоб...* Солиштиринг: *Бу — китоб. Кўп қаватли/бино. Солиштиринг: Кўп/қаватли бино* каби.

214-машқ. Гапларни кўчиринг. Сўз ўзгартирувчи аффикслар орқали синтактик муносабатга кирган сўзларни ва шу сўзлардан таркиб топган бирикмаларни аниқланг.

1. Қомила ўтқир кўзларини чақнатиб атрофга назар солди. (О.)
2. Унинг юрагини илитган ҳис Дилшод юрагида ҳам ғивирлар эди. (М. Исм.)
3. Шофёр, машинани қайтариб, текис йўлдан ҳайдаб, вокзалга жўнади. (М. Хусайн.)
4. Бу қишлоқнинг суви тоза, замини унумли, ҳавоси ёқимли, деҳқонларнинг қўли баракали экан. (F. F.)
5. Унинг ташқи қиёфаси дилкаш, ўзи абжир, муомалада эркин. (А. С. Пушкин.)

215-машқ. Гапларни сўз бирикмаларига ажратинг, уларни қандай воситалар билан алоқага кирганини айтинг. Дастлабки учта гапни тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

1. Чўққиларнинг этақларида ва сойларнинг тубида қолган қорлар қуёш нурида кумушдек товланиб, кўзларни қамаштиради. (Ш. Р.)
2. Эшиқдан хушчақчақлик билан кириб келган раис Тойқориевга қўл узатди. (С. Анорбоев.)
3. Хатингизни олдим... Қилган гуноҳим учун минг бор узр сўрайман. Соф, самимий туйғулар ҳаммиша, сизга ёр бўлсин. (М. Қориев.)
4. Риза бобо чуқур ўйга толди. Бўстон эса очиқ чеҳра билан сўзида давом этди. (С. Назар.)
5. Севикли қизни олиб бораётгани учун қувонган Йўлчи отни илдам ҳайдар, паст, эшитилар-эшитилмас овоз билан қўшиқ ҳам айтиб қўяр эди. (О.)
6. Гулнор икки ҳафтадан буён дадаси ва онаси билан бирга ҳар кун ишлайди. (О.)

216- машқ. Берилган сўзларни қатнаштириб сўз бирикмалари тузинг. Сўз бирикмасида сўзлар қандай воситалар орқали муносабатга киришганини тушутиринг.

Ватан, бахт, ота, она, шамол, серсавлат, қизил, янги, катта, ҳамма, ҳеч, нарса, биз, ўзи, ёз, кел, кет, бор, узоқ, кўп, беқиёс, кун бўйи, бу ер, кеча, кундуз.

217- машқ. Аффикслар воситасида синтактик муносабатга киришган бир неча гап тузинг.

218- машқ. Гапда сўз тартиби ва интонация орқали алоқага киришган сўз бирикмаларини аниқланг. От ва сифатларни топиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

1. Нозик, эпчил, бармоқлар орасида беозоргина ушланган ингичка игна дўппи юзида нафис излар қолдириб борди. (*М. Исм.*) 2. Очиқ деразадан Шодасойнинг салқини билан қаердандир пишган беҳи ҳиди анқиб кирди. (*Ас. М.*) 3. Баҳор! У ҳамма вақтдагидек қувноқ, гунча лабларидан... чарос кўзларидан иссиқ табассум билан оламга боқади. (*Ш. Р.*) 4. Ешлик йиллар, олтин дамлар ана шундай ўтаверди. Уқиш ҳам ўз йўли билан бораверди. (*М. Қориев.*) 5. Остонада жуссаси кичикроқ, чўзинчоқ юзли, сийрак сарғиш сочли, бошига эскириброқ қолган чуст дўппи, эгнига коломенка китель кийган йигит пайдо бўлди. (*С. Анорбоев.*) 6. Тўрт баландлик портлатилиб, йўл очилгач, иш силжиб қолди. (*С. Назар.*)

219- машқ. «Менинг севган қасбим» деган темада ёзма иш ёзиб, сўзларнинг қандай воситалар орқали боғланганини изоҳланг.

ТЕНГ ВА ЭРГАШ БОҒЛАНИШ

§ 124- §. Сўзларнинг гапдаги синтактик алоқаси икки хил бўлади: тенг л а н и ш ва э р г а ш и ш (тобеланиш). Гапда бир хил вазифада келган бўлакларнинг тенг боғловчилар воситасида ёки санаш интонацияси орқали боғланиши тенг боғланиш деб аталади. Масалан: *Урик ва бодом гуллади. Урик, бодом гуллади* каби. Тенг синтактик алоқада бўлган бўлаклар орасида тобелик бўлмайди. Эргаш боғланиш эса бири ҳоким, бири тобе бўлган гап бўлақларининг синтактик алоқасини ифодалайди. Масалан: *бизнинг колхозимиз; китобни ўқимоқ: қизил гуллар* каби бирикмаларда *бизнинг, китобни, қизил* сўзлари тобе, *колхоз, ўқимоқ, гуллар* ҳоким сўзлар ҳисобланади.

Тобе сўз ҳоким сўзни бирон бир томондан аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди. Тобе сўз, одатда, бирон келишик аффиксими қабул қилади ёки у кенг маънода белги билдирувчи сўз билан ифодаланади (*яхши бола, пўлат сандиқ* каби).

Сўзларнинг эргаш иш йўли билан боғланиши уч хил бўлади:

1. Мослашув. 2. Бошқарув. 3. Битишув.

125- §. Мослашув. Ҳоким ва тобе сўзнинг шахс-сонда ўзаро мослашиб келиши мослашув дейилади. Масалан: *Биз ўқидик, Рустам ўқиди. Менинг укам. Бизнинг колхозимиз* каби.

Бу бирикмаларнинг биринчи ва иккинчисида *ўқидик* сўзи *биз* сўзи билан, *ўқиди* сўзи эса *Рустам* сўзи билан шахс (I шахс, III

шахс) ва сон (кўплик, бирлик) да мослашиб келяпти. Кейинги бирикмаларда эса *мен* сўзи билан *ука* сўзи, *биз* сўзи билан *колхоз* сўзлари қаратқич ва қаралмиш муносабатида, шахс-сонда ўзаро мослашиб келмоқда.

220-машқ. Текстдан мослашув йўли билан боғланган бирикмаларни топиб, мослашув алоқасини кўрсатувчи аффиксларни тушунтиринг. Отларни топиб, уларнинг тузилиши ва ясалишини изоҳланг.

1. Сен меҳнат қилмасанг бунда мардона, фурсатни бой берсанг, ғалаба қийин. (*Зулфия.*) 2. Қорабулоқнинг суви билан ери етти йқлимда йўқ. (*М. Исм.*) 3. Унинг плани жўн ва умидли эди. (*У. Умарзода.*) 4. Заҳар солмоқ эмиш касби илонинг; зулм аждарлари озори жоннинг. (*Уйғун ва И. Султон.*) 5. Аслида совхозимизнинг ййловлари атиги ўттиз саккиз минг қўй-қўзини тўйдиришга қодир. (*С. Анорбоев.*) 6. Разведкачиларимиз ва портлатувчиларимиз узоқ кечани мизғимай ўтказдилар. (*Ш. Р.*) 7. Мен шу ерда қоладиган бўлдим, сизлар энди кетаверинглар, Самаржон, сиздан бир илтимос, бизнинг уйга телефон қилиб айтиб қўйинг. (*М. Қориев.*) 8. Ҳаётнинг бир дақиқасини ҳам осуда ўтказганини эслай олмадим. Бобонинг хаста овозидан ўзимга келдим. (*С. Кароматов.*)

221-машқ. Сўзларнинг ўзаро мослашув йўли билан алоқага киришувидан ҳосил бўлган бирикмаларни аниқланг, уларнинг маъно ва форма жиҳатдан ўзаро фарқларини тушунтиринг.

Халил ота оға-инидек қадрдон бўлиб қолган Ҳайдарнинг ўғли Пўлатни ўз ўғлидай кўрар ва чин кўнгилдан севарди. Халил ота билан Ҳайдар самийий дўст эдилар. Кекса темирчи Ҳайдар босмачилар томонидан ярадор қилинган куни Пўлат оламга келганини яхши билади. Орадан бир йил ўтгач, темирчининг ҳам уйдан чақалоқ овози эшитилди. Баҳор туғилди. Бироқ қизалоқ оламга келди-ю, онаси шу заҳотиёқ оламдан ўтди. Ҳайдар билан Ҳайри темирчининг ғам-ғуссасига ҳамдард бўлдилар. Қизчанинг ўсиб, улғайишига жон-дил билан кўмаклашдилар. Улар қўшни эмас, балки энг яқин туғишганлардай яшардилар. Ҳайдар фронтга кетгандан буён Халил ота ҳар куни қўшнисининг ҳол-аҳволидан хабар оларди. Ҳайдардан келадиған хатларини Ҳайри билан Пўлат қандай зориқиб кутса, Халил ота ҳам шуидай сабрсизлик билан кутарди. (*Ш. Р.*)

126-§ Бошқарув. Тобе сўзнинг ҳоким сўз талаб қилган келишик аффиксини олиши (бош ва қаратқичдан ташқари) ёки кўмакчи билан келиши **бошқарув** дейилади. Масалан: *дарски тайёрламоқ, имтиҳонга тайёрланмоқ, сиздан кичик, қалам билан ёзмоқ, пахта учун курашмоқ* каби боғланишларда *тайёрламоқ, тайёрланмоқ, кичик, ёзмоқ, курашмоқ*—ҳоким сўзлар талабига кўра тобе сўзлар келишик қўшимчалари (-ни, -га, -дан) ёки кўмакчилар (*билан, учун*) билан қўлланади.

Бошқарув муносабатида ҳоким сўз вазифасида кўпроқ феъллар келади (*ватанни севмоқ; Гулни севган тиканни ҳам севади* каби), аммо ўрни билан сифатлар ва равишлар ҳам ҳоким сўз вазифасида қўлланиши мумкин (*жондан азиз, шакардан ширин, сендан катта, отдан баланд* каби).

Одатда келишик аффикси ва кўмакчилар билан келган сўзлар (улар кўпроқ тўлдирувчи ва ҳол бўлади) кесим томонидан бошқарилади (кесим, феъл, от, сифат, равиш, модал сўзлар билан ифодаланиши мумкин). Бошқарувда кесим (ҳоким сўз) бошқарувчи, тўлдирувчи ёки ҳол (тобе сўз) эса бошқарилувчи дейилади.

Эргаш боғланиш

1. Мослашув: *Биз Ватанимизни жондан севамир.*

Рустамнинг акаси — ўқитувчи.

2. Бошқарув:

Пахта на тердим.

Рустам ўткирдан каттароқ.

Хатни қалам билан ёздим.

3. Битишув:

Оптоқ пахталарни завқланиб терамиз.

222- машқ. Текстдан бошқарув йўли билан муносабатга киришган сўз бирикмаларини аниқлаб, уларнинг қандай келишиклар ёрдамида ўзаро алоқага киришганини тушунтиринг.

1. Зотан, коммунизм мен учун барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ! (А. Орипов.) 2. Йигит завқ билан чалди, кўнгил дардларини куйга тўқади. (О.) 3. Овчилар кўчма қумлар орасига кириб, кўздан йўқолади. (А. Қ.) 4. Хатни Собирахон олиб, кўк қалам билан остига чизилган ерини ўқиди. (А. Қ.)

5. Менга қасидалар тинглаш манфур — ёт.

Мақтовдан, инсондан, шондан мен баланд. (М. Ю. Лермонтов.)

6. Фронгда нималар бўлмайди! Мен бунақа воқеалар тўғрисида қанча-қанча китоблар ўқиганман. (О. Е.)

223- машқ. Тубандаги сўзлар иштирокида бошқарув муносабатидаги сўз бирикмалари тузинг.

Ўқимоқ, китоб, дарс, гапирмоқ, ёзмоқ, юрмоқ, кесмоқ, бошламоқ, тингламоқ, боғламоқ, эшитмоқ, кетмоқ, бормоқ, катта, яхши, гўзал, тез, баланд, паст.

224- машқ. Текстни ўқинг. Бошқарув муносабатидаги сўз бирикмаларини топинг. Аввал бошқарувнинг келишикли, кейин кўмакчили турларини ёзинг, уларнинг фарқларини тушунтиринг.

Мақтабни битириб чиқаётган йигит ва қизлар тантанали кечага ҳаммадан илгари келган эдилар... Мақтабнинг хом ғиштдан қурил-

ган бир қаватли биноси кенг ҳовлини ўраб олган эди. Болалар президиум столини ва минбарни ана шу ҳовлининг ўртасига ўрнатдилар. Минбардан то ҳовлининг тўридаги мактаб боғига қадар скамейкалар қўйилди. Қечага район вакиллари, қўшни қишлоқлардан меҳмонлар таклиф этилгани учун ҳам одам кўп йиғилди. Ҳар замонда тоғлардан эринчоқлик билан шабада эсарди-ю, дарров тўхтарди. Тантанали қисм жуда қисқа бўлди. Мактабни битириб чиқувчилар номидан Пўлат гапирди. (Ш. Р.)

127- § Ҳ. Битишув. Битишувли алоқада ҳоким сўз тобе сўз билан асосан тартиб ва интонация ёрдамида бирикади. Масалан: *аълочи студент, ақлли бола, чаққон қиз, эътиборли киши, биринчи курт, шошиб гапирди, туртиниб юрди, шиқ-шиқ тугма, тез юрди* каби.

Битишувда тартиб етакчи роль ўйнайди. Шунинг учун тартибнинг ва интонациянинг (оҳангнинг) ўзгариши бундай алоқа асосида ташкил топган сўз бирикмасининг грамматик характерини ҳам ўзгартиради. Солиштиринг: *гўзал боғ* (битишув), *Боғ — гўзал* (мөслашув).

Сифатловчи ва сифатланмиш (*чаққон қиз*), равиш ҳоли ва феъл кесим (*жилмайиб гапирмоқ*) ўзаро битишув йўли билан алоқага киришади. Аниқловчи вазифасидаги ёки ҳолат билдирувчи сўзлар асосан тобе сўз, аниқланмиш ёки кесим вазифасидаги сўзлар эса ҳоким сўз бўлади.

225- машқ. Текстни кўчиринг, битишув йўли билан алоқага киришган сўз бирикмаларини аниқланг. Сифатларни топиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Гапдаги вазифасини тушунтиринг.

Ҳаво очик. Кўм-кўк баргларга бурканган дарахтларни тебратиб салқин шабада эсади. Қафтдек текис катга майдонда звено аъзолари гоҳ қўл, гоҳ кетмон билан янги ниш уриб чиқаётган ғўзаларнинг томоғини юмшатмоқдалар.

Кўкка аста қорамтир булут тўплана бошлади. Қатор орасида кетмон ураётган чиройли, кичик юзли Қумри кўкка тикилди. Қумридан бир неча қатор нарида кетмон ураётган, қадди-қомати келишган Бўстон, худди бир нарсадан тесканиб кетгандай, қайрилиб унга қаради.

— Ёгса, ёгаверсин, кўклам ёмғири шовиллаб ўтади-кетди, атанг билан вақт ўтказма!

Бу сўзлар Қумрихоннинг ғашини келтирди. У ҳўмрайиб, ингичка қора қошларини чимирди.

Қумри унинг сўзига жавоб тополмай изза бўлди шекилли, юзи қизариб кетди. (С. Назаров.)

226- машқ. Текстдаги гапларни намунадагидек таҳлил қилинг. Бундаги алоқаларни аниқланг. Сўзлар ўртасида эргаш алоқа қандай восита ёрдамида шаклланини тушунтиринг.

Пўлат хатни тақрор ўқиди... Кўзларини чиртта юмиб олди. Кўз олдида дадаси гавдаланди. У ўзининг одатдаги ёқимли табассуми билан доно ва мулойимгина термилиб турарди. Пўлат унинг ўлганига сира-сира ишонмасди. У дадасининг ёнида туриб, елкама-ел-

ка жанг қилишга қаттиқ ишонган эди. Пўлат албатта жанг қиларди. Энди Пўлатни ҳам фронтга юборишлари шарт. Энди ҳеч қандай ҳасталик унга тўсқин бўлолмайди. У қаҳрамоннинг ўғли, отаси учун душмандан ўч олмоғи лозим. (Ш. Р.)

На мун а: *Колхознинг ҳисоб-китоб ишларини Одил эплаб турибди.*

- 1) Одил эплаб турибди — (мослашув, III шахс бирликда шакланган);
- 2) колхознинг ишлари — (мослашув, III шахс);
- 3) ҳисоб-китоб ишлари — (битишув, сўз тартиби);
- 4) ишларини эплаб турибди — (келишқили бошқарув).

227- машқ. Мослашув ва бошқарув муносабатидаги сўз бирикмаларини топинг. Уларнинг боғланишидаги фарқларни кўрсатинг.

1. Дунёда беҳисоб тинчликсеварлар, Бизнинг бахтимизга, қўлимизда дунёнинг бахти. (*Уйғун.*) 2. Унинг шохлари шундай тарвақайлаб кетганки, кўча тугуд ҳовлини ҳам ўз қанотлари остига олган. (*О. Е.*) 3. Ҳамро ака Мансуровнинг товушидан ўзини бепарволикда айблаб, таъна қилаётганини сезди, қовоғини солди, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ағдарди. (*С. Анорбоев.*) 4. Баҳор Пўлатнинг дилида кечган барча фикрларни тўла тушунарди. (*Ш. Р.*) 5. Бугун институтда партия йиғилиши бўлиб ўтди. Мен бу вақтга қадар ўйлаб юрган эдим. (*М. Қориев.*)

228- машқ. Мослашув ва битишув йўли билан таркиб топган бирикмаларни аниқланг, фарқларини тушунтиринг. Уларнинг боғланишини схема билан кўрсатинг.

1. Партия хўжалик активининг йиғилиши ана шу клубда ўтарди. Активлар, коммунистлар ва қурилиш командирларидан ташқари, Ғалаба ГЭС қурилиши йлғорлари, область ва республика вакиллари ҳам чақирилган эди. (*Ш. Р.*) 2. Ешлик йиллари, олтин дамлар ана шундай ўтаверди. Уқиш ҳам ўз йўли билан бораверди. (*М. Қориев.*) 3. Ширин хаёллар, яхши орзулар оғушидаман. (*М. Қориев.*) 4. Камолов яна бир колхоз даласини кўздан кечиргач, «Октябрь» колхозни томонга жўнади. (*С. Назар.*) 5. Қуёш шарқдан ҳали бош кўтармасдан, ер бетини худди докадай юпқа туман пардаси қоплаган эди. (*Ф. Ниёзий.*) 6. Дала райҳонларининг бинафша гуллари киши кўзини ўйнатади. (*С. Анорбоев.*) 7. Колхоз даромади кундан-кун ортмоқда. 8. Институт бийосеи олдига тўпландик. 9. Шаҳримиз жамоли кундан-кунга гўзаллашмоқда.

229- машқ. Бошқарув ва битишув муносабатидаги сўзларни ажратиб, кўчинг. Уларнинг қандай боғланганини схема билан аниқлаб кўрсатинг.

Бир минг тўққиз юз қирқ учинчи йил.

Баҳор! У ҳамма вақтдагидек қувноқ, ғунча лабларида, ширмой юзлари, чарос кўзларида иссиқ табассум билан оламга боқади. Узуй ва қуюқ сочлари дарё сувидай тўлқинланар, яшил этаклари ҳилпираб, ўзига хос ёқимли виқор билан юрт узра одим ташлайди.

Эл бошига қанчадан-қанча ғам-ғусса, қайғу-аламлар келтирган қонли урушнинг кулфатли кунларида ҳам баҳор яйраб-яшнайдй, оламга ҳаёт бағишлайди...

Долазор чўлларда, кўм-кўк қирларда ўтлаб юрган гала-гала қўй-қўзиларнинг маърашлари, чўповларнинг овозлари Бахмал қишлоғидан яққол эшитилиб турарди...

Бахорнинг ҳаёли қочди. У қишлоққа ғамгинлик билан назар ташлади-ю, оғир нафас олди. Сўнгра яна долазорга тикилди.
(Ш. Р.)

Гап

128-§. Гап фикр билдириш, хабар бериш вазифасини бажарадиган, турли ҳис-туйғуларни ифодалайдиган бир сўз ёки бир неча сўзлар йиғиндиси, нутқнинг грамматик жиҳатдан шаклланган, нисбий интонацион тугалликка эга бўлган қисмидир. Масалан: *Ой. Нозик жимжитлик. Салқин шамолларгина, қизнинг сочлари билан ўйнашарди. (О.)* Бунда учта гап бор: 1. *Ой.* 2. *Нозик жимжитлик.* 3. *Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашарди.* Бу гапларнинг ҳар қайсиси маълум фикр билдиради.

Гаптадаги сўзлар бир-бири билан ўзаро боғлашган бўлади, уларнинг ҳар бири гапта бирор грамматик функцияни — гап бўлаги вазифасини бажариб келади. Масалан: *Областимиз пахтакорлари планни ошириб бажардилар.* Бу гапта *пахтакорлар* — эга, *областимиз* — аниқловчи, *планни* — тўлдирувчи, *ошириб* — ҳол, *бажардилар* сўзи эса кесимдир.

Гап бўлаклари иккига — бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақларга бўлинади.

Бош бўлақлар (эга ва кесим) гапнинг асосини ташкил қилади. Иккинчи даражали бўлақлар (аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол) гапнинг бош бўлақларини аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди.

ГАПНИНГ МАҚСАДГА ҚУРА ТУРЛАРИ

129-§. Ҳар қандай гап сўзловчининг мақсадини: хабар бериш, тингловчидан бирор воқеа-ҳодисани сўраш, буюриш, маслаҳат-каби маъноларни ифодалайди. Шунга кўра гаплар уч турга бўлинади: дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап.

Дарак гап

130-§. Бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар билдирувчи гап дарак гап дейилади. Масалан: *Кеча биз Навоий музейига бордик.* Дарак гап юз берган, юз бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисани тасдиқ ёки инкор қилиш йўли билан билдиради. *Назоқатнинг овози титраб; юраги урар эди. (С. Аҳм.)* — гаптада тасдиқ мазмуни; *У имтиҳонга тайёрланмади. У имтиҳонга тайёрланган эмас. У имтиҳонга тайёрлангани йўқ.* — гапларида инкор мазмуни ифодаланган.

Дарак гаплар бир текис, тинч оҳангда талаффуз қилинади. Интонация гап охирига томон пасая боради. Ёзувда дарак гапларнинг охирига одатда нуқта қўйилади.

230- машқ. Қуйдаги текстда неча гап бор? Тиниш белгиларига эътибор бериб кўчиринг. Дастлабки бешта гапни морфологик ва синтактик таҳлил қилинг.

1. Али, қайси шамол учирди сени? (С. Анорбоев.) 2. Эркин ака шу ердадилар? Агар у бўлмаса, радио тўғарагидан Карим Ориповни бермайсизми? (М. Муродов.) 3. Э, чучваранг қурсин, пахтадан гапир! (С. Аҳм.) 4. Бўл тез, кутиб қолишди. (С. Аҳм.) 5. Утираверамизми? Мундоқ оталарга ўхшаб ҳаракат қилсангиз-чи! (С. Аҳм.) 6. Бахт муборак бўлсин! (С. Аҳм.) 7. Қаранг! Нақадар ажойиб, ноёб портрет! (С. Аҳм.) 8. Нега ҳадеб орқага қайтиясизлар? Йўқ-йўқ, орқага қайтишга сира ҳақингиз йўқ. (С. Зуннунова.) 9. Ҳа, асл одам яхши билан ёмонни, ўғри билан тўғрини фарқ қилади! (О.) 10. Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлаша бошлади. (П. Қ.) 11. Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни!— деди. (А. Қ.)

231- машқ. Текстни ўқинг. Дарак гапларни кўчиринг, уларнинг қандай оҳангда талаффуз этилишини кузатинг. Гапнинг бош бўлақларини айтинг.

Пўлат ўз ҳаётида адолатсизликка асло тоқат қилолмасди. Бир куни у доскага чиқди-ю, дарсни билса ҳам салгина ўйланиб қолди. Шу орада орқадан кимдир шивирлади. Бу шивирлаш Пўлатга ҳам, синфдаги бошқа болаларга ҳам эшитилди. Бир зумда унинг чеҳраси тундлашди. Жаҳли чиқди. Асафи қайнаб, шартта синфдошларига ўғирилди-ю, дом-мим демай, жим тураверди.

— Пўлат, нима бўлди?— деди ўқитувчи ётиги билан унга далда бериб.

— Ахир, сен дарсни яхши ўзлаштиргансан-ку!

— Йўқ,— деди Пўлат қовоғини солиб,— ўзлаштирганим йўқ.

Ўқитувчи ҳайрон бўлиб елкасини қисди:— Жуда яхши ишонч билан бошловдинг-ку?

Баҳор ҳам худди шундай деб ўйлаб турган эди. Бироқ Пўлат ўз сўзида туриб олди.

— Йўқ, тайёрланганим йўқ,— деди у қатъият билан. Шундай қилиб, у «аъло»га жавоб бера олиши мумкин бўлса ҳам, «икки» олди-ю, «икки» олгани учун унча қайғурмади ҳам. (Ш. Р.)

Сўроқ гап

131- §. Сўзловчига номаълум бўлган нарса, ҳодиса, воқеа ҳақида сўроқни ифодалайдиган гап сўроқ гап дейилади. Масалан: *Сиз бузун кутубхонага борасизми? Дилором имтиҳонга қандай тайёрланди?*

Сўроқ гаплар қуйдаги хусусиятларга эга:

1. Сўроқ гаплар таркибида сўроқ олмошлари иштирок қилади: *Курсимизда ким яхши ўқийди? Нега сиз яхши ўқимайсиз? Уқиб қачон бошланади? Наима қайси уйда яшайди?*

2. Сўроқ гаплар сўроқ юкламалари (-ми, -чи, -а, -я) ёрдамида тузилади: *Имтиҳонларга яхши тайёрланяпсизми?*

— Сиз-чи?

3. *Наҳот, наҳотки* юкламалари ёрдамида: *Наҳотки* унинг ҳақида, унинг бахти ҳақида ўйлайдиган одамлар ҳам бўлса? (Ас. М.)

4. Бу воситалар бўлмаганда, сўроқ гап фақат интонациянинг ўзи билангина ифодаланиши мумкин: *Студентлар меҳнат семестрида ишлайди?* Бундай вақтда интонация, одатда, гапнинг охирига томон кўтарила боради. Охирги сўз кучли талаффуз қилинади, у логик жиҳатдан ажратиб кўрсатилади.

.. Езувда сўроқ гапларнинг охирига сўроқ белгиси қўйилади.

232- машқ. Гапларни ўқинг. Дарак гапларни алоҳида, сўроқ гапларни алоҳида кўчиринг. Гап бўлаklarини аниқланг.

1. Офтоб ғарбга ёнбошлаганда, икки йўловчи даштдан чиқиб тепаликка йўл олди. (А. Қ.) 2. Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? (О.) 3. Билмадим, ҳали бошимга яна нималар тушади, ҳар вақт дадил бўл, Унсин. (О.) 4. Вақт пешиндан оққан эди. (О.) 5. Инсон боласини табиат шундай ҳам чиройли яратадими? (С. Аҳм.) 6. Бу кеча ҳам уларнинг маслаҳати пишмади. (С. Аҳм.) 7. У вақтлар Мўътабар миттигина қиз эди. (М. Муродов.) 8. Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўладими, йўқми? (О.) 9. Тешабойни кўролмайдиган ичи қоралар, айниқса, жирраки бойлар камми? (М. Исм.)

233- машқ. Сўроқ гапларнинг қандай воситалар ёрдамида ифодаланганини айтинг. Ердамчи сўзларни топиб, грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

1. ...Ота фронтдан қайтгач, ўз боласини саводсиз кўрса, хурсанд бўлармикан? (Ш. Р.) 2. Буни эшитиб, Эътибор нима қиларкин? Узини-ўзи бир нима қилиб қўймасмикан? Ё семинармикан? (С. Аҳм.) 3. Ҳамма ўйнаб-қулиб ўтирганда, нега бу хаёл суришдан бўшамайди. (Мушарраф.) 4. Парникнинг ўзиданоқ ишни битказиб, қайтариб юборибсан? (О.) 5. Сиз йўқмидингиз? Урушдамидингиз? Оёқни қаерга қўйиб келдингиз? (А. Қ.) 6. Пулдорларга эгилиш пасткашлик эмасми? (О.) 7. Эҳтимол, булар сиёсий гап юргизаётгандирлар? 8. Бир муҳимроқ воқеа рўй берган дейман. (О.) 9. Ўрис подшоси ёмон экан, тўғри, ёмон, лекин инглиз подшоси яхши бўлибдими? (М. Исм.)

234- машқ. Гапларни мазмунига, интонациясига эътибор қилиб ўқинг, тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Дарак ва сўроқ гапларни айтинг.

1. Нима бўлди сенга, арслонтойим Уйнинг куйгур тасқара миршаблар изинга тушиб қувладими (О.) 2. Али, қайси шамол учирди сени (С. Анорбоев.) 3. Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди (А. Қ.) 4. Сен космонавт бўлмақчимсан (С. Аҳм.) 5. Улар дарахт остида салқинда ўтиришди (О.) 6. Муборак бўлсин набира (О.) 7. Ишора қил, тушунтир, сел қайтади (Ас. М.) 8. Даданг қаерга бориб келганини айтиб берайми — деб қолди у бирдан (М. Муродов.) 9. Э, Одилжон ука, соғмисиз Турғунои биринчи товушни эшитганда сесканди, сўнггилари эса уни ваҳимага солди (А. Қ.) 10. Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқ-

лашиб кетди (П. Қ.) 11. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади (Мақол.) 12. Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади (Мақол.) 13. Ахир, ишонч киши қалбининг ҳукми у ҳеч вақт йўқотилмайди (М. Қориев.)

Буйруқ гап

132-§. Буйруқ, илтимос, маслаҳат, ялиниш, истак-тилак, дўқ-пўписа, чақириниш каби маъноларни ифода этган гаплар **буйруқ гаплар** дейилади. Масалан: *Қишлоғимизга бир келиб кетинг. Қўлингдан келганча чиқар яхши от. Яхшилик қил, болаж, ёмонликни от.* (Ф. И.)

Ялиниш, илтимос, маслаҳат каби маънолар ифода этилганда, гапнинг охирига нуқта қўйилади: *Бизникига келинг. Тортинмасдан келаверинг. Елғончи бўлманг, бежавотир бўласиз.* (Эртақдан.)

Дўқ, чақириниш, қатъий буюриш каби маънолар ифода этилганда, гап охирига ундов белгиси қўйилади: *Уйдан жўна! Уруш оловини ёқувчилар жилдвлансин!*

Буйруқ гапларнинг кесими қуйидагича ифодаланади:

1. Буйруқ майлининг II шахс бирлигидаги феъл билан: *Қозонга яқинлашма, қораси юқар. Ёмонга яқинлашма, балоси юқар.* (Мақол.) *Мақтанчоқ бўлманг, хижолат тортмайсиз.* (Эртақдан.)

2. Кесимга айрим юкламалар қўшилиб келади: *Кетмасдан кўринг-чи! Бормасдан кўринг-чи!*

3. Расмий нутқда буйруқ гапнинг кесими мажҳуллик нисбати формасидаги феъл билан ифодаланади. Масалан: *Пахта йиғим-теримига барча ишчи кучлари жалб қилинсин! Пахта нобудгарчилигига йўл қўйилмасин!*

235-машқ. Буйруқ гапларни топиб, уларнинг қандай мазмун ифодалашини тушунтиринг. Кесимнинг ифодаланишини изоҳланг.

1. Сен рўйхатда йўқсан... Бориш ўзингга боғлиқ. Комсомоллик намунасини кўрсат, оғайним, кўнгилли бўлиб боравер. Нима дейсан?.. Уртоқлар! Фронтга ёзиб юборган шу буйруқларингизнинг ўзларингизга тааллуқли томонини ҳам эсдан чиқарманглар: ўз ўғлига буйруқ берган ота, эрига ялинган келин, отасидан ўтиниб илтимос қилган қизча билсинки, Ғалаба фронтдан қайтиб келган жонажонларни ўлиб, қучоқлаб кутиб олиш ҳуқуқи бу ерда туриб ўз меҳнат мажбуриятларини мардона бажарган кишиларгагина лойиқдир. (Ш. Р.) 2. Бўш хаёлларни ирғитиб ташланг,— деди Эргашев.— Анови Нусратни ҳам ҳайдаб юборинг. Диққатни бир жойга йиғиб, ишга киришинг. 3. ...Томирлари тўғри турсин, букилиб қолмасин. Томирлар орасида бўш, ҳаво бўлмасин. (С. Назар.) 4. Юринг, хўжалигимиз билан таништирай,— деди менга. Атрофига панжара тўсилган ҳовлига чиқдик. (С. Анорбоев.) 5. Кейин Баҳромга бўлган воқеани бошдан-оёқ сўзлаб бердим. 6. Юринг эшикка чиқайлик, ўзи ҳам шу ерда, ҳаммасини айтиб беради. (М. Қориев.)

236- машқ. Буйруқ гапларни кўчиринг. Ҳузуда буйруқ гаплар охирига қўйилган тиниш белгиларини тушунтиринг. Сўзларнинг мослашув ва бошқарув йўли билан боғланишидан таркиб топган бирикмаларини айтинг.

1. Қаршимда колхоз бош чўпони Мавлон аканинг ўғли Яшин кулиб турарди. (Р. Мурод.) 2. Бир жойдаги одаммиз, яна бир-биримизга ишимиз тушади, отахон! (О.) 3. Кексалар! Сиз ҳам шу ёшингизни эсланг! (С. Аҳм.) 4. Йўловчи, қудуқдан сув олиб ичганинда, шу гул тагига бир пиёла сув қуй! (С. Аҳм.) 5. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (Мақол.) 6. Тинч ухлагин, Баҳорим! Бирор киши ширин уйқунгга халақит берадиган бўлса, кўкрак кериб ҳимоя қиламан! (Ш. Р.) 7. Ишни эпполмагани учун ўз вазифасидан бўшатилинсин! (С. Аҳм.) 8. Йўлчи, юр ука, менга ҳамроҳ бўл! (О.) 9. ...Юрагингиздан чиқариб ташлай қолинг. Менга ачинманг, парвоналар қатори куйиб кул бўлай... (М. Қориев.)

237- машқ. Ўқинг. Сўроқ ва буйруқ гапларни айтинг. Битишув йўли билан таркиб топган бирикмаларни ажратиб қайта ўқинг.

1. Бу лолаларни дугоналаринг билан ҳам терсанг бўларди! Ёки дугоналаринг йўқми? Бу йигитча ҳамма дугоналарингнинг ўрнини босар экан-да? (Ш. Р.) 2. Ўзингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! (А. Қ.) 3. «Ахир дунёда киши яқин дўстсиз яшаши мумкинми?»— дерсиз. Йўқ, албатта. Борди-ю, буни тақдир кўп кўрсачи? Тақдирнинг бундай қаҳрига сиз кўнармидингиз? (М. Қориев.) 4. Индинга сени ҳам гул виставкасига олиб бораман. Қўрасан! (С. Аҳм.) 5. Ниҳоят, кўпдан бери қутилган диплом қўлга тегди. (С. Аҳм.) 6. Сиз кириб келган чоғингизда худди шу нарса устида бош қотириб ўтирдим. 7. — Нима билан боқяпсизлар?

— Нима билан бўларди? Нима кўп — ўт кўп.

— Дон-чи?

— Ҳўп берганмиз, икки юз граммлаб.

— Ҳе-е, қўйсангиз-чи? (С. Анорбоев.) 8. Эҳе, одам боласи гулдан нозик, тошдан қаттиқ дейдилар. Сен ҳам, синглим, бошдан қаттиқ бўл, пўлатдан қаттиқ бўл! Пўлат ўтда тобланади. Қани кўз ёшингни арт, арта қол. (Ш. Р.)

238- машқ. Қуйидаги гапларни ифодали ўқиб, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг. Гапнинг иккинчи даражали бўлақларини айтинг.

1. Бўстон, бу сўроқ англашилмаганидек, отасига тикилиб қаради:— Қанақа иш?— Қанақа бўларди, ўша Ботир топиб юрган ишда.— Янги ер очиш, сув чиқариш, боғ-роғ қилиш бўлмағур ишми?— Ҳа, — Нега ахир!— Бўстон чўғдек қизариб кетди. (С. Назар.) 2. Қоронғида бир неча дақиқа уни кузатиб турдим. 3. Хайр, бўлмаса, мен кетдим! 4. Қодирбек бошини кўтарди. «Лайлони барибир сенга бермайман!»— деди маъюслик билан. (М. Қориев.) 5. Ҳорманг!— дедим. Ҳорма Уммат!— деди Маликаждар. (С. Анорбоев.) 6. Тўрахонов стул суянчиғига ташланди ва қошларини пешанасига кўтариб ҳайрон бўлди.— Шошма, ахир армияга кетасан-ку?— Армияга олишмади... Ҳм. Шунақа денг? Шахсан мен беҳабарман. Нега қайтаришди?— Тўрахонов бирдан кулиб юборди-да, истеҳзо билан сўзида давом қилди.— Оёғинг оқсоқми? (Ш. Р.)

133- §. Фикр алоҳида ҳис-ҳаяжон билан ифодаланган гап ундов гап дейлади. Масалан: *Яшасин 1 Май байрами! Қардош пахтакор биродарларимизга алангали салом! Россия, Россия, азамат ўлка, Эй осмон сингари бепоён Ватан! (Ҳ. О.)*

Ундов гаплар шодлик, қувонч, суюниш, қўрқув; тантана, тааж-жуб, қайғу, афсусланиш каби турли эмоцияларни ифодалайди ва кўтаринки интонацияда айтилиши билан бошқа гап турларидан фарқ қилади. Езувда ундов гапнинг охирига ундов белгиси қўйилади. Масалан: *Омон бўлсин рус халқи! (Ҳ. Ғ.) Ўз қилмишларингиздан уялинг! (А. Қ.) Уртоқ Нурматов, гувоҳлар бор! Бир муштум зўрдан эчки сотиб олганингиз факт! (А. Қ.) Вой, қоматингдан онанг ўргилсин! (А. Қ.) Қадамларингизга ҳасанот! Шоирларимиз, санъатчиларимиз мана шундоқ йўқлаб келишса қандоқ яхши! (А. Қ.)*

Ҳар қандай дарак, сўроқ, буйруқ гапларни турли ҳис-ҳаяжон билан айтиш натижасида ундов гап ҳосил қилинади. Масалан:

1. Дарак гап.
Ҳиди ҳам йўқдир, балки.

Ундов гап.
*Ҳиди ҳам йўқдир, балки!
(М. Исм.)*

2. Сўроқ гап.
Биронта ошнаси бўлганда, шафтоли сайлига айтмасмиди?

Ундов гап.
*Биронта ошнаси бўлганда, ишфтоли сайлига айтмасмиди!
(А. Қ.)*

3. Буйруқ гап.
Қўйинг, мени хафа қилгингиз келмаса, ўзингизни ўтга урманг, жон синглим.

Ундов гап.
Қўйинг! Мени хафа қилгингиз келмаса, ўзингизни ўтга урманг, жон синглим! (М. Исм.)

Айрим ундов гаплар таркибида ундовлар ва баъзи юкламалар келади: *Эҳ, айб ўзимда! (М. Исм.) Ҳай-ҳай, ундай деманг, айланай! (М. Исм.)*

Баъзи гапларда ундов мазмунидан ташқари, сўроқ мазмуни ҳам бўлганлигидан, гап охирида ҳам сўроқ, ҳам ундов белгилари қўйилади. Масалан: *Улардан устун, ҳаёт ўзаги инсон-чи, инсон?! Ватан! Ватан! (Шухрат.) Қурилишда обрўйинг ошади, шу ердан кўтарилиб кетасан, деб айтгани келдингми?! (С. Аҳм.)*

239- машқ. Ундов гапларни ифодали ўқинг. Уларнинг қандай эмоционал ҳолатини ифодалаганини аниқланг. Бош бўлақларни айтинг.

1. Фақат ўзини ўзи қийнамаса бас, фақат соғ-саломат бўлса бас! Оҳ... Ҳайдар соғ-омон бўлса эди! 2. Ие, ойижон!— деди Пўлат эсига келиб.— Танишинг, бу киши менинг устозим. Рустам ака! (Ш. Р.) 3. У гап қўзилатиш ҳақида бораётганини дарров тушунди.— Сал... қолди, раис.— Сал, сал! Қачон бажарилади деяпман? (С. Анорбоев.) 4. Омон бўлсин рус халқи! (Ҳ. Ғ.) 5. Қойилман-эй,

тилингиз айланганига! (Х. Ф.) 6. Эшакка-тескари миндириб кел! Сазойи қилиб кел! Ҳамма кўрсин! Юзига қора сўрт итваччанинг! Тез бор! (М. Исм.) 7. Айтмоқчи, бу сизларнинг аудиторияларингиз-ку! (П. Қ.) 8. Йўқолинг, менинг сиздек отам йўқ! (М. Исм.) 9. Дарҳақиқат, ўйлаб қаранг, бу қандай гап! Эҳе... қанча чўлу, қанча даштлар обод бўлади, қуш учса қаноти, қулун юрса туёғи қуядиган қум ва чўлларда шаҳар ва қишлоқлар вужудга келади. (С. Назар.) 10. Эҳ, совет студентлари қандай бахтли ёшлар! 11. Эҳ, Баҳор, Баҳор!— деди Хайри қизга раҳми келиб,— дадангга ўхшаб ҳам соддасан, ҳам ишонувчансан! Ҳали сен турмушни жуда оз биласан. (Ш. Р.)

240- машқ. Текстни дастлаб ифодали ўқинг. Сўнгра тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Текстдаги иккинчи даражали бўлақларни ажратинг.

— Нима сизлар тил бириктириб олганмисизлар Турмушни билмайсан турмушни билмайсан — У салгина шаштидан тушиб мулойимлик билан сўзида давом қилди — Кечиринг Хайри опа Пўлат жаҳлимни чиқарди. У сапчиб ўрнидан турди Кетганим яхши Баҳор қаёққа Уйга мендан хафа бўлманг Хайри опа Майли пушаймон бўлсам бўла қолай У Пўлатнинг ёнига келди. Сен... сен адолатсиз йигитсан Пўлат Агар шундай қиладиган бўлсанг ўзинг тайёрлайвер Хайри ҳайрон бўлиб сўради — Истамайман Нега тушунолмаяман Ахир ўзинг врач бўлишни истайсан-ку... Уруш порлоқ келажагимизни тўсиб қўйиши мумкин эмас-ку Ахир уруш вақтинча-ку Бўрон кўтарилганда кишилар даладаги ишини йиғиштириб қўядими Йўқ албатта (Ш. Р.)

241- машқ. Дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг. Гапда дарак, сўроқ, буйруқ ёки ундов мазмуни қандай воситалар билан ифодаланганини айтинг.

1. Илм, фан ва фикр олами ниҳоятда кенг ва чуқур. (О.) 2. Балли, Раъно, ана жинилик!— деди дадаси,— атлас кўйлак ҳайф сенга, бўздан бошқаси, албатта, ҳайф! (А. Қод.) 3. Зап битибди-да, жонивор! (Х. Ф.) 4. Ҳа, ҳўкиз уйларига элтиб берилсинми? Ахир борилсин, арз қилинсин-да!!! (А. Қ.) 5. Эринг ота-онасидан кечсинми?— деди. (А. Қ.) 6. Сен қанақа чўққига интилган эдинг? (А. Қ.) 7. Ун йил? Ун йилдан бери қасал эканми? (А. Қ.) 8. Сиз йўқмидингиз? Урушдамидингиз? Оёқни қаерга қўйиб келдингиз? (А. Қ.) 9. Нега йиғланади? А? Йиғланмасин! (А. Қ.) 10. Пўлатинг қим бўлмоқчи? Боламисан деб шуни айтадилар-да, мунча ҳам беғамсизлар-а! (Ш. Р.) 11.— Эй, уйдан гап очмаганингиз маъқул.— Нима рўй берди?— деди темирчи ҳаяжонланиб,— айтаверинг, ўзимиз-ку, ахир! (Ш. Р.) 12.— Менинг йўқлигимдан фойдаланиб торқаторлаб чигит эктирибсан, бу ҳам гўрга. Нега Бўстоннинг ерини танладинг? Обруйини тўкиш учунми?— Ҳай-ҳай, синглим, ўзингни бос. Нега обрўси-тўкилар экан? (С. Назар.)

23- топшириқ.

1. Синтаксиснинг текшириш объекти нималардан иборат?
2. Сўзлар ўзаро қандай воситалар ёрдамида муносабатга киришади?

3. Сўз бирикмаларининг турларини мисоллар билан тушунтиринг.
 4. Гаплар қайси хусусиятларига кўра турларга ажратилади?
 5. Гапнинг турини белгилашда интонациянинг аҳамияти борми?
- Мисол билан тушунтиринг.

ГАПЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИГА КўРА ТУРЛАРИ

134-§. Гаплар тузилишига кўра икки турли бўлади: содда гаплар, қўшма гаплар.

Состави айрим гапларга бўлинмайдиган гаплар содда гап дейилади: *Поччам Лабзакда туради. (О.) Бунда икки юздан ортиқ бола дам олади. (С. Аҳм.)*

Икки ёки ундан ортиқ содда гаплардан ташкил топган гаплар қўшма гап дейилади: *Қизиқ экансан, нега энди атайлаб йиқитсин, сенда қасди борми? (М. Қориев.) Қиш бўлмайди, қўй текин, она-болалик фил тўрт танга. (Ф. Ф.) Мард бир ўлар, номард юз ўлар. (Мақол.)*

242-машқ. Қуйидаги гапларнинг тузилишига кўра содда ёки қўшма эканлигини аниқланг.

1. Қишлоқ мевазорлар, ўтзорлар, буғдойзорлар ўртасида қад кўтарган эди. Бу ердаги ўтлар ҳамипша зангори бахмални эслатади. Шунинг учун ҳам қишлоқ Бахмал номи билан аталади. (Ш. Р.)
2. Русановнинг блиндажига бор, дўстларинг кутиб қолишди. (Ҳ. Ғ.)
3. Ой шуъласи нафис ва шаффоф. У жозиба кучи билан киши қалбини иситади, юракда ҳали йўқ ҳиссиётларни уйғотади, кейин уни аста-секин алангалатади. (М. Қориев.)
4. Бошқа хоналарда чироқ ўчибди. Болалар ухлаб қолишибди... (С. Анорбоев.)
5. Отабек хомуш ўтирар, Ҳасанали эса унинг ҳолини таъқиб этмоқда эди. (А. Қод.)
6. Шу тобда бирдан эшик очилди-ю, талабалардан бири хужрага бошини суқди. (О.)
7. Қимирлаган қир ошар. (Мақол.)
8. Тинчлик урушни енгади! Яшасин тинчлик! 9. Мард бир ўлар, номард юз ўлар. (Мақол.)
10. Сабрим чидамай, юқорига интилдим. (Ҳ. Ғ.)

243-машқ. Қўшма гапларни ажратиб кўчиринг; қўшма гапнинг нечта содда гапдан тузилганини аниқланг. Ҳар бир гапнинг эга ва қесимини, уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Пўлат жимгина бошини қимирлатиб қўйди. У роҳат қилиб ҳордиқ чиқарарди... Танаси ҳордиқ чиқарарди, юраги ором оларди, табиат гўзалликларига термилган нигоҳи роҳатланиб тўймасди. (Ш. Р.)
2. Кўл ер ости сувлари ва будоқлардан ташкил топган эди. Кўлни уч томондан бўлиқ қамишлар ўраб олган, балиқчилар ўтирган қирғоқда катта қайрағоч қад кўтарган эди. Бирданига Пўлат қотиб қолди. Пўлат Рустамга қаради. Рустам бўлса, лабига ранжасини кўйган ҳолда қойил қолиб қушга тикиларди. (Ш. Р.)
3. Қўшиқ деб ёздам юрак унларини. Уйлаб қарасам, мулоҳаза қилиб кўрсам, Сизнинг ўзингиз қўшиқ экансиз. Бунинг маъноси шуки, қўшиқ дилрабо бўлади, гўзал бўлади. Қишига завқ-шавқ бағишлайди, илҳом беради. (М. Қориев.)
4. Иккинчи секретарь Эргашев шу ерда экан.

Негадир, мен район, область партия ходимларини эгнида китель ёки гимнастёрка, галифе шим, бошида фуражка, оёғида этик — ярим ҳарбийча кийимда тасаввур этар эдим. Йўқ, ўртоқ Эргашевнинг эгнида коверкот костюм-шим, оқ торочка, бўйнида йўл-йўл шоҳи галстук, пешанаси дўнг, юзи чўзинчоқ, жуссаси ихчамгина йигит экан. (С. Анорбоев.)

Содда гап

135-§. Содда гаплар дастлаб икки турга бўлинади: икки составли гаплар, бир составли гаплар.

Эга ва кесими мавжуд бўлган гаплар икки составли гап дейилади: *Тешабой Воҳиднинг елкасига қоқиб хахолади.* (М. Исм.) *Кулмоқ ҳамиша умрни узайтиради.* („Асқия“.)

Икки составли гап эга ва кесимнинг ўзидангина таркиб топган бўлиши ҳам мумкин, Бу икки составли гапнинг энг содда кўриниши саналади. Бундай гап содда йиғиқ гап дейилади. Масалан: *Баҳор келди. Уқиш бошланди. Биз жўнадик* қаби. Эга ва кесимдан ташқари, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол иштирок этган гаплар содда ёйиқ гап дейилади: *Дуторимнинг торлари қўш булбулдек сайрайди.*

Ё эга состави, ё кесим состави мавжуд бўлган содда гап бир составли гап дейилади: *Субҳидам. Қуёш ётоғидан бош кўтарди.* (П. Қ.) *Субҳидам* — бир составли гап. *Залда тартиб сақлансин!* Бу кесим составидан тузилган бир составли гап.

Бир составли гап бир сўздан ҳам, бир неча сўздан ҳам тузилиши мумкин. Масалан: *Июль. Қуёш олов сочади. Ям-яшил ўтлов!* *Хулқар бу ерга келса, қандай қувонади.* (П. Қ.)

244-машқ. Икки составли содда гапларни ажратиб, бош бўлақларини аниқланг.

Мен сизга айтсам, азизларим, ҳаёт жуда мураккаб нарса экан. Лайло вафотидан кейин мен уларнинг оиласига қаттиқ боғланиб қолдим. Уқишларим битгунга қадар деярли ҳар куни уларнинг уйига борардим. Лайлонинг отаси ҳам, онаси ҳам менга ўрганиб қолишди. Уч йил ўтгандан кейин, тақдир бўлиб, Лайлонинг синглиси Мастурага уйландим... Ҳозир Мирзачўлда масъул вазифадаман. Мастура шу ердаги музика мактабида дарс беради. Баъзан уни Тошкентга, концертларга чақириб туришади. Қизим Лайло ҳам пианино чалишни ўрганияпти. Қўшиқни ҳам яхши айтади. Онам етмишдан ошиб қолган бўлсалар ҳам, ҳали анча тетиклар. Эрта-ю кеч неваралари Лайло билан оворалар. (М. Қориев.)

245-машқ. Икки составли ва бир составли гапларни аниқлаб, уларни алоҳида-алоҳида кўчинг.

1. Ҳаёт ўз йўли, ўз қонуниятлари билан давом этмоқда. Турмуш, оила — ҳаммаси жойида. (М. Қориев.) 2. Дўстинг учун заҳар ют дейдилар, шуни бил. (П. Қ.) 3. Етти ўлчаб бир кес. (Мақол.) 4. Ойни этак билан ёпиб бўлмас. (Мақол.) 5. Пўлат бирдан ерга қаради. Қутилмаганда юрагини қандайдир ғам тирнаб олди. (Ш. Р.)

6. Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Мумкин эмасни қийиндан ажратиш керак. Хатодан жиноятни айира билиш керак. (А. Қ.) 7. Дарё гўё бир дунёга ўхшайди. Унинг поёни йўқдек... Бир кунда келинчақдек бир неча бор турланади. (М. Қориев.) 8. Тўй, бахт, омонлик. Лекин дил тинч эмас. (Ҳ. Ғ.) 9. Машинада бир оз юриб, тепаликка кўтарилдик. Пастда қўйлар ёйилиб юрибди. Улар... Фолбин сочиб юборган ранг-баранг чақир тошларга ўхшайди... Ажабландим. Оҳ, қоракўлни умримда биринчи кўришим. (С. Анорбоев.)

ГАП БЎЛАКЛАРИ

136-§. Гап таркибидаги сўзлар турли вазифани бажаради — гапнинг турли бўлаклари бўлиб келади. Бу сўзлар ўзаро боғланганда, ўзаро муносабатга киришгандагина гап бўлаги бўла олади. Масалан: *Шавкат бирпасда жонланиб кетди.* (У. Умарбеков.) гапида қуйидаги гап бўлаклари мавжуд: *Шавкат* (ким?) — эга; *жонланиб кетди* (ним а қ и л д и?) кесим; *бирпасда* (қ а ч о н?) — равиш ҳоли.

Ҳар бир гап бўлаги ўзи муносабатга киришган сўз билан маълум синтактик алоқада бўлади:

- 1) *Шавкат жонланиб кетди;*
- 2) *бирпасда жонланиб кетди.*

Ҳар бир гап бўлаги ўзининг қайси сўз билан ифодаланишига ва бошқа гап бўлаги билан бўлган грамматик муносабатига кўра белгиланади.

Гап бўлаклари вазифаларига, гапдаги мавқега қараб дастлаб иккига бўлинади: 1. Б о ш б ў л а к л а р. 2. И к к и н ч и д а р а ж а л и б ў л а к л а р.

1. Икки составли гапнинг асосини ташкил қилган бўлақлар — эга ва кесим **бош бўлақлар** дейилади. Масалан; *Ортиқ девор тагидаги қўзиларни кўриб қолди.* (П. Қ.)

2. Бош бўлақлардан бирига эргашиб, уларни аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келадиган бўлақлар **иккинчи даражали бўлақлар** дейилади.

Иккинчи даражали бўлақларга а н и қ л о в ч и, т ў л д и р у в ч и ва ҳ о л к и р а д и: *Тепада* (ҳол) *бир нарча* (аниқловчи) оқ (аниқловчи) *булут сузиб юрибди.* (П. Қ.)

246-машқ. Бош ва иккинчи даражали бўлақларни аниқланг, бош бўлақларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганлигини айтинг.

1. Қамолов ярим кечада уйига қайтди. Кўчада ҳеч ким йўқ, жим-жит, фақат район марказидаги клуб устига қўйилган кучли радиоқарнайнинг товуши узоқдан эшитилмоқда эди. Уй эшиги олдида келиб чўнтагидан катта қалитни чиқарди. Қамолов эшикни очиб, ичкари кирди-ю, яна қулфлади. (С. Назар.) 2. Биз шириншакар орзу умидлар шайдосимиз. Инсон ҳаётдан нур қидириб, заковат излайди. Турмушда нимаики гўзал, ҳаммасига инсон ошиқу беқарор. Дилнинг орзусига озгина бўлса ҳам риёзат етказмайлик. (М. Қориев.)

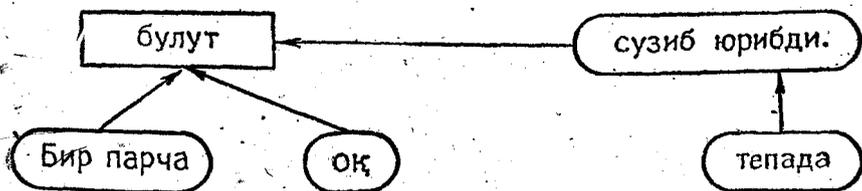
247- машқ. Гапларни кўчиринг, бош ва иккинчи даражали бўлакларни аниқланг. Мустақил сўзларнинг грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

1. Халил ота Тўрахоновнинг тез-тез кириб туришини ёқтирарди... Халил ота ҳалол ва меҳнатсевар кишига хос иззат-обрўсини ва қадр-қимматини чуқур тушунарди. Тўрахонов... Халил отани ўзига маҳлиё қилиб қўяр эди. (Ш. Р.) 2. Уларнинг қисқа суҳбати янги бўйруқнинг келиши билан тугади... Дастлаб Сафарга шаҳарда жанг қилиш хийла қийин ва оғир бўлди... Сафар ғамгин бошини қуйи солиб, капитан Осмукиннинг сўзларини тингларди. (Ф. Ниёзий.) 3. Мен онамга қарадим, онам менга қаради. Кейин индамасдан чиқиб кетдик. (М. Қorieв.) 4. Ҳамро ака ҳам чурқ этмади. Фақат отлар зўр келганидан инқиллаб қўяди, баъзан тақаси тошга тегиб тақиллайди. (С. Анорбоев.)

248- машқ. Бирор бадий асардан бош ва иккинчи даражали бўлаклари мавжуд бўлган бешта гап топинг. Уларнинг қандай сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

249- машқ. Гапларни схема асосида синтактик таҳлил қилинг. Қайси бўлақлар ўзаро муносабатга киришганини кўрсатинг.

На м у н а: *Тепада бир парча оқ булут сузиб юрибди.*

1. Уқишнинг иккинчи йили ҳам тугади. Ёзги имтиҳонлар тугаши билан бизларни институтимизнинг тажриба участкасига юборишди. Пахтанинг вилтга чидамли хилларини яратиш устида тажриба олиб бораётган олимларга ёрдам бердик. Биз ғўзаларни чопиқ тракторлари билан парваришладик, ўғитладик, сувчилик қилдик. Иш жуда кўп эди, августнинг йигирманчиларига қадар ўша ерда қолиб кетдик. 2. Олтин йиллар аста-секин ўтиб бораётир. Лайло билан муносабатларимиз ҳамон жумбоқдек эди. Юрак сирлари ҳамон пинҳонлигича қолиб келяпти. (М. Қorieв.) 3. Қармоқларга тез-тез балиқ илина бошлади. Оз ўтмай пақир ҳам балиқ билан тўлай деб қолди. Бир сазан пақирдан сапчиб чиқиб, шалоц этиб ерга тушди. Никитин уни ушлаш билан овора эди. Қичкина балиқ Никитинни анча овора қилди... Рустам балиқ овидан қувониб хиргойи қиларди. (Ш. Р.)

БОШ БУЛАҚЛАР

137- §. Эга ва унинг ифодаланиши. Гаптаги фикр қарашли бўлган, икки составли гапнинг мутлақ ҳоким бўлаги ҳисобланган бош бўлақ эга деб аталади. Масалан: **Администратор** (эга) *минг*

тавозе билан ун бешинчи томошабиннинг олдига борди. (С. Аҳм.)

Эга доимо бош келишиқ формасида келади. У қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: **Рустам** имтиҳонларга ўз вақтида тайёргарлик кўрди.

2. Олмош билан: **Сен** ўзингни мақтама... (Мақол.)

3. Сифат билан: **Яхши**—иш битирур, **Ёмон**—иш йитирур. (Мақол.)

4. Сон билан: **Қизиқ**, **бири**—қочоқ, **бири**—қаҳрамон. (С. Аҳм.) **Икки карра** **икки**—тўрт.

5. Сифатдош билан: **Эшитган** кўрганни, **енгар**. (Мақол.)

Уқиган уқдан ошар, **Уқимаган** турткидан шошар. (Мақол.)

6. Ҳаракат номи билан: **Ишламоқ** иштаҳа очар. (Мақол.)

Уқиш—улғайиш. (Мақол.)

7. Модал сўзлар билан: **Бор**—борича, **йўқ**—қолича. (Мақол.)

8. Тақлидий сўзлар билан: **Қўшни** ҳовлидан чақалоқнинг **инга-ингаси** эшитилиб турарди.

9. Эга бутун бирикма билан ҳам ифодалана олади. Масалан: **Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти**—Тошкент. **Дўстнинг минги ҳам кам, душмanning бири ҳам кўп**. (Мақол.)

250- машқ. Қўчиринг. Гапларнинг эгаларини аниқланг. Эга қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини. (Мақол.) 2. Улмас ноҳушлик билан қовун палласидаги нон қуюқларига қаради. (Е. Шукуров.) 3. Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар. (Мақол.)

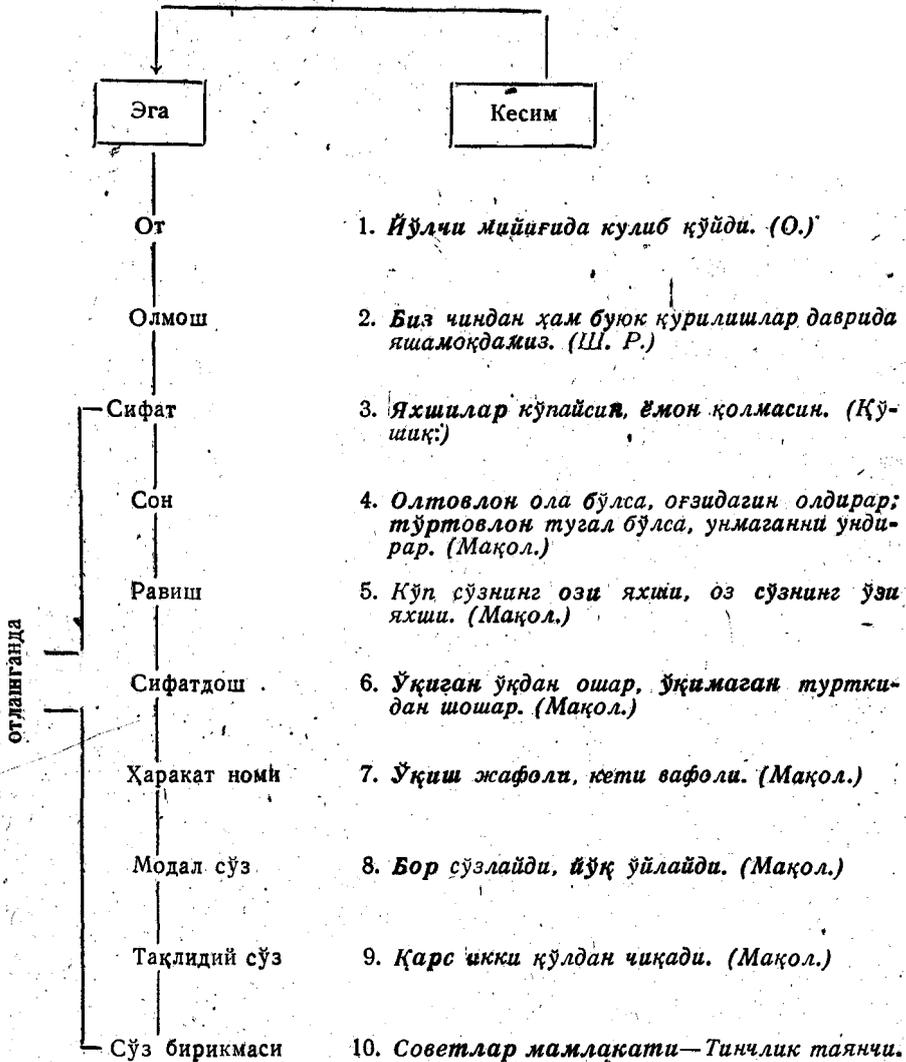
4. Масъура Машрабнинг кўзларига қадалиб қаради. (О. Е.) 5. Ялқов билан анқов — душман учун катта ов. (Мақол.) 6. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди.

(А. Қ.) 7. Камтарлик кишига зебу зийнатдир. (Мақол.) 8. Уқиш — бошқа, уқиш — бошқа. (Мақол.) 9. Қўшни хонадан чақалоқнинг инга-ингаси эшитилди. 10. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. (Мақол.)

251- машқ. Гапларнинг мақсадга кўра турини айтинг, эгаларини топинг. Оларнинг грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

1. Бу ёғи идорагача бир чақирим келмайди. (О. Е.) Едгорбек шам чироқни гилосга осиб, орқасига қайтди. (О. Е.) 2. Санобар — тўнғич қизимиз, орзу-ҳавас деган нарсалар бор. (М. Қориев.) 3. Менинг мулоҳазамча, севги шу қадар нозик, шу қадар ифбатли туйғуки, уни тил билан эмас, балки юрак билан, садоқат билан изҳор этиш мумкин. 4. Нигора жавоб бермади. Бу сўзларнинг тубида жуда катта рашк ўти борлигини сездим. 5. Редакцияга борсам, Баҳром ҳам Фарғонага командировкага кетибди. 6. Ўқиш йиллари ҳам ўтиб борапти. Орзуим — яна Мирзачўлга, жонажон қишлоғимга бориб ишлаш. (М. Қориев.) 7. Пўлат қувончдан сакраб-сакраб ўйнагиси келди. Ялт этиб кўзига Баҳор кўриниб кетди. (Ш. Р.)

Эга ва унинг ифодаланиши

252- машқ. Гапнинг тузилишига кўра турларини айтинг, бош бўлақларни кўрсатинг. Мустақил сўзларни тулиқ морфологик таҳлил қилинг.

1. Улмас кечқурун жуда ҳорғин уйга қайтиб келди. (Е. Шукуров.) 2. Билган билганини ишлар, билмаган бармоғин тишлар. (Мақол.) 4. Чопиш спортнинг бир туридир. 5. У Тошкентда турадиган узоқроқ қариндошларининг қизи эди. (О. Е.) 6. Тилни билиш дилни билишга йўл очар. (Мақол.) Кўп яшаган билмас, кўпни кўрган билар. (Мақол.) 7. Гапда қанқув ёмон, дардда санчув ёмон. (Мақол.) 8. Айтилган сўз — отилган ўқ. (Мақол.)

253- машқ. Эгаларни аниқланг. Бошқарувли муносабат асосида тартиб тоған сўз бирикмаларини тагига чизиб кўрсатинг.

1. Майна уйда ёлғиз ўтириб, уй томини чертаётган ёмғирнинг тақир-туқурини тингларди. (*Ш. Тошматов.*) 2. Шу кундан бошлаб уч киши иккита шотилик аравани ҳайдайдиган бўлишди. (*О. Ё.*) 3. Анвар билан Умида бир партада ўн йил ёнма-ён ўтириб ўқишди. (*С. Аҳм.*) 4. Унга қоқилиб яна бир-иккигаси гурс-гурс ағдарилди. (*О. Ё.*) 5. Икки ўн беш — бир ўттиз. (*Мақол.*) 6. Навоий Биноийнинг истеъдодини меҳр билан парвариш қилди, ҳар бир ишда дўстона кўмагини аямади. (*Л. Батъ.*) 7. Қодиров сўзларига на Ойқиз қулоқ соларди, на Погодин диққат билан тингларди. (*Ш. Р.*) 8. Илм олиш игна билан қудуқ қазишга тенг. (*Мақол.*) 9. Урганиш осон, ўргатиш қийин. (*Мақол.*)

254- машқ. Гапларнинг тузилишига кўра турларини аниқланг.

1. Сафарбар қилчнган йигитлар ҳуррият бўлиши билан ички Россиядан элларига қайта бошладилар. (*Н. С.*) 2. Мана, боғ ҳовли дарвозамиз ланг очик. (*Н. С.*) 3. Рисолат буви кўзларини катта очганча келинига қараб қолди. (*С. Зуннунова.*) 4. Миш-миш гаплар жуда кўп. (*О.*) 5. Кўкалдош мадрасасини дунёнинг жаннати деса бўлади. (*С. А.*) 6. Мактаб кўнғироғининг овози яна эшитилди. (*С. Зуннунова.*) 7. Уларнинг олтовлари ҳам бирга кетдилар. (*А. Муҳиддин.*) 8. Бектемирнинг кўзлари қамашиб, ёшланиб кетди. (*О.*) 9. Тўрт жангчи ҳар ёқда юмалаб, қимир этмай ётарди. (*О.*) 10. Уруш солиғига, урушнинг ўзига қарши исёнлар, қўзғолонлар, норозиликлар ўти чақнайди. (*М. Исм.*) 11. Ана шу оқшом Ҳасан полвон шу жўраларининг олдига борган эди. («*Ўзб. халқ дост.*») 12. Уртоқ Ленин, дўстлар, дунёга келди, Уриниб, илмга кўп хизмат қилди. («*Уртоқ Ленин» дostonидан.*) 13. Декада қатнашчиларини ўзбек халқи самимий кутиб олди. (*Газетадан.*) 14. Савсар телпак унинг бошида, Ўғил-қизи ой парча ён бошида. («*Ўзбек халқ дост.*»)

138- §. Кесим ва унинг ифодаланиши. Гапда эганинг умумий белгисини билдирадиган бўлак кесим дейилади. Масалан: Секретарь хотин баракнинг брезент эшигини кўтариб ичкарига кирди. (*С. Аҳм.*) Кесим гапнинг шаклланишидаги асосий белгиларни кўрсатувчи бўлак ҳисобланади. У феъл билан ифодаланганда, эганинг иш-ҳаракатини, ҳолатини тасдиқ ёки инкор қилиш йўли билан аниқлайди. Масалан: Каттакон ер ўчоқ олдиди бир қария чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб жимгина ўтирибди. (*С. Аҳм.*) Айтишларича, у қишлоққа қайтмабди.

Кесим феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланганда, эганинг белгисини, хусусиятини кўрсатади. Масалан: Бол яхши, болдан ҳам бола яхши. (*Мақол.*) Акам — инженер, опам — ўқитувчи.

Кесим қайси сўз туркуми билан ифодаланишига кўра икки хил бўлади: феъл кесим, от кесим.

1. Феъл кесимлар қуйидаги кўринишларга эга:

а) соф феъл кесимлар: Хўроз нима учун саҳарда қичқиради? (*А. Қ.*) Мен институтга кетдим;

б) равишдош билан ифодаланган кесим: *Мотор гуриллаб, машина олдинга интилди;*

в) сифатдош билан ифодаланган кесим: *Ит ҳурар—карвон ўтар (Мақол.);*

г) ҳаракат номи билан ифодаланган кесим: *Ўқиш—улғайиш. (Мақол.) Мақсадим—ўқимоқ.*

2. От кесим. Фейл формаларидан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланган кесим кенг маънода от кесим дейилади.

От кесимлар қуйидагича ифодаланади:

а) от билан: *Тешабой ашаддий душману, сиз хизматини қилаётган депо ۋажайини дўстми? (М. Исм.) Яхши рўзғор—жаннат, ёмон рўзғор—дўзах (Мақол.);*

б) сифат билан: *Усти ялтироқ, ичи қалтироқ (Мақол.);*

в) сон билан: *Бирники—мингга, мингники—туманга. (Мақол.) Бу биринчиси. Икки марта икки—тўрт;*

г) одмош билан: *Мақсадим—шу. Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур (Ҳушиқ.);*

д) равиш билан: *Сиздан умидим кўп;*

е) модал сўз билан: *Йўқолинг, сиз билан ади-бади айтишишга вақтим йўқ!*

Кесимлар одатда эга билан шахс-сонда мослашиб келади.

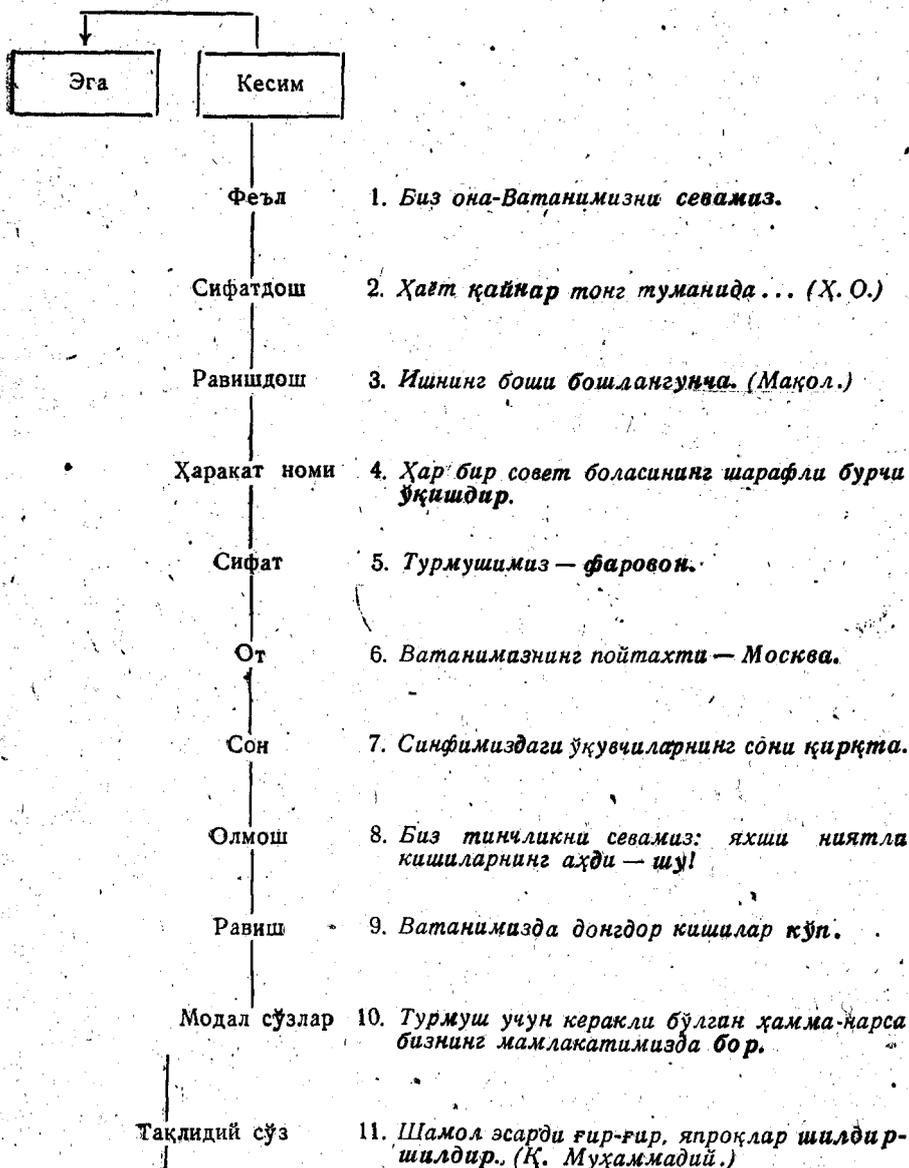
255- машқ. Қуйидаги гапларнинг кесимини топинг, улар феълнинг қайси формалари билан ифодаланганини тушунтиринг.

1. Мен ҳам сен билан хайрлашдим, ёш азамат дўстим! Сенга хайрли йўл бўлсин, Пўлат! Ғалаба билан қайтгин. (Ш. Р.) 2. Ич-карига киришимизга яна рухсат этишмади. Нарсаларимизни хат билан киритиб юбордик. Бир оздан кейин хатимизга жавоб олдик. (М. Қориев.) 3. Ёмон гап айтгани йўқ. 4. Чорвадорларга — сен билан менга эшиттиряпти. (С. Анорбоев.) 5. Қабулхонада уч-тўрт киши ўтирар, уларнинг иккитаси қолхоз раисига ўхшарди, бириси йўл эгасининг бошлиғи эди. (С. Назар.) 6. Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади. (Мақол.)

256- машқ. Гапнинг эга ва кесимини аниқланг. Уларнинг ўзаро қандай боғланганини тушунтиринг.

1. Чол қўлини Пўлатнинг пешанасига қўйди-ю, қўрқиб кетди. Иссиғи жуда баланд эди — сен ётавер, қимирлама, мен ҳозир врач қақираман. (Ш. Р.) 2. Агрономимиз шаҳардан келган ёшгина йигит эди. (Ҳ. Ғ.) 3. Пўлат сал енгил тортиб кўзларини очди. Отанинг юзларида қон юришди. (Ш. Р.) 4. Биз отларимизни қистаб Жўрабой акага етиб олдик. (С. Анорбоев.) 5. Биз Баҳром билан Мастуранинг концертларида бўлдик. Кўнлар кетидан кўнлар келди, ойлар кетидан ойлар ўтди. (М. Қориев.) 6. Улар ватанпарварлик бурчларини бажариш учун кўтаринки руҳ ва жўшқин илҳом билан кетарканлар, юраклари Кремль юлдузлари нури билан равшан эди. (С. Назар.) 7. Ҳамжиҳатлик — давлат. (Мақол.) 8. Ҳаммадан ҳам дарвозалар олдида йиғилган аротат от-улов ҳайртага солади кишини. (О. Ё.)

Кесим ва унинг ифодаланиши

257- машқ. Гапларнинг кесимларини топинг, от, сифат билан ифодаланган кесимларнинг алоҳида маъносини тушутиринг.

1. У донгдор раис. (Ҳ. Ғ.) 2. Она юртинг — олтин бешик. (Мақол.) Қифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ (А. Қ.) 3. Бизга жуда яқин Ватан ишқида; Озодлик ишқида жангга кирганлар. (Уйғун.) 4. Тўхтовсиз ҳаракат, доим ўзгариш — Баъзан мураккаб, баъзида содда. (Уйғун.) 5. Сенинг севгинг қимматроқдир жавоҳирлардан, Қадрлироқ эрур шоҳлар тожу тахтидан. Гўзалроқдир зарбоб либос, олтину зардан, Ёқимлироқ овчиларнинг омад бахтидан. (Уйғун.) 6. Муштарак қисматда иккимиз ташна. (М. Ю. Лермонтов.) 7. Бу от савдоси эмас, умр савдоси. (А. Қод.) 8. Бири ошқора-ю, бири пинҳона, Бири қалбига моқ, бири бегона. (Ш. Шомухамедов.) 9. Бизга азиз, ғоят мўътабар шифокорнинг илиқ сийнаси. (Э. Воҳидов.)

258- машқ. Гапларнинг кесимларини топинг, турини айтинг.

1. Бу одам — ўқувчи билан танишган Мирзакарим қутидор. (А. Қод.) 2. Нафис, нозик, маъсума бир қиз. (О.) 3. Биз даданг учун қасос оламиз. Даданг ғалабамиз учун қон тўкди. Энди ғалабамиз яқин, ўғлим! (Ш. Р.) 4. Бу заҳарли найзадай, балки ундан ҳам ўткир-наrsa. (О.) 5. Мен бунга, ростини айтсам, ажабландим. Улимдан хабарим бор, лекин бундай овозлардан хабарим йўқ экан. Гумонларингиз беҳуда. Аммо бизда ҳам йўқ эмас бундай гумонлар. (М. Қориев.) 6. Семён Павлович тиши оғриган одамдай юзини бужмайтирди. — Саксон тўрт отимиз бор. Суғоришга қудуқ кам... Суви кам. Қудуқларнинг девори темир-бетон қувурлар билан мустаҳкамланган. (С. Анорбоев.)

139- §. Кесимлар тузилишига кўра, асосан, уч хил бўлади: содда кесимлар, составли кесимлар, бирикмали кесимлар.

1. Содда кесимлар бир сўз билан ифодаланади: *Қани, чал. Бойваччалар, эшитинг, дуторни қийворади бу йигит.* (О.) — содда феъл кесимлар. *Илм, фан ва фикр олами ниҳоят кенг ва чуқур.* (О.) *'Кеча—ойдин*—содда от кесимлар.

2. Составли кесимлар феъл+феъл, от+феъл типида тузилади: *Йигит супанинг бир четига қисилиб ўтирғач, тингирлатиб дуторни созлай бошлади.* (О.) *Илгарилари бу ерлар чакалакзор эди.* Биринчи гапнинг составли кесими феъл+феъл типида, иккинчи гапнинг кесими эса от+феъл типида тузилган.

3. Бирикмали кесимлар кўпроқ бир неча мустақил сўзлардан ташкил топган бирикмалар билан ифодаланади: *Бу бино—„Олимлар,уйи“.* *Душанба—Тожикистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти.* *Ватанимиз бахтиёр авлодлар диёрдир.*

259- машқ. Гапларнинг кесимларини топиб, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини ва кесимнинг қайси турига киришини айтинг.

1. Ота. — хазина, ака-ука — таянч, дўст эса ҳар икковидир. (Мақол.) 2. Ундан афзал минг бор ерга ёққан қор. (Уйғун.) 3. Лайлонинг кейинги жавоби ширин, яхши жумлалар билан бошланди.

(М. Қориев.) 4. Палатадаги ҳамма касалларнинг эътибори бизда. (З. Дўстматов.) 5. Бундай ожизона уйимнинг нима шарофати бор. (З. Дўстматов.) 6. Пўлат ким кирганини ҳам пайқамади. Кўзини очолмай алланималар деб алаҳсиради. (Ш. Р.) 7. Хафа бўлманг, Илҳомжон, ҳамма айб менда. (З. Дўстматов.) 8. Маликаждарга зимдан кўз ташлайман. Оғир гавдаси эгарга сирачлаб қўйилгандай жимир этмай кетяпти. (С. Анорбоев.) 9. Уқши яхши, уққан ундан ҳам яхши. (Мақол.) 10. Фозил Иванович тракторни тўхтатди. Мавлон ака Бердиқуловга киши юборди. (С. Назар.) 11. Биз ишчимиз, меҳнатчимиз, Биз ҳам инсон ўғлимиз. (Х. Х.)

260- машқ. Уқинг. Содда ва составли кесимларни топинг, составли кесимларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Пахтачи бойлар процентчилар билан ғоят нозик муомалада бўлмоғи лозим. (О.) 2. Жувон мовий кўзларини суҳбатдошидан узолмай тикилиб қараб турарди. 3. Октябрғача уйсиз, ерсиз яшаганларнинг сон-саноғи йўқ эди. (Газетадан.) 4. Ешлар меҳрибонликни ва эҳтиёткорликни талаб қилади. Сени ҳам, қизим, ростгўйлик, ҳалоллик, сергаклик руҳида тарбиялаш учун қанча-қанча меҳнатимиз сингган. Сенга ишонаман, Баҳор. (Ш. Р.) 5. Вақт ўтмасдан муҳаббатини Бўстонга очиқ айтиб, ундан узил-кесил жавоб олмоқчи бўлди. (С. Назар.) 6. Энг кераклиги — апрель ёмғири. Апрель эса қуруқ келди. Ердан бош кўтарган ўт сарғайиб, қовжираб кетди. Ҳозирдан қишнинг ғамини ейиш керак. (С. Анорбоев.) 7. Менга бу кунларнинг ҳар бир дақиқаси олтин тарозида ўлчашга арзигулик. Юракни туғёнларга солган бу кунларимни ҳеч нимага алишмас эдим мен. (М. Қориев.) 8. Норзода шу гапларни гапираётганда, Сафар ажойиб хаёлларга чўмиб, унинг ёнида қадам ташлар эди. (Ф. Ниёзий.)

261- машқ. Содда, составли ва бирикмали кесимлар иштирокида бир неча гап тузинг. Уларнинг фарқини, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

140- §. Кесим гапда, одатда, эга билан алоқага киришади, у билан шахс ва сонда мослашади. Масалан: **Биз қаҳрамонларни унутмаймиз.**

1. Эга I шахс бирликда бўлса, кесим ҳам I шахс бирликда бўлади: *Мен ўқидим. Мен келдим.* Эга I шахс кўпликда бўлса, кесим ҳам I шахс кўпликда шаклланади: *Биз ўқидик. Биз келдик.*

2. Эга II шахс бирликда бўлса, кесим ҳам II шахс бирликда бўлади: *Сен ўқидинг. Сен келдинг.* Эга II шахс кўпликда бўлса, кесим ҳам II шахс кўпликда бўлади: *Сиз ўқидингиз. Сиз келдингиз.*

3. Эга III шахс бирликда бўлса, кесим ҳам III шахс бирликда бўлади: *У ўқиди. У келди.*

Эга III шахс кўпликда бўлса, кесим III шахс бирликда ҳам, кўпликда ҳам шакллана беради. Бундай пайтда кесимнинг эга билан сонда мослашиши шарт эмас. Масалан: *Улар ўқиди (ўқидилар).* - *Улар келди (келдилар)* каби.

Кесим феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланганда (эга кўпликда бўлганда), кесим эга билан сонда мослашмайди:

Мақсадимиз — шу. Қирлар, адирлар кўм-кўк. Мажлисга тўп-ланганлар юзтача.

262- машқ. Гапларни кўчиринг. Эга ва кесимнинг мослигини кўрсатувчи аффиксларни изоҳлаб беринг.

1. Нигора билан биз бирга ўсдик, ёшлик йилларимиз шу азим чўлда ўтди. Сирдарё бўйларида чўмилишиб, чақчақлашиб юрган кезларимиз, қарқуноқ уясида болаларини олмоқчи бўлганимда сувга тушиб кетганим, хуллас, бебошлик йилларимизнинг ажойиб-олтин дақиқаларини ҳали-ҳали ёдимиздан чиқармаганмиз. Биз ҳақиқатан ҳам бир-биримизга суянишиб, ака-сингилдек қадрдон бўлиб кетганимиз. (М. Қориев.) 2. Дадам билан иккимиз жуда ўнғай-сиз ҳолга тушиб қолдик. 3. Биз учун бу ерда алоҳида шароит яратилган, алоҳида ертўлада турамыз. 4. Сен бундан ҳам катта мукофотга арзийсан... Сен ҳаммадан кучлисан, ҳаммадан сезгир ва ҳаммадан адолатлисан, менинг Пўлатим. (Ш. Р.) 5. Улар Бўстоннинг уйига кириб стол атрофида ўтирдилар... Мажлисни ўзимиз ўтказамиз. Сиз, ўртоқ Сатторов, ҳозир раисни кўриб, етмаган этакларни топасиз. (С. Назар.)

263- машқ. Берилган гаплар асосида эга ва кесимнинг мослиги, баъзан мослашмаганлигининг сабабини, қачон мослашиши шарт эмаслигини машқдаги мисолларни таҳлил қилиб тушунтиринг. Кесимларнинг тўзилишига кўра турларини аниқланг.

1. ...Сўраманг, отаси, томошада ўз колхозимизнинг аҳволини ўзимизга кўрсатди-қўйди. (С. А.) 2. Икромжон тахмон четига тираб-қўйилган ёғоч оёғини кийиб кўчага чиқиб кетди. (С. Аҳм.) 3. Олти ёшли Раҳбарой билан тўрт ёшли Озодахон извошда чапак чалиб қийқиришади. (И. Сулаймон.) 4. Қим биров дилини ситамла тилди, У ўз вужудини ярадор қилди. (Ф. Агтор.) 5. Паровозлар нимагадир ишорат қилгандек жонининг борица навбатма-навбат, уч мартадан олти марта қичқириб юборди. (Ф. Ф.) 6. Чумолилар тизмаси ўлиб-тирилиб уясига дон ташийди. (И. Сулаймон.) 7. Севинчдан кўзлари порлаб турарди. Мард йигитлар кечар майдонда жондан, Эр йигитлар юз қайтармас майдондан. («Даста гул» дostonидан.) 8. Бойларнинг заводларига, ҳашаматли хонадонларига, ҳукумат омборларига, аскар казармаларига дам-бадам ўт кетади. (М. Исм.) 9. Айвонда босма гулли бўз кўрпа ёпилган пастаккина танчада қизлар ўтирарди. (О.) 10. Намозгар яқин эди. Эшонхон меҳмонхонанинг эшигини секин очди. (О.) 11. Улар сой бўйидаги мажнунтоллар орасидан ўтиб, сойга тушдилар. (О. Ёқубов.) 12. Сиз уни қай-аҳволда уйига келтириб ташлашганини эшитганмисиз? (М. Исм.) 13. Афсуски, мен ҳам сизни йигирма йилдан бери биламан деб юрардим. (П. Қ.)

141- §. Эга билан кесим орасига қуйидаги ҳолларда тире қўйилади:

1. Эга от, сифат, сон, сифатдош билан; кесим ҳам от, сифат, сон, олмош, модал сўз билан ифодаланганда: *Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах.* (Мақол.) *Яхши—хунук либос билан ҳам яхши.* (Мақол.) *Бор—бор ишда бор, ишламаган—нонга зор.* (Мақол.)

2. Гапнинг эгаси ҳам, кесими ҳам ҳаракат номи билан ифодаланганда: *Уқиш — улғайиш. (Мақол.)*

3. Эга ёки кесим кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда: *Бу — сиз учун катта синов. Мақсадим — шу каби.*

264-машқ. Гапларни кучиринг, бош бўлақларни топиб тагига чизинг, тиренинг қўйилиш сабабларини баён қилинг.

1. Элга эл қўшилса — давлат, элдан эл кетса — меҳнат. 2. Туяга юк азоб беради, одамга — виждон. 3. Кишиларга муҳаббат — энг яхши одат. 4. Ер — хазина, сув — олтин. 5. Уқиш — бошқа, уқиш — бошқа. (Мақоллар.) 6. Лениё — бу абадий байроқ, Ленин — янги тарихнинг боши. (О.) 7. Тошкент — Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти. 8. Меҳмонларнинг аксарияти ўрта ёшли — ўттиз-қирқ орасидаги одамлар эди. (О.) 9. Эргашев — мажлис раиси — лабини бурди ва бошини чайқади. (А. Қ.)

24-топширик.

1. Гапларнинг тузилишига кўра турини айтинг.

2. Бош ва иккинчи даражали бўлақлар қайсилар?

3. Бош бўлақлар вазифасида қўлланадиган сўз туркумларини айтиб беринг.

4. Кесимларнинг тузилишига кўра тури ҳақида гапиринг.

5. Қайси пайтларда эга кесим орасига тире қўйилади?

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БУЛАҚЛАР

142-§. Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши. Тўлдирувчи гапда бошқа гап бўлақларидан бирига (асосан, кесимга) тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги аффикслари ёки кўмакчиларнинг бири ёрдамида бошқарув йўли билан боғланадиган иккинчи даражали бўлақдир. Масалан: *У Икромжонни... Фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. (С. Аҳм.) Абдуллаев бўлганда, қулоғимизга қуйиб қўя қоларди, эсиз йиғит. (О.) Мен хатни қалам билан ёздим.* Бу гапларда тўлдирувчилар тушум, жўналиш келишиги ва кўмакчи ёрдамида кесимга бошқарув йўли билан тобеланиб келмоқда.

Тўлдирувчилар от, олмош ёки от вазифасида қўлланадиган сифат, сон, сифатдош, ҳаракат номи, модал сўз, тақлидий сўз ва бошқалар билан ифодаланиши мумкин.

1. От билан: *Жавонни оч, асл дори деб мақтаб берган эди, ҳинд табиб, қани, кўрайлик-чи. (О.) Укам учун олдим.*

2. Сифат билан: *Яхсини мақтасанг ярашур, ёмонни мақтаган адашур. (Мақол.)*

3. Сон билан: *Бешни бешга қўшсак ўн бўлади. Бирни биров беради, кўпни меҳнат. (Мақол.)*

4. Сифатдош билан: *Кўрганни зиннатан енгар. (Мақол.) Кенгашиганга кенг майдон, талашганга тор майдон. (Мақол.)*

5. Ҳаракат номи билан: *Уқишни чидаганга чиқарган. Унинг жулиб бёқишларини бир зум ҳам унутмайман.*

6. Модал сўз билан: *Йўқни йўқ дейди, борни бор дейди.*

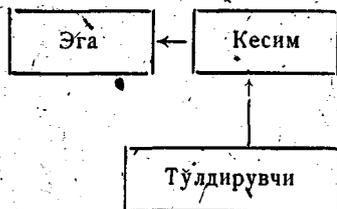
7. Тақлидий сўз билан: *Тақир-туқурингни йиғиштир. Қий-чувни бас қил.*

Тўлдирувчилар бирикмали ҳолда ҳам ифодаланади. *Сенинг кўз ёшларингни кўрмасам дейман.*

Одатда, тушум келишигидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар воситасиз; жўналиш, ўриң-пайт, чиқиш келишиги аффикслари, кўмакчилар билан шаклланган тўлдирувчилар эса **воситали тўлдирувчилар** дейлади.

Воситасиз тўлдирувчи белгили (тушум келишиги аффиксими) ва белгисиз (тушум келишиги аффиксисиз) қўлланади: *Эгилган бошни қилич кесмас. (Мақол.)*—белгили. *У анча маҳалгача дарс тайёрлади.*—белгисиз.

Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши

отлашганда

От	1. <i>Биз меҳнатни улуғлаймиз.</i>
Олмош	2. <i>Октябрь бизга озодлик берди.</i>
Сифат	3. <i>Яхшидан от қолади, ёмондан дод қолади. (Мақол.)</i>
Сон	4. <i>Юзни миңга кўпайтирсак, юз минг бўлади.</i>
Сифатдош	5. <i>Билмагандан билган яхши, Тўғри ишни қилган яхши. (Мақол.)</i>
Ҳаракат номи	6. <i>Биз ўқишни, яшашни Лениндан ўрганамиз.</i>
Модал сўз	7. <i>Йўқни керак топтирар. (Мақол.)</i>
Тақлидий сўз	8. <i>Ишлайдилар оқшомгача, Безор эдик гув-гувларидан. (О.)</i>

265- машқ. Гапларни ўқиб, тўлдирувчиларни топинг. Уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб ёзинг.

1. Гап билан шошма, иш билан шош. 2. Севги пулга сотилмас, кўнгил пулга топилмас. (Мақоллар.) 3. Рустам Пўлатни бағрига босиб, меҳрибонлик билан кучоқлади. Холмат Тўрахоновнинг авзойидан икки қўлини бурнига тиқиб, қоқ-қуруқ келганини пайқаса ҳамки, ундан қандайдир кўнгилни кўтарадиган сўз кутарди. (Ш. Р.) 4. Қозонга яқинлашсанг, қораси юқар, ёмонга яқинлашсанг, балоси юқар. (Мақол.) 5. Мен унинг гўзал сиймосида қалбим кўзгусини, висол орзусини, умидим гулшанини кўрардим. (М. Қorieв.)

266- машқ. Тўлдирувчиларни топиб, тагига чизинг. Қайси сўз туркуми билан ифодаланганини аниқланг.

1. Жой берганга жой бер, жон берганга — жон! (Мақол.) 2. Кампир чархнинг ғув-ғувидан қизларнинг гапини эшитмас эди. (О.) 3. Мен сизни бир умр беғубор кўришни истардим. Сизни йўқотиб қўйишдан қўрқардим. (М. Қorieв.) 4. Қадим замонда кимёгарларнинг тупроқдан олтин ясашлари ҳақида кўп афсоналар тўқилган. Аммо биз бу хирмонларни чинакам оқ олтинга айлантирганмиз. (С. Назар.) 5. Иккига иккини қўшса, тўрт бўлади. Бирники — мингга, мингники — туманга. (Мақол.) 6. Қизлар йигитларга, йигитлар қизларга ҳавас билан кўз қирларини ташлаб, сирли имолар қилишар, бир-бирларини ўйинга тортишар эди. (Ш. Р.)

267- машқ. Тўлдирувчиларни топиб, воситасиз тўлдирувчиларнинг тагига чизинг ва теласига турини ёзинг. Воситали тўлдирувчиларнинг қайси келишкдаги сўз билан ифодаланганини, маъносини тушунтиринг.

1. Мардни майдонда сина. 2. Айрилгани айиқ ер, бўлингани бўри ер. (Мақоллар.) 3. Бинобарин, юрак азобини адолат табибига кўрсатмоқ лозим. Онгни эскирган, ғаразли мақсадлардан тозалаш зарур. 4. Пақирдан қуйгандай жала ёғди. Момақалди роқ шундай қаттиқ гулдирадиди, гўё кўрғошиндан ясалган қатта-қатта шарлар тошларга урилиб, тоғлардан паства юмалаётгандай эшитилди. (Ш. Р.) Ақлдан ортиқ бойлик йўқ. (Мақол.) 5. Дарё устига ўзига нурдан пояндоз ёзиб олган ойга термиламан. Юлдузлар олаמידан кимдир ўзини дарё тўлқинларига ташлайди. (М. Қorieв.) 6. Буюк Фарғона каналини қазиб, мингларча гектар ерни обод қилдик. Фарҳод ГЭС қуриб, оламини равшан этдик, наҳотки, шу ариқчага кучимиз етмаса. (С. Назар.)

268- машқ. Тўлдирувчиларни топинг. Уларнинг қайси сўз томонидан бошқарилганини айтинг. Кўмакчили тўлдирувчиларнинг маъносини изоҳлаб.

1. Пўлат ўз устозига диққат-эътибор билан қаради. Рустамдек бригадир билан ишлаш жуда завқли эди. (Ш. Р.) 2. У санъат учун туғилган қиз эди. Бунга мен ҳаёт тақозосида ишонч ҳосил қилдим. (М. Қorieв.) 3. Сени иш енгмасин, сен ишни енг. (Мақол.) 4. Халқим учун, ватан учун жанг қилдим. 5. Раҳматуллаев қизариб кетди. Гўё унинг диққати чой ичиш билан банддек, пиёлани қўлидан қўймай, индамай ўтирарди. (С. Анорбоев.)

269- машқ. Тўлдирувчиларни топиб, уларнинг турини ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Бўстон Ботирга бир қаради-ю, чўнтагидан икки варақ қоғозни олиб Тошпўлатга узатди. (С. Назар.) 2. Дўстим шеърга, рост, бир оз нўноқ, Жадваллар ҳам менга мураккаб. (Э. Воҳидов.) 3. Висол онларининг бир йилига тенг. (Э. Воҳидов.) 4. Бир китобни ўқиш ҳам энди менга муаммо. (Э. Воҳидов.) 5. Мен ўтган йўл Меридиан чизигидан зиёда. (Э. Воҳидов.) 6. Тинчлик ва меҳнатдан гуллайди олам, дунёда мўтабар нарса йўқ ундан. (Уйғун.) 7. Доим табиатга, ҳаётга ошиқ, шоир табиатли ҳақиқий инсон. (Уйғун.) 8. Ошхонага бораман, қапирни оймдан олиб ошнинг сабзисини яхшилаб ўз қўлим билан қовураман. (М. Қориев.)

270- машқ. Нуқталар ўрнига келишиқ қўшимчалари ёки кўмакчилардан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Уларнинг қайси сўз томонидан бошқарилаётганини изоҳланг.

1. Дўстларим, мен... асло ғам чекмангиз. У амиркон кавуши... ечди-ю, пошнаси ... ёнғоқ... чақиб, биттаси... ўзи еса, иккитаси... менинг оғзим... солди. (А. Қ.) 2. Чиннигул ер ости... секин йигит... қаради. (С. Зуннунова.) 3. Мусулмон меҳнаткашлар ҳам Ленин йўли...— озошлиқ йўли... танладилар. (Ҳ. Ғ.) 4. Бунинг... табиат... тасанно айтиш керак. (Ҳ. О.) 5. Шу феъллари яхши: ҳеч ким... биронинг олдида беҳурмат қилмайдилар. (А. Қ.) 6. Отанг боёқши мардиқорлик... кетган йигитлар... кўп гапирарди. (О.) 7. Бу ер... туташган кўчаларнинг ҳаммаси... одам дарёдай оқади. (О.) 8. Чархимнинг қулоғи... ип ўтади, Мен сен... лапар айтсам, йил ўтади. (Қўшиқдан.) 9. Машинам... план... ортиқ икки юз тонна юк ташидим. (А. Эшонов.) 10. Холбуви овқат тайёрлаш ... ўрни... турди. У хурсандлиғи... жилмаярди. Улмас оғриқнинг зўрлиғи... ўзи... базўр тутиб турарди. (Е. Шукуров.)

143- §. Аниқловчи ва унинг ифодаланиши. Предмет ёки ҳодисанинг белгисини ифодаловчи иккинчи даражали бўлак аниқловчи дейилади. Аниқловчи шахс, предмет, нарсанинг белгисини, хусусиятини, шаклини, мазасини, ҳажмини, психик хусусиятини, ранг-тусини, бирор шахс ёки предметга қарашлилигини ифодалайди. Масалан: **Яхши қиз** — ёқадаги қундуз, **яхши ўғил** — кўкдаги юлдуз. (Мақол.) **Ўқитувчи ва ўқувчилар доим соғлом ва ўтқир ғоявий хулосалар чиқариши керак. Лениннинг улғ сиймоси доимо кўз ўнгимизда туради.** Мисоллардаги **яхши, соғлом, ғоявий, ўтқир, улғ, Лениннинг** сўзлари аниқловчи: **қиз, ўғил, хулосалар, сиймоси** сўзлари эса аниқловчилар боғланган сўз (аниқланмиш)дир. Аниқловчилар ўзи боғланган сўзга тобе бўлади.

Аниқловчилар икки хил бўлади: 1) сифатловчи аниқловчи; 2) қаратқичли аниқловчи. **Яхши ўғил отдан миндирар, ёмон ўғил отдан индирар.** (Мақол.) **Студентларнинг қийёфаси, уларнинг ютуғи.** **Яхши, ёмон** — сифатловчи аниқловчи; **студентларнинг, уларнинг** — қаратқичли аниқловчи.

1. Сифатловчи аниқловчилар қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади: 1. Сифат билан: **ёқимли куйлар, шўх рақс-**

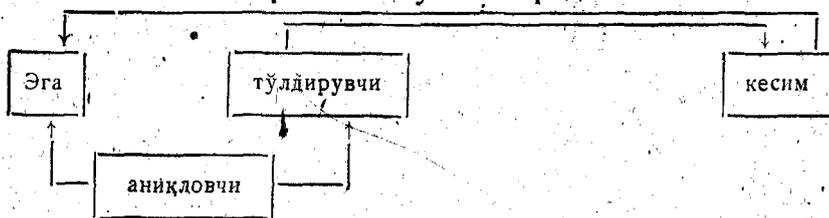
лар, **қувноқ** яллалар. **Кип-кичкина** муллалар саҳар туриб аллалар. (Топишмоқ.) **Кичкина** қозон, оши тотли. (Топишмоқ.) Баъзан **кичкина** бир ҳодиса катта воқеаларни билишига сабаб бўлади. (П. Т.) 2. От билан: **Пўлат** сандиқ очилди, ичидан зар сочилди. (Топишмоқ.) Бу йил **тоғ-тоғ** пахта хирмони яратилди. 3. Сон билан: **Биринчи** курс студентлари мушоира кечаси ўтказдилар. 4. Олмош билан: **Уша** бола, **бу** китоб, **ана шу** киши. Бу кишининг феъли-атвори менга жуда ёқиб тушди. (Ғ. Ғ.) 5. Сифатдош билан: **ўқиган** бола. **Кўра** кўзга, **эшитар** қулоққа уят. (Мақол.) 6. Модал сўз билан: **зарур** китоблар, **бор** гаплар. **Керак** гапни айтинг. 7. Тақлидий сўзлар билан: **дув-дув гап**, **ғир-ғир** шамол, **шиқ-шиқ** тугма.

1) Қаратқичли аниқловчилар қўйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади: 1. От билан: **Дала йулининг** икки томонидаги **боғлар туташ** гуллар билан қопланган. (О.) **Ботирнинг** мушти ҳам яроғ. (Мақол.); **китобнинг** варағи, **Ўктамнинг** укаси каби. 2. Сифат билан: **Ёмоннинг** яхшиси бўлгунча, **яхшининг** ёмони бўл. (Мақол.) **Яхшининг** яхшилиги тегар ҳар ерда, **ёмоннинг** ёмонлиги тегар тор ерда. (Мақол.) **Қозоннинг** қораси юқар, **ёмоннинг** балоси юқар. (Мақол.) 3. Сон билан: **Уннинг** ярми—беш. **Бирининг** кўзи қора, **иккинчисининг** буйи узун. 4. Олмош билан: **ҳаммасининг** вазифаси, **барчанинг** ютуғи; **Бизнинг** полжда турли миллатдаги **йигитлар бор**. (Ғ. Ғ.) 5. Сифатдош билан: **Ўқиганнинг** тили узун. (Мақол.) **Сўраганнинг** бир юзи қора, **бермаганнинг** икки юзи қора. (Мақол.)

Қаратқич аниқловчи белгили ва белгисиз бўлади, Масалан: **Ҳаёт дарслигини ўқидим. Мактаб биноси** (белгисиз); **кўзимнинг нури, белимнинг қуввати** (белгили).

Сифатловчи аниқловчи ўзи боғланган сўз—сифатланмиш билан битишув алоқасига, қаратқичли аниқловчи эса қаралмиш билан битишув алоқасига киришади. Масалан: **яхши бола**—битишув, **кўзимнинг нури**—мослашув.

Аниқловчи ва унинг ифодаланиши

1. **Кўм-кўн** ғўзалар ҳосилга кириб, нишонаси гулга, гули кўсакка айланмоқда. (Р. Ф.)

Сон	2. <i>Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади. (Мақол.)</i>
Сифатдош	3. <i>Завқ уйғотар боққан кишида, Шунча кўркам бўлмиш пахтазор. (Уйғун.)</i>
От	4. <i>Кумуш қишдан, Зумрад баҳордан, Қолишмайди кузнинг зийнати. (Уйғун.)</i>
Олмош	5. <i>Барча халқ тинчликни истайди.</i>
Модал сўз	6. <i>Зарур китоблар келтирилди.</i>
Харакат номи	7. <i>Ёшликда ўқишиниң изидан қолма! (Қурбон ота.)</i>
Тақлидий сўз	8. <i>Гарчанд машхур, номдор, там-там чеварлар, Рекордлар қўйди чегара билмай. (Зулфия.)</i>

271- машқ. Гапларни кўчиринг. Аниқловчиларни топинг. Уларнинг қайси сўзга боғланиб келаётганини аниқланг, муносабатини тушунтиринг.

1. Мактубингизни ўқиб чиқдим. Ширин-шакар сўзлар ёзибсиз, дил орзуларингизни баён этибсиз унда. Шеър ёзишга ҳам уста экансиз, чамамда. (М. Қориев.) 2. Маст, мағрур душман галалари, уларнинг нафармон ранг танк ва тўплари тор-мор бўлишларига қарамай, мамлакатимиз юрагига бостириб кириш йўлини қидирав эдилар. (Ф. Ниёзий.) 3. Дув-дув гап, кулги, ҳазил — ҳаммаси фақат Николай устида эди. (О.) 4. Зумрад эски бир куйни бошлаб юборди. (О.) 5. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. (А. Қ.) 6. Бойнинг ичкари-ташқари данғиллама иморатларини кўрсангизлар, шоҳларнинг кошонаси дейсизлар. (О.) 7. Кун пешиндан оққан, ҳаво мулойим, тоғ чўққиларидаги қор қуёш нурида ялтирайди. Осмон кўм-кўк, фақат тоғ силсиласининг бир қисми устида оқ пахтадек булут чўзилиб ётибди. (С. Назар.) 8. Юзида билинар-билимас чечак ўрни қолган, кенг пешанали, сояларини ўнг томонга силлиқ тараган журналист шоирга бир қараб қўйди. Унинг зийрак, қўнғир кўзларида ҳарфинлик бор эди. (С. Анорбоев.) 9. Лолазор чўлларда, кўм-кўк қирларда ўтлаб юрган гала-гала қўй-қўзиларнинг маърашлари, чўпонларнинг овозлари Бахмал қишлоғида яққол эшитилиб турарди. (Ш. Р.)

272- машқ. Аниқловчиларни топиб, уларни сифатловчи, қаратқичли аниқловчиларга ажратинг. Қайси сўзга боғланганини, эргаш алоқанинг қайси тури асосида муносабатга киришаётганини изоҳланг.

1. Дутор торларининг жаранги Зумраднинг товушига қўшилиб кетди. (О.) 2. Мана шу ўйин-кулгилар, қўшиқлар ва куйлар ёшлар ва кексаларнинг дилига ором ва қувонч бағишлаган лола сайли яқиндагина бўлган эди. (Ш. Р.) 3. Осмондаги умид юлдузига боқиб, ҳаёт чашмасини қидираман. (М. Қориев.) 4. Ёш йигитнинг юрагидай қайнаб, жўш уриб турган зилол сувли булоқни кўз ёши булоқ деб атаганлари қизиқ. (С. Анорбоев.) 5. Яхши ўғил отадан улуғ. (Мақол.) 6. Қоронғи дала жимжит. Фақат ҳашаротларнинг чириллаши, сувнинг шилдир-шилдир оқиши эшитилади... (С. Назар.)

273- машқ. Сифатловчи аниқловчиларни топиб, уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини тушутиринг.

1. Шаҳардаги шов-шув гаплар унга тинчлик бермасди. (О.) 2. Эллик бешинчи йилда учрашганимизда, у ҳали ёш йигит эди. Энди пешанаси, юзини ажин босибди. (С. Анорбоев.) 3. Заводнинг машина бўлиmidан гурс-гурс зарб узлуксиз эшитилиб туради. (О.) 4. Сувлар тиниб, барглар сарғая бошлади. Салқин ел тешаси зарбидан учиб кетган сариқ, қизғиш япроқлар ҳавода қанот қоқа-қоқа ер бағирлаб чўзилишади. (С. Назар.) 5. Ҳозир биз ўз боғимизда турибмиз. Эски уйимиз ёнида уч хонали янги уй қуриб олдик. Лайло келганда ҳаммамиз ўтириб ош еган ток сўри тагидаги тахта каравот ҳамон ўз ўрнида турибди. (М. Қориев.) 6. ...Энг муҳими бу эмае, адбатта. Муҳими шундаки, сен кўп нарсани кўриб, кенг мулоҳаза юритасан, халққа кўпроқ фойда келтирасан. Гап ана шунда, азиз дўстларим. (Ш. Р.)

274- машқ. Қаратқичли аниқловчиларни топинг. Уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг. Белгилли ва белгисиз турларини ажратиб, маъносини изоҳланг.

1. Жаранг-журунг қадаҳ овозлари дутор, гижжакларнинг майин оҳангларига қўшилиб, тантанали хорга айланадилар. (Б. Кербобоев.) 2. Уннинг ярми — беш. 3. Қосимов уларга ўзининг эски машинасини берди. Катта йўлга чиққач, Пўлат совхоз посёлкасига миннатдорчилик билан тикилди, чунки совхоз унинг меҳнат йўлида муҳим босқич эди. Пўлат қишлоғида бир кун меҳмон бўлди-ю, сўнгра Ғалаба ГЭС қурилишига жўнаб кетди. (Ш. Р.) 4. Мовий дарё соҳилларидан, беҳисоб гуллардан, сокин тўн, беқиёс юлдузлар дунёсидан салом сизга! Бетинч, ҳамиша юракдек безовта дарё тўлқинларидан, севги соҳилларидан салом! (М. Қориев.)

275- машқ. Гапларни кўчиринг. Гапнинг бош бўлақларини, тўлдирувчи ва аниқловчиларни топиб, уларнинг асосий хусусиятларини айтинг.

1. Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган бир дурри бебаҳодир. (А. Қод.) 2. Анварнинг овози пасайди. Бироқ унинг ҳар бир сўзи қурувчиларнинг юрак-юрагига етиб борарди. Улар ҳалол меҳнатда пишиган қўллари билан-кўз ёшларини артар эдилар. Кексаларнинг соқоллари кўз ёшлари билан намланган эди. (Ш. Р.) 3. Ҳаётимда жуда кўп қўшиқ эшитганман, лекин бундай

дидрабо куйни, бу мусиқий овозни биринчи бор эшитишим. Билмадим, балки менга шундай туюлгандир. (М. Қориев.) 4. Раҳматуллаев пешанасидан қовоғига сирқиб тушган, кўз очишга қўймаётган ёмғирни қафти билан сидириб ташлади-да, узангига оёғини тираб тикка турди. Бу ёмғирда манзилга етишни хаёлга келтирмаса ҳам бўлади. (С. Анорбоев.) 5. Бўстон уни вокзалга кузатиб чиқди. Бўстон хомуш турарди. У ўйчан кўзлари билан Ботирга боқиб, табассум қилди-ю вагон деразаси ёнига келди-да, қора қошларини чимириб, секин: «Тезде келинг» деди. (С. Назар.)

276- машқ. Сифатловчи аниқловчи иштирокида бир неча гап тузинг. Унинг ифодаланишини тушунтиринг.

277- машқ. Қаратқичли аниқловчи иштирокида бир неча гап тузинг. Унда қаратқичнинг белгилли ва белгисиз турлари ҳам қатнашган бўлсин.

278- машқ. Гапларни таҳлил қилинг. Аниқловчиларнинг ҳоқим сўз билан муносабатини схема асосида тушунтиринг. Уларнинг қандай воситалар билан алоқага киришганини айтинг.

1. Разведкачиларимиз ва портлатувчиларимиз узоқ кечани мизғимай ўтказадилар. Уларнинг асосий иши қоронғи кечаларда битади. Яқинда биз ажойиб разведкачимиз Серёжадан ажралдик. (Ш. Р.) 2. Ғир-ғир шабада эсмоқда, анчагина салқин. Жалиловнинг эғнида оқ шоҳи китель, сариқ коверкот шим, оёғида кавказча этик, бошида чуст дўппи эди. (С. Назар.) 3. Юзида билинар-билинемас чечак ўрни қолган кенг пешанали, сочларини ўнг томонга силлиқ тараган журналист шоирга бир қараб қўйди. Унинг зийрак, қўнғир кўзларида ҳорғинлик бор эди. (С. Анорбоев.) 4. Киборлар дунёсидаги антиқа ривоятларни эшитганда, ажабланмоқдан ўзга иложимиз йўқ. Агар тарих саҳифаларига ҳукмимиз ўтганда эди, бу ривоятга озроқ таҳрир киритган бўлар эдик. (М. Қориев.)

144- §. Аниқловчиларнинг предмет ёки шахсни қайта номлаш учун қўлланадиган тури **изоҳловчи** дейилади.

Изоҳловчилар гапдаги вазифаси, маъноси жиҳатидан аниқловчига ўхшаса-да, асосан, от билан ифодаланиши жиҳатдан ундан фарқ қилади. Масалан: *доцент Тўлаганов, уста Холмат, Карим бо-бо* каби.

Изоҳловчи изоҳланмиш билан қатор келиб, унинг унвонини, машғулот-касбини, жинсини, қариндош-уруғлик муносабатини, ҳурмат қилиш, лақаб ва тахаллусини ифодалаш учун хизмат қилади.

Аниқловчили бирикмалар

Изоҳловчили бирикмалар

Яши бола
ўқиган бола
беш бола
ўша бола
уста бола

келди

Уста Олим
Соли совуқ
профессор Одилов
Холбуви хола
ўғил бола

Аниқловчилар изоҳловчилардан қуйидаги каби маъно хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Аниқловчи аниқланмишнинг белгисини, ранг-тусини, маза ва шаклини, хусусияти ва бошқаларни кўрсатади. Изоҳловчи эса от билан ифодаланиб, уни фақат қайта номлаш учун ишлатилади. Масалан: *Профессор Каримов келди. Мастура хола ош дамлади.*

2. Аниқловчи одатда ўзича алоҳида сўроққа жавоб бўлади ва мустақил гап бўлаги вазифасини бажаради. Изоҳловчи эса изоҳланмиш билан биргаликда бир хил сўроққа жавоб бўлади ва у билан бирга бир гап бўлаги вазифасида келади. Масалан: *Интизомли студент (қ а н д а й? — аниқловчи). Соли совуқ ўйлади (к и м? — гапда изоҳланмиш билан бирга эга вазифасида келган).*

3. Аниқловчининг ўрни қатъий, доимо аниқланмишдан олдин келади. Изоҳловчи эса изоҳланмишдан олдин ёки кейин келаваради. Масалан: *Зокиржон Фурқат, капитан Мусоев, Абдулла ака, Наби ошпаз, профессор Негматов* каби.

279-машқ. Гапни таҳлил қилинг. Изоҳловчиларни аниқланг. Маъноларини тушунтиринг.

1. Бердикулов Мавлон ака билан катта карта ўртасида ўтириб, сеялка ўтган ерни бармоқлари билан қовлаб, чигитнинг қандай тушаётганини текширмоқда эди. (*С. Назар.*) 2. Булар орасида... Уста Баҳром, Сулаймон ака, Зулфиқор ота, Маҳсим ака, ҳатто Ҳамидхоннинг номигача бор эди. (*М. Исм.*) 3. Бозордан дадам билан Али лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди. (*А. Қ.*) 4. Соли совуқ мингбошининг ўнг қўли бўлса, Жуман писмиқ Соли совуқнинг ўғли эди. (*М. Исм.*)

280-машқ. Изоҳловчиларни топиб, уни изоҳланмиш билан бирга изоҳланг. Аниқловчилардан нима билан фарқ қилишини тушунтиринг.

1. Мош ранг духоба дўпили тўққиз-ўн яшар чиройликкина бола болаларнинг энг каттаси эди. (*О.*) 2. Олимбек додхоннинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас эди. (*А. Қ.*) 3. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. (*А. Қ.*) 4. Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. (*А. Қ.*) 5. Номи ўчиб кетган Боқи Мирзо кўп вақт ўтмай «Инобатлик мирзо» номи билан бош кўтарди. (*А. Қ.*) 6. Мана шу жангда, азизларим, дўстим Содиқов жуда зўр мардлик, жасурлик кўрсатди. (*Ш. Р.*) 7. Ҳа, бояги оқ генералга тез аскар зарур бўлиб, шу ваядан сизларга ҳам милтиқ тутқазган эканда? (*П. Т.*) 8. Нор хола ўғлини кутарди. У даладан чарчаб келган бўлса ҳам, ухламади. (*С. Назар.*) 9. Қарим полвоннинг гапи тўғри, — деди Бердукулов ўрнидан туриб. — Биз илрор колхоз бўлсак. Янгиликни ҳаммадан бурун қўллаб-қувватлашимиз керак. (*С. Назар.*)

281-машқ. Ўзингиз мустақил равишда изоҳловчилар иштирокида бир неча гап тузинг.

145-§. Ҳол ва унинг ифодаланиши. Ҳол кўпроқ кесимга боғланиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг ўрнини, пайтини, ҳолатини, бажарилиш сабабини, мақсадини, даража-миқдорини билдирадиган иккинчи даражали бўлақдир.

Ҳол маъно ва вазифасига кўра бир неча турга бўлинади: равиш

ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, даража-миқдор ҳоли. Масалан: *Кундузлари елимдай лой, кечалари ярим тунга қадар илиқ ҳаво бўлади. (Ҳ. Шамс.) Оппоқ булутлар аста-секин қорая бошлади. (Фадеев.) Атрофда ҳеч ким йўқ. Най эшитгани келдик. (И. Раҳим.) Жуда кам кулади каби.*

1. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг қайтарзда бажарилишини кўрсатиб, феъл билан ифодаланган гап бўлагига битишув йўли билан боғланидиган ҳолнинг туридир. Равиш ҳоли кўпинча равиш ва равишдош билан ифодаланади: *У мардларча жанг қилди. Йўли суқила-суқила олдинга интилди. (О.) У кулиб-кулиб гапирди каби.*

282-машқ. Гапларни ўқинг. Равиш ҳолларини топиб, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Байрам куни пионерлар Улуғ Ватан урушида қаҳрамонларча ҳалок бўлган кишилар шарафига ўрнатилган мемориал ҳайкалга гулчамбар қўйдилар. (*«Л. у.» газ.*) 2. Шу сўзларни айтганда, у қўлларини қаерга қўйишни билмай, кўзларини жавдиратиб турарди. (*Г. Қочетқов.*) 3. Ҳамдам икковини ҳам билмади ва йиғлаганича нариги уйга кириб кетди. (*А. Қ.*) 4. Ҳамма ленинча синовдан ўтди. (*«Еш л.» газ.*) 5. Уйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир. (*Мақол.*)

283-машқ. Равиш ҳолларини топинг. Уларнинг қайси гап бўлагига боғлиб келаётганини аниқланг.

1. Бутун қишлоқ аҳли бир бўлиб икки етимчанинг тўйини янгича қилиб ўтказди. (*«Еш л.» газ.*) 2. Астойдил ўқиса, ҳамма нарсани билиш мумкин. (*«Т. оқи.» газ.*) 3. ...Еш Юсуф оқ дастурхон қор эканлигини дарҳол хаёлига келтирмаган эди. (*Г. Қочетқов.*) 4. Йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, ўйнаб-ўйнаб суғорасан. (*Мақол.*) 5. Ҳа, ҳамма шунақа дейди, — Баҳор беихтиёр кулиб юборди. ...Ҳали сен буларнинг номини қайта-қайта эшитарсан. (*Ш. Р.*) 6. Бугун онамга хат ёздим. Ўқишларим, ишларим ҳақида муфассал маълумот бердим. Ўқишни битириб борсам, сизни ҳамма ташвишлардан қутқазаман деб айтдим... Кечқурун ётоқхонага эзилиб, чарчаб, ҳориб келдим. (*М. Қориев.*) 7. Раҳамтуллаев беихтиёр бетоб ётган ўғлини эслади. Ана у: бир парчагина бўлиб, оқ чойшаб тагида кўзини йилтиллапти ётибди. (*С. Анорбоев.*) 8. Метинчиларнинг иши ниҳоятда оғир! Қарим полвон шердек кучи билан қулоч ёзиб метин урмоқда... Яқин орадаги қулай харсанглар тез тамом бўлди. (*С. Назар.*) 9. Қалби гурс-гурс урар, кўксини тўлатган ширин туйғулардан маст эди. (*А. Қ.*)

2. **Ўрин ҳоли.** Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради. Масалан: *Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ. Сой томонга кетди* каби. Ўрин ҳоли ўрин-жой маъносини билдирувчи сўзларнинг жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларида ёки ўрин маъносидаги от-кўмакчилар билан бирга келиши орқали ифодаланади. Масалан: *Ҳозир таржима қилиниб, Совет Иттифоқидаги барча республикаларда, қардош социалистик мамлакатларда, ва ниҳоят, капитализм дунёсида миллионлаб нухаларда тарқатилаётган ўзбек, қорақалпоқ, татар ёзувчила-*

рининг асарлари — бизнинг чет элга чиқарадиган маҳсулотларимиздир. (Яшин.) Қир орасидан чиқиб келди. Атрофингга назар ташла каби.

Урин ҳолини худди шундай келишиклар ёрдамида шаклланди-ган тўлдирувчилардан фарқлаш керак.

Урин ҳоли одатда ҳоким бўлакка — кесимга бошқарув йўли билан боғланади.

284- машқ. Урин ҳолларини топиб, уларнинг ифодаланишини тушунтиринг. Равишларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

1. Арава катта тол тагида тўхташи билан, шу ердаги қўра девори тагида чўққайиб ўтирган одам ўрнидан туриб келди. (Х. Ғ.)

2. Аллақаердан чақалоқнинг чинқирган овози эшитилди. (А. Қ.)

3. Улар тўрт бурчага тўртта қайрағоч ўтқазилган ҳовуз лабида, супада ўтирдилар. Қайрағочлар ёш бўлишига қарамай, боғчага бошқача ҳусн бериб туради. Ҳовузнинг нариги ёнида, боғчанинг тўрида, ишқом қилиб кўтарилган тоқлар кўринади. (С. Назар.)

4. Бойчечаклар кетидан ер бағрига қип-қизил гилам тўшалди. Кенг дала, кўз илғамас чўл, тоғ ён бағирларидан тортиб то зангори осмонга туташиб кетган уфққа қадар дарё бўйидаги ёлғиз оёқ йўлдан юриб, қўшиқ келган томонга боравердим. Дарё ёқасида ўтириб, бутун борлиқни эркалаётган қўшиқчи қизга кўзим тўшди. (М. Қориев.)

285- машқ. Гапларни таҳлил қилинг. Воситали тўлдирувчи ва ўрин ҳолининг маъноларини, фарқларини, ҳоким бўлак билан муносабатини изоҳланг.

1. Жувоннинг эғнида хонатлас кўйлак, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ. (А. Қ.)

2. Йўл бўйида деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қинғир-қийшиқ уйларни қучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўшарди. (А. Қ.)

3. Отам... инқилоб ветеранларидан эдилар. Партия ишларида узоқ йиллар ишлаганлар. Яқинда бутунлай оқландилар. Ушанда укам билан мен онамнинг боқимида қолганмиз. Онам бечора артелда ишлаб, кечалари уйда машина тикиб, кўз нурлари билан боққанлар. (М. Қориев.)

4. Сал ўтмай елкасида кетмон, тоғасининг хотини Шириной даладан қайтиб келди. (О. Ё.)

5. Кеч кириб, пешанага чертиб кетган кишини ҳам топиб бўлмайдиган қоронғилик чўкди. Қурилиш бўшаб қолди. Кун бўйи ишлаб чарчаган ва совқотган колхозчилар ертўлаларга кириб кетдилар. (Ш. Р.)

6. Қўнишга офтоб тушди. Шу офтобнинг илк нури Фирозанинг юзига тушиб, қиздириб юборгандай. У нимчасининг чўнтагидан рўмолчасини олиб, пешанасига босади, бўйинини артади-да, яна куви пишади. (С. Назар.)

3. Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини билдиради: *Бугун экскурсияга жўнаймиз. Шоир 1941 йил, 24 июнь Москвада „Ғалаба қўшиғи“ни ёзиб, бу образни кундан-кунга кенгайтира боради. (Яшин.)*

Пайт ҳоли довур, буён, қадар, бери каби сўзларни пайт маъносини билдирувчи сўзлардан кейин келтириш билан ифодала-

нади. Масалан: *Сизни кундан бери кутаман. Уйга кеч қайтди.*

286- машқ. Пайт ҳолларини топинг. Унинг ифодаланиши ва маъноларини тушутиринг.

1. Концерт тугаши билан ҳаммадан олдин чиқиб кийимларини олдилар. Трамвай остановкасига етмасдан момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чақди, бирдан челақлаб ташлагандек жала қуя бошлади. (*М. Қorieв.*) 2. Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. 3. Биринчи қор учқунлаб турганда, шу маҳаллалик Муҳим бува деганнинг ташқисига кўчдик. (*А. Қ.*) 4. Ботир билан Нор хола кечки овқатдан кейин гулзор лабига қўйилган катта ёғоч каравотда чой ичиб ўтирган эдилар, шошилганича Қодиркул кириб келди. (*С. Назар.*) 5. Меҳмонлар кеча Самарқанднинг диққатга сазовор жойларини кўрдилар. (*«Сов. мак.» журн.*) 6. Яқинда институтимизда наврўз байрами бўлиб ўтди. 7. Аввал ўйла, кейин сўйла. (*Мақол.*) 8. Эрталабдан бери иккитагина харидор келди. (*Х. Ф.*) 9. Ҳамон сизнинг яхшидикларингиз эсимдан чиқмайди. (*А. Эшон.*)

287- машқ. Уқинг, ҳолларни топинг. Урин ва пайт ҳолларининг ҳоким бўлак билан боғланишини тушутиринг. Уларнинг фарқини айтинг.

1. Республикамизда пахта ҳосилдорлиги йилдан-йилга ошиб бормоқда. (*«Сов. Ўзб.» газ.*) 2. Эрталаб ёғиб ўтган ёмғир дарахт япроқларида ва гулларда гўдак кипригидаги ёшдай йилтираб қолди. 3. Бугун бир группа ўқувчилар лола сайлига кетдилар. 4. Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу тарозу. (*Мақол.*) 5. Ҳақиқатан ҳам бу ёмғир роса эзмалади. Бунинг устига аччиққина совуғи ҳам бор. Қорга айланса ҳам ажаб эмас. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Эрта билан кўрсақ, ҳамма ёқ оппоқ қор. (*М. Қorieв.*) 6. Ферма бошқа гап. Болалигимдан мол кетига ўсганман... Лекин, тўғрисиини айтиш керак, колхозга бошчилик қилиш қийин бўлди. (*С. Анорбоев.*) 7. Улар ётоқхонага етиб келганларида аллавақт бўлиб қолганди. Ётоқхона олдида кичкина ҳовуз бўларди. (*Ш. Р.*)

4. Сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган сабаб маъносини билдиради. Сабаб ҳоли *учун, сабабли, туфайли* сўзларида биронтаси билан бирга келган сўзлар орқали ёки чиқиш келишигидаги сўз билан ифодаланади. Олдинги сўз доимо *-лик + и* (-лиги) аффикслари билан шаклланган бўлади. Масалан: *Маҳмуднинг келмаганлиги сабабли (туфайли, учун) хафа бўлдим. Шодлигидан қичқириб юборди* каби.

Сабаб ҳоли, одатда, ҳоким бўлакка — кесимга бошқарув йўли билан боғланади.

288- машқ. Сабаб ҳолларини топинг, уларнинг қандай шаклланганини, маъносини тушутиринг.

1. Мен ноилож уникада қолишга мажбур бўлдим. (*С. Нуоров.*) 2. Суқсурой чорасизликдан амир ўрдасидан қочолмади. (*А. Эшон.*) 3. Зеби хўрлигидан йиғлагудай бўлиб; отни бостирмага боғ-

лаб, охурга йўнғичқа ташлади-да, ўзини лоҳас сезиб, ҳовуз бўйига борди... (Ш. Р.) 4. Пётр Филиппович ва унинг шогирдлари бир минутни ҳам бекор ўтказмаслик учун тиришиб, сунъий қочиришни давом эттирар эдилар... 5. Жалмон кўзларини ола-кула қилиб, қўлидаги қамчисини ғазаб билан ўйнади. Остидаги човқари қўрққанидан сесканиб тушди. (С. Анорбоев.) 6. Улар бошқа ҳеч нарсаси йўқлиги учун ноилож битта-ю битта ҳўкизини бериб юборишди. 7. Шоир кавушини лой қилмаслик учун четдан эҳтиёт билан юриб кетди. (О.)

289- машқ. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидан олинган парчани ёзма таҳлил қилинг. Ҳолларни аниқлаб, тагга чизинг, уларнинг ҳоким бўлак — кесимга боғланишини схема билан кўрсатинг, тобелантирувчи воситаларни ёнига ёзиб қўйинг.

Йўлчи бир нафас тараддуланиб, бошқа бир куйни чалди-да, кейин найни болага берди. У бошига қўлини қўйиб, супага чўзилди. Қелгандан буён ҳар кун илк саҳардан ишга тушар, кун қорайганда бўшар, уйқуга сира қонмас эди. Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди. Йўлчининг юраги қаттиқ уриб, қулоқлари жаранглади, тараддуд ичида тўхтади, лекин орқасига қарамади. У икки, балки уч йилдан буён ўз тўйини кутар эди. Бу тўғрида ичкарида, хотинлар орасида, кўпдан буён гап-сўз қайнайди, гўё эрта-индин тўй — никоҳ бўледигандай. Мана ҳозир икки ҳафтадан буён Нури хафа; Йўлчининг яқин ўртада қайтишига ишонмайди. Ермат бу ерда доимий яшамас эди. Уч-тўрт кун ишлаб, жўнаб кетар, яна тез қайтиб келар эди.

5. Мақсад ҳоли иш-ҳаракатнинг қандай мўлжал, мақсад билан бажарилишини билдиради. Мақсад ҳоли кўпинча ҳаракат номининг учун, мақсадида сўзлари билан бирга келиши орқали ифодаланади. Масалан: *Мен институтга олий маълумот олиш учун кирганман Тарихий ёдгорликларни томоша қилиш мақсадида Самарқандга жўнадик.*

Баъзан мақсад ҳоли жўналиш келишигидаги сўзлар орқали ёки -гани (-гали) аффикслари билан шаклланган сўзлар билан ҳам ифодаланиши мумкин: *Мен институтга ўқишга (ўқигани, ўқигали) кирдим каби.*

Мақсад ҳоли, кўпроқ ҳоким бўлак — кесимга битишув йўли билан боғланади.

290- машқ. Гапларни синтактик таҳлил қилинг. Сабаб ва мақсад ҳолларини ажратинг. Фарқларини ва ифодаланишини тушунтиринг.

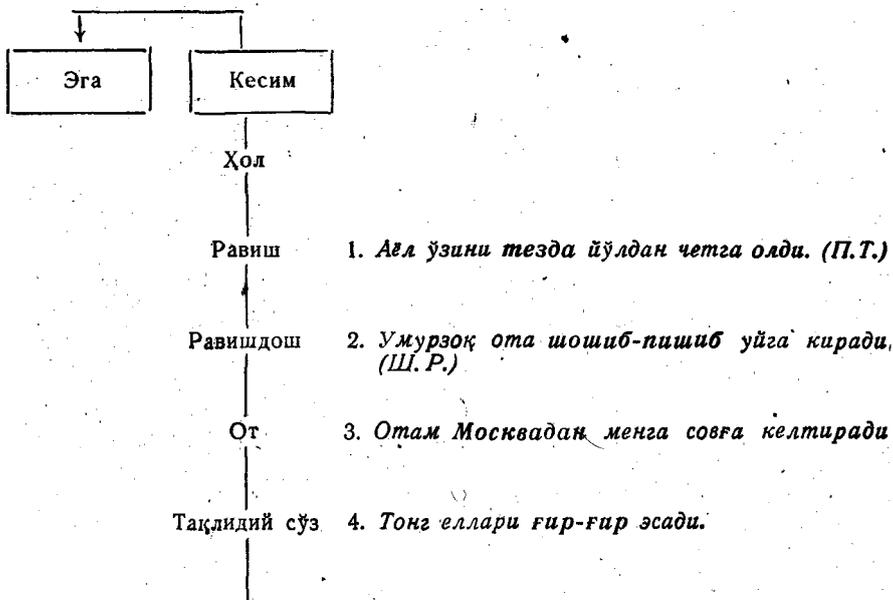
1. Боғдан чиқиш учун бир неча одим юргач, ишком ичида суюниб турган қизга кўзи тушди; уялганидан бир зумда қизариб-бўзариб кетди, кетмонга тикилиб қадамини тезлатди. (О.) 2. У қасддан Суқсуройни хонга олиб берди. (А. Эшонов.) 3. Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди. (О.) 4. Эрталаб атайин Сизни излаб келган эдим. (С. Нуоров.) 5. Бугун жўрттага қилгандай ёмғир ҳам тинмади. ...Олинг, атайлаб сиз учун қилдим. (С. Зуннунова.) 6. Музаффар ака, булар атайин сизни излаб келибди. (П. Қ.) 7. У мени қасддан

қаматмоқчи бўлиб, қалбаки ҳужжатлар тўғрилабди. (П. Қ.) 8. Биз атайлаб ўқиш учун шу даргоҳга келганмиз. 9. Бултурги хатоларни такрорламаслик учун ҳозирдан ишга киришдик. Қолхозчилар дам олиш учун шийпонга йиғилишган. (С. Назар.)

6. Даража-миқдор ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган даража-миқдор маъносини билдиради. Бундай ҳоллар, асосан, даража-миқдор равишлари билан ёки сонлар ҳамда *кўп, бир неча* сўзларидан бирини *марта* сўзи билан биргаликда келтириш орқали ифодаланади. Масалан: *Кўп билган оз сўзлар, (Мақол.) Буни кўп марта таъкидладим. (Бир неча марта таъкидладим.) Бир-икки марта айтувдим.*

Даража-миқдор ҳоли, одатда, ҳоким бўлакка — кесимга битишув йўли билан боғланади.

Ҳол ва унинг ифодаланиши

291- машқ. Даража-миқдор ҳолларини топиб, уларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

1. Йўлчи гоҳ-гоҳ кўзларини ердан узиб, қисқа-қисқа жавоб бериб турди. (О.) 2. Жон чиқар нафасда бир оз бўл малҳам. (М. Лермонтов.) 3. Бўлмаса, пахтани бунчалик кенгайтирмас эди хўжайин. (О.) 4. Доцент Мухторхон Мансуров ниҳоятда истараси иссиқ, ниҳоятда дилкаш чол. (А. Қ.) 5. Оз бўлсин, оз бўлса ҳам соз бўлсин. (Мақол.) 6. Гапнинг ози яхши, кўпидан шолғом ҳиди келади. (Мақол.) 7. Оз сўзла, кўп маъно бер. (Мақол.) 8. Шу чўлда қоладиган бўлсанг, ҳали гаплашамиз. (Х. Ғ.) 9. Биз ҳар бир имтиҳонга обдан

тайёрланамиз. 10. Ота-она учун ҳар қанча меҳрибонлик қилсанг ҳам оз. (А. Эшонov.) 11. У сал нарсага бирдан қизишиб кетарди. (А. Эшонov.) 12. Каналнинг ичи одам билан лиқ тўла, ҳамма ерда иш қайнарди.

292- машқ. Гапларни синтактик таҳлил қилинг. Иккинчи даражали бўлакларни топиб, ҳар бирининг вазифасини, ҳоким муносабатини аниқланг.

1. Пўлат нима дейишини билмай қолди. Хайри ўғли уялганини сезиб турарди. (Ш. Р.) 2. Уртага бир оз жимлик чўкди. Хаёлимда ҳар турли фикрлар кезади. Демак, илгари Анварни севган экан-да, мени бўлса лақиллатиб юрган экан-да. Ахир битта юракка икки муҳаббат ҳеч қачон сирмайди-ку! (М. Қориев.) 3. Яқинда «Коммунизм» колхозига бордим. Паркент бурунгидан обод бўлиб кетибди... Қолхоз идораси ўзгариб кетибди... Бухгалтерия даввалги жойида экан. Раиснинг илгариги кабинети чорвачилик бўйича бухгалтерга тегибди. Ичкарига кирдим. Нуриддин ака ўша-ўша, ўзгармабди. (С. Анорбоев.) 4. Баҳор кечаси. Юлдузлар қора бахмалга қадалган беҳисоб гавҳарлардек йилтирамоқда. Ботир билан Бўстон катта қишлоқ кўчасидан ёнма-ён юриб келадилар. (С. Назар.) 5. Жувон ўтдек чақнаб турган кўзларини катта-катта очиб менга қараб турарди. (С. Аҳм.) 6. Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. (О.)

293- машқ. Тўлдирувчи ва ҳолларни аниқланг. Уларнинг ифодаланишини ва фарқларини айтинг.

1. Мен кейинда қолмаслик учун зулукдай қорабайиримнинг тақимига аста қамчи босдим. Бехосдан отим олиб қочди. Эгардан ўмбалоқ ошиб тушишимга сал қолди. Кучли шамол шляпамни қаёққа қадир учириб кетди, сочларимни тўзгатди; пиджагимдан юлқилади, нафас олишга қўймай, бўғзимга тиқилди. Зўр бериб жиловни тортаман. Отимнинг узун бўйни камондай эгилади. (С. Анорбоев.) 2. У ўз бригадаси билан катта дарё устида қурилаётган тўғонда ишларди. Бу тўғон бетон салтанати эди. Шунинг учун ҳам бетон ётқизиш ва шибдалашга техника етишмасди. Бу эса иш суръатига анча таъсир қиларди. Қунарнинг бирди Никитин Пўлат билан Рустамни палаткасига чақирди-ю, Пўлатга мурожаат қилди. (Ш. Р.) 3. Уйлайсан, ўтган кунларни эслайсан. Ҳаётнинг мураккаблигига, ўжарлигига таян беришга мажбур бўласан. Фақат ана шу қийинчиликлар гирдобидан ўз ақл-идрокинги кучи билан нурафшон йўл ахтарасан, бахтиёрлик сари интиласан. (М. Қориев.) 4. Ботир анчагача электр ёруғида китоб ўқиди. Нималарнидир ёзди. Карим полвон янги газеталарни бир кўздан кечириб каравотга чўзилди. Ботир ҳам каравотга чиқиб ётди. (С. Назар.) 5. Ойниса танча устидаги чойнакни бошига кўтариб, қулт-қулт совуқ чойни ютди. (О.)

294- машқ. Гапларни таҳлил қилинг: бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларни аниқланг. Уларнинг ифодаланишини, ўзаро боғланишини схема асосида кўрсатинг. Синтактик алоқани реаллаштирувчи воситаларни тушунтиринг.

1. Қиш тугади, яна баҳор келди. Эрка сабо гуллар атрини олиб келиб димоққа уради. Яна ўша сеҳрли, ойдин кечалар такрор бўла-

ди. Жийда гуллади, унинг кишини маст қилувчи нозик бўйлари оламга таралади. Болалар келиб, гулларнинг гулгун лабидан бўса олади... Гулларнинг хушбўй ҳидларига маст бўлган булбуд навосини тинглайман... Дарё бўйига тушаман. Дарё гўё бир дунёга ўхшайди. (М. Қориев.) 2. Кўклам офтобидан елкасига иссиқ ўтган деҳқон ер бошида қўшиқ айтади. (С. Аҳм.) 3. Унда ҳаммиша баҳор гуллари яшнаб туради. (С. Аҳм.) 4. Нарироқда Қозоқбойнинг новча, қотма гавдаси кўринади: Қўйларни ёйиб кетяпти. У билан ҳали кўришганимча йўқ. Эллик бешинчи йили келганимда Қозоқбой Абдизухурга қўшилиб, биринчи йил қўй боқа бошлаган эди. Бу орада уйланибди, болалик бўлибди. (С. Анорбоев.) 5. Мен ҳали ҳам кичик ГЭС да ишлаб турибман. Ҳозир ГЭС нинг пойдеворига бетон қуйяпмиз. Яқинда менга электровибратор беришди. Унда ишлашни ўрганиб олдим. Вибратор менинг ишимни жуда енгиллатди. (Ш. Р.)

25-топшириқ.

1. Иккинчи даражали бўлақларнинг турини айтинг. Мисоллар келтиринг.
2. Асосан иккинчи даражали бўлақ вазифасида келадиغان сўз туркумларини айтинг.
3. Тўлдирувчилар қайси гап бўлақларига боғланиб келади ва улар ўртасидаги муносабат алоқанинг қайси турига киради?
4. Чой устида ширингина оилавий суҳбат бошланиб кетди (Ж. Икромий.) гапидаги аниқловчиларни топиб, турини, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини, қайси гап бўлағи билан боғланганини ва улар ўртасидаги алоқани тушунтириб беринг.
5. Равиш ҳоли, пайт ҳоли, даража-миқдор ҳолига мисоллар келтиринг. Мисолларнингиздаги шу ҳолларни қисқача изоҳланг.
6. Сабаб ва мақсад ҳолларига мисоллар келтиринг ва мисолларнингиздаги шу ҳолларни изоҳланг.
7. Урин ҳолига мисол келтиринг ва уни ифодаланишига, маъносига, тузилишига, бошқа гап бўлағига боғланишига кўра изоҳланг.

СЎЗ ТАРТИБИ

146-§. Гапда сўзлар ўз вазифаларига кўра махсус ўринларга жойлашади. Ўзбек тилида сўзларнинг одатдаги тартибига кўра эга гапнинг бошида, кесим эса гапнинг охирида келади. Бундай вақтда гап кўпроқ бир текис, нормал оқангда талаффуз қилинади: **Иш уштаха очар, дангаса ишдан қочар.** (Мақол.) Агар гап ёйиқ содда гап бўлса, яъни гапда бош бўлақлардан ташқари, иккинчи даражали бўлақлар ҳам бўлса, уларнинг баъзилари эгадан, баъзилари кесимдан олдин келади. Шунда ҳам эга кесимдан олдин жойлашади: **Шу пайт бирдан Сарик бола—Андрей едига тушди.** (А. Нурпеисов.)

Эгага нисбатан кесимнинг ўрни қатъийроқ бўлади. Одатда у гапнинг кейинги қисмида жойлашади. Айрим ўринларда эга ўзига ёки кесимга тобе сўзлардан кейин келади. Шунда ҳам у кесимдан олдин (у билан ёнма-ён) келади: **Боланг учун сен ҳам абгор бўлмагин.** („Ширин ва Шакар“.)

Эга ва кесимнинг одатдаги тартиби ўзгариши ҳам мумкин. Бу қуйидаги ҳолларда юз беради:

1. Маълум фикр ифодаси бўлган гап сўроқ, буйруқ, ундов интонацияси билан айтилганда, кесим эгадан олдин жойлашиши мумкин. *Қани, чал Бойваччалар, эшитинг, дуторни қийворади бу йигит! (О.) Яшасин хуррият! Битсин истибод! Ийқалсин золим подшо. (М. Исм.)*

2. Диалог формасидаги кўчирма гапларда, автор гапида эга, одатда, кесимдан сўнг келади: *Тирик! Тирик!... қичқиринди болалар. (О.) Микорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қуй!—деди кутир халфа.*

3. Бадий асарларда, айниқса, поэтик асарларда эганинг кесимдан кейин келиш ҳоллари кўп учрайди.

Маълум қонуният, сабаблар асосида гап бўлаклари одатдаги тартибининг ўзгариши инверсия дейлади.

*Вагранка ёлқинида,
Бўртиб кетарди юзлар,
Станоклар ёнида
Қўшиқ айтарди қизлар.*

4. Тўлдирувчи одатдаги сўз тартибига кўра ўзи бошқарилган сўздан олдин келади: *Аччиқ уйин ширин турмушни бузар. (Мақол.)*

Агар гапда ҳам воситали, ҳам воситасиз тўлдирувчи бўлса, олдин воситасиз тўлдирувчи, кейин воситали тўлдирувчи келади. Ўрин-пайт желишигидаги тўлдирувчи чиқиш желишигидаги тўлдирувчидан олдин келади ва ҳоказо: *Аҳмаджон пахтани ҳаммадан кўп теради. Колхозимизда пахтадан мул ҳосил олинди.*

5. Сифатловчи-аниқловчи одатда сифатланмишдан олдин келади. Масалан: *гўзал боғ, ойдим кеча қаби.*

Тартиб ўзгарса, аниқловчи кесимга, аниқланмиш эгага айланади: *Боғ — гўзал. Кеча — ойдим қаби.*

Қаратқичли аниқловчининг гапдаги тартиби эркин. Унинг ўрни гапнинг мазмуни, жаир тури ва ҳоказолар талабига кўра ўзгариши мумкин. Шунда ҳам қаратқич билан қаралмиш ўртасидаги грамматик муносабат ўзгармайди: *мейинг уйим—уйим менинг, шаҳарнинг кўрки—кўрки шаҳарнинг. Заҳар солмоқ эмиш касби илоннинг, зулм аждарлари озори жоннинг. (Уйғун, И. Султонов.)*

6. Ҳоллар кесимдан олдин келади. Баъзан пайт, сабаб, мақсад ҳоллари гапнинг бошида, ўртасида ҳам қўллана олади: *Эрталаб атайин сизни излаб келган эдим. (С. Нуров.) Қувонганидан қичқириб юборди.*

295- машқ. Бош бўлақларни топиб, уларнинг одатдаги тартиби нима сабабдан ўзгараётганлигини тушунтиринг.

1. Шарқнинг кечаги чўрилари бугун ҳаётнинг ҳамма соҳасида ўз талантларини, қобилиятларини шундай ёрқин кўрсатмоқдаларки, чиндан ҳам ҳайратда қолади киши. (О.) 2. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлови сабза урган: икковининг ҳам эғнида

бўз халат-қўйлак, алак-авра тўн бор эди. (А. Қ.) 3.— Келган ким экан?— бир оз исигач, шивирлаб сўради Оқбола. (А. Нурпеисов.) 4. Севинганидан чапак чалиб, энтикиб-энтикиб нафас олди Дўндиқ. (О.) 5. Агар душманга қўққисдан дуч келинса, ахиллик билан жангга кириш кераклигини уқтиради сержант. (О.) 6. Ҳамма ерда: корпус томида, ичида, анҳор атрофида, завод саҳнида иш билан қайнашган одамлар. (М. Исм.) 7. Нон... шундай қизариб пишганки, кўргандаёқ тамшанади киши. (О. Е.) 8. Юрган — дарё, ўтирган — бўйра, — дейдилар. Қутурган бир дарё эдик, мана, кўриб турибсизки, бўйра бўлиб қолибмиз, — деди чол хўрсиниб. (О.) 9.— Эй, тегма, ит ёмон, — деди бобом мени чақириб. (О.)

296- машқ. Бирорта прозаик ва поэтик жанрдаги асарни танлаб, улардаги гап бўлақларининг тартибини солиштиринг. Қайси бирида грамматик тартиб кўпроқ ўзгаришини айтинг ва изоҳлаб беринг.

26- т о л ш и р и қ.

1. Эга билан кесимнинг одатдаги тартиби ва унинг ўзгариш сабабларини мисоллар асосида гапириб беринг.

2. Тўлдирувчи, аниқловчи ва уларнинг турларининг одатдаги тартиби ҳамда шу тартибнинг ўзгариш ҳолларини изоҳланг.

3. Ҳол ва унинг турларининг одатдаги тартиби ҳамда шу тартибнинг ўзгариш сабабларини айтинг.

4. Одатдаги тартибнинг ўзгариши тилшуносликда нима деб юритилади?

ГАПНИНГ УЮШИҚ БЎЛАҚЛАРИ

147- §. Гапда бир хил синтактик вазифа бажариб, бир хил сўроққа жавоб бўлган бўлақлар уюшиқ бўлақлар дейилади. Уюшиқ бўлақлар, одатда, бир сўз туркумига мансуб бўлади. Улар ўзаро тенг боғловчилар ёки тенглашиш интонацияси орқали бириқади: *Бу чақирриққа Ҳасан кулбар, Ҳасан яқдаста, Ҳасан чопсон ва Самандарлар етиб келди.* („Гулнор пари“.)

Гапнинг бош бўлақлари ҳам, иккинчи даражали бўлақлари ҳам уюшиб келиши мумкин: *Майхонада қанча амалдор, жиғадор, туғдор, сардор, беклар ўтирибди.* („Балогардон“.)— эгалар уюшган. *Энди қизлар чарчашиб, терлашиб, пишнашиб... тоғнинг устига чиқиб олишди.* („Гулнор пари“.)— равиш ҳоли уюшган. *Тарам-тарам олмаларни, асл наъватиларни, нусти юпқа луччак шафтолиларни, қуймоққа ўхшаш анжирларни айтмайсизми, бай-бай.* („Водийларни яёв кезганда“ тўплами.)— тўлдирувчилар, аниқловчилар уюшган.

148- §. Уюшиқ бўлақларда сон, эгалик, келишиқ аффикслари уюшиб келган сўзларнинг энг охиригисига қўшилади, улар учун умумий бўлади. Боғловчи билан бирикканда эса боғловчи уюшиб келувчи сўзларнинг энг охиригисидан олдин келади. Боғланиш кўмакчи орқали содир бўлганда эса кўмакчи охириг уюшиқ бўлақдан сўнг қўйилади. Масалан. *Мен тўгарак, конференция ва жамоат ишларига актив қатнашаман. Ҳирот ҳар кунги дарди, наъзаси, жашаққати билан ямайди.* (О.)

Уюшиқ бўлақларда сон, эгалик, келишиқ аффикслари ҳар бир уюшиқ бўлаққа қўшилиб, кўмакчи, боғловчи эса ҳар бир уюшиб

келувчи оулақлар олдида еки кетидан такрорланиб қўлланиши ҳам мумкин: *У Турсунбойни, Икромжонни фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. (С. Аҳм.) Кузларижга, қулоқларижга, ишонмайман. Ватан уруши йилларида жангчиларимиз Ватан учун, халқ учун, партия учун мардонавор курашдилар. На ўқийди, на ёзади.*

Бу икки ҳолат бир-биридан стилистик жиҳатдан фарқ қилади: *Мен театрда Маҳмуд, Аҳмад, Собирни кўрдим. Мен театрда Маҳмудни, Аҳмадни, Собирни кўрдим* гаплари стилистик жиҳатдан бир хил эмас. Бириңчи гапдаги уюшиқ бўлақларни талаффуз қилганда, ҳар бир уюшган бўлак орасида пауза оз сезилади, уларни кўпроқ ялпи ҳолатда талаффуз қиламиз. Бунда учала шахсга алоҳида-алоҳида эмас, умумий ҳолатда қараймиз. Иккинчисида эса, ҳар бир шахс таъкидланади. Пауза ҳам нисбатан сезиларли бўлади. Маънолар кучайтирилади.

297- машқ. Уюшиқ бўлақларни топиб, уларнинг ўзаро қандай боғланганини, қайси сўз билан синтактик алоқада эканлигини айтиб беринг.

1. Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди. (А. Қ.) 2. Бу хатнинг тарихи ҳамон эсимда. Лайло, Нигора, Баҳром ва мен Чимёнга саёҳатга чиққан эдик. (М. Қориев.) 3. Ҳамма ерда: корпус тагида, ичида, анҳор бўйида, завод саҳнида, иш билан қайнашган одамлар. (М. Исм.) 4. У типирчилаб қаршилиқ қилади, додлайди, ялинади, тавба қилади, чувалчангдай судралади. (М. Исм.) 5. Тўрахонов пакана, тўлачадан келган, сергўшт, қип-қизил юзларидан қон томарди, сочлари эса қоп-қора, силлиқ таралгани учун ҳамиша ялтираб турарди. (Ш. Р.) 6. Бепоён далаларда, олмасор боғларда шарқираган сув ёқаларида юрганнимда ҳам, ўтирганнимда ҳам хаёлан Лайло билан бирга қолардим. 7. Дўст меҳри, ёр муҳаббати ҳар қандай офатни даф қила олишини билиб турибди. (С. Аҳм.) 8. Аёл ва болалар чувиллашиб қолишди. (Н. Сафаров.) 9. Баҳор чоғи бўлишига қарамасдан чўл тап-тақир, ўт-ўлансиз. (Н. Сафаров.) 10. Уй ўйлаб, бошим қотиб, кўзимни очдим. (Н. Сафаров.) 11. Заводнинг пресслаш цехида рус, ўзбек, тожик — турли миллат ишчилари тўпланишиб, алланималарни муҳокама қилишарди. (С. Аҳм.) 12. Унинг йирик хаёлчан кўзлари, кўркам, калта қора соқоли, эғнидаги олача тўни, кичик оппоқ салласи — ҳаммаси ўзига ярашган. (О.)

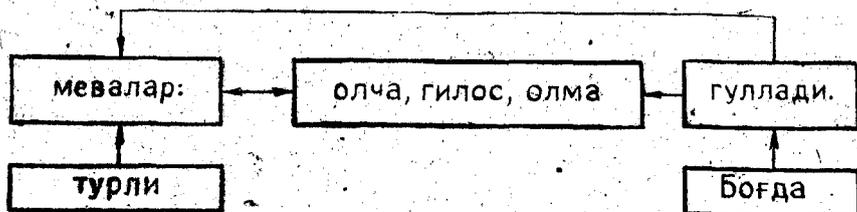
298- машқ. Гапнинг уюшиқ эга ва кесимларини топинг. Уларнинг қандай шаклланганлигини тушунтиринг.

Қозондаги бодроқ сингари қайнаган бу ола қуроқ осмон устида шапкалар, дўппилар, саллалар, қирғиз қалпоқлар қалқир, ана шу турли-туман бош кийимлари сингари турли тилларда ҳайқириқлар балқир эди. Максим ака, Турдимат, Уста Жалол, Урайимлар ҳам одамлари билан оломон ичида... шундай ғазаб билан гузарга кириб келганида Қудрат, Замон... самоварда чой ичишиб ўтирган эди. Ҳамма бақирар, қиққирар, хотинлар чувиллашар, болалар йиғлашар; ўнгдан, чапдан янгидан-янги отлиқлар, пиёдалар келиб

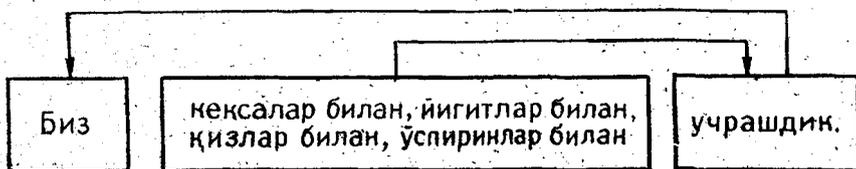
олмон оқимига қўшилар эди. Бунинг устига яна эзилиб, ҳориб, толиб юрибди. Югуради, йиқилади, туради, яна югуради. Эзилиб, бўзариб ўтириб қолади. (М. Исм.)

Гапнинг уюшиқ бўлаклари

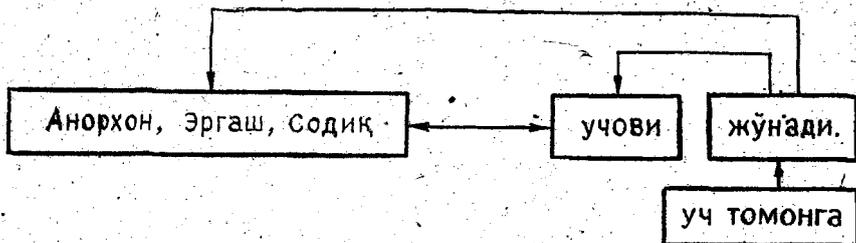
Боғда турли мевалар: олча, гилос, олма гуллади.

Биз кексалар, йигитлар, қизлар, ўспиринлар билан учрашдик.

Анорхон, Эргаш, Содик ўқови уч томонга жўнади.

149-§. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар ҳам ишлатилиши мумкин. Умумлаштирувчи сўзлар вазифасида жамловчи от; белгилаш, кўрсатиш олмошлари келади. Уюшиқ бўлак ҳам, умумлаштирувчи сўз ҳам бир хил сўроққа жавоб бўлади. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин ҳам, кейин ҳам қўлланиши мумкин: *Бу ҳашаматли хона, оҳоридан тушмаган қимматбаҳо пардалар, зебу зийнатлар—ҳаммаси энди кўзига булганч, бадбўй куринди.* (М. Исм.) *Ранглари мунча ҳар хил: қизил, яшил, сариқ, оқ.* (М. Исм.) Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин келса, ундан кейин икки нуқта, кейин келса, ундан олдин тире қўйилади.

299- машқ. Гапларни кўчиринг. Умумлаштирувчи сўзларни ажратиб (қайси гап бўлаги уюшган бўлса, ўша гап бўлагини белгилловчи чизик чизилади), қандай сўроққа жавоб бўлишини, тиниш белгиларини тушутиринг.

1. Қаранг: бунча ҳам гул япроқлари чиройли, йирик, нафис, тиниқ! Буларни Москва яқинидаги Иваново-Вознесенск тўқимачилик корхоналарига сотай деса, уларнинг хўжайинлари Миркамол, Санхоев... билан тузган шартномамиз бошқалардан пахта сотиб олишга йўл қўймади... 2. Қудрат, Воҳид, Замон — ҳаммаси шу ерда ўт билан курашиб ётарди. (М. Исм.) 3. Наҳотки, у эрта-индин узоқ айрилиқ бошланишини ҳис қилмайди, юраги эзилмайди. (П. Қ.) 4. Ғулум қаерда, Дилшод қаерда, бошқа қочирилганлар қаерда, ҳаммасини айттирамиз. (М. Исм.) 5. Бўғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар: нок, ўрик, жийда ва ҳоказо анчагина. (О.)

27- топшириқ.

1. Гапнинг қайси бўлаклари уюшиб келади?

2. Уюшиқ бўлакларнинг характерли хусусиятлари ҳақида гапиринг.

3. Ўрт ва ундан ортиқ кесим уюшиб келган гап топиб, уни изоҳланг.

4. Бир гапда бир неча гап бўлаги уюшиб келиши мумкинми? Мисоллар асосида тушутириб беринг.

5. Умумлаштирувчи сўз вазифасида қайси сўз туркумидаги сўзлар кела олади?

6. Умумлаштирувчи сўзнинг гапдаги ўрни ва унда ишлатиладиган тиниш белгилари ҳақида сўзланг.

АЖРАТИЛГАН БУЛАКЛАР

150- §. Ажратилган бўлақлар қайси гап бўлагига оидлигига қараб, унинг маъносини изоҳлаб, конкретлаштириб, бўрттириб келади ва ўша гап бўлагидан қисқа пауза билан ажратилади. Улар ўзи алоқадор сўзлардан (бир сўз билан ифодаланишига, состави кенгроқ бўлишига қараб), вергул ёки тире билан ажратилади: *Қишда, далада иш йўқ кезларда, қитоб ўқийди. Эрталаб Ойниса айвондаги супада хўппа-семиз тушакни тапиллатиб уриб қоқайтганида, почталовон жувон — Оляхон қора чарм сумкасини елкасига осганича липиллаб кириб келди.* (Х. Ғ.)

Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари ажратилади.

151- §. Ажратилган аниқловчилар — предметнинг белгисини қайта аниқлаш, бўрттириш, бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаш, конкретлаштириш мақсадида қўлланади. Масалан: *Онаси ҳам боласининг, бахти қора жигаргўшасининг, кўзларида шу зору муштоқлик оловини кўрди.* (М. Исм.) *Ҳозирча унинг, Воронаевнинг, бажариши лозим бўлган иш йўқ, деди-да, ўзини четга олди.* (Павленко.)

152- §. Ажратилган изоҳловчилар, одатда, эгага (баъзан ундалмага) оид бўлиб, унинг маъносини конкретлаштиради, изоҳлайди. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмишдан кейин келади ва ундан махсус пауза билан ажратилади. Масалан: *Лекин биз — Ленинградликлар — бир ёқадан бош чиқариб колхозга ёрдам берайлик.* (О. Ё.) *Қоровул бошлиғи, барваста лейтенант, буларни объектларга бўлди.* (Х. Ғ.) *Жўрахонга ўхшаган гавдали хотин — билим юртининг мудираси — синфга кирди.* (М. Исм.)

1. Ток остида ўтирган икки дўст — Даврон билан Сергей иссиққа дош бериб қизгин суҳбатлашмоқда... (Е. Шукуров.) 2. Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб, юзимга оёқ қўйдинг-а! (П. Қ.) 3. Ана, у кичкина, қора мунчоқдай кўзларини очди. (F. F.) 4. Икки чол, ҳақоратланган мўсафидлар, бошларини солинтириб, қайтиб кетди. (М. Исм.) 5. Улар биринчи самолёт учувчиси — ёшигина лейтенант буйруғи билан сафга тизилдилар. (Х. F.) 6. Машинадан колхоз раиси Матқовул ака — паканагина, семиз одам — тарвуздай юмалаб чиқди. (О. Е.) 7. Мана, Саври сатанг дутор ва чилдирма куйига йўрғалай кетди. (О.) 8. Устига жўк кийим кийган, яғриндор бир мўсафид ичкарига кирди. (М. Г.) 9. Бояги йигитнинг, Авазнинг, қўли гул экан. (П. Қ.) 10. У вақтда эндигина ўлтиз бешга тўлган барваста йигит, Дадавой, Лобарга бир кўришдаёқ ёқди. (Х. F.) 11. Сиз ўзингиз-чи, Муса Назарович, факультетга бориб кўпчиликдан сўраб кўрдингизми? (П. Қ.) 12. Йўр-а, ундай деманг, ўлмас ака, сиз ҳам акам қаторисиз. (Е. Шукуров.) 13. Бувама, яъни онамининг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турибди. (Павленко.) 14. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан қулоғининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. (П. Қ.) 15. Қомсомоллар — Фируза, Шерали ва бошқа студентлар Мирзачўлга бориб ишлаш истагини билдирди. (Х. F.) 16. Сен, онаси, бохабар бўлиб тур, тагин Варваранинг бошига бир кулфат солишмасин, уларнинг қўлидан ҳар бало келади. (М. Горький.) 17. Бир вақтлар сиз ҳам, Темир Акбарович, хато қилишдан қўрқмаслик керак, деб дадил гапирар эдингиз. (П. Қ.)

153-§. Ажратилган тўлдирувчилар ўзидан олдин келган тўлдирувчининг маъносини конкретлаштиради: *Фируза, кеча-кундуз уйлайман сени, меҳрибонимни.* (Х. F.) *Акангнинг хотинига— желин аянгга уйлан, деяпти.* (С. Аҳм.) *Модомики, одам бир марта яшар экан, умрбод бир киши билан— ўз севгилиси билан яшаши зарур.* (Х. F.)

154-§. Ажратилган ҳол ўзидан олдин келган ҳолнинг маъносини изоҳлайди. Оддий тап бўлаги, сўз бирикмаси формасида бўлади: *Сойда қуш ёнғоқнинг тагида, оппоқ қорга кўмилиб узоқ турди.* (О. Е.) *Юқоридан, Нижнийдан, пиёда келмадим, кемага тушиб келдим, сув устида пиёда юришмайди.* (М. Горький.) *Пастликка—Лабзак томонга туша бошладик.* (Х. F.) *Бир оқшом, Мирзо Ёдгорнинг тантана билан пойтахтга киришнинг учинчи кун, Султонмурод шам олдида ғамгин, танҳо ўтирар эди.* (О.) *Бугун, соат бешда, комсомол мажлиси бўлади.*

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларнинг сўроғи ва вазифаси, одатда, ўзлари алоқадор бўлган тап бўлагининг сўроғи ва вазифасига тенг келади.

301- машқ. Қуйидаги гапларни кўчириг. Ажратилган тўлдирувчи ва ажратилган ҳолларни аниқланг. Бир-биридан фарқини тушунтириг.

1. Отаси Бадиуззамон Балхга кетаркан, ўз ўрнини, Астробод ҳокимлигини, вақтинча унга топширган эди. (О.) 2. Бу кулги ва ҳазиллар аксарият яна ўша эски дардни — ҳижрон доғи, висол орзусини кўзгатди. (О. Е.) 3. Мен Ҳафизага — қизимга гапираётиман. (А. Қ.) 4. Йўлчи меҳмонлардан узоқда, қўрғон ичидан оқиб чиқаётган ариқ лабида, дарахтга суяниб чўққайди. (О.) 5. Агар ҳоким ҳеч кимни, айниқса, Қудрат акани, қамамаган бўлса, аҳолини қўрқитмаслик, ишдан совутмаслик учун қамамаган. (М. Исм.) 6. Йўлдош Гулнози имлаб қақриб, машина кабинасига — шофёр ёнига чиқарди. (Ҳ. F.) 7. Тунов куни, йигитлар даштга кетаётганларида, Гулчехра уни уйларига бошлаб борди. (О. Е.) 8. Супанинг қаршисига, ўн қадамча нарига, мўъжазгина бир чорпоя қўйилиб, унга самоварнинг эски-туски палослари солинди. (М. Исм.) 9. Бу ишсиз кунлар ёмғир фаслининг охири — «Илик узилди» да билинади. (Ас. М.) 10. Ваҳор келиб, Сирдарёнинг адирларига, қирларига лола гиламлар тўшалди. (Ҳ. F.) 11. Узоқ Ўзбекистонда, унинг уйида — Ленин. (О.) 12. Ху ана шу жойда, тахта кўприкнинг остида, кичик бир булоқ бор. Ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чойтутнинг барги, жийданинг дўстлоғини дамлаб ичар эдик. (А. Қ.) 13. Буларнинг ҳаммаси ярашар унга — Ҳурига. (Ас. М.) 14. Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. (А. Қ.) 15. Қишлоқдан бир қир нарида — беҳисоб қизғалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда — Ҳулкар ўт ўрарди. (П. Қ.)

302- машқ. Қуйидаги гапларни кўчириб, тиниш белгиларига эътибор қилиг, Ажратилган иккинчи даражали бўлакларни аниқланг.

1. У томонга, қиялик, арчазор ёққа, чиқамиз. (П. Қ.) 2. У отасиникига, Чўлбобоникига, қараб кетди. (Ҳ. F.) 3. Болалигимизда шаҳримизда чет элни кўрган биттаю битта киши — Ҳожи бувайя кўргани борганимиз эсимга тушди. (Ас. М.) 4. Биз у билан, албатта, курортга борамиз — Кавказга. (Ас. М.) 5. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўғрилигидан дадасига чап беролмасди. (С. Аҳм.) 6. Мана, Гавҳар айтядти, бундан қирқ йил бурун, 1916 йилда, битта ҳам ўзбек архитектори бўлмаган экан. (П. Қ.) 7. Ана шунда у фожа юз берганини — кар бўлиб қолганини сезди. (Ҳ. F.) 8. Кўйлагининг елкалари оппоқ, яъни тернинг шўри тепиб чиққан. (Ас. М.) 9. Бундай кезларда Ойнисанинг қўшнилари — кўмир ташувчи аравақашлар жонга оро киргувчи эди. (Ҳ. F.) 10. Цехларимизнинг энг каттаси шу — сизнинг цехингиз бўлгани учун, буни ҳарбий кийим цехига айлантириб қўйсақ, дейман. (Ҳ. F.) 11. Жаннат хола орқасига, Низомжон томонга, ўгирилди. (С. Аҳм.) 12. У кўпдан бери, айниқса, севикли опаси Зебо фронтга кетгандан бери ўз-ўзидан аллақандай норози эди. (О. Е.) 13. Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақиладиган жойига, атайин бир кўз ташлаб олди. (П. Қ.)

28- топшириқ.

1. Гапнинг қайси бўлаклари ажратилган ҳолда қўлланади?
2. Ажратилган бўлакларнинг гапдаги аҳамияти нима?
3. Ажратилган аниқловчининг гапдаги вазифасини, грамматик хусусиятини мисол асосида изоҳлаб беринг.
4. Ажратилган изоҳловчилар қайси гап бўлагига оид бўлади?
5. Ажратилган тўлдирувчига мисол келтириб, ифодаланаётган маъносини изоҳланг.
6. Ажратилган ҳоллар ҳақида гапириб беринг.
7. Ажратилган бўлакларнинг сўроқларини ва уларда ишлатиладиган тиниш белгиларни айтиб беринг.

БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАР

155- §. Содда гаплар эга ва кесимнинг мавжудлигига қараб бир составли ва икки составли бўлади.

Икки составли гапларда бош бўлаклар—эга ва кесимнинг иккиси ҳам мавжуд бўлади: *Дуторимнинг торлари қуш булбулдай сайрайди.* (Қушиқдан.) *Маҳмудхон шаҳарга кетди.*

Бир составли гаплар ё эга составидан ёки кесим составидан ташкил топади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас.* (Мақол.) *Чекилмасин.* — бу гаплар фақат кесим составидан иборат. *Қиш. Ҳаммо ёқни қор қоплаган. Баҳор. Ҳамма ёқдан атиргуллар ҳиди анқийди.* Бу гаплардаги *қиш, баҳор* сўзлари бир составли гап бўлиб келган;

Бир составли гаплар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Шахси аниқ гаплар.
2. Шахси ноаниқ гаплар.
3. Шахси умумлашган гаплар.
4. Шахсиз гаплар.
5. Атов (номинатив) гаплар.

156- §. Шахси аниқ гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предмет — эгани бевосита кўрсатиб турадиган бир составли содда гап шахси аниқ гап дейилади. Чунки бундай гапларда эга мустақил ифодаланган бўлмайди. Гапнинг кесими биринчи ва иккинчи шахсдаги феъл билан ифодаланади. Улар кўпроқ диалогик нутқларда қўлланади. Масалан: *Қўшиқ деб ёздим юрак уларини. Уйлаб қарасам, мулоҳаза қилиб кўрсам, сизнинг ўзингиз қўшиқ экансиз. Билмаймиз, қачонлардан бери юракда яширин эди бу туйғу. Уни курашиб, изтироб чекиб ҳам юракдан чиқариб ташлай олмадим.* (М. Қorieв.)

303- машқ. Бир составли гапларни ажратиб кўчинг. Эга составидан ва кесим составидан ташкил топган гапларни алоҳида-алоҳида кўчинг.

1. Уйлайсан, ўтган кунларни эслайсан. Ҳаётнинг мураккаблигига, ўжарлигига тан беришга мажбур бўласан. Фақат ана шу қийинчиликлар гирдобидан ўз ақл-идрокинг кучи билан нурафшон йўл ахтарасан. (М. Қorieв.) 2. Ҳаво сокин. Барглар худди суратдагидек қимирламас, жим эди... Колхозчилар дам олиш учун шийпончага йиғилишган. Қўёш тик кўтарилган. Ҳаво дим. Одамлар ташналикни босиш учун аччиқ-аччиқ кўк чой ичмоқдалар. (С. Назар.) 3. Етти йил бўлади шу даргоҳга қадам босганимга. Лаззатини ҳам тотдим.

заҳар-заққумини ҳам. (О.) 4. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат қилиш керак. (А. Қ.) 5. Энди орқага қайтиш йўқ, қаңча ғов бўлса ҳам, босиб ўтишим шарт... Қизил байроқ ишчилар учун қурилган данғиллама уйларга эмас, балки фақат планинг бажарилишига, фақат қазилган ва чиқарилган тупроқнинг миқдорига қараб берилади. Комсомолсан. Бундай камчиликларга бепарво қараб бўлмайди. Шикоят қилмаймиз, эмиш-а. (Ш. Р.) 6. Шу пайт Асрорқулнинг ўзи келиб қолди. (А. Қ.)

304- машқ. Шахси аниқ гапларни ажратиб кўчириб, уларнинг қандай гап бўлаklarидан ташкил топганини схема билан таҳлил қилинг.

1. Бир кун ишдан келсам, уйда амаким ўтирибдилар, хурсанд бўлдим, чунки улар отамга жуда ўхшаб кетадилар. Амакимни кўрсам, отамни кўргандек бўламан. (М. Қориёев.) 2. Пулат сизнинг сўзларингизга қулоқ соларди. Хатларингизни такрор-такрор ўқиб, ёд қилиб оларди. Нега энди хат ёзмайсиз, жоним? ...Ишонаманки, сиз эсон-омонсиз. Тезроқ хабар қилинг, жонгинам. Балиқ сувсиз, қуш қанотсиз, одам ишончсиз яшай олмайди. (Ш. Р.) 3. Энди бундан сўнг турмушни маълум бир йўлга солиш керак. (А. Қ.) 4. Албатта, жазо берилганда, унинг порахўрлигини назарда тутиб жазо берилди. (А. Қ.)

157- §. Шахси ноаниқ гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предмет — эгани аниқ кўрсатиб турмайдиган бир составли содда гап шахси ноаниқ гап дейилади. Унинг кесими одатда учинчи шахс бирлик ва кўпликдаги ёки биргалик нисбатидаги феъл билан ифодаланади. Масалан: *Ерни трактор билан ҳайдайдилар. Пахтаги машина билан терадилар. Пахтаги машина билан теради, дейишади. Яхши яшаб, яхши ошаб, муродмақсадларига етишибди.* («Ўзб. халқ эртақлари».)

305- машқ. Шахси аниқ ва шахси ноаниқ гапларни топинг. Уларнинг бир-биридан фарқини тушунтиринг. Биринчи гапни ҳам морфологик, ҳам синтактик таҳлил қилинг.

1. Рўзани дастурхон устида туз билан очадилар. Мана, эшитиб қўйинглар, еринга тегмайман дедилар. (А. Қ.) 2. Комиссар қафти билан юзларини уқалади. Юрагида ўти бор болалар-да — булар. Аммо фронтга фақат соғлом одамлар зарурлигини билишмайди. Ойижон, Баҳор! Мен ҳаминча сизларни ёд этаман, сизлар учун ишлайман. Кечиринг мени. Ойижон, сиз билан маслаҳатлашолмадим. Аммо, ишонаманки, сиз менинг қароримни қувватлайсиз. Ойижон, ойижон, сиз менинг улуғ дўстимсиз, биламан, яхши бўламан... (Ш. Р.) 3. Зинапоянинг бошида оқ халатли аёл кўринди. (С. Аҳм.) 4. Улар жар бўйидаги мажнунтолдан ўтиб, сойга тушдилар. (О. Ё.) 5. Мен, хўп дедим, қолдим. Демак, шахсан мен бу ерда кўпроқ керакман. Вазият биздан кучли экан, унга бўйсунмоқ даркор. ...Ер қазийман. Оғир тошларни ташийман. Нима иш бўлса, ҳаммасини қиламан. Олиб кетинг. Олиб кетишингиз керак... Сиз коммунистсиз. (Ш. Р.)

306- машқ. Ўзингиз мустақил равишда шахси ноаниқ гапларга бадий асардан бир неча гап топинг. Кесимларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

158- §. Шахси умумлашган гаплар. Кесими феъл билан ифодаланиб, мазмунан учала шахсга қаратилган бир составли содда гаплар шахси умумлашган гаплар дейилади. Шахси умумлашган гапларнинг кесими иккинчи шахс бирликдаги феълларнинг буйруқ майли формаси билан ифодаланади. Бу ҳол кўпроқ мақолларда учрайди: *Елга тупурма, ўзингга қайтади. Бошинг осмонга етган бўлса ҳам, каллангни ҳам қил. Етти ўлаб, бир кес. (Мақоллар.)*

307- машқ. Қуйидаги гаплар, ичидан бир составли гапларни топиб кўчириг. Шахси умумлашган, шахси аниқ гапларга алоҳида характеристика беринг.

1. Онаси ҳақ. Баҳорнинг гуноҳи нима?.. Унга заҳар сочиш инсофданми? Жаҳл чиқса, ақл кетади, дейдилар. (Ш. Р.) 2. Кўрган кунингни унутма, хом чорингни қуритма. (Мақол.) 3. Одам ҳар доим ўзини ҳурмат қилиши керак. Ўзига бўлган ҳурматдан жудо бўлмаслик учун ҳар бир қадамни ўйлаб, текшириб босиши керак. (Ш. Р.) 4. Яхшига ёндашган ярашур, ёмонга ёндашган адашур. Салобатли бўлма, саботли бўл. Гапни айтгин уққанга, жонни жонга суққанга. (Мақоллар.) 5. Сизларни жудаям кўргим келаётган эди, яхшиям келибсизлар. Биласизларми, бугун стипендия олдим, хоҳласангизлар меҳмон қилай? (М. Қориев.) 6. Машраб бир неча дақиқа анқайиб қолди. (О. Е.) 7. Ҳовлига чиқиб, боши қотди. Энди нима қилсин. Ўйлаб-ўйлаб. Анвар эсига тушди, олдига кириб у билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. (Ш. Р.) 8. Етти ўлаб, бир кес. Мард бир ўлар, номард минг ўлар. (Мақоллар.) 9. Гулсум онанинг иккита укаси ҳам фронтда. (О. Е.)

159- §. Шахссиз гаплар. Кесими орқали ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предметни — эгани топиб бўлмайдиган бир составли содда гаплар шахссиз гап дейилади.

Шахссиз гапларнинг кесими равишдош + бўлмоқ, -са + бўлмоқ, ҳаракат номи + керак (зарур, лозим, даркор, мумкин), мажҳуллик нисбати формасидаги феъл, тўғри + кўмакчи феъл билан ифодаланади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас. (Мақол.) Мумкин эмасни қийин эмасдан ажратилиш керак. (А. Қ.) Хатодан жиноятни айира билиш керак. (А. Қ.) Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилади. (А. Қ.) Ҳар қандай қийин ишни ҳам бажарса бўлади. Бу сувни ичса бўлади.*

308- машқ. Қуйидаги гаплар ичидан бир составли гапларни кўчириб, шахси ноаниқ ва шахссиз гапларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Идорани тозалаш керак. Аввало, танқиддан чўчимаслик керак. Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. (А. Қ.) 2. Мен анча кўрқдим. Гуноҳсиз эканлигимни исбот қилиш ҳаммадан мушкул бўлди. Бизни чақирган терговчини илгаридан билардим. Бизнинг муқаддас бурчимиз — фашизмни таг-томири билан йўқотишдир. Албатта, фашизм учун Гитлер томонидан алданган немислар ҳам жавоб беришлари лозим. (Ш. Р.) 3. Ҳар қалай, Баҳор уни

ўзига тортаётгани аниқроққа ўхшайди. (Ш. Р.) 4. Ўзи қандай бўлса, шундай бўлиб, касал ҳақидаги ўй-хаёлни меҳнат ва ҳаёт ҳақидаги ўй-хаёлга алмаштириб яшаши керак. (Ш. Р.) 5. Ҳар куни 100—150 кг дан пахта терса бўлади. 6. Шаҳарга шу йўл билан борилади. 7. Кечаси билан ўтган-кетганлардан гаплашиб чиқишди. 8. Интизомсизликка йўл қўйилмасин.

309- машқ. Берилган гаплар ичидан шахсиз гапларни топиб, уларга характеристика беринг. Кесимларнинг ифодаланишини тушутиринг.

1. Айтадиган гаплари кўп бўлса ҳам, айтолмай бир-бирларига қараб туришаверишади. (С. Аҳм.) 2. Ватан, менинг ишқ-муҳаббатим, қуёш каби асло қаримас. 3. Бу ерда ўртоқ Эргашевнинг ҳушёрлигига тан бериш керак. (А. Қ.) 4. Эшиқ очиқ бўлса ҳам, сўраб кир. (Мақол.) 5. Деҳқон бўлсанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда. (Мақол.) 6. Бу қаҳриққа «лаббай» деб жавоб бериш лозим. 7. Кўнгилга армон бўлмасин деб, чилиёсин ҳам қилдиришга тўғри келди. (А. Қ.) 8. Ҳақиқатан, қизиқ бир ном: ҳайвонларнинг ошқозонини «ишкамба» дейдилар. (С. А.) 9. Водилга шу йўлдан борилади. Пахтадан мўл ҳосил етиштириш учун кўп чора ва тадбирлар амалга оширилсин.

10. Ошиқ аҳли бўлса жамулжам,
Севги йўлин узоқ дейдилар.
Бисол фасли кулган чоғда ҳам,
Баъзан йўлга тузоқ дейдилар.

(Б. Бойқобилов.)

11. Сўз, умуман, Қосимжон бойвачча тўғрисида кетди, унинг ишбилармонлиги, тараққиётпарварлиги айтилди. (А. Қ.) 12. Юрагида бори юзига тепиб турадиган бундай кишиларни кўнглида кири йўқ, деб мақтайдилар. (П. Қ.)

160- §. Атов гаплар. Бирор предмет ёки ҳодиса-воқеанинг нутқ сўзланиб турган пайтда мавжудлигини кўрсатадиган бир составли гаплар атов гаплар дейилади. Атов гаплар от ёки отлашган сўзлар билан ифодаланади. Улар бир сўз билан ифодаланганидек, бир неча сўз билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Атов гапдан кейин одатда унинг мазмунини конкретлаштирувчи гап келиши талаб қилинади. Масалан: *Уй жимжит. Демак, тинчлик.* (Ҳ. Ғ.) *Субҳидам. Қуёш ётоғидан бош кўтарди.* (П. Қ.) *Майнинг охири. Кундуз соат тўрт чамаси. Янги шаҳар кучалари. Илк баҳор шамоллари ёқимли эсади.*

310- машқ. Атов гапларни ажратиб кўчиринг. Унинг неча сўз, қандай бирикмадан ташкил топганини айтинг.

1. Ям-яшил ўтов. Хулкар бу ерга келса, қандай қувонади. (П. Қ.) 2. Тонг чоғида очилар боғу бўстоннинг гули. Элни бахтга етказди Партиямизнинг йўли. (Қўшиқдан.) 3. Ҳовли зим-зиё. Ариқдаги сув шалдираб оқади. (Ҳ. Ғ.) 4. Уруш. Ойниса айвон устунига суянганича қотиб қолди. (Ҳ. Ғ.) 5. Қўшиқ. Санъатнинг бу турини

севмайдиған, олқишламайдиған киши бормикан? Тўй. Бахт. Омонлик. Лекин дил тинч эмас. Урушлар... Улар нега, кимга керак?! (Х. Ф.) 6. Субҳидам. Қуёш ётоғидан бош кўтарди. (П. Қ.) 7. Яшаворинг, Чаман опа,— деб қичқирди Маҳмуд. (С. Аҳм.) 8. ...Кураш... йўқ, Ойниса, беҳаё, беғам яшашни истамайди. (Х. Ф.) 9. Мана, кенг далалар, баҳор вақтида у қиз билан бирга лола терган жойлари. Энди бу ерларда лолалар ҳам йўқ, майсалар ҳам сарғайиб қовжираган. (Ш. Р.) 10. Ойдин кечалар ...Илк севги ана шундай кечаларда, юрак торини чертиб, нозик туйғулар уйғотувчи оромбахш тунларда куртак ёзади. (М. Қориев.) 11. Ҳаво очиқ. Кўм-кўк баргларга бурканган дарахтларни тебратиб, салқин шабада эсади. (С. Назар.)

311-машқ. Қуйидаги гаплар ичидан бир составли гапларни топиб кўчиринг. Бир составли гапларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида характеристика беринг.

1. Йўлдош! Ойниса остонада анграйиб қолди. (Х. Ф.) 2. Яхшини яхши дейдилар, ёмонни — ёмон. 3. Дўстларим эрталаб мени бир оз калака қилишди. Кейин аҳволимни кўриб: «Уйингга бориб дам ол, машинангга ўзимиз ишлаб турамиз»,— дейишди. (М. Қориев.) 4. Сочлари силлиқ қилиб таралган. Икки зар кокилини олдига ташлаган. Афтидан, дарёда ювиниб олиб, энди ширин туйғулар оғушига чўмган эди. (М. Қориев.) 5. Деразалар очилсин, эрталабки жисмоний тарбияни бошладик. Ғўзамизнинг ичида бегона ўт ўсма-син. (Қўшиқдан.) 6. Эшикни очсам, дарҳақиқат, Миралининг ўғли. (С. Аҳм.) 7. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берад эди. (П. Қ.) 8. Савод дарсига ўтинг, муаллима хоним. (Х. Ф.) 9. Лола сайлига бориш. Бу гап бизларга жуда ёқади. Тери иплар тайёр бўлгандан кейин, иплар билан бирга бир қанча қозиқлар олиб, шаҳар қалъасига келишибди. («Ўзб. халқ достон»ларидан.)

312-машқ. Бир составли ва икки составли гапларни алоҳида-алоҳида кўчи-ринг. Гап қурилишидаги фарқларни таҳлил қилинг.

1. Гагарин. Рус ўғли, мард ватандошим, Сени қалбларимиз кўкка узатди. 2. Бу ерни «Комсомол қишлоғи» деб аташади. 3. Салобатли бўлма, саботли бўл. (Мақол.) 4. Ишнинг ўзини билгунча, кўзини бил. (Мақол.) 5. Ёз келди. Саратон. Луччак шафтоли Марғилон шаҳрига зийнат саналур. (Ф. Ф.) 6. Шарнатда шарм йўқ, дейдилар, бой. (Х. Ф.) 7. Кўп юргандан сўрама, кўп билгандан сўра. (Мақол.) 8. Қаҳратон қиш. Нима кўп, ишсиз кўп. Иш топиш қийин. (Х. Ҳ.) 9. Оддий ёз тонги. Қуёш Қалковуз суви бўйлаб ўсган қалдун толларнинг учиде ўйнайди. (Х. Ҳ.) 10. Эр юзини ер очар, ер юзини эр очар. (Мақол.) 11. Тилингни ботир қилма, ўзингни ботир қил. (Мақол.) 12. Ўртоқ женотделни излаб келганман, Женотдел раҳбарим уйда бормикин. («Даста гул» достонидан.) 13. Кўп булутларни топтадик, йиртдик. Эй Қуёш, бағрингдан мадад кутдик. (Х. О.) 14. Партиям, бахтиёр бир кунда сафингга кирдим, Ватанга меҳр тўла юрагим билан. (Миртемир.)

161-§. Сўз-гаплар. Бир сўздан иборат бўлиб, эга ва кесим составига ажралмайдиған, бошқа сўзлар билан кенгая олиш имконияти-

га эга бўлмаган гаплар сўз-гаплар дейилади. Улар тасдиқ, инкор, сўроқ, таажжуб, ҳис-ҳаяжон кабиларни ифода этиб, контекст билан деярли боғлиқ бўлади. Сўз-гаплар, асосан, экспрессив-модал муносабатларни ифода этгани учун ҳам кўпроқ диалогик ва баъзан монологик нутққа хосдир. Масалан:

— Энди сўзингиздан айнаманг, хўпми?

— Майли, — деди Фазлиддин. (О.)

— Сўзимга ажабланингиз, шекилли?

— Йўқ, — деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очик кўриниб турар эди. (А. Қод.)

Йўлчи эшикчани очиб кирди:

— Ассалом. Хорманг, ота! (О.)

313-машқ. Берилган гапларнинг турини айтинг. Сўз-гапларнинг ифодалаётган маъносини тушунтириб бering.

1. — Машиначингиз менга ёқмади, какеткани ўхшатолмас экан. Бошқасини топамиз. — Хўп: (Х. F.) 2. — Тешавой, сой бўйида кутиб турмоқчимисиз? — Ҳа. (Х. F.) 3. — Юқоридан бирон нима олиб келишларини айтдим. — Раҳмат. Одамларни чақиртирдингизми? 4. М а р а с ул. ...Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан! Н а с и б а (кулимсираб.) Ростми? (А. Қ.) 5. Сиз Ленинни кўрдингизми? — Ҳа, кўрдим. — Гаплашдингизми ҳам? — Ҳа, гаплашдим. 6. Ҳа, лабай? Салим Салимов? Хўш, хўш? Билетни олди? Тайёрланыпти? Хайрият. (Х. F.)

314-машқ. Узингиз бирорта бадний асардан турли маънодаги сўз-гапларга мисоллар топиб, уларни изоҳлаб бering.

162-§. Тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар. Гаплар нутқ мақсади талабига мувофиқ т ў л и қ ва т ў л и қ с и з ҳолда айтилади.

Тўлиқ гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинган барча гап бўлаги мавжуд бўлади: *Тўғри сўз қиличдан ўтқир.* (Мақол.) *Машраб вужуди қалт-қалт титраб чангал орасидан аста мўралаб қаради.* (О. Ё.)

Тўлиқсиз гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинган зарур гап бўлақларидан бири ёки бир нечтаси стиль талабига кўра иштирок этмайди. Аммо ифодаланмаган бўлақ нутқ жараёни ва контекстанглашилиб туради. Масалан:

— Галаба ГЭС қурилиши ҳам фронт-да?

— Қачон жўнайсизлар?

— Биз солдатлармиз. Команда кутяпмиз...

— Биздан кимлар боришини билмайсанми?

— Бахмалданми? Аниқ билмайман. Бироқ элликка яқин киши бориши керак. Сен рўйхатда йўқсан. (Ш. Р.)

Тўлиқсиз гап структураси тўлиқ гапдаги айрим бўлақларнинг эллипсис («тушириш») ҳодисасига учраши натижасида шаклланади. Гапда қуйидаги гап бўлақлари эллипсисга учраши ва шу йўл билан тўлиқсиз гап шаклланиши мумкин.

1. Қесим туширилади:

— Сен қайққа кетяпсан?

— Мактабга.

2. Кесимга тобе сўзлар (ҳол, тўлдирувчи) туширилади:

— *Бугун жўнайсанми?*

— *Жўнайман.*

3. Эга ва кесим туширилади:

— *Маҳмуджон нималар ҳақида сўзлади?*

— *Мактаб-тажриба участкаси ҳақида.*

315-машқ. Тўлиқ ва тўлиқсиз гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг. Уларнинг фарқини тушунтиринг. Тўлиқсиз гапларда қайси бўлақлар туширилганлигини аниқланг.

1. Сой буйида беҳисоб дарахтлар орасига кўмилган тегирмон гувиллар эди. (А. Қ.) 2. Камолов ёғиш учун кўзгалди. Раҳима опа дастурхонни йиғиштирар экан, сўради:

— Китобларни кутубхонага топширайми?

— Қайси китобларни?

— Мичуринга оид.

— Йўқ, улар билан чуқурроқ танишмоқчиман.

— Бўлмаса, Мичурин асарларини ёздирайлик. (С. Назар.)

3. Фақат Баҳорнинг бир ўзи хаёл суриб, орқада қолди.

— Тўхтаглар, қизлар.

— Ҳа, юравер, бирга овқатланамиз.

— Тўрахонов билан учрашаман.

Ҳайрон бўлган уч қиз бирдан сўради:

— Тўрахонов билан?

— Унга айтиб қўйишим керак.

— Майли, Баҳор, — деди Зулфия. — Бор, кечқурун етиб келгин.

— Албатта. (Ш. Р.)

4. Лайлонинг уйига етиб келдик.

— Хайрли кеч, — деди Лайло.

— Кўришгунча.

— «Ўтган кунлар»ни беринг.

— Марҳамат.

— Кўришгунча хайр.

— Яхши қолинг. (М. Қориев.)

5. — Номери қанча? — дейман қалам-дафтарни олимб.

— 4243...

— Ранги?

— Оқ.

— Эркакми, урғочи?

— Урғочи, — дейди Аспар аста. Мен, Аспар бошқа қўзнини айтаётгандир, деф қайта сўрайман. (С. Анорбоев.)

6. Пулат бирдан ерга қаради. Кутилмаганда юрагини қандайдир ғам тирнаб ўтди. (Ш. Р.)

316-машқ. Тўлиқсиз гапларни аниқланг. Қайси бўлақ туширилганини өзгачи тушунтиринг.

1. ...Замонада ҳам янги директорга умид билан қарай бошлади. (П. Қ.) 2. Давлатбеков минбар олдида ранслик вазифасини ўтаб турар эди. (П. Қ.)

6. Муҳтарам оталар, оналар, келинлар, ўғиллар, опа ва сингиллар, сизлар бир неча ой муқаддам ўзбек жангчиларига, яъни ўз жигаргўша фарзандларингизга ... юборган фармойишингизда: «Душманни қайтар, бўлмаса, қайтиб ўз уйинг дарвозасини қоқишга ҳақинг йўқ»,— деб ёзган эдингиз. (Ш. Р.) 7. Кўкси пок, мушфиқ, озод муҳтарам оналар, улуғ айём кунидир, байрамингиз муборак. (F. F.)

319- машқ. Ундалмаларни аниқланг. Тиниш белгиларини қўйиб, гапларни кўчиринг.

1. Қадрли ўртоқлар ...Биз республикамызни электрлаштириш учун умумхалқ юришини бошладик.— Виждон ҳақи дўстим. Менинг сенга ҳавасим келади. (Ш. Р.) 2. Москвам гўзалсан поксан жонажон Сенда Зояларнинг ўлмас ҳусни бор. (F. F.) 3. Россия Россия азамат ўлка. Эй осмон сингари бепоён Ватан ...(Ҳ. О.) 4. Билинг Гавҳар мен сизнинг меҳр-муҳаббатингизни фақат ўз шахсим учун қидирган эмасман. (П. Қ.) 5. Сабр қилинг ҳурматли китобхон олдин қишлоқ билан танишайлик. (И. Раҳим.) 6. Ҳой ишчилар эзилган меҳнатчилар Битсин золим бойлар ...(Ҳ. Ҳ.) 7. — Семён Павлович биринчи ферманинг бошқарувчисига қирқувчиларингиз билан бирга учта қора уй юборинг. (С. Анорбоев.) 8. Баҳром ака мени кечиринг. Бу албатта менга боғлиқ эмас эди. (М. Қориев.) 9. Нор хола диванда ўғли билан ёнма-ён ўтирди ва меҳрибон кўзларини унга тикиб гапирди: «Болам уч кун бўлди сенга бир нарсани айтмай дейман сира қулай пайт тополмайман». (С. Назар.) 10. Кейин айтаман Саидахон ... Ахир айб бўлади болам. (А. Қ.)

320- машқ. Бирорта бадий асардан ундалма иштирок этган бир неча гап олиб кўчиринг. Бу гаплардаги ундалмаларнинг маъноларини, эгадан фарқини тушунтиринг.

КИРИШ СЎЗ, КИРИШ БИРИКМАЛАР

164- §. Сўзловчининг баён этаётган фикрига муносабатини билдирадиган сўз ёки сўз бирикмаси **кириш сўз ёки кириш бирикма** дейилади. Масалан: **Назаримда, саволларингизнинг ҳаммасига жавоб бердим. Бизнинг фикримизча, бу ишларнинг ҳаммаси кўнгилдагидек бажарилган.**

Кириш сўзлар вазифасида модал сўзлар, айрим юкламалар, баъзи тартиб сонлар (*биринчи, иккинчи, тўртинчи* каби) келади.

Кириш сўз ва кириш бирикмалар ундалмалар каби гапнинг бошида, ўртасида, охирида келиб, гапнинг бошқа бўлақларидан, одатда, вергул билан ажратилади.

Кириш сўзлар ҳам ундалмалар каби гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмайди.

321- машқ. Кириш сўзлар иштирок этган гапларни ажратиб кўрсатинг. Кириш сўзларнинг гап ёки гап бўлагига қандай маъно оттенкаси қўшаётганини тушунтиринг.

1. Бахтимизга, бугун телефонда овоз жуда яхши эшитиларди. (А. Қ.) 2. Йўлчи ҳамма воқеаларни, хусусан, кечадан буён торта-

ётган ташвиш ва ҳаяжонларини гапирди. (О.) 3. Бахтга қарши, Саид унинг хоҳишини пайқамади. (А. Қ.) 4. Айниқса, мана шу беш-олти йил ичида бойлар жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг. (О.) 5. Демак, қўлингизда далилларингиз йўқ. (С. Аҳм.) 6. Уйлаб қарасам, Жўрабой ака айтаётган гаплар кўп йиллик тажрибаларда синовдан ўтган илм экан. (С. Анорбоев.) 7. Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор. (А. Қ.) 8. Илмли кишиларнинг умри иккита дейишади: бири — ўқиш, ўрганиш, маълумот тўплаш; иккинчиси — илми амалда синаб кўриш ва ишга солиш. (С. Назар.) 9. Менимча, дардни яширмоқчисиз-ку, иситмаси ошкор қилибдур... Шундай қилиб, мушоира этарди давом... (М. Қorieв.) 10. Қўшиқчи қиз яна кўз ўнгимда гавдаланди. Наҳотки, ақлдан озаётган бўлсам... Йўқ, бу мумкин эмас. Афсус, минг бор афсуски, бу хаёлгина, холос. (М. Қorieв.)

322- машқ. Аввал кириш сўзли гапларни, сўнг кириш бирикмали гапларни тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Кириш сўзларнинг қайси сўз туркумига оидлигини тушунтиринг.

1. Талаб қилиш учун кўп ақл зарур эмас албатта. Бригадамда бўлса, ишлайдиган одам бармоқ билан санарли. (Ш. Р.) 2. Бахтга қарши кеча ёмғир ёғди. Эрназар аканинг айтишича бу йил саратон жуда иссиқ бошланди. (И. Раҳим.) 3. Анорхон бувисини севади. Эҳтимол кампирнинг ёрдами тегар. (И. Раҳим.) 4. Балки шундай-дир. Майли афсона сиз ўйлаганча ҳал бўлсин... Айтганча қўшиқ қаерда қолди, юракдами ёки бошқа жойда? (М. Қorieв.) 5. Тўрахонов қурилишга бир ўзи кириб келди. (Ш. Р.) 6. Агар бирор кишига раҳм қилинадиган бўлса Сергей ака аввало сизга раҳм қилиш керак. (Ш. Р.) 7. Қараб туrolмадим холос... Уйлаб кўрарман. Эҳтимол сенинг гапларинг тўғридир. (Ш. Р.) 8. Ниҳоят 29 октябрда Пётр Филлипович қўйларни сунъий қочирини бошлади. (С. Анорбоев.) 9. Ҳар ҳолда то идорага етиб келганингизча хаёлингизга бирор фикр келгандир. (С. Анорбоев.)

323- машқ. Бирор бадий асардан кириш сўзли ва кириш бирикмали гапларни топиб кўчиринг. Уларнинг маъносини, ифодаланишини, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини тушунтиринг.

30-топшириқ.

1. Ундалма нима? Ундалма кишилардан бошқа нарса ва жониворлар учун ҳам қўлланадими?
2. Нарса ва жониворларга қарата қўлланган ундалмалар қандай асарларда кўпроқ учрайди? Мисол келтиринг.
3. Ундалманинг гаптаги ўрни ва унда ишлатиладиган тиниш белгиларини айтиб беринг.
4. Кириш сўз ва кириш бирикмаларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини айтинг.
5. Кириш сўз ва кириш бирикмаларнинг гаптаги функциясини мисоллар билан тушунтиринг.

ҚУШМА ҒАП

Қўшма ғап ҳақида умумий маълумот

165-§. Қўшма ғаплар икки ёки ундан ортиқ содда ғапларнинг мазмун ва грамматик жиҳатдан бирикувидан тузилади. Қўшма ғап таркибидаги компонентларнинг бирикувида интонациянинг роли катта.

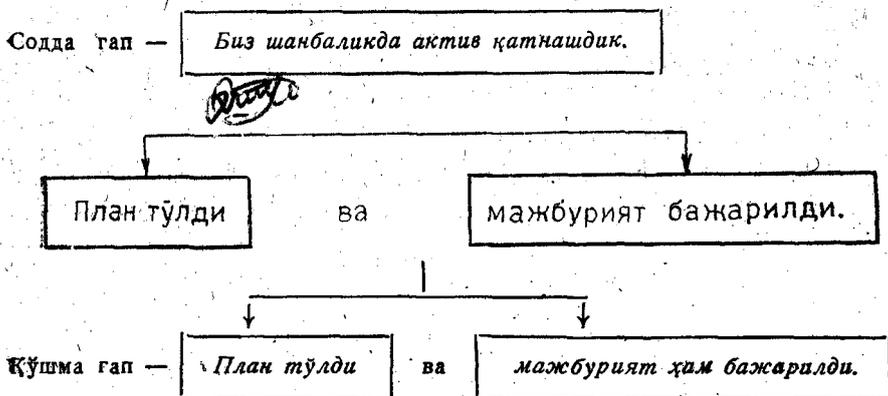
Содда ва қўшма ғапларнинг ўзаро фарқи қуйидагича:

1. Содда ғапда биргина эга ва кесим муносабатини ифодаловчи бирлик (предикатив бирлик) мавжуд бўлади:

Биз шанбаликда актив қатнашдик. — содда ғап.

Қўшма ғапда эса эга ва кесим муносабатини кўрсатувчи бирлик бирдан ортиқ бўлади: *План тўлди ва мажбурият бажарилди.* — қўшма ғап.

Бу ғапларнинг схемаси:

2. Содда ғап тугалланган интонация билан айтилади: *Биз мамлакатимизнинг куч-қудрати билан фахрланамиз.*

Қўшма ғап таркибидаги охириги компонент тугалланган интонация билан; аввалги компонент тугалланмаган интонация билан айтилади: *Пахта очилди ва терим машиналари ишга тушди.*

3. Қўшма ғаплар таркибидаги содда ғаплар мазмунан ўзаро боғлиқ бўлади: *Баҳор келгач, турли қушлар учиб кела бошлади.*

Қўшма ғаплар таркибидаги содда ғапларнинг тузилиши, мазмун муносабати ва бириктирувчи воситаларнинг ишлатилишига кўра уч турга бўлинади:

1. Боғланган қўшма ғаплар.

2. Эргашган қўшма ғаплар.

3. Боғловчисиз қўшма ғаплар.

Боғланган қўшма ғаплар бирдан ортиқ тенг содда ғапларнинг тенг боғловчилар орқали бирикишидан ташкил топади: *Пахталар қийғос очилди ва терим бошланди.*

Эргашган қўшма гаплар бирдан ортиқ тенг бўлмаган гапларнинг эргаштирувчи ёрдамчилар орқали бирикувидан ташкил топади: *Олим бўлсанг, олам сеники. (Мақол.) Най садосининг майин тўлқинлари тип-тиниқ ҳавода ёйилгач, ҳамма ёқ жонланиб кетди. (О.)*

Боғловчисиз қўшма гаплар бирдан ортиқ содда гапларнинг ўзаро боғловчисиз, фақат интонация орқали бирикишидан ташкил топади: *Қўшининг тинч, сен тинч. (Мақол.) Москва бор — оламда тинчлик барқарор. (F. F.)*

324- машқ. Гапларни ўқинг. Қўшма гапларни аниқлаб кўчиринг, бош бўлаklarнинг тагига чизинг.

1. Мен хушомадгўйликни ёмон кўраман. (*Ҳ. Абдуллахонов.*)
2. Илмли минг яшар, илмсиз бир яшар. (*Мақол.*) 3. Ёмғир тинган, лекин ҳаво безарийб турарди. (*П. Қ.*) 4. Апрельнинг ўрталаридаёқ Тошкентга алоҳида ҳусн ва файз бериб кўкарадиган дарахтларнинг гўзаллиги юзларни ҳам, кийимларни ҳам одатдан ташқари нафис ва тиниқ қилиб кўрсатарди. (*П. Қ.*) 5. Йўл адирнинг ёпиқ еридан тушган бўлса ҳам, Турғуной тиззасини ушлаб, зўрға қадам босарди. (*А. Қ.*) 6. Ойқиз район партия комитетига ўз вақтида етиб келганидан мамнун бўлди, чунки Жўрабоев ҳали чиқиб кетишга улгурмаган эди. (*Ш. Р.*) 7. Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб гапирар. (*Мақол.*) 8. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди. (*А. Қ.*) 9. У шундай ялиниб гапирардики, раъйини қайтаришнинг сира иложи қолмаган эди. (*С. Аҳм.*)

325- машқ. Гапларни ўқинг. Қўшма гапнинг қайси турига киришини айтинг (боғланган, эргашган, боғловчисиз қўшма гап).

1. Алижон маҳоркани шундай тортдики, қоғоздан ўт чиқди. (*Ҳ. F.*) 2. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади. (*А. Қ.*) 3. Кўнглингиз учун битта қўшиғимни айтиб бераман, аммо шартим шуки, Умарали ака, кулмайсиз. (*О.*) 4. Наҳотки, шунчалик тошбағир бўлсанг, наҳот қизингнинг бўзлаши юрагингни эритмаса. (*М. Исм.*) 5. Илон жон ҳалпида шундай қаттиқ тўлғандики, оғзидан чумчуқ чиқиб кетди. (*М. Исм.*) 6. Тешабойнинг омади келиб, гўзалари шундай бўлдики, заводи пахтага тегилиб кетди. (*М. Исм.*) 7. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. (*А. Қ.*)

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

166- §. Боғланган қўшма гап таркибидаги компонентлар бири бири билан бириктирув, зидлов, айирув ва инкор муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар, боғловчи вазифасида келувчи **-да, у-(-ю)** юкламалари воситасида боғланади. Масалан: *Сой гувиллаб оқарва унинг муздек шамоли қирғоқда тартибсиз ўсган ўтларни силкитар эди. Халқ гувиллаб олдинга юрди, аммо миршаблар ғови тўсиб олди. (М. Исм.) Ойқўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ бор. (П. Қ.) Ё сиз келиңе, ё мен борай.*

Боғланган қўшма гаплар компонентларининг ўзаро мазмун муносабатларига, тенг боғловчиларнинг боғлашдаги хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: бириктирув боғловчили боғланган қўшма гаплар, зидлов боғловчили боғланган қўшма гаплар, айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар ва инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар.

167- §. Бириктирув боғловчили, боғланган қўшма гаплар. Ва, ҳам боғловчилари, боғловчи вазифасида келувчи -да, -у (-ю) юкламалари боғланган қўшма гап қисмларини бириктириб боғлайди. Масалан: *Унутилмас дамлар этиб келди ва биз ўз қахрамонларимизнинг бетига дадил қарамоқдамиз.* (С. Баб.) *Чор атрофда эсарди еллар Ва боғларда қушлар чийиллар.* (Ҳ. О.) *Унинг ҳам кўзи қаттиқ, ҳам тили тез эди.* (О.) *Отнинг ёлига ёпишиб қорнига тепди ва от уни қирга томон олиб кетди.* (П. Қ.)

-да, -у (-ю) юкламалари ҳам икки содда гапни бир-бирига боғлаб ва, ҳам боғловчилари вазифасини бажариши мумкин: *Шу пайт офтоб яна булут остига кирди-ю, палатани шом қоронғилиги босди.* (А. Қ.) *Эшик ғирч этиб очилди-да, рухсат сураб Дарवेशали кирди.* (О.)

326- машқ. Боғланган қўшма гапларни топиб, уларнинг қисмлари қандай боғловчи воситасида боғланганлигини изоҳланг.

1. Уй ҳашамй шу қадар салобатли эдики, Дилшод оёқ босишга кўрқарди. (М. Исм.) 2. Маҳмуда болалари билан тинч, айтмоқчи, ундан кўпдан-кўп салом. Ҳошим ака менга аңтиқа иш топширди. (Ж. Абдуллоҳонов.) 3. Урталарида гоҳ юракларидаги севгилар, гоҳ ҳижрон дафтари устида суҳбат борар, Умарали гоҳ Навоийда, гоҳ Лутфий, Фузулийдан ғазаллар ўқир эди. (О.) 4. Барча куч-қувватини сарфлаб, қўшимча куч топмоқчи бўлди-ю, бироқ бу уринишдан кутилган натижа чиқмади. 5. Буни Нодир ҳам яхши тушунар, шунинг учун бу онладаги икки азиз кишидан узоқлашиш енгил эмасди унга. (Ж. Абдуллоҳонов.) 6. Сиз шу китобингизни хоҳ менга беринг, хоҳ ўзингиз элтиб беринг. (П. Қ.)

327- машқ. Боғланган қўшма гапларни топиб, компонентларидан қандай маъно-англашилганлигини тушунтиринг. Ердамчи сўзларни топиб, грамматик хусусиятини, фарқини изоҳланг.

1. Онанинг ҳорғин нигоҳида гоҳ хушнудлик, чексиз баҳт ғурури, гоҳ ғам, дард, қайғу-алам гавдаланади. (Ҳ. Тожибоев.) 2. Катта кўча жимжит, шарпа эшитилмайди, гўё бутун борлиқ уйқуда. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Ниҳоятда яширин бўлган бу орзу йил сайин янги-янги тафсилотлар билан бойиб боради-ю, лекин ҳеч осмондан ерга тушмайди. (П. Қ.) 4. Пешанасидан қуйилаётган тер селди кўзга кириб ачиштиради, лекин артиб олгани фурсат йўқ. (Ҳ. Тожибоев.) 5. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю, булутлар тарқаб, тоғларда ҳаво очилиб кетди. (П. Қ.) 6. Отдан тушиб жиловини Ортиққа берди-ю, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди. (П. Қ.) 7. Эъти-

бор шу ганни айтди-ю, титраб кетди, аммо у сездирмади. (С. Аҳм.) 8. Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим келади. (О.) 9. Ортиқ қайната-сининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. (П. Қ.) 10. Қороз қушча баҳона бўлди-ю, Ортиқ Хўлкарнинг қўлига ли-нейка билан бир урди. (П. Қ.) 11. Узига қўйиб берди, лекин босган изига тўрт кўз бўлиб турди. (Шухрат.) 12. У ёқ-бу ёғини қаради, дарров тополмади, лекин қўлига қон юқди. (Шухрат.) 13. Уғри ўғ-рилигини қўйса қўядики, аммо оқпошшо золимлигини қўймайди.

328-машқ. Компонентлари бириктирув боғловчилар ва юкламалар билан бириккан қўшма гапларни таҳлил қилинг.

1... булоққа ҳам, қишлоққа ҳам Ойкўл номи берилган экан. (П. Қ.) 2. Юрагида титроқ пайдо бўлди, лекин у қўрқув титроғи, ғазаб титроғи эди. (М. Исм.) 3. Мен тинчий, сиз ҳам тинчинг. (М. Исм.) 4. Ҳар куни ё факультетда, ё трамвайда, ё томошага туш-ганда бир қошиқ сув билан ютиб юборгудай суқлиниб қарайдиган жазманлар учраб туради. (П. Қ.) 5. Биринчи курс қолоқ деймиз, лекин уларда ҳам илғорлар бор. (П. Қ.) 6. Баҳорнинг фикри булут босган осмондай қоронғилашди-ю, кўз олдини туман чулғади. (Ш. Р.) 7. Бирдан илиқ шамол эси ва булутлар тарқала бошлади. 8. Қўйлар қўрага жойлашди-ю, чўпонларнинг кўнгли тинчиди.

329-машқ. Бириктирув боғловчилари ва -да, -у (-ю) юкламалари ёрдамида бир нечта боғланган қўшма гап тузинг. Уларнинг маъносини тушунтиринг.

168-§. Зидлов боғловчили боғланган қўшма гаплар. Зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларда компонентлардан англа-шилган мазмун бир-бирига зид ва қарама-қарши қўйилади ёки воқеа-ҳодисалар қиёсланади.

Бундай боғланган қўшма гап қисмларини боғлашда аммо, лекин, бироқ каби боғловчилар ва шу боғловчиларга функция-дош бўлган -у (-ю), -да юкламалари қўлланади. Масалан: *Со-бир Уктамни кабинага қистади, лекин у унамади. (О.) Ол-тинсойликларнинг ерлари кўп, лекин бу ерларнинг ҳаммаси ёз ойлари қуёш тиғида қовжираб қолади. (Ш. Р.) Кечаси қа-лин қор ёғди-ю, ҳаво унчалик совуқ эмас эди.*

Зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларда зидловчи боғ-ловчидан олдин вергул қўйилади. Агар қўшма гап қисмлари зид-ловчи боғловчиларга функциядош юкламалар билан боғланган бўл-са, юкламадан олдин дефис (-), ундан кейин вергул қўйилади. Масалан: *Тонг ҳали ёришмаган, лекин осмонда юлдузлар ан-ча сийраклашган эди. (О.) Шу пайт тўсатдан кўча эшиги очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. (А. Қ.)*

330-машқ. Боғланган қўшма гапларни икки гурпуага: бириктирув ва зид-лов боғловчили боғланган қўшма гапларга ажратиб кўчиринг.

1. Бунга Муҳаммадjonнинг гаши келди ва у тескари бурилди. (П. Қ.) 2. Қози пиёлани олдига қўйди-да, сўйилган анордан катта бир бўлагини олиб, тирик қизил доналарини кафтида уқалай бош-лади. (М. Исм.) 3. Бири унга гулдаста узатса, бири эсдалик сурати тутди. (И. Раҳим.) 4. Ҳамма туриб салом беришга шөшилди, лекин

ҳеч ким йўлини тўсиб арз қилмади. (П. Қ.) 5. У Замиранинг дўстона ишончини ҳам ўзи учун чексиз бахт деб биларди, чунки у бунга кўпдан бери эришолмай юрган эди. (П. Қ.) 6. Бир ўзим, бўш хаёлларим, қурумдан тозаланган, аммо ҳали ўт ёқилмаган мўридек ҳувиллаб қолган қалбим билан ёлғиз қолдим. (С. Аҳм.) 7. Мен уялиб ерга қарайман, аммо Турғун писанд қилмай шайтолни мақтайди. (О.) 8. Онам шўрлик нима қилишини билмай акамни қучоғига босиб йиғлар ва дадамни отган солдатни қарғар эди. (Н. С.) 9. Шундай қилиб, дилрабо суҳбатлар бир неча бор такрор қилинди-ю, прораб дилида мавжуд бўлган шубҳалар аста-секин йўқола бошлади. (Ш. Р.) 10. Ортиқча нафрат ҳам керакмас, Аммо лақаб ҳам тақмасман киши отига. (А. Орипов.)

331- машқ. Кўчириш, нуқталар ўрнига мос боғловчиларни қўйинг. Бириктирув ва зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларни аниқланг.

1. У бошқа гап айтмаса ... Ботир отасининг мақсадини тушуниб ерга қаради. (Е. Шукуров.) 2. Маҳкам қўлларини мушт қилиб қўрқинчли важоҳат билан Зокирга отилди, ...бир неча киши бирдан орага тушди. (П. Қ.) 3. Искандаров ўрнидан турди ...кўчага чиқиб кетди. (Е. Шукуров.) 4. Хатининг мазмунига қараганда жинояти катта экан... биз ҳам хаёл бўлиб юраверган эканмиз. (М. Исм.) 5. Темир панжарали кичкина дераза олдига келди ... ташқарига қулоқ солди. (Е. Шукуров.) 6. Гулноз шундан кейин уч марта хат ёзди, ... жавоб келмади. (Ҳ. Ғ.) 7. Бугун у суҳбат ўтказишга келиб Замирани гурӯпасида кўрмади ... юраги «жиғ» этиб кетди. (П. Қ.) 8. Ойниса диққат билан қулоқ солар, ...Тоштемирнинг гаплари қишлоқдаги бошқа йигитларнинг гапларига ўхшамас эди. (Ҳ. Ғ.) 9. Норқўзи Фирузанинг фикрини қувватлади ... ўз ўрнига Асалхонни таклиф қилди. (Ҳ. Ғ.) 10. У секин кўзларини ерга олди ... онаси пинжидан силлиқ чиқиб, дилдор юриш билан уйга кириб кетди. (М. Исм.) 11. Ойнисанинг бадани увишди ... ихтиёрсиз сесканди. (Ҳ. Ғ.) 12. Юрагини тилка-тилка қилган оғир ўйлар ўз кучини йўқотган ... уни ғалати бир мардлик эгаллаб олган. (О. Ё.) 13. Қапалар текилди ... одамларнинг боши бошига қовушиб қолди. (Н. С.) 14. Кузнинг совуғи келди ... ёғини келмади. (Ғ. Ғ.) 15. Унинг бирор истаги ерда қолмади, ... ҳаммаси унинг мақсадларига зид бўлиб чиқди. (Ҳ. Ғ.)

169- §. Айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар. Айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар кетма-кет юзага келадиган ёққ алмашиниб турадиган икки ва ундан ортиқ воқеа-ҳодисани ифодалайди.

Гоҳ, баъзан, дам, ё, хоҳ, бир каби боғловчилар қўшма гап компонентларини айириб боғлаш учун ишлатилади. Улар, одатда, такрорланиб қўлланади: Ҳайронман, ё ҳушингиз жойида эмас, ё ўзингизни овсар қилиб кўрсатяпсиз. (М. Исм.) Сиз шу китобингизни хоҳ менга беринг, хоҳ ўзингиз элтиб беринг. (П. Қ.)

Айирув боғловчилари кўпинча ҳар бир компонент бошида такрорланиб қўлланади; такрорланган боғловчилар олдидан вер-

гул қўйилади: *Баъзан ой заррин кокилларини ер юзига ёзиб юборади, баъзан булут ой юзини тамоман қоплаб олади.* (О.) Нур гоҳ севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ вужудини кўрқув босади. (О.)

Бундай қўшма гапларни айирув боғловчилар билан боғланган уюшиқ бўлакли содда гаплардан фарқ қилиш лозим. Қиёсланг: *Ҳозир унинг кўкси гоҳ оғритувчи, гоҳ юпантирувчи кечинмалар билан тўла эди.* (О.)— содда гап. *Гоҳ осмонни тутиб ашула янграйди, гоҳ аллақаердан гармон товуши келиб қоларди.*— қўшма гап.

332- машқ. Айирув боғловчили боғланган қўшма гапларни аниқлаб, уларга характеристика беринг.

1. Шерали иш устида маънос кўринар, нимадандир гап очмоқчи бўларди-ю, чол-камбир олдида ўнғайсизланарди. (Х. Ғ.) 2. Бир хиллар «Болқон уруши йўлни тўсиб қўйди» деса, бир хиллар «Одессанинг ишғол қилиниши халақит берди» дейди. (М. Исм.) 3. Ё бирон дайди ўқ тегиши, ё Ғўломжон таниб қолиши мумкин эди. (М. Исм.) 4. Дам жаҳлм чиқади, дам кулгим желади. 5. Ё сиз келинг, ё мен борай. 6. Унга гоҳ кампирнинг гаплари маъқулдай кўринар, гоҳ бунинг тескариси тузук тушар эди. (О.) 7. Чана ҳар қадамда тўнтарилиб кетиши мумкин: у дам окопга тушиб кетар, дам бирон тўнка ёки дарахтга бориб уриларди. (Х. Тожибоев.)

333- машқ. Гапларни кўчиринг. Айирув боғловчили боғланган қўшма гапларнинг айирув боғловчилар ёрдамида боғланган уюшиқ бўлакли гаплардан фарқни тушунтиринг.

1. Факультет бўйича 8 та илмий тўгарак ишлаб турибди, бу тўгараклар 250 дан ортиқ студентни ўз сафига бирлаштирган. 2. Буғдой эксанг баъзан даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз кириб қолар эди. (П. Қ.) 3. Қишлоқнинг қолюқ одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифан. қўрқани; гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан қулф ва панжара осмабдими? (П. Қ.) 4. Баъзи болалар ўзларини ерга таппа-таппа ташлаб чўзила кетишди, баъзилар дўппиларидан игна олиб, товонларини ковлашга киришди. (О. Ё.) 5. Гоҳ бўриларнинг увиллашлари, гоҳ чўпонларнинг бақирган товушлари эшитилар эди. Гоҳ осмонни тўлдириб ашула янграйди, гоҳ аллақаердан гармон товуши келиб қоларди. 6. Нури гоҳ севиниб, ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини кўрқув босади. (О.) 7. Дам илондек вишил-лаб хунук миш-миш таралар, дам тақдирга тан берган биронта азроил ҳақида аччиқ ҳазил тарқалар эди. (Ас. М.) 8. Домла кўзини ола-кула қилиб, гоҳ Даврон акасига, гоҳ Сергейга қараб зарда билан чиқиб кетди. (Е. Шукуров.)

334- машқ. Боғланган қўшма гапларни аниқланг ва тиниш белгиларининг ишлатилишини изоҳланг.

1. Тоғ отиши билан гўё шаҳарга қайтаётгандекмиз-у, осойишта ҳаёт яна бошланадигандек. (С. Н.) 2. Улмас гоҳ Аня холанинг қўлидаги тугунчага, гоҳ эр-хотиннинг ташвишли юзига тикилиб ҳай-

рон бўлиб турарди. (Е. Шукуров.) 3. Давлатбековнинг лаблари мўйлови тагидан яхши кўринмас, аммо кўзлари Замоналига қараб «баттар бўл» дегандек йилтирар эди. (П. Қ.) 4. Гоҳ олислардан қизларнинг шўх яллалари эшитилар, гоҳ булбулларнинг ёқимли сайраши бизни мафтун қилар эди. (О.) 5. Осмондан дўлдай ёғаётган бомба-ю снарядларни айтмайсизми: гоҳ у ерга, гоҳ бу ерга «чи-и-й, чи-и-й» этиб тушади-да, гумбурлаб портлайди. (Х. Тожибоев.) 6. Уй бекаси ўзининг асл руҳига кирди, жангчиларни қиём ва печенье билан меҳмон қилди. (О.) 7. Али тажанг ҳазилни пайқамай бирдан ёниб кетди-да, катта Фарғона каналини эслади. (О.) 8. Муш-типар қиз қўрада бир неча бор ўзига келди-ю, лекин яна нимадир ҳушини олиб кетди. (М. Исм.)

170-§. Инкор боғловчи боғланган қўшма гаплар. Инкор боғловчиси инкор маъносини ифодаловчи икки ва ундан ортиқ содда гапларнигина боғлаб келади.

Бу боғловчи айирувчи боғловчилар каби кўпинча ҳар бир компонент бошида такрорланиб қўлланади. Такрорланган боғловчидан олдин вергул қўйилади. Масалан: *Унинг қулоғига на булбулнинг овози кирар, на кўзига уйқу келарди.* (П. Т.) *Уларда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ.* (П. Қ.) *Бир ой ўтди — йўқ, икки ой ўтди — йўқ. На хат, на хабар.* (О.)

Бундай гапларни инкор боғловчи уюшиқ бўлакли содда гаплардан (*У на ўқиди, на ёзди* каби) фарқлаш лозим.

335-машқ. Гапларни ўқинг. Инкор боғловчи боғланган қўшма гапларни аниқланг. Баъзан охири гап кесимининг тушиб қолишини изоҳланг.

1. На биз бормадик, на улар келишмади. (Е. Шукуров.) 2. На қулоғига гап киради, на кўзига одам кўринади. (С. А.) 3. Райҳон ҳовлига қайтди-ю, лекин уйга киргиси келмади. (Х. Ғ.) 4. Суюмани тайёр мотоциклда олиб бориб қўйини на эрининг хаёлига келади, на отасининг. (П. Қ.) 5. Сен мен тўғримда нима ўйлайсан, у сенинг ишинг, лекин мен сен ўйлаганингча бемеҳр ота эмасман. (М. Исм.) 6. Хўлкарнинг эғнида на қуруқ, озода кийимлари, на оёғида қизил этикчаси бор эди. (П. Қ.)

336-машқ. Ўқинг. Инкор боғловчи боғланган қўшма гапларни айтинг. Ўзига ўхшаш конструкциялардан фарқини тушутиринг.

1. На ҳамдард кишиси бор, на овунтирадиган машғулот. (Х. Ғ.) 2. Қурт-қумурсқалар тинди, лекин Мастура тинмади. (Е. Ш.) 3. Машинани пўлатдан деймиз-у, у ҳам вақт-вақтида дам олмаса бўлмайди. (М. Исм.) 4. На сув шовқини, на бойўғлининг вою-воюси эшитилади. (Х. Ғ.) 5. Шунча ишни қилган Ўлмас на домладан ва на унинг хотинларидан ширин сўз эшитар эди. (Е. Шукуров.) 6. Тўғри, бу таланчилик солиғи ҳали бутунлай бекор қилинганича йўқ, лекин илгарйидай йиртқишларча ундириш зўравондиги анча камайди. (М. Исм.) 7. Унинг номига ғалати-бир конверт чиқди: на адреси бор, на маркаси ва на почта муҳри. (П. Қ.) 8. На кўкнинг фонари ўчмасдан, на юлдуз сайр этиб кўчмасдан, на уфқ ўрамай олтин зар, на булут силкитмай олтин пар... (Уйғун.)

337- машқ. Қуйидаги боғланган қўшма гапларни кўчириңг. Мазмунига кўра фарқларини тушунтириңг.

1. Мудроқ боса бошлаган болаларга «Информбюро»нинг гаплари бир сабаб бўлди-ю, яна сал жон кирди. (О. Е.) 2. Шу ният билан Зокир ака Эшонбоевнинг олдига борди, лекин келганини айтиб улгурмасдан залда Очил пайдо бўлди. (П. Қ.) 3. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнтадан ортиқ моли борлар талвасага тушар эди. (П. Қ.) 4. Бўпти, раҳмат,— деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. (П. Қ.) 5. Одина тош устида гоҳ у ёни, гоҳ бу ёни, гоҳ орқаси билан чўзилиб, энг охирида уйқуга толди. (С. А.) 6. Гулноз шундан кейин уч марта хат ёзди, лекин жавоб келмади. (Х. Ф.) 7. Бу йўлни аллақачон айтиши мумкин эди, лекин темир қизимай уриб бўлмайди. (М. Исм.) 8. Бахтимга Бокуда Фосиҳ афанди учраб қолди-ю, шунинг ёрдами билан келиб олдим. (М. Исм.)

338- машқ. Боғланган қўшма гапларни туряга кўра ажратиб, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтириңг.

1. Ҳозир анча-мунча кўрол йиғиб қўйдик, лекин уни кўтарадиган одам йўқ. (М. Исм.) 2. Йигит чаноқлардан шўшиб чиққан оппоқ пахталарни кўрди-ю, ўзининг ҳам ёш чеҳраси шу чаноқлардай очилиб кетди. (М. Исм.) 3. Баъзан Гулноз бу дарадан борса, баъзан Едгор бу дарадан борар эди. (С. А.) 4. Улар рад қилишмади-ю, лекин нархини Тешабой мўлжалидан паст кўрсатишди. (М. Исм.) 5. Миянгни кўкнори моғорлаб қўйгану, лекин бурнинг ҳид билади. (М. Исм.) 6. Икки қўшни анча йноқ яшашади: баъзан улар келишади, баъзан бизлар чиқиб турамыз. Гулнознинг ташвиши Ойнисага ҳам кўчди-ю, лекин юрагида қалққан ваҳима тўлқинини босишга уринди. (Х. Ф.)

339- машқ. Ўзингиз мустақил равишда Санд Аҳмад ҳикояларидан боғланган қўшма гапнинг турларига 10 та мисол тўланг ва уларни изоҳлаб беринг.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

171- §. Э р г а ш г а н қ ў ш м а г а п л а р тенг ҳуқуқли бўлмаган компонентлардан — бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Масалан: 1. *Москваи севамиз, чунки Москва мазлум Шарқу Фарбнинг халоскоридир.* (Ф. Ф.) 2. *Агар бўлмасайди революция, Шаҳарлар тарихдан ўчуси эди.* (Ф. Ф.) Бу мисолларнинг ҳар иккаласида биринчи қисм эргаш гап, иккинчи қисм эса бош гапдан ташкил топган. Бош гап мазмунан мустақилдай кўринса ҳам, эргаш гап томонидан тўлдирилади, изоҳланади, аниқланади. Қиёсланг: *Зора Икромжон чўл билан баравар яшаб кетса, Низомжон унинг қўлтиғига тиргак бўларди.* (С. Аҳм.)

Аниқланаётган, изоҳланаётган ёки тўлдириладиган гап бош гап, аннқлайдиган, тўлдирадиган, изоҳлайдиган гап эса эргаш гап саналади. У бош гапга доимо мазмунан тобе бўлади.

Эргаш гап бош гапга қуйидаги воситалар орқали бирикади:

1. Эргаштирувчи боғловчилар орқали: *-ки, чунки, негаки, нимагаки, шунинг учун, сабабқи, башарти, гўё, токми, гарчи* каби. Булардан ташқари, *шекилли, бўлмаса, борди-ю, мабодо* каби сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Сенга насиҳатим шуки, одамлардан ўрган.* (Ҳ. Ғ.) *Кулги унга/шу қадар ярашар эдики, гўё юзига нур ёғилар эди.* (С. Аҳм.) *Лениннинг номи азамат ва мағрур, чунки Ленин байроғидан юртга ёғди нур.* (О.) *Ойқиз бунинг сабабқни суриштирмади, негаки бошқа бригада бошлиқлари ҳам келишлари керак эди.* (Ш. Р.) *Бу тўғрида у кишидан ўпкаламадим, сабабқи озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади.* (А. Қ.) *Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгил шод.* (Уйғун.) *Ҳаёли ёмон бўлинди шекилли, аста ва қатъий жавоб берди* (П. Қ.) *Раўингиздан қайтсангиз, қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман.* (А. Қ.)

2. Эргаш гап қуйидаги феъл формалари орқали ва феъл майллари шаклида бош гапга боғланади.

1) эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси билан ифодаланади. Масалан: *Ҳаёт қайси бирига қаттиқ тегиб кетса, ушаниси кучлироқ товуш беради.* (П. Қ.) Баъзан эргаш гап кесими таркибида *-да*, ҳам ишлатилади: *Ҳаво булут бўлса ҳам (-да) ёмғир ёғмади;*

2) эргаш гап кесими феълнинг равишдош формаси билан ифодаланади. Масалан: *Дарахт япроқлари сарғайиб, ариқларда ҳазон уюмлари оқиб келди.* (Ас. М.)

3) эргаш гапнинг кесими феълнинг сифатдош формаси билан ифодаланади. Бунда кесим таркибида *-да, сайин, -дан сўнг, -дан бери, -дан буён, -дан кейин*, замон кабилар иштирок этиши мумкин. Масалан: *Аёл уй олдидан ўтиб кетаётганда, Назокат унинг юриш-туришидан Хайри эканини таниди.* (Ас. М.) *Жаҳл келганда, ақл қочади.* (Мақол.) *Узоқ тортишувлар булиб ўтгандан кейин, ожир чўлда икковлари учрашиш қарорига келдилар* (М. Исм.) каби.

4) эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг бўлишсиз формаси + *дан аввал (олдин, илгари)* шаклида таркиб топган бўлади. Масалан: *Наққош кетмасдан аввал шоир эшикка чиқди.* (О.)

5) эргаш гапнинг кесими сифатдош + *дай (-дек)* формасида бўлади. Масалан: *Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ туюлгандай, улуг ишнинг ҳам бошланиш аргаси қизиқ бўлади.* (Ш. Р.)

340-машқ. Қуйидаги гапларни таҳлил қилинг. Эргашган қўшма гапларни ажратиб кучиринг. Интонацион хусусиятларини орзаки тушунтиринг.

1. У қўзғалишга буйруқ бермоқчи бўлар экан, кўлхоз райси келиб қолди. (Шухрат.) 2. Башорат билан Турсуной югуриб-елиб етиб келдилар-у, лекин Софья Борисовна ҳали ҳам уйда йўқ эди. (Ас. М.) 3. Ермат супа атрофига сувни сепгач, улар супага ўтиришди. (О.) 4. Ҳовлида шамол кучайиб, қор гупиллаб ёға бошлади. (Ҳ. Ғ.) 5. Елга тупурма, бетингга қайтади. (Мақол.) 6. Аравалар бугун етиб боришса, улар эртага қайтиб келишлари мумкин.

(С. Аҳм.) 7. Унинг шуҳрати ҳам баланд, обрўи ҳам жойида.
(С. Баб.) 8. Кечиксанг, ташвиш тортаман. (О.) 9. Отишма тугагач,
Бектемир ўнгирдан чиқди. (О.) 10. Шундай кунлар бўлганки, Али-
шер майда харажатлар учун ҳам тангасиз қолган. (О.)

341- машқ. Қуйидаги гапларни эргашган қўшма гапга айлантириб кўчиринг.
Эргаш гапнинг бош гапга қандай восита ёрдамида боғланишини кўрсатинг.

На м у н а: *Қор ёғди, дон ёғди. Қор ёғди, гуё дон ёғди.*

1. Сен тинч — қўшнинг тинч. Яхши яхшига ёндаштирар, ёмон
йўлдан адаштирар. (Мақоллар.) 2. Дарвоза шарақлаб очилди-ю,
қушдай учиб Раиса кирди. Учовлари молхоналарни кўриб чиқишди,
сут соғувчилар билан гаплашишди. (П. Қ.) 3. Ниҳоят, дарвозахо-
нада от кишнади ва йўлакдан чилп-чилп этиб қадам товушлари
эшитила бошлади. (Ш. Холмирзаев.) 4. Турбожон икки коса ичди,
хотин эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. (А. Қ.) 5. Хужрангиз
кўп дилкаш экан-у, битта этажерка етишмайди-да. (А. Қ.) 6. Додҳо
бошидан гўристон жаёлини чиқариб ташлаш учун тасбеҳини қўйиб,
ундан-бундан гапирган бўлди, лекин ҳеч ким бу гапларга гап ула-
мади. (А. Қ.) 7. Мирсаидни орага қўйиб Замирага уч-тўрт гап таш-
лаб кўрган, аммо муродига етолмаганди. (П. Қ.) 8. Эркин уйдан
чиқиб кетмоқчи эди, бироқ онамнинг кўз ёшларини кўриб, қайтиб
яна жойига ўтирди. (П. Қ.) 9. Партия кўлимиздан етаклади-ю,
биз енгиб чиқдик. (О.)

342- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бир неча эргашган қўшма гап ту-
зинг. Эргашган қўшма гап мазмунини тушунтиринг.

343- машқ. Эргашган қўшма гапларни боғланган қўшма гапларга айланти-
ринг. Гап структурасида юз берган ўзгаришларни айтинг.

На м у н а: *Ҳаво булут бўлса ҳам, ёгингарчилик бўлмади. Ҳаво булут бўлди,
аммо ёгингарчилик бўлмади.*

1. Усмонжон ўрта миёна ўқиса-да, у музикани жондан яхши кў-
рарди. (Ҳ. Тожибоев.) 2. Буни немислар пайқади шекилли, орқа-
миздан автомат тириллатиб қолди. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Ҳар қанча
узр айтсам, илтимос қилсам ҳам, инobatга ўтмади. (С. Аҳм.) 4. Бо-
ла, бир нарса чақиб олдим, бирдан ғингишиб қолди. (Ас. М.) 5. Ўр-
тага ош қўйилганда, Хосиятхон ҳеч кимга билдирмай жўнаб қолди.
(С. Аҳм.) 6. Орадан кўп вақт ўтмай идорага чоллар киришди.
(А. Қ.) 7. Онахон гап бошлаганда, шовқин яна тинди. (Ас. М.)
8. Ҳаво булут бўлса ҳам, қор ёғмади. 9. Сен бераҳм бўлсанг ҳам,
аммо Мен душманлик қилмасман асло. (Ҳ. О.) 10. Орадан икки ой
ўтди ҳамки, инспектор чиқмади. (А. Қ.) 11. Саидий Мунистоннинг
фазилатларидан нақадар қуқсонлар ясаса ҳам, ҳар қолда Муни-
стон Мунистонлигида қолди. (А. Қ.)

344- машқ. Қуйидаги эргашган қўшма гапнинг эргаш гапи бош гапга қандай
воситалар билан боғланганини изоҳланг.

1. У қўшиқ айтса, сеvimли Бамбур унинг кўзларига шунча рав-
шан кўрингандай сезиларди. (Ш. Р.) 2. Қим деворнинг нариги то-
монида бўлса, у омон қолди. (Р. Файзий.) 3. Шундай одамлар бор-

ки, ўзларида ҳеч нима йўқ, бошқанинг мулкига ҳасад қилади. (О.)
 4. Бугун бир бурда тежасанг, эртага нонинг икки бурда бўлади. (С. Аҳм.) 5. Агар биз Отабекни бу ердан уйлантириб қўйсак, ҳожи хафа бўлмасмикин. (А. Қод.) 6. Ендирса, кул қилса ҳамки, Қамаймайди ҳуснинг, чиройинг. (Уйғун.) 7. Раис, шундай бақирдики, хотинининг баданларида титроқ пайдо бўлди. (Ш. Р.) 8. Улар бир оз жим ўтиришгач, Акбархўжа гап очди. (П. Т.) 9. Салқин тушиши билан, колхоз саройининг катта саҳнидаги чироқлар ёнди. (И. Раҳим.) 10. Сен борсанки, халқимизнинг пўлат сафи бузилмас. (У.)

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП ТУРЛАРИ

✓ 172-§. Эргашган қўшма гаплар эргаш гапнинг бош гапга муносабатига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Эга эргаш гапли қўшма гап.
2. Кесим эргаш гапли қўшма гап.
3. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап.
4. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап.
5. Равиш эргаш гапли қўшма гап.
6. Сабаб эргаш гапли қўшма гап.
7. Мақсад эргаш гапли қўшма гап.
8. Пайт эргаш гапли қўшма гап.
9. Урин эргаш гапли қўшма гап.
10. Шарт эргаш гапли қўшма гап.
11. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап.
12. Натижа эргаш гапли қўшма гап.

Эргашган қўшма гапнинг ҳар бир турида эргаш гап бош гапга ўзига хос йўл билан боғланади, маълум сўроқларга жавоб бўлиши билан бир-биридан фарқ қилади.

173-§. Эга эргаш гапли қўшма гап. Эга эргаш гап бош гапдаги олмош билан ифодаланган эгани ёки қўлланмаган эгани изоҳлайди. Масалан: *Шуниси ҳаяжонлики, мен унинг кўзларида зарядка ҳам ёш кўрмадим.* (П. Т.) *Кимки ГЭС қурилишига тарафдор бўлса, бугун эртага чиқиб сўзласин.* (С. Аҳм.)

Эргаш гап бош гапга феълнинг шарт майли формаси (-са) билан ифодаланган кесим орқали (бунда одатда эргаш гап бош гапдан олдин келади) ёки -ки боғловчиси воситасида (бунда эргаш гап бош гапдан кейин келади) боғланади: *Қайси киши эрталаб шундай зарядка қилса, у дардга чалинмайди.* (П. Т.) *Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди.* (Р. Файзий.) *Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади.* (Мақол.)

345-машқ. Эга эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг. Эргаш гапнинг бош гапга қандай восита билан боғланганлигини кўрсатинг.

1. Кўз-қош бўлмасанг, ҳамма нарса ишқал бўлади. (О.) 2. Ким бировга яхшилик қилса, ўзи ёмонлик кўрмайди. 3. Ким мақсад йўлида тетик борса, уни ҳеч қийинчилик енга олмайди. 4. Шуниси менга маълум эдики, унинг вазминлиги дилидагини тўлига келтирмасди.

(3. *Дустматов.*) 5. Ким ўз қадрини билмаса, бошқаларнинг ҳам қадрига етмайди. 6. Маълумки, дарахтнинг яхши-ёмони мевасидан билинади. (М. *Исм.*) 7. Кимки бардош берса, курашса, у бахтга етади. (Х. *Ғ.*) 8. Кимки кўп кулар, кишилар олдида обрўсин тўкар. (Мақол.) 9. Бу ердаги ўтлар ҳамиша зангор бахмални эслатарди, шунинг учун ҳам қишлоқ Бахмал номи билан аталарди. (Ш. *Ғ.*) 10. Баъзан улар чуғурлашиб келиб қолишар, баъзан отанинг ўзи уларни йўқлаб борар эди. (Х. *Ғ.*)

346-машқ. Узингиз эга эргаш гапли қўшма гапга газета материалларидан 3 та мисол танланг.

347-машқ. Қуйидаги гаплар орасидан эга эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг, эга эргаш гапнинг бош гапга тобелигини кўрсатувчи воситаларни аниқланг. Олмошларни топиб, маъносини, гапдаги вазифасини изоҳланг.

1. Жамики халққа маълум бўлсинким, романовлар сулоласи тож-тахтдан абадий маҳрум бўлди. (О.) 2. Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир; ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир. (Навоий.) 3. Ҳар ким ҳаддидан ошса, тупроққа қорилади. 4. Жанобларига офтобдай равшанки, хазинага маблағ эл-улусдан қатра-қатра томиб келади. (О.) 5. Кутилмаганда шамол туриб, ёмғир кучайди. (С. *Зуннунова.*) 6. Опам бирор модани расм қилса, почтам албатта бир «янгилик» чиқаради. (М. *Жўра.*) 7. Почтам театр тўғрисида гап очса, опам кино артистларини мақтаб кетади. (М. *Жўра.*) 8. Кимки ҳалол меҳнат қилса, Ватанимиз томонидан тақдирланади. 9. Кимки йўво-ёлронни қилиб олса касб, Бўлажак шармисор бир умр бўйи. («Ақл ақлдан қувват олади».)

174-§ Кесим эргаш гапли қўшма гаплар. Кесим эргаш гап бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган кесимни изоҳлаб келади. Масалан: *Гапнинг рости шуки, йиғлоқи торларни чертишга ўзимнинг ҳам тоқатим йўқ.* (М. *Ш.*) *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса.* (А. *Қ.*)

Кесим эргаш гап бош гапга -ки (-ким) боғловчиси билан боғланади. Кесим эргаш гап одатда бош гапдан кейин келади: *Дехқонлар Бойчибор эмаски, юганидан ушлаб истаган томонга бураверсанг.* (Ш. *Ғ.*)

348-машқ. Кесим эргаш гапли қўшма гапларни кўчиринг. Уларнинг эга эргаш гаплардан фарқини тушунтиринг.

1. Сиздан илтимосим шуки, ойижонгинам, совчиликка дадил бораверинг. (Х. *Ғ.*) 2. Яна бир айбим шуки, сизнинг олдингизда гуноҳ иш қилиб қўйдим. (Х. *Ғ.*) 3. Қизифи шуки, мен уни танимай қолдим. (О.) 4. Шуниси ҳам борки, Маҳсим акани Миркомил ё Тешабой ёнига қўйиб бўлмайди. (М. *Исм.*) 5. Умид қиламанки, бизни ҳамиша йўқлаб турасиз. (О.) 6. Шикоятимизнинг мазмуни шундан иборатки, Афандини ишдан ҳайдаб юборсанг. («*Муштум.*») 7. Ховлида шамол кучайиб, қор гулдилаб ёға бошлади. (Х. *Ғ.*) 8. Карвон боши Ёдгорбек ҳам биринчи келиши бўлгани учун, кўзлари олазарақ бўлиб, шошиб қолди. (О. *Ё.*) 9. Сиздан умидимиз шумидики, кўпчиликнинг фикрига қарши турасиз. (А. *Қ.*) 10. Улим ҳар хил бўлади, тақсир, ўлим бўладики, у ноҳақ ўлим олдини олади. (М. *Исм.*)

349-машқ. Узингиз мустақил равишда кесим эргаш гапли қўшма гапларга бадний асардан 3 та мисол таълиқ ва бош, эргаш гапларни белгиланг.

350-машқ. Кесим эргаш гапли қўшма гапларни аниқланг. Кесим эргаш гап бош гапнинг қайси бўлагини изоҳлашини ва қандай воситалар билан боғланишини айтиб беринг.

1. Энг қаттиқ боtgани шуки, ~~чавандоз~~ унга жавоб беролмай қолди. (О. Ё.) 2. ...Муҳим томони шундаки, дўст дўсти учун заҳар ютиши керак. (М. Исм.) 3. Масала шундаки, район раҳбарлари колхозда одам танқислигини эътиборга олдилар. 4. Сўзнинг рости шуки, ...бу уйдан ҳозир кетганингиз маъқул. (А. Қод.) 5. Бу хатни ёзаётганлигимнинг сабаби шуки, сиз жанговар ўқувчисиз ва киши қалбидаги эзгу ниятларни биласиз. («Олис юлдуз шуъласи».) 6. Қимки қишлоқда яшар экан, у техникани ўрганиши лозим. 7. Қимки мамлакат осойишталигини истаса, гина-адоватчига сибсат қилур. («Ақл ақлдан қувват олади».) 8. Яхшиси, бу гапларни йиғиштириб қўйиб, Лев Ильичнинг олдига бор. (С. Баб.)

175-§. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар Тўлдирувчи эргаш гап бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган тўлдирувчиларнинг ёки қўлланмаган тўлдирувчининг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади. Масалан:

*Она биладикки, энди ҳар наҳор,
Бутун ватан бўйлаб тўлишар баҳор. (Х. О.)*

Ойқиз, сиз шуни яхши билингки, сизнинг жуда кўп самимий дўстларингиз бор. (Ш. Р.) Бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган тўлдирувчи ёки тушириб қолдирилган тўлдирувчи тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари шаклида бўлади. Эргаш гап шулардан бирининг маъносини тўлдириб, конкретлаштириб келади.

Тўлдирувчи эргаш гап бош гапга **-ки, -ку, -ми** ёрдамчилари билан боғланади, бунда эргаш гап бош гапдан кейин келади; **-са, -деб** билан боғланганда, бош гапдан олдин келади: *Билиб қўйки, сени ватан кутади. (Ф. Ф.)* Узинг биласанку, у ердагилар маъжумотли одам бўлиши керак. (С. А.) Биласизми, хўжайиннинг Нури деган қизлари бор. (О.) Уйдагилар нимани буюрса, шуни бажар, гапларига қулоқ сол. (Х. Х.)

351-машқ. Гапларни таҳлил қилинг. Эга, кесим ва тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг. Бир-биридан фарқини тушунтиринг.

1. Биласизми, ёшлигидан ёлғон гапириб ўрганган киши катта бўлганда ким бўлади? («Латифалар»дан.) 2. Мен ўйлайманки, бу таклифни шу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги ёқлайди. (И. Раҳим.) 3. Қимки оро кирмас жонинга, шерик бўлмасин у ширин нонингга. («Ақл ақлдан қувват олади».) 4. Бунинг шумлигини қарангки, бизга билдирмай бир зумда фойиб бўлибди. («Муштум».) 5. Қимки подшога тил тегизса, у дарҳол ушланиб қамалар эди. (О.) 6. Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб турарди. (О.) 7. Мен-хоҳлардим, жуда-жуда хоҳ-

лардимки, сен ҳам, Дилшод, дардларингни шу йўл билан боссанг. (М. Исм.) 8. Шунга эришайликки, орамизда биронта ғаламис қолмасин. (М. Исм.)

352-машқ. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг. Боғланишини тушунтиринг.

1. Икки кун бормай қолсам, ётадиган жойимизга қатик, овқат кўтариб келарди. (З. Дўстматов.) 2. Шунинг ёдинда тутгилки, бахтинг улуг. (Ҳ. Ғ.) 3. Сиздан илтимос шуки, унинг соғлиғи ҳақида хабар беринг. (Ҳ. Ғ.) 4. Буни қарангки, иккинчи операция муваффақиятли чиқди. (З. Дўстматов.) 5. Фузулий шеърларининг сеҳрини қуёш сеҳри билан қиёс қиламан, ...ҳар бир мисрасидан нур ёғилади... ҳар бир ғазали ишқ осмонида бир юлдуз, гўзалим... (О.) 6. Шунинг унутмаслик керакки, ота-онани доим ҳурматлаш керак. 7. Табиат оқ ёпинчиғини ташлар-ташламас, куртаклар кўз уқалай бошлади. (М. Исм.) 8. Сизга яна шунинг маълум қиламанки, Эргашдан ҳали ҳам хат йўқ. (Ҳ. Ғ.) 9. У қазини қартали паловни кўтариб киргач, мажлис аҳлида бир оз енгиллик ҳис этилди. (О.) 10. Биласизми, мен бу иссиқ мамлакатда йигирма йилдан бери яшайман. (О.) 11. Отасининг савлати босиб, ҳаёғолиб келиб, нима дерини билмай турибди. (Э. Ж.)

353-машқ. Ўзингиз мустақил равишда кесим ва тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларга бадий асардан мисол топинг. Мазмуни ва боғланишини тушунтиринг.

354-машқ. Берилган мисоллар орасидан эга, кесим ва тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб изоҳланг. Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи воситаларни тушунтиринг.

1. Уста Баҳром Аширмирзодан шунча ёмонлик кўра ҳам, тақдирнинг тескари нағмаси уни шу аҳволга солиб қўйганига ачинди. (М. Исм.) 2. Бахти чопмаганини қарангки, унинг бошига иш тушган бир мавридда келишди. (О. Ё.) 3. Фақат шунисини аниқ биладикки, осмонга сакраган отга биринчи бўлиб Қомил ёпишди. (О. Ё.) 4. Армоним шуки, ўзимни эҳтиёт қила билмадим. (Ҳ. Ғ.) 5. Буни қарангки, улар боргунча дўконда мороженое қолмабди. (О. Ё.) 6. Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топғусидир. (Навоий.) 8. Бу хато шундан иборатки, сендай бир мансабпарастни билмай бағрига тортган экан. (О. Ё.) 9. Қўчқор яна шунинг биладикки, ойиси ёшлиғида жуда кўҳлик бўлган. (О. Ё.) 10. Ҳис этаманки, сизга ётадиган қиз йўқ жаҳонда. (О.) 11. Эшитдимки, мактабга бориб, отин оймага дарс берибсиз. (О.)

176-§. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от билан ифодаланган гап бўлагининг белгисини изоҳлаб келади. Масалан: *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади.* (Мақол.)

Аниқловчи эргаш гап бош гапга -ки, -са, каби воситалар билан боғланади. Эргаш гап бош гапга -са билан боғланса, бош гапдан олдин, -ки билан боғланса, бош гапдан кейин келади: *Кимнинг билими кучли бўлса, унинг мулоҳазалари ҳам чуқур бўлади.* (Мақол.) *Юрак тандир эмаски, ут ёқиб қиздирсанг.* (О.)

355- машқ. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг. Бош гапдаги қайси бўлақни изоҳлаётганини айтинг.

1. Россияда шундай бир муҳит ҳукм суриб қолдики, бугун бўл-маса эртага инқилоб олови ловуллаб ёниб кетади. (М. Исм.) 2. Тақ-дир баъзан шундай ғаламислик қиладики, таажжубдан кўра ғазаб-бинг келади. (М. Исм.) 3. У шундайки, яхши тигни дилрабо маъ-шуқасидан афзал кўради, ўзи барлос бекзодаларидан. (О.) 4. Қиз деса қизки, жамоли олдида ой хижолат. (М. Исм.) 5. Агар муҳаббат чин бўлса, Лайлолар, Ширинлар' муҳаббати каби соф бўлса, у ҳар вақт ўз нуқралигида қолади. (М. Исм.) 6. Шундай кишилар борки, кўриб ҳавасинг келади... 7. Қим жумлани бузиб гапирса, унинг фикри ҳам чалкаш бўлади. («Ақл ақлдан қувват олади»). 8. Тўғон чавандоз деганингиз шундай одамки, у умрини улоқ, зиёфат, базм-да ўтказиб келади. (О.) 9. Биз шундай жамият қурмоқдамизки, у кишиликнинг энг юксак ғояларини ифодаловчи олижаноб жамият бўлиб қолади. 10. Шундай жанг бўлдики, бундай даҳшатли жангни ҳеч қачон эшитмаган эдим. (О.) 11. Биз шундай иш қилайликки, халқимиз биздан миннатдор бўлсин. 12. Шунини яхши фаҳмладимки, биродар, мастеровойлар билан ишчилар сафининг олдида юриш ке-рак экан. (О.)

356- машқ. Қуйидаги гаплар орасидан аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларни топиб, уларнинг беш гапга қандай боғланаётганини, бош гапдаги қайси бўлақни аниқлаб, изоҳлаб келаётганини тушунтиринг.

1. Шундай чиройли ҳат ёзиш керакки, ҳаминша юрагига босиб юрсин, ҳар кунни ўқисин. (О.) 2. ...Бир кўришдаёқ бағрини нимаси биландир илитган қизга кўрс гапиришдан чўчиди. (Ҳ. Ғ.) 3. Урмон ичи шундай қоронғи эдики, Рашид кўп вақтгача ҳеч нимани айира олмади. (О.) 4. Мирзачўлга қалингина қор ёққан, совуқ шамол юз-кўзни омонсиз яларди. 5. Қимнинг билими кучли бўлса, унинг мулоҳазалари ҳам чўқур бўлади. (Мақол.) 6. Унг томонда узунлиги бир чақирим келадиган, пештоқи кун чиқарга қаратиб кўтарилган бостирма. (М. Исм.) 7. Бир минг етти юз деган шундай зўравонки, унинг панжасидан Ғофирнинг ўзигина эмас, авлод-аждоди ҳам қу-тула олмайди. (Ҳ. Ҳ.) 8. У сўзни шундай айтдики, худди шу сўз унинг учишига гувоҳлик бераётгандай эди. (Б. Полевой.)

357- машқ. Узингиз бирорта бадий асардан аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларга мисол топиб ёзинг. Аниқловчи эргаш гап бош гапга қандай воситалар ёрдамида боғланганини тушунтиринг.

358- машқ. Қуйидаги гаплар ичидан эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг. Фарқларини тушунтиринг.

1. Қиёфаси шундай аянч, шундай озгин эдики, дунёнинг паст-баландидан анча хабардор уста Баҳромнинг ҳам унга раҳми келиб кетди. (М. Исм.) 2. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун ишни қилаётганимни биламан, аммо сизлар билмайсизлар. (А. Қ.) 3. Ти-лингиз озарига кетиб қолганидан маълумки, сиз бу ерга савдо-ишлари билан тез-тез келиб турасиз. (М. Исм.) 4. Қим қилди қатиг-

ликда вафодор сенга, ул бўлди хабиблар ичра қўлдош сенга, («Ақл ақлдан қувват олади»). 5. У шундай шоирона тил ва алам билан ёздики, ҳар қандай бағри тошнйям эритишга қодир эди. (О. Е.) 6. Бу бир оддий воқеа эмаски, халқимиз ёдидан чиқариб ташласа, («Ҳаётим қиссаси»). 7. Понукдай йигит чиқса, индамай тегиб кетардим. (О.) 8. Истайманки, сайроқ қушларинг Зафар хуйин этсин тараннум. (Ҳ. П.) 9. Эшитдимки, қаҳрамон ном олибсан. (Ф. Й.)

177- §. Равиш эргаш гапли қўшма гаплар. Равиш эргаш гап бош гапдаги воқеанинг қайтарзда, қандай вазиятда юзага келишини кўрсатади. Масалан: *Йул четидаги жар узоқлашиб, қушларнинг овозлари ҳам тинди.* (Ш. Холмирзаев.)

Равиш эргаш гап бош гапга равишдошнинг -(и)б, -май, -масдан аффиксини олган формалари орқали бирикади: *Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди.* (А. Қ.) *Сабрим чидамай, юқорига интилдим.* (Ҳ. Ф.) *Сизга таянади республикамиз, ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб.* (Ф. Ф.) *Тоғонгдан ўтмай бир қўлтум ҳам сув, ...балки саҳарларда нола қиларсан.* (А. У.) *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан, умри бекорга ўтиб кетди.* (Ас. М.)

359- машқ. Равиш эргаш гапли қўшма гапларни топиб, бош гапга қандай боғланганини тушунтиринг. Равишдошларни топиб, маъносини, ясалишини ва ёзилишини, гапдаги вазифасини изоҳланг.

1. Сўзлар фикрнинг олтин ипига терилиб, қофиялар бир-бирини имлаб, улар иноқлик билан қўл бериша бошладилар. (О.) 2. Унинг келишини эшитгандан бери нафрати қўзғалиб, ўзини қўярга жой топодмай қолди. (М. Исм.) 3. Иккиси айвонга қайтиб, Анвар хужрага кирди. (А. Қод.) 4. Пирпиратиб мунчоқ кўзларин, қушлардан ҳам эрта уйғонди. (М. Исм.) 5. Кун чошгоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олаговури бошланди. (А. Қод.) 6. Нон ҳам қолиб, навбатдагилар аскарни ўраб олишди. (Ҳ. Ф.) 7. Сабрим чидамай, юқорига интилдим. (Ҳ. Ф.) 8. Ҳаво очилиб, куз қуёшида япроқлар олтиндай мудради. (О.) 9. Қалин лаби табассум билан тўлиб, кўзлари чақнади. (Шухрат.)

360- машқ. Ўзингиз муस्ताқил равишда равиш эргаш гапли қўшма гапларга шоир Мирмуҳсиннинг шеърларидан 3 та мисол танланг ва уларни изоҳланг.

361- машқ. Равиш эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг. Уларнинг феълли ва отли сўз бирикмалардан фарқини тушунтиринг.

1. Менинг ранг-рўйим ўчганини кўриб, онам югуриб келди. (А. Қ.) 2. Менинг даштга кетганимни эшитиб, аччиғи чиққанмиш. (О. Е.) 3. Гулсум она пахтазордан чиққан Барнога кўзи тушиб, индамай қолди. (О. Е.) 4. Уни биринчи марта кўрган кишини ваҳм босиб, эти қунушади. (С. Кароматов.) 5. Уламолар ва Саидахмадхон ўринларида қалқиб, қорч билан кўришиб қайта-қайта сўрандилар. (О.) 6. Аширмирзо она-боланинг умид жомини синдириб, ўзи айвонга борди... Буларнинг йиғисини эшитиб, Ҳамидахон югуриб чиқди.

(М. Исм.) 7. Бугун уни ёнига ўтқазиб қалбида ҳали-ҳали битмаган ярасидан гап очди. (М. Исм.) 8. Ҳақимбойвачча танчага ўтириб, орқасидаги ёстиққа суянди. (О.)

178- §. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар. Сабаб эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса ва ҳаракатнинг юзага келиш сабабини, бош гап эса унинг натижасини билдиради. Масалан: *Лениннинг номи азамат ва мағрур, чунки Ленин байроғидан юртга ёғди нур.* (О.) *Нури Мирзакаримбой хонадонида тарбиялангани учун, Йўлчи бу ҳодисанинг табиий эканига ишонди...* (О.)

Сабаб эргаш гап бош гапга *чунки, негаки, сабабки, шекилли, шунинг учун, шу сабабли, -ки* каби эргаштирувчи боғловчилар, **-б (-иб), -гач, -май** аффиксларини олган равишдошлар, сифатдош **+дан, -гани+учун, -гани+сабабли (туфайли), -гани+орқасида, -ган+дан+кейин (сўнг)** ёрдамчилари орқали боғланади: *Пахта ёнади, чунки атрофи тез тутайдиган қуруқ тола.* (М. Исм.) *Холиқов ҳаддан ташқари қизишганидан, икка юзи лавлагидек қизариб кетди.* (М. Муҳ.) *Комил фронтдан орден тақиб қайтган биринчи қалдирғочлардан булгани учун, Гулсум она уни ҳар кўрганда худди Ашрафжонни кўргандай дили ёришиб кетарди.* (О. Ё.) *Климов қизиқроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб кулди.* (С. Аҳм.)

362- машқ. Сабаб эргаш гапли қўшма гапларни топиб, уларнинг маъносини тушунтиринг.

1. Эшонхон очлигидан ошини бош кўтармай ошалар, Саидаҳмад эса ялқовгина ерди. (О.) 2. Лемакаш учун туман қаттиқ бўрондан ҳам хавфлидир. (Ж. Абдуллахонов.) 3. Шу туфайли уларниқига тез-тез келиб турар, бўш вақтида деярли ўзини қизга яқинроқ тутишга уринарди. (Ж. Абдуллахонов.) 4. Юзимиз ёруғ бўлди, чунки халқ, Ватан олдидаги бурчимизни бажардик. (Газетадан.) 5. Бу уйлар илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ эди. (О.) 6. Уйлаб-уйлаб бир нарсага ҳам ақли етолмагач, ўрнидан туриб токчада ёниб турган шамни ўчирди. (А. Қод.) 7. Кампирнинг уйқуда эканига ишонгач, юраги бирдан тинчланди. (О.) 8. Қиш кечалари узун, шунинг учун чойхоналар обод. (А. Қод.) 9. Йўллар тор бўлгани учун, биз машинадан тушиб, пиёда кетдик. (Газетадан.) 10. Тўри, гўнг ёнмайди, чунки суви кўп, жиққа ҳўл. (М. Исм.) 11. У ёғига яёв ўтиш керак, чунки шўрхок тўпиққа уради. (С. Кароматов.)

363- машқ. Эргаштирувчи боғловчилар ёрдамида сабаб эргаш гапли қўшма гаплар тузинг. Эргаш гап изоҳлаб келаятган бўлакнинг маъносини тушунтиринг.*

364- машқ. Қуйидаги гаплар орасидан сабаб эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг. Сабаб эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўлларини айтинг.

1. Бирдан эсига бир нарса тушди, ўрнидан сапчиб турди. (М. Муҳамедов.) 2. Султонмўрод подшолардан афзал, чунки оламининг хазинаси унинг бошига жамланган. (О.) 3. ...Бу ердан юришундан ҳам мушкул, чунки оёқ ости туршакдай ғадир-будур тошлар

ва тўнғизтароқ билан қопланган. (О. Е.) 4. Шу гапданми ё варақа тўғрисида, Ҳақимнинг кўнгли ғаш эди. (М. Исм.) 5. Прожекторнинг нурини кўргач, кўнгли яйраб кетди. (П. Т.) 6. Ҳаво очик эди, шунинг учун қор кўзни қамаштирар эди. (О.) 7. Кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни билиниб турар эди. (Н. Қ.) 8. Пастланиб учган душман самолёти пайқади шекилли, пулемётдан ўққа тутди. (О.) 9. У йиқилмади, чунки Ҳақим полвон чаққонлик билан тутиб қолди. (О. Е.) 10. Москвани севамиз, чунки Москва халқларнинг таянчи ва ифтихоридир. (F. F.) 11. Бектемир қизчани бирон оилага топшириш умидида, шунинг учун у тезда тизза бўйи лой кечиб, узоқ юрди. (О.)

365- машқ. Қуйидаги гаплар орасидан сабаб эргаш гапли қўшма гапларни топиб, уларни таҳлил қилинг.

1. Келгуси йилги йлан бу йилгидан ҳам юқори бўлади, чунки ҳозирданоқ бунинг тадбирини кўриб қўйдик. 2. Юрагида ҳислар тўлиб-тошиб, Уктам ҳайкал теварагида анча вақт аста-аста юрди. (О.) 3. Халқ орасида шовқин-сурон кўтарилганидан, Иброҳим сўздан тўхташга мажбур бўлди. (С. А.) 4. Юз йил ибодат қилгандан кўра, бир соат фикр юритган афзал. (Н. Қ.) 5. Сен ўз яқинларингни бирга олиб кетиш фикрини кўнглингдан чиқар, чунки вилоят ҳокими бу ишга сира рози бўлмайди. (С. А.) 6. Бунга ўзи ранжимади, чунки бу лақаб ўз зарарига қўзғалган жиддий гапни баъзан кулгига, ҳазилга айлангириш омили бўлади. (О.) 7. Меҳнат қанчалик қийин бўлса, самараси шунчалик ширин бўлади. (С. А.)

8. Булбуллари нағма соз этиб,
Чечаклари ишва, ноз этиб,
Оғочлари сарофроз этиб,
Ҳусни тўлиб, очилур баҳор. (Уйғун.)

179- §. Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар. Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини билдиради.

Мақсад эргаш гап бош гапга деб ёрдамида боғланади. Масалан: *Ҳовуз атрофи соя-салқин бўлсин деб, биз турли дарахтлар ўтқаздик. Украин қизи кийсин деб атлас, ипак қуртга пилла ўратар.* (А. Умарий.) *Сўзим қандай таъсир этаркан деб, диққат билан унга тикилди.* (А. Қ.)

Эргаш гап бош гапга учун, токи, зора (-ки) сўзлари ёрдами билан ҳам боғланади: *Зора хўжайиннинг кўнгли бир оз ёзилса деб, меҳмон гаплашди, ҳасратлашди.* (Ас. М.) *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учида бориб ўз ўрнига ётди.* (П. Т.)

366- машқ. Сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гапларни топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг. Бир-биридан фарқини тушутиринг.

1. Тоғдай оғир билак бердим, ёвларни муштласин деб. (Ҳ. О.)
2. Обиджон жуда қўпол ва беодоб бир топишмоқни қичқириб айтган эди, кампир уни қаттиқ қарғади. (О.)
3. Уй ва дўкон топаш учун,

дадам ...Бувайдага кетди. (А. Қ.) 4. Ота ўглининг уйқусин бузмай деб, ниҳоят эҳтиётлик билан ўрнидан тураётир. (Р. Файзий.) 5. Теримчилар яхши ҳордиқ яққарсин деб, яхши концерт уюштирдик. 6. Анорхоннинг қўли куймасин деб, Собир ўзи қумғонларни илдам ўчоқдан олди. (О.) 7. Тешабой келганида Мамарайим кўринмасди. (М. Исм.) 8. Уни уялтирмаслик учун, Йўлчи тикилиб қарамади. (О.) 9. Ҳеч бўлмаса битта вазифага мисол топилар деб, китоб варақлай бошладим. 10. Йўлчи бу гал ҳам касалнинг кўнглини кўтариш учун, унга таскин берувчи умидбахш сўзлар айтди. (О.)

367- машқ. Мақсад эргаш гапли қўшма гапга бир нечта гап тузинг. Эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг.

368- машқ. Қуйидаги гаплар орасидан мақсад эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг. Бош гапга қандай боғланганини аниқланг. Бошқа ўхшаш конструкциялардан фарқини тушунтиринг.

1. Тол экдим сув бўйнга, соя-салқин бўлсин деб, ғайрат қилган ботирлар сояда дам олсин деб. (Қўшқ.) 2. Бахтим борми экан деб, менга ёрми экан деб, келабердилар бари, каттакон чинор сари. (Ҳ. О.) 3. Меҳнат қилсанг, бахтинг очилади. (Ш. Р.) 4. Сўзим унга қандай таъсир этаркан деган ниятда, диққат билан унга қарадим. (А. Қ.) 5. Хўп, уй-жойини, бор-будини зўрлик билан бўлса ҳам соттириб, солиқни ундириб олсақ бўларди. (М. Исм.) 6. Одамлар машоқни кўпроқ терсин деб, қоровуллар қўриқлаб турган жойга ҳам рухсат берилди. (О. Е.) 7. ...Сизларни бахтли бўлсин деб, биз босмачилар билан курашганмиз. (О. Е.) 8. Поезд кетгандагина, кичик станцияга юк машинаси келиб тўхтади. (Р. Файзий.) 9. Сўнг шамол томорқадаги дарахтларни силкитдики, том устига шовдираб ёмғир суви тўкилди. (Ш. Холмурзаев.) 10. Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу пулларнинг ихтиёрини сенга топшираман. (С. Аҳм.) 11. ...Серёжа уйғониб кетмасин учун, лампани қоғоз қалпоқ билан беркитдим. (С. Баб.)

180- §. Пайт эргаш гапли қўшма гаплар. Пайт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг юзага келиш вақтини, пайтини кўрсатади. Масалан: *То Ашурали ҳақиқатнинг таъига етгунча, Мирҳосил яшайди.* (Ҳ. Ф.) *Султонмурод бошини кўтарганда, подшоҳ узоқлашган эди.* (О.) *Тантана билан Ҳусайн Бойқаро яқин келгач, ҳамма толиби иллар қул қовуштириб эгилдилар.* (О.)

Пайт эргаш гап бош гапга қуйидагича бирикади:

1. -ган аффиксини олган сифатдош + турли ёрдамчилар ва айрим сўзлар орқали: *Дилшод Ҳамидохоннинг илтимоси билан йўлга чиққанда, хўрозлар ҳали тонг мадҳини бошламаган эди.* (М. Исм.) *Ёлғиз қолганимда, у менга ҳеч нарса гапирмасди.* (Ас. М.) *Алишер Ҳиротга келгандан буён, жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитиб тураман.* (О.) *Ярим соатдин ортиқроқ чўзилган бу қизгин ва зериктирувчи суҳбатдан сўнг, Ҳакимбойваҷча сабрсизлигини билдирди.* (О.)

2. Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси би-

лан ифодаланиб, бош гапга боғланади: *Москва сафари эсимга тушса, руҳим енгил тортиб, шавқим ошади.* (F. F.)

3. Равишдошнинг -и(б), -гач, -гунча, -май аффиксини олган формалари орқали боғланади: *Ермат супа атрофига сувни қалин сепгач, улар супага ўтишди.* (O.) *Мажлис бошлангунча, биз плакатларни осиб қўйдик.*

4. Эргаш гап бош гапга-масдан,-масдан бурун (аввал, олдин, илгари, туриб) формалари ёрдамида боғланади: *Раис гап бошламасдан (бурун), Олимжон ўртага луқма ташлади.*

5. -ми, -иц(-иш), билан, -ки, -оқ(-ёқ) каби формалар воситасида боғланади: *Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови, ночор икки томонга ажралишди. Сергей кўприкдан ўтиши биланоқ, кўзи манзарага тушди.* (С. Баб.) *Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди.* (С. Аҳм.) *Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, одамларнинг руҳи яшарди.* (Ас-М.) *Пахта очилди ми—теримни бошлаб юбораверамиз.*

369- машқ. Пайт эргаш гапли қўшма гапларни кўчириб, таҳлил қилинг. Пайт эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг.

1. Меҳри касалхонадан чиққандан кейин, Ниса буви иккала қизи билан номаълум томонга бош олиб кетди. (А. Қ.) 2. Бизнинг ҳосилларни кўрган қардош халқ қувонар уйига тўлгандай бугдой. (F. F.) 3. Совхознинг эски директори олинганда, кўп одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрар эди. (П. Қ.) 4. Шараф қўл ёзмаси деб аталган катта хатда, билиб қўйки, азизим, Сенинғ улуғ номинг бор. (F. F.) 5. Бувимнинг кўзини шамғалат қилиб кўчага чиққан эдим, у бирпасда фариштадай дарвоза олдида пайдо бўлди. (С. Кароматов.) 6. Зокирбой ҳамёнидан чиққан червонларни буқлаб, салласиниң қатига тўқиб қўйгач, имом бир оз тинчиди. (С. Кароматов.) 7. Холмурод бораётган эди, чол кўзларини олайтириб дарвозани ёпиб олди. (П. Т.) 8. Мактуб ..ўқиб бўлингач, Аширмирзо билан Ҳожи хола бир-бирларига «хайрият» дейишгандай қилиб қараб олишди. (М. Исм.) 9. Болта тушгунча, кунда дам олар. (Мақол.)

370- машқ. Уқинг. Пайт эргаш гапли қўшма гапларни кўчиринг. Пайт эргаш гапнинг бош гапга қандай воситалар ёрдамида боғланганини изоҳланг. Гапларни топиб, ифодаланишини тушунтириб беринг.

1. Отлиқ киши ичкари ҳовлига ўтиб, мартабали меҳмонлар учун тайёрланган уйдан ўз ўрнини олгач, қолганлари ҳам гур этиб унинг орқасидан ёпирилиб киришди. (С. Кароматов.) 2. Ичкарида ашула туғаб, шовқинли кулги кўтарилди. (Ас. М.) 3. Дилшод меҳмонни кузатиб турганда, холаси билан Тўтиқиз конвертни очаётган эди. (М. Исм.) 4. Алимардон бетоб қолганидан бери, гоҳ Анвар, гоҳ онаси ҳар куни келиб, унинг ҳолидан хабар олиб туришарди. (У. Ҳ.) 5. Энди ўт ёқаман деб турганда, кўча эшиги бирдан тақиллаб қолди. (М. Исм.) 6. Эшик бирдан очилди, остонада Қудрат кўринди. (М. Исм.) 7. Тешабой орқасига тайпанглаб ўтгунча, у нариги дарчадан ичкарига лип этиб кириб кетди. (М. Исм.) 8. «Қаҳрамон» колхозининг чегараси кўринган замон, қизнинг юраги орзиқиб

кетди. (О.) 9. Тешабой гапни тугатмай, Ҳожи хола дарвозадан лопиллаб кириб келди. (М. Исм.) 10. Кўпчилик қаерда бўлса, сен ҳам шу ерда бўл. (И. Раҳим.) 11. Душман тепадан жанг билан чекинаркан, муаллим яна ҳаммадан олдин ўтга кириб кетди. (О.) 12. Элмурод Муҳаррам билан хайрлашиб Ҳадрага келганда, трамвайлар паркка кириб кетмоқда эди. (Шуҳрат.) 13. Эшик очилиб, етти-саккиз ёш-қари деҳқонлар ҳужрага кирдилар. (О.) 14. Конвертни очиб ўқиттиргунимизча, у отига қамчи босиб кетиб қолди. (М. Исм.) 15. Келиб қолғай денг, албатта, очилгунча гулу боғлар. (Ҳ. Ҳ.)

181-§. Урин эргаш гапли қўшма гаплар. Урин эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш, бошланиш ёки йўналиш ўрнини кўрсатади. Масалан: *Шамол қайтомонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бошини эгади.* (Ш. Р.) *Кўз қаерда бўлса, кунгил ҳам шу ерда бўлади.* (Мақол.)

Урин эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гапи таркибида қаерда, қаерга, қаердан, қайда каби сўзлар, бош гапи таркибида эса *у ерда, шу ерда, ўша ерда, шу ерга, шу ердан* каби сўзлар иштирок этади; улар ҳам ўрин ҳоллари вазифасида қатнашади ҳамда эргаш гап билан бош гапни мазмунан зичроқ боғлашга ёрдам беради: *Кўпчилик қаерда бўлса, сен ҳам шу ерда бўл.* (И. Раҳим.) *Ҳасанхон қайда бўлса, қий-чув ҳам шунда бўлур.* („Ўзбек халқ дост“.)

Урин эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси (-са), бўлишсиз формадаги буйруқ феъли, от (отлашган сўз, модал сўз +экан ва шу каби формалар орқали ифодаланиб, бош гапга боғланади: *У қаерга борса, Фосих афанди ҳам шу ерда эди.* (М. Исм.) *Ватанимизнинг қаерига борманг, у ерда Ильич чироқлари нур сочиб туради.* (Ойдин.)

371-машқ. Қуйидаги гаплар орасидан ўрин эргаш гапли қўшма гапларни топиб кўчиринг. Мазмунини сўзлаб беринг.

1. Дўстлар қаерда аҳил бўлса, бахтиёрлик ҳам шу ердадир. («Ақл ақлдан қувват олади».) 2. Қаерга халқимиз қўл урса, шу ер обод бўлади. (Ш. Р.) 3. ...арғимчоқ тахтасига бир оёгини қўйиб энди кўтарилган эди, кўча эшиги бирдан тарақлаб очилди. (М. Исм.) 4. Қаердаки сув мўл бўлса, у ерда табиат чиройли бўлади. 5. Катта арава қаёққа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради. («Ақл ақлдан қувват олади».) 6. Қаерда интизом бўлса, ривож ҳам ўша ердадир. («Ақл ақлдан қувват олади».) 7. Олимжон қатъий ишонар эдики, бу саволга албатта жавоб топилади. (Ш. Р.) 8. Бахтинг бор деб, эсади еллар. (Ҳ. О.) 9. Қаерда дўстинг бўлса, ўша ерда обрўйинг бор. («Ақл ақлдан қувват олади».)

372-машқ. Урин эргаш гапли қўшма гапларни аниқлаб, ўрин эргаш гапнинг бош гапга қандай воситалар ёрдамида боғланаётганини тушунтиринг. Урин ҳолларини топиб, ифодаланишини изоҳланг.

1. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади. (Мақол.) 2. Қаерда ғўзага асалари кўп ёпишса, ўша ерда пахта ҳосили ҳам мўл

бўлади. (Х. Н.) 3. Онаҳон икки тирсагини кенг ёзиб, столнинг четини бармоқлари ботиб кетгудек маҳкам ушлади. (Ас. М.) 4. Қаерда бекорчилик бор экан, у ерда бемаънигарчилик авж олади. («Миштум»дан.) 5. Кун Олой ўркачига мингашганда, Жамолиддин Дилшодни кузатиб қўйди. (М. Исм.) 6. Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, Холмурод шошилмай қараб турди. (П. Т.) 7. Танқид бўлмаган жойда, ўсиш ҳам бўлмайди. («Ақл ақлдан қуввал олади».) 8. Қимки Навоий асарларини ўқиган бўлса, у Навоийнинг қандай талантга эга эканлигини фаҳмлайди. («Ёш ленинчи».) 9. Қозонга нима тушса, чўмичга ҳам ўша чиқади. (Мақол.) 10. Қаерда сув кўлоб бўлиб қолган бўлса, шу ерда 3—4 балиқ типирчилаб ётарди.

373- машқ. Узингиз бадий асардан эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларга биттадан мисол топинг ва уларни содда гап шаклига айлантириб кўринг. Қандай грамматик ўзгаришлар рўй беришини изоҳланг.

182- §. Шарт эргаш гапли қўшма гаплар. Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг, ҳаракатнинг қандай шарт билан юзага келишини билдиради. Масалан: **Қалб саломат бўлса, ақл ҳам, фикр ҳам саломат бўлади.** (С. Аҳм.) **Агар правление розилик берса, ғўзапояларни юлар эдик.** (С. Аҳм.)

Эргаш гап бош гапга феълнинг шарт майли формаси орқали ёки ўтган замон сифатдоши + ўрин-пайт келишиги қўшимчаси воқитасида боғланади. Бунда эргаш гап таркибида баъзан **агар, башарти, борди-ю, мабсудо** каби сўзлар қўлланади: **Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди.** (Я.) **Агар мажбуриятни бажарсак, қизил байроқ биз томонда.** (А. Қ.) **Агар шу кўрганларини ҳикоя қилиб берса, улар ишонмайдилар.** (О.)

374- машқ. Уқинг, шарт эргаш гапли қўшма гапларни топинг. Шарт эргаш гап билан бош гап ўртасидаги боғланишни тушунтиринг. 5-, 6-гаплардаги сўзларни тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

1. Буни қарангки, бутун бобокалони билан бу дунёга икки кўзи боғли келиб, боғли кетган чорвачи қашшоқнинг боласи — доктор. (С. Анорбоев.) 2. Ҳовлида нимаки бўлса, ҳаммаси Султоновнинг саҳийлиги ва меҳмондўстлигини намойиш қиларди. (Ш. Р.) 3. Юргизиб турмасак, оёқлари тараши бўлиб қолади. (М. Исм.) 4. Охирги арава келиб тўхтагач, тоға ичкарига кириб кетди. (С. Аҳм.) 5. Кимдан халққа жабр-зулм содир бўлса, у бизнинг душманамиздир. (О.) 6. Сен йиғласанг, мен ҳам қўшилиб йиғлаб юбораман. (М. Исм.) 7. Келишса, кетамиз. Истасанг, шу соатнинг ўзида югурамыз. (О.) 8. Бир нарса десин-чи, бошида тегирмон тоши юргизаман. (Ас. М.) 9. Дарахтнинг илдизи сувда экан, ундан мева умид қилиш мумкин. 10. Аҳмаджон Бўтабой билан бир қазармада бўлса ҳам, беш кунгача кўриша олмади. (А. Қ.) 11. Агар Аширмирзо бугун келса, бугун тўй қилиб юбориш мумкин эди. Миршабларда қилич, тўппонча, солдатларда милтиқ, замбарак бўлса-ю, биз қуруқ қўл билан босиб борсак. (М. Исм.)

375- машқ. Шарт ва пайт эргаш гапли қўшма гапларни топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг. Фарқларини, эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўлларини аytинг.

1. Қўли гул меъморларимиз яратган иморатни кўздан кечираётган эдим, бобо ўнг томондаги пастаккина зинадан қўлида калит жиринглашиб чиқиб қолди. (С. Қароматов.) 2. Илон тилида заҳар бўлмаса, уни ҳамма севиб қўлига оларди. (М. Исм.) 3. Уктам йўл сал ўнғайсиз бўлса, тиканли ўсимликлар учраса, дарҳол Комилага кўмаклашишга тиришар эди. (О.) 4. Бироқ бир нарса сўрамаса, ўзи ёрилиб гапирмайди. Қарасам, хайр-маъзурни насия қилиб қочаверадиган. (М. Исм.) 5. Эркин кетса, ёлғиз қоламан. (Х. Ғ.) 6. Агар маслаҳат кўрсаларингиз, бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эди. (А. Қод.) 7. Аравалар бугун етиб боришеа, улар эртага қайтиб келишлари мумкин. (С. Аҳм.) 8. Мен урушга кетсам, ўрнимда сен қоласан. (Х. Ғ.) 9. Киши астойдил уринса, у ҳар қандай мушкулни енгар эқан. (О.) 10. Иложи бўлса, уни бировга топширмасдан, ўз батальонига элтишга қарор қилди. (О.) 11. Бу шундайин ажиб диёрдир, Унинг энг зўр кўзгуси ойдир. (Х. О.)

376- машқ. Ҳзингиз бирорта бадий асардан шарт эргаш гапли қўшма гапга мисол топинг. Эргаш гапнинг бош гапга қандай воситалар ёрдамида боғланганини тушунтиринг.

183- §. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги мазмун бош гап мазмунига зид бўлса ҳам, бош гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келганлиги ифодаланади. Бу жиҳатдан у зидлов боғловчили боғланган қўшма гапга ўхшаб кетади. Масалан: *Ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёғмади.* (Қиёс қилинг: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади.*) *Баъзи одамларнинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли ўз ерида.* (А. Қ.)

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга -са+да, -са ҳам, -ган+да ҳам (-ям) каби ёрдамчилар орқали боғланади: *Минг еримдан тешсанг ҳам, энди кўрқмайман.* (Х. О.) *Ҳар қанча ситамгар бўлмасин ҳижрон; ҳасратга ошна айлама тилни.* (Уйғун.) *У қаерга бормасин, иши ўнгидан кела беради. Гарчи бу фикр кўндан бери равшан бўлса-да, ҳар ҳолда бир нафас оғир аҳволда қолди.* (Г. Николаева.) *Сизни яхши кўришга алоҳида сабабларим бўлмаса ҳамки, бу нарсани тушунишга ақлим ётади.* (Войнич.) *Жўраҳон атрофдан турли саволлар ёғилишига қарамасдан, аввал Онахондан сўради.* (Ас. М.)

377- машқ. Гапларни ўқинг. Сўнгра тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг. Тўсиқсиз эргаш гапнинг бош гапга қандай воситалар ёрдамида боғланганини айтиб беринг.

1. Уғли ўзини ишлик қилиб кўрсатгани учун озроқ севинса ҳам, лекин бундай дағал сўздан-чораги зарб егандек бўлди. (С. Абд.) 2. Агар шароитимиз мавлуд тўйини буюрган бўлса, нега уламоларимиз ҳеч нима дейишмайди. (О.) 3. Кексалар урушни ўйлаб сабр қи

лишса ҳам, ёшлар гоҳо тўлиб кетарди. (О. Е.) 4. Тешабой ишнинг бу томони юришмаса ҳам, заводнинг яхши ишлаётганидан қувониб, эрта-ю кеч заводда айланиб юради. (М. Исм.) 5. Ҳар икки томоннинг оққан қонини йиғса, дарё бўларди. (О.) 6. Кўп оғиз бир бўлса, бир оғиз енгилар. (Мақол.) 7. Унинг суюнчи ҳар қанча самимий кўринса ҳам, Дилшод эҳтиёт шартини бузмади. (М. Исм.) 8. Офтоб товланиб турган ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди. (С. А.) 9. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. (Ж. Ш.) 10. Қоронғи тушиб қолганига қарамай, даҳшатли ўтдан ҳамма ёқ ёп-ёруғ эди. (М. Исм.)

378- машқ. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларга айлайтиринг. Юз берган структурал ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Унинг истеъдоди мадраса аҳлигагина эмас, балки Ҳиротнинг аксар олимларига маълум. (О.) 2. Эшикчанинг ланг очик бўлишига, баҳор қуёшида кўз қамаштириб порлаган кундузга қарамай, бу ерда ним қоронғилик ҳукм сурарди. (О.) 3. Букун гап шу тўғрида соатлаб давом этса ҳам, Тўғонбекдан садо чиқмади. (О.) 4. Агар у шу кўрганларини ҳикоя қилиб берса, улар ишонмасликларни уйлади. (О.) 5. Айвонда дастурхон солиғлиқ бўлса ҳам, Сулаймон акани таклиф қилиш ҳеч кимнинг эсига келмади. (М. Исм.) 6. Биров ўлмаган бўлса ҳам, ўлдирилган умид азаси ҳукм суради. (М. Исм.) 7. Қиймлари шилта бўлиб кетса ҳам, бир оғиз индамади. (О. Е.) 8. У кексайган бўлса-да, кўзларининг ўти сўнмаган эди. (О.) 9. Бироқ қайси кўчага киришмасин, ҳаммасининг боши берк. (О. Е.) 10. Кўкда оқ булут карвонлари ялқов сузса-да, қуёш ҳашамат билан чақнаб кўтарилди. (О.)

379- машқ. Тўсиқсиз ва шарт эргаш гапли қўшма гаплар компонентларини бириктирувчи воситаларнинг ўхшаш томонларини ва фарқини баён этинг.

1. Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиривади. (П. Қ.) 2. Нурининг ҳаракатида агар қитдай шубҳа сезса, қолганини кампир ўзи тўқиб ола билишига қиз ишонар эди. (О.) 3. Ғарчи Инобат билан Гулсум опа унга қаттиқ тегадиган бир гап айтмаган бўлса-да, уларнинг ғамгин сўхбатлари қизни минг ўйга солиб қўйди. (О. Е.) 4. Кампир уйғониб қолса, нима баҳона топаман. (О.) 5. Агар душманга қўққисдан дуч келинса, аҳиллик билан жангга киришиш кераклигини уқтирди сержант. (О.) 6. Карвон боши Едгорбек ҳисобланса ҳам, юкнинг оғири сенларга тушади. (О. Е.) 7. Қайси бир мўнғбоши ё амин буйруқни муддатида бажармаса, ўзининг молижонини соттириб ундиртираман. (М. Исм.) 8. Серка қаёққа бошла-са, пода ҳам ўша ёққа кетаверади. (О.) 9. Тулки тилмочнинг асли исми Бозорбой бўлса-да, бу исмини кўплар билмас эди. (О. Е.)

380- машқ. Узингиз мустақил равишда тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапла ва зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларга бир нечтадан гап тузинг. Фарқларини изоҳланг.

381- машқ. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни кўчириб ёзинг ва таҳлил қилинг. Тўсиқсиз эргаш гапли бош гапга боғловчи воситаларни айтинг.

1. Файтон ҳали тайёр бўлмаганига қарамасдан, Саидахмад ич-карига киришни хоҳламади. (О. Ё.) 2. Мен айтдимки, гумон пош-шоси найрангчи фаранг эмиш. (О.) 3. Модомики, составни кўпайти-риш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади. (А. Қ.) 4. Утакет-ган мансабпараст, ифвогар бир ифлос мени партиядан ўчиришга эришсину, мен парво қилмас эмишман. (О. Ё.) 5. Ол, ичайлик, ғойи-бона бўлса ҳам. (Х. О.) 6. Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да. (А. Қ.)

184-§. Натижа эргаш гапли қўшма гаплар. Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг, белгининг натижасини ёки воқеанинг хулосасини кўрсатади. Масалан: *Дул бир зумда шундай жада-лига олдики, ер оппоқ бўлди.* (Ш. Р.) *Азимбой шундай зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр кўсаси тўлди.* (С. А.) *У шундай ҳаракатлар кўрсатдики, одамларнинг кулгидан ичаклари узилди.* (О.)

Натижа эргаш гап бош гапга -ки ёрдамчиси воситасида боғ-ланиб, бош гапдаги шундай, шунақанчи, шунча, шу қадар, шунчалик, чунон каби сўзларнинг маъносини конкретлаштиради: *Қиз, помидорни шундай майда тўградик, йиғитнинг ҳаваси келди.* (М. Иброҳимов.) *Уларнинг ёқасидан тутган қашшоқлик ва муҳтожлик шу қадар бугиб қўйган эдики, натижада тақдирга тан бериб таваккалчилик билан яшайдан бошқа чора қолмаган эди.* (М. Иброҳимов.)

382-машқ. Қуйидаги гаплар орасидан натижа эргаш гапли қўшма гапларни топиб, таҳлил қилинг. Уларнинг аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардан фар-қини кўрсатинг.

1. Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда, нега шак-коклик қиласиз. (А. Қ.) 2. Ўт тафти шу қадар кучли эдики, лозини тўсиб, зўрға-зўрға ичкарилаб борди. (М. Исм.) 3. Шарқнинг ке-чаги чўрилари бугун ҳаётнинг ҳамма соҳасида ўз талантларини, қобилиятларини шундай ёрқин кўрсатмоқдаларки, чиндан ҳам ҳай-ратда қолади киши. (О.) 4. Жандарм бошлиғи Дилшод қаншарига шундай мушт урдик, у гандираклаб бориб, орқаси билан деворга урилди. (М. Исм.) 5. Бу ўйлар шу даражада чувалиб кетдики, бора-бора ҳеч бирини равшан тасаввур қилолмай қолди. (Шух-рат.) 6. Тушларим ҳам шундоқ алкаш-чалкашки, эрталаб ҳеч қаер-га сиғмадим. (О.) 7. Шундай қилиш лозимки, Жўрабой қилган ишининг нотўғрилигини бутун қалби билан сезсин. (К. Файзуллин.) 8. Мен ишонаманки, ҳеч қандай норозилик бўлмайди. (О. Ё.) 9. Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди. (О.)

383-машқ. Ўзингиз бирорта бадий асардан натижа эргаш гапли қўшма гапларга бир нечта гап топинг. Натижа эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг.

384-машқ. Гапларни кўниринг. Натижа эргаш гапнинг бош гапга қандай во-ситалар ёрдамида боғланганини аниқланг.

1. Нимадир демоқчи бўлган Эшонхонга бир хўмрайган эди, у ҳам жим қолди. (О.) 2. Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса эди, иш бошқача тус оларди. (О.) 3. Райком бюросига одам шунчалик кўп келдики, биринчи секретарнинг хонасига сиғмасдан, қатта залга кўчишга мажбур бўлишди. (О. Е.) 4. Раис шундай бақирдики, хотинининг баданида титроқ пайдо бўлди. (Ш. Р.) 5. Барно бир гап билан шундай силтаб ташладики, у беихтиёр эсанкираб қолди. (О. Е.) 6. Бектемир севиниб адресини шу қадар батафсил айтдики, аёллар кулиб юборишди. (О.) 7. Сандал жуда қизиганлигидаими ё тушида қийналганиданми, у терлаб-пишиб қизариб кетган эди. (О.) 8. Юқоридан келган буйруққа биноанми, Мадумар ўзи ўйлаб чиқарганми, солиқ хонадонга эмас, жон бошига сочилди. (М. Исм.)

Эргаш гапли қўшма гаплар юзасидан машқлар

385-машқ. Уқинг. Эргаш гапли қўшма гапларнинг турларини аниқлаңг. Эргаш гапнинг бош гапга боғланишини тушунтиринг.

1. Комила бу гапни шундай кескин гапирардики, Эртоев сўз тополмай, бир-икки марта томоқ қириб олди. (О.) 2. Тексас-Ситида шундай даҳшатли фожиа рўй бердики, бунинг олдида «Гранкан» пароходининг портлаши «қолва» бўлиб қолди. (Журналдан.) 3. Файтон кўздан йўқолгунча, кўчада тик қотиб турган Эшонхон ичкарига кирди. (О.) 4. Мен бундан беҳабар устма-уст боссам, битта ўқдан кейин чиқ-чиқ қилиб қолармиди. (М. Исм.) 5. Фосиҳ афанди бунга сезмадими ё сезса ҳам Аширмирзонинг бояги ҳақорати учун қасос олмоқчи бўлдими, бирдан хахолаб кулиб юборди. (М. Исм.) 6. Қиз уларга қарашга ботинмади, гўё ҳар томонда «ажин»ларнинг кўлкалари сакрашгандай. (О.) 7. У шунинг учун машҳур эдики, шаҳарда темир йўл станцияси билан қурилган биринчи янгилик эди. (О. Е.) 8. Шунисига догманки, баъзи бир бойларимиз, баъзи савдогар болалари уларнинг сўзига ишоади. (О.) 9. Қайси нарса уни қизиқтирса, у шунга томон интиларди. («Ҳаётим қиссаси»).

386-машқ. Берилган мисоллардан эргашган қўшма гапларни ажратинг ва уларнинг турини белгиланг.

1. Ишлаб чиқариш ходимлари қандай меҳнат қилишса, биз ҳам шундай меҳнат қиламиз. (Газетадан.) 2. Бўхтончилар чиндан ҳам бахтсиз махлуқларки, улар ўз ғалабалари натижасида юзлари баттарроқ қорайганини, ичлари яна баттарроқ чиркинлашганини сезмайдилар. (О.) 3. Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимоли тўғри келса, ўзининг ҳалиги сўзи Отабекда бир ўзгариш беришига шубҳа қилмас эди. (А. Қод.) 4. Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар. (М. Г.) 5. Мен бунга шубҳаланаман, сабабки, Бўронбекнинг ўзи қорабайирда қочган дейишади. (Х. Ф.) 6. Шундай кетиш керакки, кўз ёши тўкилмасин. (С. Аҳм.) 7. Сенга маслаҳатим шуки, ташла бўзчиликни. (О.) 8. Мен айтсам, ҳеч қулоқ солмайди. (М. Исм.) 9. Бир ёққа бемаҳал жилса, Тешабойда шубҳа туғилиши

мумкин. (М. Исм.) 10. Бахтим борки, ҳар нарса гўзая Қуринади менинг кўзимга. (Ҳ. О.) 11. Қош қорайган бўлса ҳам,... улар пахтазордан чиқишни ўйламасдилар. (Газетадан.)

387-машқ. Эга ва кесим эргаш гапли қўшма гапларни топиб, эргаш-гап ва бош гапларнинг ўзаро боғланишини айтинг.

1. Емғир шундай куйдики, товуқларни шийпон тагига зўрға киргиздик. (С. Баб) 2. Ҳамма гап шундаки, госпиталга бу ҳанда-лакларни Муяссар олиб бориши керак эди. (О. Е.) 3. Маслаҳат шуки, бу кеча биз билан қолинг. (Ҳ. F.) 4. Мен яхши биламанки, дадам келмайди. (О.) 5. Маслаҳат шулким, ўлмасам ул икки муттаҳам билан ўзим гаплашарман. (О. Е.) 6. Қимки йккиланувчиларга ёрдам беришни истар экан, у киши, аввало, ўзининг иккиланишига барҳам бериши керак. 7. Қим мард бўлса сўзига, ойдир оёна кўзига. («Ақл ақлдан қувват олади».) 8. Тадбиркор бўлсангиз, ютасиз, йўқса, сизни бошқа балиқлар ютиб юборади. (О.) 9. Ўзларини муқаддас ислом байроғининг остига олсалар, қаршилиқ кўрсатмайлик. (О.) 10. Домламиз сал нари борса, шип этиб дарчадан отардик ўзимизни. (О.) 11. Ҳар ҳолда бу хатлар қанча ширин, қанча самимий бўлмасин, Олимжоннинг ўрнини боса олмаслиги табиий эди. (Ш. Р.)

388-машқ. Урин ва пайт эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг, эргаш гап билан бош гапнинг қандай воситалар ёрдамида ўзаро муносабатта киришганини тушутиринг.

1. Қаерда интизом бўшашса, у ерда масъулиятсизлик бўлади. (Газетадан.) 2. Уроз Шокир отани бошлаб келгач, Қоратой чолни уйда қолдириб, Уроз билан бирга мазорга гўрковга жўнади. (О.) 3. Уруш ўлгур қаерга совуқ нафасини пуркаса, ўша ер дўзахга айланади эди. («Утмиш қиссаси».) 4. Тешабой суюнганидан иржайиб айвонга қайтиб келганида, Фосих афанди билан Дилшод ўртасидаги мунозара ҳали ҳам давом этаётган эди. (М. Исм.) 5. Хона эшиги очилиб, бойнинг катта хотини ...югуриб чиқди. (О.) 6. У етиб келгунча, Сора ҳовлидан чиқиб кетган эди. (С. А.) 7. Илҳомжон ишдан келганда, мен куёвдан нур эмиб, гунча ёзган гулдек очилиб турардим. (З. Дўстматов.) 8. Арғимчоқ тахтасига бир оёғини қўйиб энди кўтарилган эди, кўча эшиги очилиб, бирдан тақиллаб қолди. (М. Исм.) 9. Уламодалар билан кўришиб бўлгач, бой пихиллаб ба зўр чордана қурди. (О.) 10. Жўрахон атрофдан турли саволлар ёғилишига қарамасдан, аввал Онахондан сўради. (Ас. М.)

389-машқ. Берилган эргаш гапли қўшма гаплар орасига керакли тинчи белгиларни қўйиб кўчиринг. Эргашган қўшма гапнинг қайси тури эканлигини аниқланг.

1. ...Гулсум опа дадаси ҳақида биринчи марта жиддий гаплашаётган бўлса-да Машраб бу гапларни кўп эшитган эди. (О. Е.) 2. Икки синф қўшилиб тўполон қилса баттар асабийлашади (П. Қ.) 3. Бу йиғи шундай чуқур аламга, шундай вазмин ва сокии бир қайғуга тўла эдики... фарёд қилиб йиғлаганларнинг ҳам... ба

дани жимирлаб кетди. (О. Е.) 4. Мирзакаримбой шошиб-пишиб уй ичига киргач Гулнор четланиб, деворга қисилиб, секингина «Ассалом» деди. (О.) 5. Маҳаллада ўткир, гапга чечан қизлар кўп бўлса-да... Зумраднинг оқилалиги ва сулувлигига барча тан берар, мафтун бўлар эди. (О.) 6. Барно шундай кескин гапирдики Гулсум опа Машраб иккаласи аразлашиб қолганини сезди. (О. Е.) 7. Тахталар шундай тик қўйилганки Машраб ярмига бормасданоқ тиззаси қалтираб қолди. (О. Е.) 8. Ватанда янграса Ҳалима саси Гулзорда булбулнинг келар ҳаваси. (Шайхзода.)

390- машқ. Қуйдаги эргаш гапли қўшма гапларга изоҳ беринг, уларни бириктирувчи ёрдамчиларни айтинг.

1. Қимки ўз ишидан рози бўлса-ю, шод бўлса, унинг иштаҳаси ҳам яхши бўлади. (Ш. Р.) 2. Қаерга қўйсанг, шу ерда тураверади. («Латифадан».) 3. Уламо ҳазратлар жаҳидлар ила биргаликда халққа раҳнамолик этсалар, ...кўп дардларимиз шифо топган бўларди. (О.) 4. Қимнинг кўнгли кимда бўлса, қўйворинг, ўйнасин. (Қўшиқдан.) 5. Мен сени тузук бола деб юрсам, бемаъни экансан-ку. (М. Исм.) 6. Сартарош устарасини қанчалик кўп ишлатса, Матжон-семиз ҳам бу сўзни шунчалик ортиқча ишлатарди. («Муштум» дан.) 7. Элтиб ташласа, бизга маълум бўларди. (М. Исм.) 8. Ака қайси йўлдан юрса, ука ҳам ўша йўлдан юриши керак. (М. Исм.) 9. Қаерда ўқишга талаб кўпайса, у ерда янги мактаб қуриш ҳеч гап эмас. (П. Т.) 10. Кўча-қўйда, самоварда бирор жанжал чиққудек бўлса, секин шип этиб қочиб қоларди. (О.) 11. Элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлади. (О.) 12. Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам оғзи қон. (Мақол.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

185- §. Икки ёки ундан ортиқ содда гапнинг боғловчисиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик воситаларсиз, фақат интонация ёрдамида бириқишидан таркиб топган қўшма гап боғловчисиз қўшма гап дейилади. Масалан: *Кели лапанглаб ағнади, чала туюлган жўхори ерга тўкилди.* (А. Қ.) *Бу замон, — ҳуррият замони, киши кишига бурнини кўтариб гапиролмайди.* (С. А.) *Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб гапирар.* (Мақол.)

186- §. Боғловчисиз қўшма гаплар ўз таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатига кўра икки гурпуага бўлинади:

1. Боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.

2. Эргашган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.

1. Боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз турида ҳар бир томон тенг ҳуқуқли бўлиб, улар тенгланиш интонацияси орқали бирикади: *Мард бир ўлар, номард юз ўлар.* (Мақол.)

Бундай қўшма гап таркибига кирган содда гаплар мазмундан ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бир пайтда ёки кетма-кет юз бериши англашилиб туради: *Ўктам унинг орқасидан анча тикилиб қолди,*

қўнгли қандайдир ғаш бўлди. (О.) Сизлар овқатгача дам олинглар, қолган гапни кейин гаплашамиз. (А. Қ.)

Шунингдек, бундай қўшма гап қисмлари воқеа-ҳодиса, предмет-нарсанинг қиёсланиши, таққосланиши, бир-бирига зид қўйилишини билдиради: *Тўғри тил тош ёрар, эгри тил бош ёрар. (Мақол.) Қилич яраси тузалади, тил яраси тузалмайди. (Мақол.) Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. (Мақол.) Тошпўлатов жавоб кутди, Акрамов индамади. (Р. Файзий.)*

Бундай боғловчисиз қўшма гаплар боғланган қўшма гапларга синоним бўла олади.

391- машқ. Гапларни ўқинг. Боғловчисиз қўшма гапларни ажратиб кўчиринг ва уларнинг ҳар бир турига изоҳ беринг.

1. Кечаси қалин қор ёққан-у, ҳаво унчалик совуқ эмас эди. (П. Т.) 2. Дам безгагим хуруж қилади, дам иситма суягимгача ёндиради. (О.) 3. Осмон йироқ, ер қаттиқ. (А. Қ.) 4. Қампир йиғлаб юборган эди, Арслонқулнинг аччиғи келди. 5. Бировнинг эри уради, бировнинг уйи хатга тушади. (А. Қ.) 6. Эшитадисизми, кечқурун мажлис ўтказгани қишлоғимизга райондан бир неча кишилар чиқишар эмиш. (А. Қ.) 7. Бу сўзларни шу қадар кўп ишлатасиз, бошқа сўзлар қулоғингизга эриш эшитилади. (А. Қ.) 8. Мен тирикман, ўлжа бўлмайди отим. (Ислоҳ шоир.) 9. Булбул сайрайди гулда, Ҳавас қайнайди дилда. (Қўшиқдан.)

392- машқ. Ўқинг, Боғловчисиз қўшма гапларни айтинг.

1. Зайнаб унга хомуш эгилди, Қадди унинг саломга келди. (Ҳ. О.) 2. Ер юмалоқ, ерни қуёш ўз жозибасига тортиб туради. (П. Т.) 3. Кўп болалар ундан қўрқар, Холмурод қўрқмасди. (П. Т.) 4. Биз ош емадик, ош бизни еди. (О.) 5. Сени иш енгмасин, сен ишни енг. 6. Ўтники — ўтга, сувники — сувга. 7. Яхши хотин уй зийнати, ёмон хотин тўй зийнати. (Мақоллар.) 8. Чўллар бўстон бўлди, қумлоқлар — гулзор. («Хат»дан.) 9. Собирнинг юраги гупиллайди, оёқлари қалтирайди. (О.) 10. Уртоқлари уни юпатгандаям, уйига йиғлагудек бўлиб қайтди. (О.) 11. Бу хабар мен учун даҳшатли бўлгани билан, кўзларимда ёш аломатлари пайдо бўлмади. (С. А.) 12. Пахта очилдими, терим бошланади. 13. Узоқдан қора кўриндими, чопиб ёнига борар эди. (А. Қ.)

2. Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи тури тенг бўлмаган компонентлардан ташкил топади. Бундай қўшма гап таркибидаги содда гаплардан шарт, сабаб ёки натижа, тўсиқсизлик каби мазмун англашилади. Масалан: *Қўшнинг тинч — сен тинч. — шарт. Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарози. — сабаб.*

Москва бор — меҳнатда шараф эътибор,

Москва бор — муҳаббат шабнамдай тоза,

Москва бор — оламда тинчлик барқарор. (Ф. Ф.) — сабаб. Ит ҳуради — карвон ўтади. — тўсиқсизлик.

Бундай боғловчисиз қўшма гаплар эргашган қўшма гапларга синоним бўлиб келади. Қиёсланг: *Қўшнинг тинч — сен тинч. —*

боғловчисиз қўшма гап. *Агар қўшнинг тинч бўлса, сен тинч бўласан.* — шарт эргаш гапли қўшма гап. *Ўзим ҳар жойдаман, кўнелим сендадир.* — боғловчисиз қўшма гап. *Ўзим ҳар жойда бўлсам ҳам, кўнелим сендадир.* — тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап.

393- машқ. Гапларни ўқинг. Боғловчисиз қўшма гапларни ажратиб кўчиринг. Уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида нзоҳ беринг.

1. Ҳусайн Бойқаро дам Мажидиддинга ишонса, дам ўзининг дўсти. Алишерга шубҳа билан қарар эди. (О.) 2. Сув келди — нур келди. (Мақол.) 3. Москва урушини ёмон кўради, Гарчанд урушганда ғолиб келади. (F. F.) 4. Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма, Қондир жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма. (Лутфий.) 5. Сиз кетишингиз билан, у бизга кўп нарсаларни гапириб берди. (А. Қ.) 6. Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига. 7. Мард бир ўлар — номард юз ўлар. Яхши яхшига ёндаштира, ёмон йўлдан адаштира. (Мақоллар.) 8. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бировга қараёлмасди. (С. Аҳм.) 9. Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқарига чиқди. (А. Қ.) 10. Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқингинасидан тўнғизлар ўтади. (С. Аҳм.) 11. Едгёр зиндонда ётганидаёқ, Бухоро революцияси ғалаба қозонган эди. (С. А.) 12. Кимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма. (О.) 13. Биласизки, ерларимиз Қизилқум билан чегарадош, Қизилқум эса Қорақумга бориб тақалади. (Ш. Р.) 14. Мен шу ерда пойлайман, ўзинг дарров кириб чиқ. (О.) 15. Наргиз яна хаёл дарёсига гарқ бўлди, у юрагида тўлиб ётган севги ҳақида — Асалари ҳақида ўйлаб кетди. (Ш. Р.)

394- машқ. Шарт, сабаб мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапларни аниқланг. Уларнинг шарт эргаш гапли қўшма гаплардан фарқини тушунтиринг.

1. Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз. (Мақол.) 2. Уғлим, қизим бор: ҳеч бир армон қилмайман. 3. Соғиниб эрдим, баҳор бўлди баҳона, дўстлар. (С. Абд.) 4. Бизга кимлар қарши турса, шартта-шартта отамиз. (Х. Ҳ.) 5. Фақат битта илтимос: бир байт ўқийман, шуни яхшилаб эшитинг. (М. Исм.) 6. Ўқиб, яна менга қайтаринг, жанобга кўрсатишимиз керак. (А. Қод.) 7. Ҳамал кирди — экинларга амал кирди. (Мақол.) 8. Халқ сени ҳимоя қилмаса, бунинг учун сен халқдан ўпкалама. (Навоий.) 9. Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. 10. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. (Мақоллар.) 11. Деҳқоннинг уйи куйса куйсун, ҳўкизи йўқолмасин. (А. Қ.) 12. Вақтинг кетди — бахтинг кетди. (Мақол.) 13. Шоир ўз шеърини мақтолмас эди, унга бермасайди Москва илҳом. (F. F.)

395- машқ. Сабаб, натижа, тўсиқсизлик мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларга 5 тадан мисол топинг. Ҳар бир гап қисмларининг боғланишини тушунтиринг. Шундай типдаги эргашган қўшма гаплардан фарқини баён қилинг.

396- машқ. Сабаб, натижа мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапларни аниқлаб, ёнига уларга мазмунан синоним бўлган эргашган қўшма гапларни топиб кўчиринг. Шу гаплар ўртасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Сизга шу нарса аён: сиз ўз оилангизда — совет халқларининг буюк дўстона оиласидасиз. (Ас. М.) 2. Қор ёғди — дон ёғди. 3. Сув

келди — нур келди. (*Мақоллар.*) 4. Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. (*С. Аҳм.*) 5. Йигит йиғлаб юборган эди, Арслонқулнинг аччиғи келди. (*А. Қ.*) 6. У шунчалиқ берилиб термилдики, сойнинг ўртасида сув ичаётган отнинг пишиллаши ҳам сезилмади. (*О.*) 7. Ёз бўлди, ҳамма кўчяпти. (*Н. С.*) 8. Ҳозирданоқ кўриниб турибди: Алимардон машқ қилса, шуҳрат топади. (*У. Ҳошимов.*) 9. Унга бу нарса аён: энди унинг партида қолиш-қолмаслиги ўзига, ишига боғлиқ. (*Ч. Айт.*) 10. Фақат шу эсида: эртасига Гулсарани осиб жетишди. (*Ч. Айт.*) 11. Умидим шу: келсин у тезроқ омон. (*Ислом шоир.*) 12. Мен биламан, сизларга ишониш мумкин. (*А. Қ.*) 13. Ростин сўзла, мен эшитай тилингдан. (*Ислом шоир.*) 14. Олимжон шундай тез ва илдам ишладики, у ажратиб олган ер бирпасда тизза бўйи чуқурлашди. (*Ш. Р.*) 15. Уғил, қизим бор, шунинг учун армон қилмайман. (*Газетадан.*) 16. Тўтиқиз миясига қон урди, кўз ўнгини қалин парда олди. (*М. Исм.*) 17. Қўшни келди — кўмак келди. (*Мақол.*)

397- машқ. Боғланган қўшма гапларни боғловчисиз қўшма гапга, боғловчисиз қўшма гапларни боғланган қўшма гапларга айлантиринг.

1. Тожибой қизил алвон билан ёпилган стол ёнига чиқди, унинг овози залда гулдиради. (*П. Т.*) 2. Бой кампирнинг уйига кириб ўтирибди, Ҳотам эса отлар ёнида қолибди. (*Эртақдан.*) 3. Нариги уйдан пианино овози эшитилар, дам қизларнинг кулгиси жаранглар эди. 4. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. (*А. Навоий.*) 5. Унинг шуҳрати ҳам баланд, обрўйи ҳам жойида. (*С. Баб.*) 6. Уруш ҳам тамом бўлди, аммо Олимжон Ойқизнинг ёнида эмас. (*Ш. Р.*) 7. Дилимизда орзу баландроқ эди, лекин кўкларга бир оз ноқулай келди. (*О.*) 8. Нури гоҳ севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини қўрқув босади. (*О.*) 9. Мотоциклини етаклаб уни қузатиб қўйишни ҳам ўйлаб кўрди, аммо қизнинг оёғи бу хилда оғриб турса, етиб олиш қийин. 10. Партия қўлимиздан етаклади-ю, биз енгичикдик. (*О.*) 11. Унинг қулоғига на булбулнинг овози кирар, на кўзига уйқу келарди. (*П. Т.*)

398- машқ. Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларни эргашган қўшма гапга айлантириб кўчиринг. Қўшма гапда юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Арслонқул кетмоқ учун ўрнидан турди, Султонмурод уни эшиккача кузатди. (*О.*) 2. Даран Нихонда жимлик ҳукм сурмоқда, ҳамма ўз иши билан овора, бирор ортиқча ҳаракат кўринмайди. (*С. А.*) 3. Кўча қоронғи, майда қор ёғар эди. (*А. Қ.*) 4. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуклар қақолайди. (*А. Қ.*) 5. Ёмғир ёғмоқда, ҳаво совуқ, офтоб ботишга яқинлашган эди. (*С. А.*) 6. Тўғриси, мен сўрамадим, у киши айтмади. (*М. Исм.*) 7. Ёвдан кўриш қан — ёвга дўст, элни суйган — элга дўст. 8. Тўғри сўз тош ёрар, эгри сўз бош ёрар. Яхши одам ошини ер, ёмон одам бошини ер. (*Мақоллар.*) 9. Унинг кўзи ўткир, фикри тиниқ. (*С. Аҳм.*) 10. Қуёш баландроқ кўтарилмоқда, милятиқ ва пулемёт садолари борган сайин авж олмоқда. (*А. Серафимович.*) 11. Аллазамонлар уйимизда одамлар кўп эди, катта қозонда ош ичардик. (*Ф. Ф.*)

МУРАККАБ ҚҰШМА ГАПЛАР

187-§. Уч ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро бирикувидан таркиб топган қўшма гаплар мураккаб қўшма гап дейилади. Мисоллар: *Қаёردадир олида, қишлоқнинг у бошида, ит хурди, сойда адашиб қолган қўй маъради, у ер-бу ерда чироқлар йилтирайди.* (О. Е.)

Бундай қўшма гап таркибий қисмлари ўзаро турлича йўл билан муносабатга киришади. Шунга кўра мураккаб қўшма гаплар қуйидаги икки гурппага бўлинади:

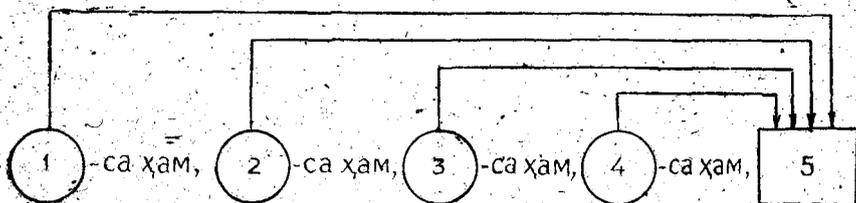
1. Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар.

2. Аралаш типдаги қўшма гаплар.

188-§. Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар. Бу типдаги қўшма гаплар таркибида бир бош гап ва бир неча эргаш гап бўлади.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гап бир бош гапга тобеланади: *Шамол тинмаган бўлса ҳам, чанг-тузон осмонни қоплаган бўлса ҳам, чул қандайдир зерикарли ва хира кўринса ҳам, ёқимсиз булутлар кун нурини тўсиб турса ҳам, тонг отди.* (Ш. Р.) Бу мисолда 9 та тўсиқсиз эргаш гап бир бош гапга тобеланиб келган.

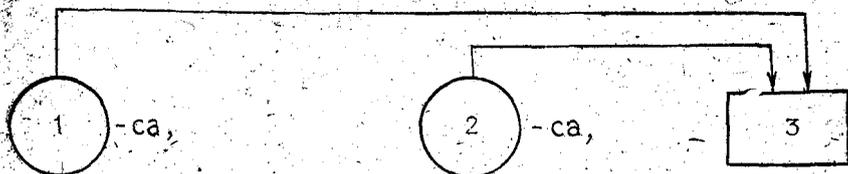
Буларнинг боғланиш схемаси:

Бундай мураккаб қўшма гаплар икки хил кўринишга эга:

1. Бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапга биргалик эргашуви орқали бирикади. Бундай мураккаб қўшма гап компонентлари орасида уюшиқ бўлақлардагидай тенгланиш муносабати мавжуд бўлади. Масалан: *Трактор берилса, ерлар ўз вақтида ҳайдалса, планни ошириб бажарамиз.*

Боғланиш схемаси:

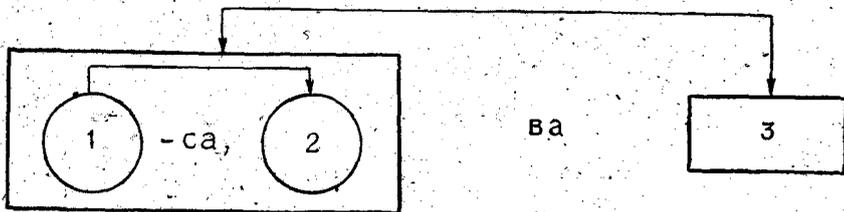
2. Бирдан ортиқ эргаш гаплар ўзаро бири иккинчисига эргашиб, энг сўнггисигина бош гапга тобеланади. Масалан: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унчалик оғирлигим тушмас.* (А. Қ.)

Бу гапнинг боғланиш схемаси:

189- §. Аралаш типдаги мураккаб қўшма гаплар ҳам эргашиш, ҳам тенгланиш орқали муносабатга киришган уч ёки ундан ортиқ содда гаплардан тузилади: *Тил бошқа-ю, дил бирдир, чунки эл бирдир.* Бу мисолда биринчи ва иккинчи гап тенгланиш муносабати орқали, учинчи гап эса эргашиш муносабати орқали бириккан. Шунинг учун ҳам аралаш типдаги мураккаб қўшма гап ҳисобланади. Яна мисол келтирамиз: *Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди ва курашимиз шунча енгиллашади.* (Ас. М.)

Бу гапнинг боғланиш схемаси:

399- машқ. Гапларни ўқинг. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларни топиб, уларнинг неча қисмдан ташкил топганини айтинг ва ўзаро боғланиш схемасини чизиб кўрсатинг.

1. Мактабда интизом бўш, ... даволат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи синфни битирар, бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. (А. Қ.) 2. Шамси кетмоқчи бўлиб турган эди, лекин Сулув қўярда-қўймай ўтовга олиб кирди. (С. Аҳм.) 3. Осмонни булут ўради-ю, шатир-шутур қилиб ёмғир қўя бошлади. (С. Аҳм.) 4. Конторанинг деразасидан толлар, қайрағочлар кўринади, кўча ботқоқ, йўллар ёмон. (О.) 5. У дадил юриб бораётган эди, лекин бирдан ит ҳуриб ташланиб қолди. (С. Аҳм.) 6. Овқатга қўнғироқ чалинган, болалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдида турган экан. (А. Қ.) 7. Чол шошиб чодирдан чиқди-да, ўчоқдаги ўтни баландлатиб, қозонга гуруч солди. (С. Аҳм.) 8. От дукури эшитилди-ю, хаёл бўлинди. (С. Аҳм.) 9. Бир ордан кейин мотоцикл моторининг овози эшитилди-ю, бир зумда қулоқни қар қилгудек тариллаб, сўнгра аста-секин пасайди ва узоқлашиб кетди. (Ш. Р.) 10. Бир ёмғир ёгади, бир ёқимли шамол эсади. (С. Аҳм.)

400-машқ. Уқинг. Эргашиш йўли билан тузилган бир неча эргаш гапли қўшма гапларни кўчириб, уларнинг боғланиш схемасини чизиб кўрсатинг.

1. Агар садоқати самимий бўлса, ҳоқон ҳазратлари синаган бўлсалар, у тақдирда камина учун эътирозга ўрин йўқ. (О.) 2. Трамвай, троллейбуслар ётган, декин уй ҳали узоқ. (С. Аҳм.) 3. Унгирилари елпитиб, кўрган одам балқиб кетиб, юзгинасини йилтиратиб, кўрганлар эсидан кетиб, кўриб бўғиним бўшайди. («Узбек халқ дост.») 4. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас. (А. Қ.) 5. Палаклар орасида юмалаб ётган чойнакдай-чойнакдай босволдилар, амири қовунлар, тумшуғи дарз кетган кўкчалар ҳали кўм-кўк бўлса ҳам, кўзини ўйнатади. (О. Ё.) 6. Йўл-йўриғи шуки, правлениега ариза берасиз, аризангизни колхозчилар кўриб чиқади. (А. Қ.) 7. Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан. (Ас. М.) 8. Балиқ қорнин ёрганда, пичоқ белга, борганда, чол бирдан чўчиб кетди. (Х. О.) 9. Сўнгра Сайёдхон билан Ҳамро борар эдилар, баногоҳ қибла тарафдин бир шамол эсди, еру кўк ҳеч маълум бўлмади. («Сайёдхон ва Ҳамро.») 10. Шартномамиз тўлсин деб, ҳосиллар мўл бўлсин деб, душман куйиб ўлсин деб, меҳнат қилдик эрта-кеч. (Кўшиқдан.) 11. Ҳамма кетди, аммо-Козимжон жойидан жилмасди. (С. Аҳм.) 12. Йўрғаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб юзини очиб қўяман. (Ғ. Ғ.) 13. Саидий китоблардан бирини оларкан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди. (А. Қ.) 14. Агар синиқ шиша бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, жиёнат қилма. (А. Қ.)

401-машқ. Эргашиш йўли билан тузилган бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳар бир турига (биргалик эргашиш, кетма-кет эргашишга) бир нечтадан гап тузинг. Уларнинг орасида қўлланган бириктирувчи воситаларни аниқланг.

402-машқ. Тенгланиш йўли билан тузилган қўшма гапларни кўчириб, уларнинг боғланишини тушунтиринг; ҳар бир гапнинг боғланиш схемасини чизинг.

1. Сулув унинг гапини эшитмади, чунки хаёли уйда, кўзи узоқларда эди. (С. Аҳм.) 2. Латифий қўли билан Холмуроднинг елкасидан туртган эди, Холмурод уни ғазаб билан итариб юборди-да, ўзи физиллаб зал эшиги томонга кетди. (П. Т.) 3. Катталар қанча ишласа, болалар ҳам шунча ишларди, бироқ хўжайин болаларга ҳам ҳақ тўларди. (С. А.) 4. Қизлар хурсанд, янграш шўх овоз, гўё яқин эди ғалаба. (Уйғун.) 5. Гапимнинг худосаси шуки, электростанция қурамыз, чунки пулимиз бор, кучимиз етарли. (С. Аҳм.) 6. Ботиралг ёнимда бўлганда, бағрим бутун, ҳамма нарсам саранжом, қайғум йўқ эди. (Х. Ғ.) 7. Қушлар чуғурлашадилар, булбуллар фарёд чекадилар, гуллар таналарига ёпишган офтоб аламларини ютадилар. (Ш. Р.) 8. Дарахтлар кўкарса, майсалар яшнаса, бу ерлар яна ҳам чиройли бўлади. (С. Аҳм.) 9. Урик ҳам қорин тўйғазмайди, кўнгил таскин топамагач, данагини қақиб, мағзини ейишади. («Водийларни яёв кезганда») 10. Шоир демоқчики, булутдан ёмғир ёғади ва бу ёмғирдан гул униб чиқади. (С. Аҳм.) 11. Маҳмуд кириб келганда, шундай олқишлар кўтарилдики, биз ҳайратда қолдик. (С. Зуннуова.)

403- машқ. Қуйидаги гаплар орасидан бир, икки, уч ва ундан ортиқ компонентли боғловчисиз қўшма гапларни ажратинг. Компонентларининг мазмунини тушунтиринг.

1. Муяссар лоладай ёниб юзини четга бурар, Гулчеҳра билан Лариса қотиб-қотиб кулишар, Марина эса баттар тегажоқлик қиларди. (О. Е.) 2. Бизлар ҳам етайлик муродга, сиз ҳам етинг муродга, ўқиб эшитгандар ҳам ётсин муродга, душманлар қолсин уятга. («Ўзбек халқ эрт».) 3. Осмон кўм-кўк, ҳаво эса тоза, соф, гўё уни денгиз шамобли супургану, денгиз тўлқинлари ювгандек эди. (Ш. Р.) 4. Қизил тасмали автобус ўтади, бир лаҳзадан сўнг одамлар кўринади, энг охирида қора чамадон кўтарган йигит келади. (С. Анорбоев.) 5. Шунини айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуматимиз трактор берса, биримиз икки эмас, ўн бўлади, юз бўлади. (А. Қ.) 6. Қаҳ-қаҳа чўл ичкарисида муттасил янграб турди, шабада аллақандай беҳол лолалар ҳидига ўхшаш ширин ҳидларни кўтариб келиб димоққа уриб турди. 7. Иситма ичга урганда ёмон бўлгандай, ораларида ёмон бир ғўбор пайдо бўлиб борарди. (П. Қ.) 8. Уйқу қарахтлиги бирдан йўқолди, гўё биров урганда уйқудан уйғонгандек бўлди. (А. Қ.) 9. «Тиқ» этган товуш эшитилмайди, ўқтин-ўқтинда болохоналарда товуқлар питирлайди, ҳовлиларда мудраб ётган итлар уйқу аралаш ириллайди, қаердадир орқада, тўғонда, қурбақалар қуриллайди. (О. Е.) 10. Тош тўлдирилган қоплар ташланганда, сув юзида қалқиб турган шохлар қуйига чўқар, яна унинг устидан харсанглар ташланар эди. (С. Аҳм.)

404- машқ. Қўшма гаплар ичидан аралаш типдаги мураккаб қўшма гапларни топиб, таҳлил қилинг. Боғланиш усулини схема билан тушунтиринг.

1. Дашт офтоби уни шафқатсиз куйдирган, лекин у Муяссардай қораймаган, узунроқ юзи, бўйинлари, қўллари қандайдир қизғиш жайгар ранг тусга кирган, шунинг учунми, баҳор осмонидай кўм-кўк кўзлари бурунгидан ҳам мовийроқ туюларди. (О. Е.) 2. Ғафур эшикни очди-ю, уй эгаси яхши таниб олгунча, сарғиш тишларини кўрсатиб илжайиб турди. (Ш. Р.) 3. Шу воқеадан кейин ордан анча ўтгач, Пўлат бадан тарбия дарсида кўрсатилган барча машқни бекаму кўст бажарди-ю, нима учундир ўқитувчи унга баҳони камайтириб қўйди. (Ш. Р.) 4. От шундай учкурки, бошимни кўтариб қарагунимча, қаёққадир ғойиб бўлди. (О.) 5. Шарофатхоннинг сўзи Унсинга қаттиқ текканидан, ранги ўчиб, ерга қараб қолди. Лекин Гулнорнинг сўзи унга далла берди. (О.) 6. Пўлат қизга нисбатан бир ёш катта бўлса ҳам, икковлари бир синфда ўқир, ҳовлилари ҳам бир-бирига ёндош бўлиб, қадрдон қўшни эдилар. (Ш. Р.) 7. Лаблар маҳкам юмилди, қўллар милтиқларни қаттиқроқ сиқиб ушлади, нигоҳлар шафқатсизроқ бўлиб қолди. 8. Еру кўк кўринмайди, қор қуюни зарб билан ерга урилади ва қирғоққа урилган тўлқин эшитилади. (Г. Николаева.) 9. Бизнинг боримиз — шу, лекин содда кўринишимиз билан фахрланамиз, бизни ҳеч ким камситолмайди. (Ас. М.)

405- машқ. Уч ёки ундан ортиқ компонентдан тузилган қўшма гапларни топинг, қўшма гап қисмларининг алоқасини схема асосида тушунтиринг.

1. Замбарак ўқи танасини чўрт узиб кетган. Дарахтдан янги куртак чиқади, госпиталда ётган ярадор қаҳрамоннинг дарчасидан мўралаб унга кулиб боқади, дардига шифо бахш этади, баҳор тантана қилади. (Ш. Р.) 2. Севинч, қувонч юраклардан тошганда, Шодлик саси осмонлардан ошганда, Тўлқинимиз ер юзини босганда, Қимматхонлар, тантанангиз муборак. (Ф. Ф.) 3. Кимнинг билагига кучи бўлса, ким ишнинг ҳавосини олса, ўша ударник бўлади. (А. Қ.) 4. Емғир ёққан, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, ғўзаноя сугоришга тушишди. (О.) 5. Тонг ёришганда, тошлар шундай портладики, борлиқ ларзага келди. (Ш. Р.) 6. Камтар бўлсанг, обрў ортар; гердайсанг, энса қотар. (Мақол.) 7. Шуниси борки, бу ердаги одамлар завод, мамлакат ҳақида гапирганда, чеҳралари очилиб, кўзлари нурланиб кетади. (Ас. М.) 8. Бир кун ўтди, икки кун ўтди, аммо Савва ҳамон даштдан қайтмади. (С. Баб.) 9. Полвон ноқулай вазиятга тушди, пешанасидан муздек тер чиқиб, кўз олди хиралашди. (С. Аҳм.)

КҶЧИРМА ВА ҲЗЛАШТИРМА ГАП

190-§. Ҳзгаларнинг ҳеч Ҳзгарини айнан берилган гапи кўчирма гап дейилади. Масалан: *Келин гердайиб: „Яхши қилдингиз, буви, неварангиз ёлчиб қолади“, — деб маҳтанди. (О.) „Камбағал бўлсанг кўчиб боқ, бойвачча бўлсанг улиб боқ“, — деган гапда ҳикмат кўп экан. (С. Аҳм.)*

Кўчирма гап автор гапи билан боғловчи вазифасидаги демоқ феълнинг деб (дея), деган формалари орқали ва боғловчисиз муносабатга киришади. Масалан: *«Соғайиб кетганингиз муборак бўлсин, Муротали амаки», — деди Ойқиз. (Ш. Р.) „Путёвкани кишига аёло меҳнат беради-ку“, — жавоб берди Комила табассум билан. (О.)*

Кўчирма гап ўзлаштира гап шаклида ҳам берилиши мумкин. Бунда автор бошқаларнинг гапини маълум даражада грамматик ва лексик жиҳатдан Ҳзгартириб беради: — *Хуш, қандай янгиликлар бор? — деди Уктам. — кўчирма гап; Уктам қандай янгиликлар борлигини сўради. — Ҳзлаштира гап.*

406- машқ. Кўчирма гапли қўшма гапларни аниқланг. Кўчирма гап билан автор гапининг Ҳзаро алоқасини тушунтиринг.

1. Чордарага шоликорлар кенгашига бордим. «Юқори ҳосил етиштиришининг сирини нимада?» — деб савол беришди. (С. Аҳм.) 2. У мени кузатиб қўяркан: «Гулга қарздормиз», — деди яна ҳазиллашиб. (С. Аҳм.) 3. «Яна бу комиссар эмиш!» — деди Ҳзича. (О. Ё.) 4. Холмат тажанг бўлса ҳамки, меҳнатсевар, қўли гул одам, қийинчиликлардан қўрқмайди, фронтда ҳам бўлган.

— Ҳамми кутсак ҳам, сизнинг келишингизни кутмаган эдик, — деди у кулимсираб.

— Биз, фронтчилар, ҳамини муҳим ишларда ишлаймиз? — деди Холмат ва бир нарса эсига тушгандек сўради.

— Шошма-шошма, Ҳзинг бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Хабарингиз йўқми, совхоздан қурилишга ишга келган эдим-ку!

— Келганингни-ку биламан-а, қурилишдан қочиб кетди,— деб эшитдим-ку.

5. Шунда тулки айтдики: «Эй товус, ажаб-ажаб ўйинларинг бор экан, бир яхшилаб ўйнаб бергин». (О.) 6. Пахта дейди кулиб, тов-ланиб: «Севгай киши мени мақтасин». (Уйғун.) 7. Овчилардан би-ри: «Шаҳарга элтиб бер,— деди.— Ҳайвонот боғи сотиб олади». (П. Қ.) 8. «Ҳа, эсимда, бўталоқ бирам кўҳлик, кўзлари катта-кат-та, ёқимли, зийрак эдики, ҳаммининг ҳаваси келарди»,— дейди кампир кулиб. (О.)

407-машқ. Ўзингиз мустақил равишда кўчирма гап ва автор гапидан тар-киб топган бир неча гап тузинг.

408-машқ. Кўчирма гап ва автор гапини топинг, уларнинг ўрини аниқ-ланг. Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантириб, улардаги структура ўзга-ришларини тушунтиринг.

1. Далалар саломга қўлин чўзади: «Марҳамат, қардошлар, азиз меҳмонлар». (F. F.) 2. Бобом зимдан синчиклаб, разм солиб ўти-ради ва узоқ сукутдан кейин онамга қараб дейди: «Ўғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиламиз ўғлонни». (О.) 3. «Ўтир, кун совуқ, тап-чага кир!»— дейди бобом. 4. Ота: «Бу такасалтанглар жуда ҳад-дидан ошиб кетишди-ку!» Она: «Қўяверинг, ёшлигимизда ҳеч нар-са кўрган эмасмиз, булар ўйнаб-кулаверсин». («Муштум»дан.) 5. «Минорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қўй!»— дейди чўтир халфа. (О.)

Мен бобомнинг қўлидан тортаман.

— Ҳандалак ...

— Тек тур, ҳуvari. Ҳали пишгани йўқ,— дейди бобом. (О.)

6. «Ҳозир ҳосил учун курашнинг авжи вақти,— дейди Уктам жид-дий тус билан,— яхши парвариш қилсанг, фўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг, кун сайин ҳосилга ҳосил қўшасан». (О.)

Кўчирма гап билан автор гапида тиниш белгиларининг ишлатилиши

191-§. Кўчирма гап ёзувда қўштирноққа олиниб, биринчи сўз бош ҳарф билан ёзилади: *Оилавий аҳволимни суриштирди, кейин: „Шу ерларга ирригатор бўлиб бора олмайсизми?“— деди харитани кўрсатиб.* (С. Аҳм.) Кўчирма гап автор гапи-дан кейин келса, автор гапидан сўнг икки нуқта қўйилиб, кў-чирма гап қўштирноқ ичига олинади. Кўчирма гапнинг охирига, гапнинг мазмунига қараб, нуқта, сўроқ ёки ундов белгиси қўйи-лади. Бунда нуқта кўчирма гап охиридаги қўштирноқдан кейин, сўроқ ва ундов белгилари эса қўштирноқдан олдин қўйилади: *Баландроқдаги айри шохга чиқиб утираркан, беахтиёр жил-майиб қўйди: „Мана бунақа бунти, разведкачи деган“.* У бирдан енгиланиб; *хўрсинди-да, Уктамга мурожаат қилди: „Мана бу мавзуга нима дейсиз...?“* (О.) У қичқирди: *„Кет-тинглар!“*

Кўчирма гап автор гапидан олдин келса, унда тиниш белгилари кўчирма гапнинг мазмунига қараб қуйидагича қўйилади:

- а) «Кўчирма гап»,— автор гапи.
- б) «Кўчирма гап?»— автор гапи.
- в) «Кўчирма гап!»— автор гапи.

Кўчирма гап автор гапининг ичида берилса, гап мазмунига кўра тиниш белгилари қуйидагича қўйилади:

- а) Автор гапи: «Кўчирма гап»,— автор гапининг давоми.
- б) Автор гапи: «Кўчирма гап?»— автор гапининг давоми.
- в) Автор гапи: «Кўчирма гап!»— автор гапининг давоми.

Автор гапи кўчирма гап орасида келса, унда тиниш белгилари қуйидагича қўйилади:

1. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисмида тиниш белгиси бўлмаса ёхуд вергул (ёки икки нуқта) бўлса, бу белгилар тушириб қолдирилади, автор гапи эса ҳар икки томондан вергул ва тире билан ажратилади. Масалан: **„Жуда тўғри, ҳақ гап, — деди боши билан тасдиқлаб Болтабоев, — ҳамма ютуқларимиз бирлик орқасида келаётир“.** (О.)

2. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисми аслида нуқта билан тугаган бўлса, бу нуқта автор гапидан олдин эмас, кейин қўйилади. Автор гапидан олдин эса вергул ва тире, автор гапи охиридаги нуқтадан сўнг тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади. **„Гап аввало, кабрларда, — деб таъқидлади докладчи. — Уларнинг колхозчиларни ва совхоз ишчиларини уюштира билишларида ва ўзларига эргаштириб бора олишларидадир“.**

3. Кўчирма гапнинг автор гапидан олдинги қисми сўроқ ёки ундов белгиси билан тугаган бўлса, автор гапидан олдин ўша белги ва тире қўйилади, автор гапидан сўнг эса нуқта ва тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади: **„Гапирасизми? — деди Сиддиқжонни секин туртиб. — Зиёдаҳон онам ҳам гапирсин деяптилар, гапиринг“.**

Кўчирма гап диалогик ҳарактерли бўлиб, янги йўлдан бошланса, ундан олдин тире қўйилади:

— Дада, ғўзамиз кўп зарарландими?

— Ҳа, қизим, кўп зарарланди. Жуда кўп зарарланди!

— Уни сақлаб қолиш мумкинми?

— Дарҳақиқат, бир вақтлар даданг дўл урган ғўзани даволаган эди. (Ш. Р.)

409- машқ. Гапларни ўқинг. Кўчирма гапларни топиб, дафтарингизга кўчиринг. Кўчирма гап ва автор гапининг ўзаро боғланишини тушунтиринг. Қўштирноқ ва тиренинڭ қўйилиш сабабларини изоҳланг. Бу белгилар қўйилмаган бўлса, уларни қўйиб чиқинг.

1. «Тойча бўлсак ҳам от изидан боряпмиз»,— жавоб берди Жўра кўзларини айёрча қисиб. (О.) 2. Раис сўзида давом эди: «Айниқса, «Фарҳод» тўғрисида сўз борганда, ҳали сен деганингдай, кишининг кўнгли тоғдай кўтарилади». (О.) 3. «Азизам, Лайло! Одамлар севги, муҳаббат деганда ҳайрон бўлардим, бу қандай нарса деб ...» (М. Қориёв.)

4. Сени севадими деб унга қарши савол бердим.

Билмайман деди Қодирбек хомуш.

Бировни севишга мажбур қилиб бўладими, ўзинг ўйлаб кўр?
(М. Қориев.)

5. Суюма унга: «Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими?»— деди. (П. Қ.) 6. Бўйнинг чўзилмагур дейди кампир нонни отдинг-а, увол... (О.) 7. Бобом эшикдан кириши билан: Келинг, келинг, омон-мисиз дейди ва поччам билан кўришиб сўхат-омонлик сўрайди-да, тўнни қозикқа осиб, тўрга ўтиради. Бай-бай, кун исиб кетибди, дейди чордона қуриб. (О.)

410-машқ. Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» асаридан келтирилган қуйидаги гапларни кўчиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Улар кўзларини уқалашиб: «Нима шовқин? ... Нима гап?»...— дейишарди. 2. Узингни тетик тут, Роҳат. 3. Май ойи. Ҳамма-ёқ баҳор либосини кийган. 4. «Тонг бўзариб қолди, туринглар!»— деган товушни эшитиб чўчиб уйғондим. 5. Ҳой худонинг байдалари. Қайси тўрга гумдон бўдиларинг? 6. Мен тинмай: «Дадажон! Тирик экансиз»,— деб жаввардим. 7. Она, биз ҳозир қаердамиз? 8. Нимага «аттанг» демайин, жиян! 9. Мана «Учтепа» чўли. Чойни ичайлик-да, боққа борайлик.

ЎЗБЕК ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ

192- §. Пунктуация тиниш белгиларининг қўлланишига оид қондалар тўпламидир. Ўзбек пунктуациясининг жуда кўп қондалари гап қурилишига асосланади.

Айрим пунктуация қондаларида, гап қурилишидан ташқари, гапларнинг мазмун муносабатлари ва айрим интонацион хусусиятлари ҳисобга олинади.

Ўзбек пунктуациясида ишлатиладиган тиниш белгилари қуйидагилардан иборат: 1) нуқта (.); 2) нуқталли вергул (;); 3) вергул (,); 4) икки нуқта (:); 5) тире (—); 6) сўроқ белгиси (?); 7) ундов белгиси (!); 8) кўп нуқта (...); 9) қавс (); 10) қўштирноқ (« »).

Тиниш белгиларининг ишлатилиши

193- §. 1. Нуқта. Нуқта дарак гапларнинг охирига қўйилади. Дарак гаплар тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин. Масалан: *Пўлат ҳам бунга ҳайрон қолди. Келаётганимда роса қидирсам керак, деб ўйлаган эдим. (Ш. Р.)*

— *Қаёққа борясан?*

— *Институтга.*

Дарак мазмунидаги қўшма гаплардан кейин ҳам нуқта қўйилади. *Баҳор келди ва гуллар очилди. Емғир ёғса ҳам, ер лой бўлса ҳам, биз далага чиқамиз.*

2. Баъзан бироқ, аммо, лекин боғловчиларидан олдин ҳам нуқта қўйилиши мумкин. Бунда содда гаплар алоҳида-алоҳида шакллانган, ўзаро грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлади: *Улар бирга дарс тайёрлашми ҳам, ҳордиқ чиқаришларини ҳам табиий ҳол деб тушунадилар. Бироқ қиз Тўрахоновни ҳурмат қиларди, ... ашонарди.*

3. Маслаҳат, насиҳат, орзу ёки илтимос мазмунидаги буйруқ гаплар охирига ҳам нуқта қўйилади: *Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир. (Мақол.) Саёҳатдан олган таассуротларингизни сўзлаб берсангиз.*

4. Тартиб билдирувчи рақамлардан сўнг нуқта қўйилиб, гап бош ҳарф билан бошланади: *Ҳар бир ўқувчининг вазифаси:*

1. «4» ва «5» баҳолар билан ўқий.

2. Катталарни ҳурмат қилиш.

3. Мактабда ҳам, уйда ва кўчада ҳам интизомли бўлиш.

194-§. Нуқтали вергул қўйидаги ҳолларда ишлатилади: 1. Таркибида вергул ишлатилган, ўзаро боғловчиларсиз боғланган мураккаб қўшма гапнинг мустақил қисмлари орасида: *Қора чироқ ёқмайман, электрлар турганда; дангасага тегмайман, ишсеварлар турганда.* (Қўшиқдан.) *Ўсма кетар, қош қолар; сурма кетар, кўз қолар.* (Мақол.)

2. Мураккаб қўшма гап таркибидаги биринчи боғланган қўшма гап билан кейинги боғланган қўшма гап орасида: *У фарёд қиларди, аммо биров эшитмасди; у дод дер, аммо бирон киши унинг додига етмас эди.* (С. А.)

3. Содда гаплар таркибидаги бир группа уюшиқ бўлақлар билан иккинчи группа уюшиқ бўлақлар ўртасида: *Қарима, Зарифа, Ҳанифа; Бахтиёр, Учқун, Ҳотамбек, Назира, Салима, Соралар тўда-тўда бўлиб чўмилишга кетдилар.*

4. Рақам ёки ҳарф билан санаб кўрсатилган гаплар ёки бирикмалардан ҳар бирининг (сўнггисидан ташқари) охирида. *Комсомол мажлисида кўриладиган масалалар:*

а) *комсомол сафига қабул;*

б) *қишқи имтиҳонларга тайёргарлик;*

в) *ҳар ҳил масалалар.*

195-§. Вергул. Содда гапларда вергулнинг ишлатилиши.

1. Уюшиқ бўлақлар бир-биридан вергул билан ажратилади: *Мана шу ўйин-кулгилар, қўшиқлар ва куйлар, ёшлар ва кексаларнинг дилига ордж ва қувонч бағишлаган лола, сайли яқиндагина бўлган эди.* (Ш. Р.)

2. Кириш сўз, кириш бирикма, ундалма ва изоҳловчи, ажратилган бўлақлар вергул билан ажратилади. Уюшиқ бўлақларда такрорланган боғловчилардан олдиң вергул қўйилади: *Юр, Пулат, лола терамиз. Синфимизни безатамиз.* (Ш. Р.) *Тўрахонов фақат чин кўнгилдан огоҳлантирди, холос.* (Ш. Р.) *Маҳмуджон Мансуров „Маданият“ колхози раиси, минбарга кўтарилди. Бугун, 25 майда, комсомолларнинг умумий йиғилиши бўлади.*

4. Ҳар хил сифатдош, равишдошли бирикмалар, шарт майли конструкциялар вергул билан ажратилади: *Салқин шабада гулзорларда чарх уриб, гулларнинг ҳидини ўғирлаб қочмоқда эди.* (Миртемир.) *Яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан.* (Мақол.)

5. Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар, айрим аффикс юкламалардан кейин вергул қўйилади: *Оҳ, нимжон-эй!.. Яхшики, фронтга бормагансан.* (Ш. Р.) *Пулат шошиб кийинди-да, онасига кўринмай кўчага чиқиб кетди.* (Ш. Р.)

6. Тасдиқ, инкор билдирувчи сўзлар ҳам баъзан вергул билан ажратилади:—*Салом, Пулат!—деди у, меҳр билан овозини чўзиб.—Ҳа, оғайни, нима бўлди сенга?* (Ш. Р.) *Баҳорнинг ор-*

қасидан энди қурилишга ҳам бормоқчисан, шекилли... **Йўқ, йўқ!** (Ш. Р.)

196-§. Қўшма гапларда вергулнинг ишлатилиши. 1. Зидловчи боғловчили боғланган қўшма гапларда зидловчи боғловчидан, айирувчи ва инкор боғловчили боғланган қўшма гапларда эса ҳар бир такрорланган боғловчидан олдин вергул қўйилади: *Аъзам тиззасидаги маҳсини ҳафсала билан пишиқ тикади, аммо узи ҳаяжонда, ўқтин-ўқтин юракдан уф тортади. (О.) Дам шамол туради, дам ёмғир савалаб ўтади. На кўкнинг фонари учмасдан, На юлдуз сайр этиб кўчмасдан, На уфқ ўрамай олтин зар, На булут силкитмай олтин пар..(Уйғун.)*

2. Эргаш гаплар бош гаплардан доимо вергул билан ажратилади: *Сенга боя айтдим-ку, округга ёз деб, лозим топсалар, узингни чақиртиради. (Шухрат.) Юзлари ўхшаса ҳам, ўзлари ўхшамас эди. (А. Қ.) Катта карвон қайққа юрса, кичик карвон ҳам ўша ёққа юради. (Мақол.)*

3. Боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар орасига вергул қўйилади. Бунда боғловчисиз қўшма гаплар мазмунидан воқеа-ҳодисаларнинг саналиши, бир пайтда юз берган воқеа-ҳодисалар англашилиб туради. *Яхши топиб гапирар, ёмон қопиб гапирар. (Мақол.) Ўтники — ўтга, сувники — сувга. (Мақол.)*

411-машқ. Гапларни интонация (гап оҳанги)га роя қилиб ўқинг. Нуқта ва вергулнинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. ... Гўдакларнинг қувончи оламга сиғмасди. Улар турли-туман ширинликлар — конфет, ҳар хил ҳолва, парварда, новвот, нўхат ёки ёнғоқ аралаштирилган майизлар билан савдо қилувчиларнинг миясини қоқиб, қўлига беришарди. (Ш. Р.) 2. Ҳа, албатта ёзаман. Қаерда бўлсам ҳам ҳамиша сени ўйлайман, Баҳор! (Ш. Р.) 3. Қозонга яқинлашсанг, қораси юқар; ёмонга яқинлашсанг, балоси юқар. Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан. (Мақоллар.) 4. Эй, ўғлим, мунча ҳам чўрткесар бўлмасанг, ҳали одамларни яхши билмайсан... (Ш. Р.) 5. — Йўқ, йўқ, — дерди у ўз-ўзига, — бундай бўлиши сира-сира мумкин эмас. Ҳозир эски замон эмас. (Ш. Р.) 6. Оҳ, қадрли болаларим. (Ш. Р.) 7. Ажабо, таъналарнинг бундай оғир тошига қандай бардош бериш мумкин. (М. Қориев.) 8. Йилгариги бир гунча очилган ерда ўнлаб ранг-баранг гунчалар очилди; майсалар ҳам олтин ернинг мўл-кўл озукаси, кулиб турган қуёшнинг ҳаётбахш нурларидан баҳра олиб, қулф уриб яшнадилар. (Ш. Р.)

412-машқ. Гапларни паузага роя қилган ҳолда ифодали ўқинг. Тушириб қолдирилган вергулларни қўйиб, гапларни кўчиринг. Нуқта ва вергулнинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. — Узим ҳам тасодифан эшитдим. Қосимов ҳам-ғуссасини, ичига ютиб юрипти. Ўзинг бор ҳол-аҳвол сўра.

— Албатта бораман.

— Кўз-ёш тўкишни қўй синглим. Яқинда Ҳайдаримиз тузалиб кетганини яна сафга кирганини эшитиб қолармиз. (Ш. Р.) 2. Ҳа энди Пўлат ҳам бизни ташлаб кетади. Мен уни ҳалигача ёш бола

деб юрардим. (Ш. Р.) 3. «Айтганинг келсин қизим. Оҳ қани ўша кунлар тезроқ кела қолса...»— деб қўйди ўзича Хайри. (Ш. Р.) 4. Ҳа ҳа йўтала бошлаган эдинг-а. Кўнглимга келувди болам, (Ш. Р.) 5. Йўқ йўқ ойи колҳозимизда ишлай олмайман. Ҳамманинг ўғли фронтда мен бўлсам соғ-саломатман. Ешман. Чоллар ичида ишлайманми? (Ш. Р.)

413- машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, гапларни кўчиринг. Вергул, нуқта, нуқтали вергулларнинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. «Хўп дегин кузатгани чиққин чиқасан-а» ...Урнида хаёл суриб ўтириб қолди Пўлат шошиб кийинди-да онасига кўринмай кўчага чиқиб кетди. (Ш. Р.) 2. Узига қолса бу гапни айтмоқчи эмас эди. Энди илож йўқ Пўлат шубҳаланиб хавотирланиб юриши мумкин. (Ш. Р.) 3. Сизга сизнинг характерингизга қойилман Рустам ака деди Пўлат хаёл аралаш. 4. ... Эҳтимол бунга айрилиқ сабабдир Эҳтимол кўз олдингда Баҳор гавдалангач нима бўлса ҳам у билан қуришгинг келгандир. (Ш. Р.) 5. Чаманларни бўйлаб эсганда сабо Гунчалар тўлганлиб ечганда қабо Боғларда барқ уриб очилганда гул Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул ... Ширин суҳбатларда сизни сўйлаймиз. (Уйғун.)

414- машқ. Узингиз ўқиган бадий асардан нуқта, вергул ва нуқтали вергул иштирок этган бир неча гапни кўчиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

197- §. Икки нуқта. 1. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин келса, ундан кейин икки нуқта қўйилади: *Боғимизда ҳар хил мевали дарахтлар: олма, ўрик, шафтоли усмоқда.*

2. Боғловчисиз боғланган қўшма гапларда кейинги гап ўзидан олдинги гапда ифодаланган фикрнинг сабабини, натижасини кўрсатса ёки биричи гапдаги бирор бўлакнинг мазмунини очса, тўлдирса, бундай ҳолларда, биринчи гапдан сўнг икки нуқта қўйилади, иккинчи (навбатдаги) гап эса кичик ҳарф билан (агар биринчи сўз атоқли от бўлмаса) бошланади. Масалан: *Онахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди.* (Ас. М.) *Яхшииси шў: биздан хавотир олмай, эрта билан капсанчилар олдига-боргйн.* (А. Қ.)

3. Кўчирма гапли қўшма гапларда автор гапи кўчирма гапдан олдин келса, автор гапидан кейин икки нуқта қўйилади: *Колхоз райси ўрнидан туриб, ўтирганларга қарата шундай мурожаат қилди: «Бу йил пахтадан мўл ҳосил учун курашдан бир киши ҳам четда қолмасин». Бригадир бошини кўтариб, ёлворгандай гапирди: «Одам керак, ўртоқ Умрзоқова!»* (Ш. Р.)

4. Изоҳланишни талаб қиладиган гапдан кейин изоҳловчи мазмунидаги бир неча гап келса, биринчи гапдан сўнг икки нуқта қўйилади: *Капитан Аҳмадjonга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишни буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмадjon шундай ишонч билан*

эмаклаб кетди. Йўл фақат битта: куйиб тушган ва ҳануз тутамокда бўлган уйлар оша бориши керак эди. Ут ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг ҳаёлига ҳам келмасди. (А. Қ.)

415- машқ. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини изоҳланг.

1. Ахир, сиздан бошқа юрак сирларимни кимга айтайин? Гуноҳим фақат битта: у ҳам бўлса Сизга бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир. Фақат битта илтимос: севгига озор бермайлик. У энди туғиляпти, дунёга келяпти. (М. Қориев.) 2. Лайло ҳам бўш келмай: «Мирзачўлдан бизларни қочира олмайсиз, чўлга қўшиқ керак», — деган эди. (М. Қориев.) 3. Баҳор шундай деди-ю, ирғиб ўрнидан турди, лолалардан кўзини узмай сўзида давом этди: — Пулат, юр, лола терамиз! (Ш. Р.) 4. Бу йил районимиздаги ҳамма қолхозлар: «Победа», «Коммунизм», «Охунбобоев» ва бошқа қолхозлар ҳам планларини ошириб бажаришга бел боғлаганлар. 5. У тез юролмади: аъзойи-бадани қақшаб оғрир эди. 6. Ҳамал кирди: экинларга амал кирди. (Мақол.) 7. Меҳмонга боролмадим: иш билан банд эдим. 8. Уни таниб бўлмайди: гоҳ кулади, гоҳ йирлайди. 9. Юрган дарё, ўтирган бўйра. (Мақол.)

416- машқ. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини, бир-биридан фарқини тушутиринг. Баъзи туширилиб қолдирилган тиниш белгиларини ўзингиз қўйиб кўчиринг.

1. Баҳор муҳим бир нарса эсига тушгандек кулиб туриб, деди Уни ёмон кўришининг сирини биламан! Айтайми?.. Ахир, у даданнинг ўрнига ишга ўтирди-да, сен учун дадангдан яхши одам оламда йўқ албатта! Шунинг учун ҳам рашк қилдасан, кўролмайсан, тўғрими? (Ш. Р.) 2. Тўрахонов ... Икки қўлини ёзиб жавоб берди: нима қилардик, жоним? Улар кекса одамлар. Эскича яшаб эскича фикр қиладилар. Энди уларни қайтадан тарбиялаш вақти ўтган. (Ш. Р.) 3. Йўқ, азизим демоқчиманки, ёшлик йиллари, энг табаррук, олтин дамлар жуда тезлик билан, кўз юмиб очгунча ўтиб кетибди. 4. Эсласанг, юрагингнинг аллақаерлари ачишади, ширин ҳиссиётлар бутун вужудингни чулғаб олади. (М. Қориев.) 5. Илмли кишиларнинг умри иккита дейишади бири ўқиш ўрганиш маълумот тўплаш иккинчиси илмни амалда синаб кўриш ва ишга солиш. (С. Назар.) 6. Ботир табассум билан Сизга ҳам раҳмат деди. (С. Назар.) 7. Вазифа аниқ эди: совуқ урган ёш новдалар ўрнига ён куртақлардан янги новдачалар ўсиб чиқиб, тез ривожланишига ёрдам этиш, бунинг учун эса тоқлар атрофини чуқур чопиш, ўғитлаш, қишда суғорилмаган тоқларни суғориш зарур эди. (С. Назар.)

198- §. Тире. Содда гапларда тире қўйидагича ишлатилади.

1. Эга билан от-кесим орасига тире қўйилади. (Эга билан кесим орасида тиренинг ишлатилиши баҳсига қаранг.) Бундай вақтда кесим бош келишиқ формасида бўлиб, боғламалар ишлатилмайди: *Акам — инженер. Онам эса ўқитувчи. Уқши — кураш. Чопиш — жисмоний тарбиянинг бир тури. Икки карра икки — тўрт.*

2. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлаклардан кейин келса, ундан олдин тире қўйилади: *Баланд бўйи,*

келишган савлати, қадди-қомати, ёниб турган кўзлари — булар ҳаммаси унинг бутун характерини равшан кўрсатади. (Ш. Р.)

3. Баъзи ажратилган изоҳловчилар ва кириш гапларнинг икки томонидан қўйиладиган вергул ёки қавс ўрнида ҳам, стилистик талабга кўра, тире ишлатиш мумкин: *Иккаламиз — Собир ва мен — бугун имтиҳондан муваффақиятли ўтдик. Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институтида — мен шу институтда ўқийман — Совет Иттифоқи Қаҳрамони Елена Стемпковскаяга бағишлаб бурчак ташкил қилинган.*

4. Икки атоқли от кетма-кет қўлланиб, икки жой оралиғини ёки бир нарсга тенг ҳуқуқда алоқадор эканликни билдирса, шу икки от орасига тире қўйилади: *Тошкент — Оҳангарон поезди етиб келди. Джозуль — Ленц қонуни.*

5. Бирор бўлак таъкидланиб кўрсатилса ёки бошқа сўзлар томонидан изоҳланса, шу таъкидланаётган бўлакдан сўнг тире қўйилади: *Бу — адабининг хати. Конверт устидаги адресга — таниш ва қадрли хуснихатга тикилганча хаёлга чўмди. (Ш. Р.)*

199-§. Қўшма гапларда тире. 1. Шарт ва зид муносабат билдирувчи боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасига тире қўйилади: *Қўшнинг тинч — сен тинч. Тўғри бўлине — бежавотир бўласиз. Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз. (Мақоллар.)*

2. Кўчирма гапли қўшма гаплар диалогик характерда бўлганда, янги сатрдан бошланган ҳар бир гап олдидан тире қўйилади:

— Нега розилиқ бердинг?

— Нимага?

— Уша сурат билан ўйинга тушишга. Баҳор ҳайрон бўлиб Пўлатнинг юзига қаради.

— Нима бўпти?

— Нима бўпти эмиш!

— Нега аччиғинг чиқади, Пўлат? — деди Баҳор мулоимлик билан.

— «Нега эмиш?» (Ш. Р.)

Кўчирма гапли қўшма гапларда автор гапини кўчирма гапдан ажратиш учун ҳам вергулдан кейин тире қўйилади. Масалан: *Дадасининг орқасидан узоқ тикилиб турган Ойқиз: «Қишлоқ Советига тезгина кириб чиқаману, дарҳол дадамнинг олдига жўнайман, — деди ўз-ўзига, — мен кўндирма олмадим, бошқалар кўндирар».* (Ш. Р.)

417-машқ. Машқни кўчиринг. Тиренинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг. Баъзи туширилган тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг.

1. Кенг дала, кўз илғамас чўл ва тоғ ён бағирларидан тортиб то зангори осмонга тутатиб кетган уфққа қадар — ҳаммаёқ лолалардан либос кийди. (Ш. Р.) 2. Ер ҳам кўк ҳам мисоли лолазор. Қолхоз ерлари — оловдай чақнаб турган лолазорга бориб туташган тоғ ён бағирлари кўм-кўк ўтлар билан ясаниб, худди зангори бахмалдай товланиб турарди. (Ш. Р.)

3. Чарчамадингни Баҳор?

— Сув ичким келяпти!

— Юр сойга тушамиз! (Ш. Р.) 4. Энди улар фақат биргина сайлини — душман устидан ғалаба қилинган кун тантанасини умид қиладилар. (Ш. Р.) 5. Мақсадим — ўқиш, ниятим — инженер бўлиш. 6. Бу — дадасининг хонаси эди. Дадаси фронтга кетган кунлик, Пўлат онаси билан бамасдаҳат шу хонага кўчиб чиққан эди. (Ш. Р.) 7. Уй эгаси — бу ҳам олий иш. 8. Мен бўлсам, икковимиз учун ўзим учун ҳам сен учун ҳам ишлайвераман. (Ш. Р.) 9. Ватан учун жонингни фидо қилишга тайёрсан. 10. Ватанпарварлик ҳаммамизнинг қонимизда. (Ш. Р.) 11. Бу ҳам худди фронтдагидек — ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун демакдир. (Ш. Р.) 12. Онам баъзан: «Сўкишни ҳам билмайди, шу вақтгача бирор кишини ҳой демабди-я», — деб қўярдилар. (М. Қориев.)

418- машқ. Ўзингиз мустақил равишда бир неча гап тузинг, унда тире ҳар хил вазифа бажарсин.

419- машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Пўлат билан Баҳор нималар тўғрисида суҳбатлашмайди, дейсиз! Уруш ҳақида, мактаб ҳақида, ҳаёт ва ўлим ҳақида, узоқ-узоқлардаги юлдузлар ва яқиндаги режалар ҳақида сўзлашар эдилар. (Ш. Р.) 2. «Ахир, биз Пўлат билан болалигимиздан дўстмизку, — деди кўзлари ёшга тўлиб Баҳор, — ҳозиргача бирон киши бизнинг ҳақимизда ёмон сўз айтган эмас!» (Ш. Р.)

3. — Сенга у нималарни уқтирди?

— Шундай, ҳол-аҳвол сўради.

— Роса бошингни қотирди-ку!

— Пўлат! Нега сен уни ёмон кўрасан? (Ш. Р.)

4. Лайло мenden: «Йигит билан қиз ўртасида ҳақиқий дўстлик бўлиши мумкинми?» — деб сўрагани. Мен буни шунчалик гап деб эътибор бермай: «Нега бўлмас экан, албатта бўлиши мумкин», — деб жавоб қилгандим. (М. Қориев.)

200- §. Сўроқ белгиси бевосита сўроқ билдирувчи сўроқ гаплардан, кетма-кет сўроқ билдирувчи тўлиқсиз гаплардан кейин қўйилади:

— *Борегунингча амаким ҳам тузалиб қоладилар-а, Пўлат?*

— *Қайдам.*

— *Бирга суратга тушиб, бизларга юборасан-а?*

— *Жангда суратга тушишга вақт бўлармиди? (Ш. Р.)*

Текст ичида ўқувчи учун номаълум ёки ноаниқ бўлган, кишини иккилантирувчи масала ёки сўздан кейин қавс ичида сўроқ белгиси қўйилади. Масалан: *Фазилатнинг туғилган кунидан икки кун олдинроқ (?) учрашув... («Ш. Юлдузи».)*

201- §. Ундов белгиси ундов гаплардан кейин қўйилади: *Яшасин Совет Иттифоқи Коммунистик партияси! Совет халқига шон-шарафлар бўлсин! Яшасин совет халқлари ўртасидаги қардошларча дўстлик!*

Кучли ҳис-ҳаяжон билан айтиладиган ундалма, ундов сўзлардан кейин ҳам ундов белгиси қўйилади. Бундай вақтларда ундалма ва

ундов сўзлар кўпинча гап бошида, баъзан эса гап охирида ҳам келади: *Қаҳрамонлик кўрсатган, дуо қиламан, ўғлим! (Ш. Р.) Ана шундай, йигитча! Ҳамиша бошингни баланд кўтариб, кулиб юр! Эй! Қим бу?*

Ундов белгиси ўқувчининг бирор воқеа-ҳодисага нисбатан кучли ҳис-ҳаяжонини, пичинг ёки киноясини ифодалаш учун қавс ичида, ё цитата ичида, ёки цитата охирида қўйилади: *Хотирамда ҳамон шудрингга чўмган (!) майсалар ... Қон каби эди қирмизи. (Қ. Қулиев).*

Ундов гапга хос ҳис-ҳаяжон билан айтиладиган сўроқ гаплар охирига ҳам сўроқ, ҳам ундов белгилари қўйилади: *Ваъдага вафо қани?!*

420- машқ. Гапларни ўқиб, туширилиб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини ва фарқини тушунтиринг.

1. Катта дарвоза олдида тўхтадик Дарвозани тақиллатган эдим эшикни бир ёш бола очди.

— Мастура Соатованинг уйи шуми йигитча.

— Ҳа ҳозир уйда йўқлар.

— Қим бор

— Катта опамлар

— Бўлмаса катта опаңғизни чақира қолинг (М. Қориев.)

2. Наҳотки сен ҳамма ўқувчиларни шундай деб ўйласанг Фикринг нотўғри (М. Қориев.) 3. Яша Оғайним Полвонсан Нега ағраясан Мана бу мақтанчоқдан ўзиб кетдинг Тушундингми ўзиб кетдинг Ишингнинг сифати ҳам саз хажми ҳам Холматникидан кўп (Ш. Р.)

4. Ойи Ойижон (Ш. Р.) 5. Ажойиб-а 6. Ана шундай экскаваторда ишласанг ... Эҳ Пўлат Пўлат (Ш. Р.) 7. Борасизми Ертўлага кириб бирор нима олиб чиқай майлими Ҳали кўришамиз Концертга борасизларми Албатта (Ш. Р.)

421- машқ. Ўқинг. Тиниш белгиларининг вазифасини, қўйилиш сабабларини баён қилинг.

1. — Ҳа! — деди Баҳор, Никитининг ҳазилини қувватлаб ва меҳмондўстлик билан таклиф қилди: — Марҳамат, ўтиринглар. (Ш. Р.) 2. — Мен ... ўзимни ўйлайман?.. Сенга нима бўлди? (Ш. Р.) 3. Пўлат елкасини қисиб қўйди. — Қим билсин, кўзим билан кўрганым йўқ! Кўзни ҳам боғлаб қўйиш ярамайди! (Ш. Р.) 4. Қани юринглар, дарё бўйига тушамиз! Ҳаммамиз рози бўлдик. (М. Қориев.) 5. «Бу янгиликни дастлаб бизга келтирганингиз учун раҳмат, Ботиржон ака!» Ботир табассум билан: «Сизга ҳам, раҳмат!» — деди. (С. Назар.) 6. Икки ўртада менга қийин бўлди, — деб зорлана кетди Налтой ака. — Шу тажрибага аралашдим-у, ўнгамдим: ҳам қўзидан, ҳам жундан, ҳам терининг сифатидан оқсадим. Кўзингиз ўткир-ку, қўзиларга бир қаранг — бари хипча бел. Тарози босмайди, бу архардан тарқалганлар! Хўш, айтингчи, менга буни нафи тегармикин? (С. Анорбоев.)

— 202- §. Кўп нуқта тугалланмаган фикр ифодаловчи гаплар охи-

рига қўйилади. Агар гап мазмунидан сўроқ ёки ундов англашилиб турса, ундов ва сўроқ белгиси сақланади: *Майли, афсонани мен ижод қиламан, фақат ҳозирмас, имтиҳондан сўнг ... Қани, дарс тайёрлаша кетдик.* (Ш. Р.)— *Елғон!.. Шу ердан кетишимни истайсанми?* (Ш. Р.)— *Уят?.. Жаҳлинг чиққанда тағинам чиройли бўлиб кетар, экансан? ... Сендай гўзални севиш уятмас, шараф, Баҳорхон, шараф.* (Ш. Р.)

Нутқ процессида тўхталишни кўрсатиш учун ҳам баъзан кўп нуқта қўйилади: *Мен ... Мен меҳнат қиламан!.. Мен албатта ...* (Ш. Р.) *Уйлаб кўрайлик; ўғлим. Тўрахонов билан ўт билан сувсан ... Ахир, қаерда бўлса ҳам ўз юртинга ҳоли қудрат фойда келтирсанг бас-да.* (Ш. Р.)

Гап ёки цитаталарнинг маълум қисми ёзувчи томонидан тушириб қолдирилса, шу туширилган қисм ўрнига ҳам кўп нуқта қўйилади: *Улим олдидан сал-сал ўзига келди-ю: «Аттанг ... ўқийдиган китобимни тугатолмадим, энди сира ҳам ўқий олмайман ... ажойиб китоб ... қанча, қанча ... ажойиб китоблар ...»,— дея олди, холос.* (Ш. Р.) *«... Ёзаётган хабарларинг учун раҳмат, ўғлим. Бироқ нима ваздандир бу хатингни анча кечикиб олдим. Бахмалнинг баҳори ҳақида ёзибсан».* (Ш. Р.)

203- §. Қавс. Гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган, гапнинг умумий мазмуни ёки бирор бўлаги мазмунини изоҳловчи киритмалар, кўпроқ кириш гаплар қавс ичига олинади. Масалан: *Мен бу йигитчани (бу йигит қўшимиз Сулаймон аканинг ўғли бўлади) яхши танийман.*

Тингловчининг сўзловчи фикрига нисбатан бўлган муносабатини ифодаловчи бирикма, сўз ва гаплар ҳам қавс ичида берилади: *«Мукофотланган коллективларни меҳнатларига берилган юксак баҳо билан сьездимиз номидан муборакбод қилишга, уларга социалистик Ватан равнақи йўлида янги ижодий муваффақиятлар тилашга руҳсат этгайсиз, делегат ўртоқлар! (Қарсаклар.) (Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи Секретари Ш. Р. Рашидовнинг Ўзбекистон Коммунистик партиясининг XVIII сьезидаги ҳисобот докладидан.)*

Цитата олинган асарнинг номи ва аъторининг фамилияси, исми қавс ичида берилади: *Бу гуллар Бахмалдагига ўхшамаса ҳамки, кишининг баҳри дилини очади.* (Ш. Рашидов, «Қудратли тўлқин».)

Драматик асарлардаги ҳар хил ремаркалар ҳам қавс ичида берилади. Масалан: *1. Ҳ а ф и з а (Мавлонни кўриб). Тоғал!.. Салом! Тузалиб келдингизми?*

2. Ҳ а ф и з а. Ҳозир Дехқонбойни чақириб чиқай (уйга киради). Дехқонбой ака, тоғам келдилар!.. (А. Қ.)

422-машқ. Кўп нуқта ва қавс ишлатилган гапларни ажратиб кўчининг. Қавс ва кўп нуқтанинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Ҳозир ҳам ўша дилни мафтун қиладиган сержилва баҳор... (Ш. Р.) Пўлат, китобингни қўйсанг-чи. Қара, қандай чиройли!.. Қара, қанчадар-қанча лола очилган. (Ш. Р.) **2.** Мен бугун (Маҳмуд-никига боришим керак эди) ишдан эрта қайтдим. **3.** Ҳа, кучларинг

шунга етдими? Иккаланг бир қизга-я... деди Пўлат жаҳл билан болаларни кўриб. (Ш. Р.) 4. Яшасин совет давлати! (Қарсақлар.) Яшасин Ленин партияси. (Залда «Ура!» деган товушлар янграйди.) 5. Кетмайман, дедимми — кетмайман!. Буни ўзинг ҳам биласан-ку. (Ш. Р.) 6. Акрамхон ака! Нега бундай дейсиз?— деди у азоб-укубат тўла кўзларини эрига тикиб.— Мен ... Мен ... (Ш. Р.) 7. Виз биргалашиб кетмоқдамиз. Баҳром билан Нигора бизга етиб келишди.

— Самар ака,— деди Нигора секингина.

Уша кезларда Лайло билан ўртамизда баъзи бир гаплар ўтган эди. (М. Қориев.) 8. Гўзаллик — кишининг фазилати (зотан, мен гўзаллик ва латофатдан жуда йироқман). 9. Надя қўлларини мушт қилиб, Баҳорга кўрсатди: «Кўрқма, ҳеч кимдан кўрқма! Эҳ, ўша Тўрахоновга тўғри келсам эди, севги нималигини кўрсатиб кўярдим...» (Ш. Р.)

423- машқ. Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» романи (биринчи қисми)дан қавс ва кўп нуқта ишлатилган гапларни аниқланг, уларнинг қўйилиш сабабларини тушунтиринг.

204- §. Қўштирноқ. Пичинг, кесатиқ маъноларида қўлланган ёки маъноси эскирган сўзлар баъзан, стилистик талаб тақозоси билан қўштирноқ ичида берилади: *Вазнга путур етганлиги тўғри. «Қалблар» сўзининг кўпчилик маъносидан ишлатилганлигини бошқа ёққа ўйибсиз... бу билан «гуноҳим» устидан мени ушлаб олмоқчи бўлибсиз. Менимча, «қалб» ва «юррак» сўзлари кўпчилик маъносидан учраб туради. Аҳли «фуқаро» «шоҳи»га назмда жавоб қайтармоқни буюради.* (М. Қориев.)

2. Бадий асар номлари, газета, журнал, ташкилот, пароход, шартли тушунчалар ва шу каби предмет, нарсаларнинг номлари ҳам қўштирноқ ичида берилади. Масалан: «Қутлуғ қон» романи, «Совет Ўзбекистони» газетаси, «Гулистон» журнали, «Шарқ юлдузи» колхоз, «Самарқанд» пароходи кабилар.

Кўчирма гапли қўшма гапларда кўчирма гап қўштирноқ ичига олинади. Масалан: *Колхоз ерининг этагида янги очилаётган ерга кета туриб, ўйлади ичида у: «Ватанни офат таҳликага солганда, қари-қартанлар ҳам сўнги кучларини билакка йиғиб фидокорлик кўрсатдилар...»* (О.)

Э с л а т м а: Ташкилот, қорхона номлари кишилар номи билан аталса қўштирноққа олинмайди: *Ленин номидаги колхоз, Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институти.*

У м у м и й т а к р о р л а ш у ч у н м а ш қ л а р

424- машқ. Нуқталар ўрнига х ёки ҳ ҳарфларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг. Бу сўзларнинг ёзилиши қайси имло қондасига мослигини айтнинг.

Ишта...а, жи...оз, жо...ил, за...ар, за...маткаш, зе...н, ба...одир, бфо...имия, мар...амат, масла...ат, э...сон, э...тиёткөрлик ...азил, ...аракат, гуру..., бу...галтер.

425- машқ. Қуйидаги сўзлар ва сўз формаларида юмшатиш ва айириш белгиларининг тўғри ёки нотўғри ишлатилганлигини изоҳланг. Қайси ўринларга айириш ёки юмшатиш белгиси қўйиш кераклигини айтинг.

Мебельни, объектив, нав, журат, дават, апрел, афюн, ало, азо, вазн, артельга, мақул, медал, медаллар, вада, давогарлик, дунё, дарё, сурат, санат, кител, кителларни, Азам, асфалт, албом, зафар, зафарон, декабр, апелсин, индустриал.

426- машқ. Текстни ўқинг. Отларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Табиат оқ ёпинғичини ташлар-ташламас, куртаклар кўз уқалай бошлади. Баҳор майин еллари, чақчақ урган гуллари билан кириб келди. У қиши билан қандайдир димиқиб, юраги сиқилиб ётган-у, мана энди, ўз майлига қўйилганидан хурсанддек, кенг далаларда яйрайди, боғ-роғларда қувнайди, гоҳ қизларнинг дурраларини тортқилаб ўйнайди, гоҳ юзларини мулойим сийпайди.

Тўтиқиз ана шундай баҳорлардан ўн егитасини кўрди. Бу баҳорлар уни кўкдам чечаги каби очиб, ўн беш кунлик ойдек тўлдириб борди. Сўнгги йилларда ҳар янги баҳор унга янги безакда, янги жозобада кўришиб, юрагини ниманингдир толпинтирувчи ширин интизорлиги билан ёндиради. Шундай пайтларда у ўзини уй ичига сиғдиrolмайди, худди нафаси сиқилаётгандек, ташқарига отилади. Баҳор бутун топган-тутганини, бутун безак ва бисотини ёйиб юборган нурафшон боғига чиқиб, қушлар чуғурига, шабада шйвирига қулоқ солади.

Бугун жума. Ҳамма ҳунарманд ва ҳожатмандларни тирикчилик ғами бозорга қувган кун. Жамилахон ҳам қизи билан олти кун босиб ўтириб тиккан тагдўзи дўппиларини сотгани кетди. Тўтиқиз онасини бозорга жўнатиб, уйни йиғиштирди, ҳовли саҳнини ёғ тушса ялагудай қилиб, супурди, кейин юз-қўлини ювиб айвонга чиқди. У ерга анчагина эскирган қирғиз кигизи солиниб, устига кўрпача тўшалган эди. Тўтиқиз токчадан дўппи хомини олиб, кўрпачага келиб ўтирди. Кўнглида дўппи гулларини тикишдан ўзга ҳавас йўқдай дарров ишга тушиб кетди. Нозик, эпчил бармоқлар орасида беозоргина ушланган ингичка игна дўппи юзида нафис излар қолдириб борди. (М. Исмоилий.)

427- машқ. Текстдаги аффикслар миқдорини аниқланг. Сўз ўзгартувчи ва форма ясовчиларни тушунтириб беринг.

Наймандан тортиб, то Мирзаоролгача дарё бўйидаги ерларни авваллари чоракор ва батрак бўлиб, кейинчалик катта ер эгаларидан ижарага олиб-эккан деҳқонлар дарё бўйидаги қаторасига кетган катта-кичик бешта ҳавзага ўрнашган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Қапсанчилар қишлоғи деб аталар эди. Бу ерларга дарёдан сув чиқарадиган водокачкаларни босмачилар бузиб ташлагандан кейин, капсанчиларнинг бир қисми аста-секин ҳар ёққа кўчиб кетиб қолди. Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди; яна бир йили қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, экинлар куйиб кетди. Мана шу йилла-

ри, гарчи ҳукумат ёрдам берган бўлса ҳам, капсанчиларнинг яна бир қисми ҳар томонга кўчиб кетди. Шундай қилиб, беш маҳаллалик Капсанчилар қишлоғи Қўшчинор, Бақақуруллоқ, Қўғазордан иборат уч маҳалла бўлиб қолди.

Ёр ислоҳоти вақтида ва ундан кейин юзага чиқиб, қишлоқ совети атрофига тўпланган активлар азим бир дарё бўйида осмондан тўшадиган томчиға зор бўлиб ўтиришни кулгили бир ҳол ҳисоблаб, аввал район ижроия комитетига, ундан кейин область сув ҳўжалиги бошқармасига ариза беришди. (А. Қаҳҳор.)

428- машқ. Текстни ўқинг: сифат ва олмошларни белгиланг. Езилишига эътибор беринг.

Унсин сандиқдан катта тугўнни олиб очди-да, энг учи билан кўз ёшларини арта-арта, онасидан қолган буюмларни бир-бир назардан кечирди. Эскигина кўйлақ, четига гул тикилган рўмолча, икки дона алмисоқдан қолган ангишвона, икки дона тайёрланмаган хом дўппи... У ҳар қайсисини бирма-бир қўлига олиб, авайлаб сийпади, қалби ғам исканжасида қисилган ҳолда, узоқ хомуш ўтирди.

Рисолат кампир неварасини олдиға солнб, аллақайға дайдиб кетган. Шоқир ота тирикчилик дардида бозорға жўнаган. Тиқ этган товуш йўқ, қиз танҳо.

Тугўнда тағин акаси Йўлчининг майда-чуйда нарсалари: эски бир дўппи, қийиқ, сарғайиб кетган қоғозда русча ёзилган хат. Йўлчи ўлганда, Унсин унинг ён қиссасидан топиб олган эди бу хатни. Унсин дўппини қайта-қайта бармоқларининг учи билан авайлаб сийпади, лабларига тегизиб бир-икки ўнди, тағин эҳтиёт билан таҳлади, кўзларига суркади қўш қўллаб кўксига босди. Онаси ва акасининг хотираларига чўмиб юм-юм кўз ёшларини тўкди; аламдийда (зарралар кўз олдидан қаторлашиб ўтарди) қиз узоқ ҳушсиз ўтирди. Қишлоқдаги ҳаётдан турли манзаралар кўз олдидан қаторлашиб ўтарди: меҳрибон онаси, қалбига энг яқин, азиз Йўлчи акаси билан ҳаёлан гаплашгандай, товушсиз алланималарни пичирлаб қўярди. (Ойбек.)

429- машқ. Текстдаги гапларни морфологик таҳлил қилинг.

Ҳаёт тез оқиб борар, кунлар бир-бирига ўхшамас эди. Бу кунларнинг ҳар бири бир янгилик келтирар ва бу янгилик онани энди ташвишга солмас эди. Ҳар кеча нотаниш кишиларнинг келишлари, Андрей билан пичирлаб гаплашувлари, ярим кеча, саҳарларда ёқаларини баланд кўтариб, шапкаларини бостириб кийиб, эҳтиёт билангина қорбонгиликка кириб ғойиб бўлишлари борган сари кўпайди. Уларнинг ҳар бирида тортинчоқ бир руҳ ҳис этилар, ҳаммаси ҳам ўйнамоқ, қулмоқ истагандай бўлар, лекин сира вақтлари йўқ, ҳамма вақт шошилиб турардилар. Бир хиллари истеҳзоли ва жиддий, бир хиллари қувноқ, ёшлик кучи барқ уриб турган, баъзи бир хиллари эса ўйчан ва ювош бўлсалар-да, онанинг кўзига ҳаммаси бир хилда саботли ва имони мустаҳкам кишилар бўлиб кўринар; ҳар бирининг ўзига хос қиёфаси бўлган бу кишилар онанинг назарида ҳаммаси-бирдай, яъни ювош, лекин қатъий ва очик юзли,

мовий кўзли ва қарашлари эса худди Эммаусга кетаётган Масихнинг кўз қарашларидай мулойим ва забтли эди.

Она хаёлида уларнинг ҳаммасини Павелнинг теграсига тўплаб туриб, бирин-бирин кўздан ўтказар ва тўда орасида Павел душман кўзига чалинмайдиган бўлиб қўриқарди. (М. Горький.)

430- машқ. Текстни ўқинг. Портловчи ва қоришиқ ундош товушларни айтинг.

Эндигина қор кетган пайтлар. Яланғоч ер янги чўмилтирилган чақалоқдай бугланади, шаҳар ҳовлилари сув очиб ётади, асфальт кўчаларда эса енгил чанг кўтарилади. Кўп қаватли бинолар сояси гоҳ булутлар соясига қўшилиб йўқ бўлиб кетади, гоҳ яна қуёш чиқиб, оламга иссиқ-иссиқ нур сочганда, қайтадан пайдо бўлади. Баҳор нафаси ҳамма ёқни юмшатиб, алланечук бўшаштириб қўйган. Ҳаво майин ва тотли туюлади. Ҳали ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам, гўё узоқдан гул ҳиди келади. Ҳовлар ҳам одатдагидан кўра жаранглироқ ва аниқроқ эшитилади, бутун туйғулар эриб кетаётганга, кишининг аъзойи баданидан ёқимли ва мадорсизлантирувчи бир ҳовур ўтаётганга ўхшайди.

Илк кўклам ёғдулари ўқув корпусининг узун коридорларини равшанлаштириб юборган, қишда кундузи ҳам ёқиб қўйиладиган чироқлар энди ўчирилган эди. Бу коридорларда танаффус вақтида одам қайнайди. Лекин Маҳкам бир гуруҳ активистлар билан комсомол бюросидан чиққанда коридор бўшаб қолган ва у бошидан бу бошигача кўриниб турар эди. Қатор кетган аудиториялар ёпиқ, ичкаридан босинқи ғовур эшитиларди. (П. Қодиров.)

431- машқ. Берилган парчадаги омонимлар, синонимлар ва янги маъноли сўзларни аниқланг. Фразеологик бирликларнинг маъносини тушунтириб беринг.

Пўлат бетончилар бригадасининг бошлиғи Никитинни кичик ГЭС қуриладиган жойдаги брезентдан қилинган палаткадан топди. Палатка кичик ГЭС котлованининг бир четида, бўлиб, ундан бетончилар қилаётган барча иш яққол кўриниб турарди. Никитин палатканинг тўридаги стол ёнида ўтирарди. Пастаккина палатка шунча тор эдики, бригадир ўтирган столдан ташқари иккита курсидан бошқа нарса йўқ, бўлганда ҳам сиғмасди. Бригадир дафтардан йиртиб олинган қоғозни чап қўли билан ушлаб, бошини қийшайтирган ҳолда қўлт билан ниманидир ёзарди. У сеvimли трубкасини тишига тишлаб, тез-тез чекканидан, палатканинг ичи тутун билан қопланган эди. Ҳаяжондан Пўлатнинг йўтали тутди. Никитин кимдир палаткага кирганини сезиб, чап қўли билан юзини ушлаган ҳолда эшик томон ўтирилди. Қўзойнаги орқасидан бригадирнинг кўзлари азоб чекаётгандай сезилди-ю, Пўлат «тиши оғриятти», дея кўнглидан ўтказди. Бироқ, бригадир трубкасини сўриб, меҳрибонлик билан илжайди. Оғриқ азоби ичидаги бу кулги унинг юзини ёритмади, балки буриштиради, холос.

— Ҳа, бу томонларга қандай шамол учирди? Биз томонда нима кўн, шамол кўп. Биронтаси учуриб келганга ўхшайди-я, — у бўш турган курсини кўрсатди. — Утир нега тик турибсан? (Ш. Рашидов.)

432- машқ. Текстдаги эски ўзбек тилига хос сўзлар ва аффиксларни изоҳланг.

Кеч куз фасли. Эринчоқ қиш ҳали ўзини сездирган эмас. Уқтин-ўқтин ёмғир қуйиб, шариллаган сувлар тарновларни кўпориб туширади. «Рубъи маскун»да ягона бўлган пойтахт кўчаларида пиёдалар учун балчиқда юриш анча қийинлашади. Бироқ осмон яна тезда фирузаланиб, қуёш ҳатто баҳоргидай қиздира бошлайди. Боғчада дарахтлар олтин ранг билан товланар эди, барглар бирин-бирин жимгина, ялқовгина тўкилар, нам ерни ўпар эди.

Навоий кузнинг сўлғин нафосати билан нафас олган хиёбонларни оралаб, табиат ва ҳаётдаги ўзгаришлар устида фикр қилиб, кечинмалар, ҳисларга тўлиб юраркан, навқар келиб сафар учун отни тайёрлаб қўйганини билдирди. Шоир гўё Марвга — подшоҳ қошига жўнаш кераклигини энди эшитгандай иккиланиб: «Ҳозир борурман»,— деди-да, яна аввалгича секин кетди. Боғбонлар ва бошқа хизматчилар билан сўзлашди, уларнинг умалоқ-думалоқ болаларининг бошларини силади, кейин киссасидан олтин ва кумуш чиқариб ҳаммага «йўл оёқ» улашди. Болаларнинг шодлиги айниқса бениҳоят бўлди. Улар сакрашиб, чувиллашиб, тангаларни дам кафтларига қисиб, дам бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Катталар ўз хўжаларига «оқ йўл» тилаб, кўзларига ёнган самимий чўкур меҳр билан видолашдилар. (Ойбек.)

433- машқ. Текстдаги сифатларни аниқлаб, маъносини тушунтиринг. Сифат вазифасида келган отлар борми?

Инсоният озодлик йўлида қурбон бўлганларни ҳеч қачон унутмайди. Краснодарлик мард подпольечиларнинг ёрқин хотираси Ватанга муҳаббат намунаси, озодлик ва мустақиллик учун, бутун дунёда тинчлик учун кураш рамзи бўлиб ер юзидаги барча софдил кишиларнинг қалбида абадий яшайди.

Омон қолган ёш гвардиячиларнинг ёши ҳозир анчага бориб қолган. Баъзи бирларининг сочига оқ ҳам оралаган. Лекин биз уларни илгаригидай кичрайтиб, эркалатиб атаймиз: Вася, Жора, Валя, Радик... Биз учун улар ҳамиша навқирон, ҳозирги комсомол авлодининг замондошлари бўлиб қоладилар..

Ёш гвардиячиларнинг ҳайқали остида ҳамма вақт чаман-чаман гулдасталар ётади. Бутун дунёга юксак матонат, темир ирода намуналарини кўрсатган «Ёш гвардия» қаҳрамонларининг хотираси сўнмагандай, бу гуллар ҳам ҳеч қачон сўлмайди. Улар ўз ҳаётларини халқ бахти учун қурбон қилиб, абадий ўлмас бўлиб қолдилар.

Ватанга чексиз муҳаббат, ҳақ ишнинг таътанасига бўлган қатъий ишонч, адолат ғоялари йўлида фидойиликка тайёр туриш ҳисси ёш гвардиячиларни ана шундай жасоратга бошлади. Бугун чўлни ўзлаштираётган, Сибирь дарёларини жиловлаётган, тайгада йўл очаётган, янги шаҳарлар, посёлкалар, завод ва фабрикалар бунёд этаётганларни ҳам худди мана шу ҳис-туйғу меҳнат мўъжизаларига чорламоқда. Ёш гвардиячиларнинг шонли анъаналари ҳозирги ёш авлоднинг ажойиб меҳнат зафарларида ўзининг муносиб ифодасини топмоқда. (Қостенко.)

434- машқ. Феълларни аниқланг, замонга кўра турини, ясалишини тушунтиринг.

Иккинчи чорак тугаб, болалар қишки каникулга чиққандан бери Содиқнинг кўнгли жуда ғаш, иши ҳеч ривож топмайди, ривож топса ҳам, қадр топмайди. Бўлмаса, озмунча ишлар қилиб кўйдими? Унинг ўрнида бошқа одам бўлса районга байроқ бўларди: мактаб ремонтини муддатидан аввал сифатли қилиб тугатди. Тежаб қолган пулига спорт майдончаси қурди, минг ёққа елиб-югуриб тарих кабинети билан физика кабинетини кўнгилдагидек қилиб жизоҳлади. Завхознинг қақир-қуқури билан банд бўлиб ётган катта подвалнинг ярмини ремонт қилдириб, буфетга берди-да, буфет ўрнини кутубхонага қўшди, унинг ёнини қироатхона қилди. Юқори синф болаларининг кучи билан ғишт қуйиб, турли тўгаракларнинг ишлаши учун ҳовлининг бир четига алоҳида икки-уч хона қурди. Ўзи лой кечиб ишлади. Ёшроқ ўқитувчиларни ҳам сафарбар қилди. Бу ишларни самарали тугатгани ҳақида район раҳбарларига ўз вақтида рапорт берди. Келиб кўришиб маъқуллаб кетишди, район маорифи бўлимининг мудирини: «Қани энди сизга ўхшаган ташаббускор директордан кўпроқ бўлса!»— деб қўлини сиқди. (Шуҳрат.)

435- машқ. Ердамчи сўзларни ажратинг, уларнинг турларини тушунтиринг.

Бир йилдан сўнг Отабек уста Олим билан бирга Тошкентга келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. У меҳмонлар каби эди. Отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Олим билан бир ҳафта чамаси Тошкентда туриб, энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқроқдан қуръон товуши эшитилар эди. Икки туп чинор бутоқларида қўниб ўтирган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори-қўйи дўмбайган қабрлар бу тиловогга сомиё каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилиб оқар эди. Бирор соатдан кейин тиловог тўхталди. Отабек ҳолсизланиб, оёқ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагини кўриб, бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялингансимон унга яқин юриб келди.

— Ким бу?

— Мен Кумуш!...

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш!...— деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди.

Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди.

Эртаси куни Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Олим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкентга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277 (ҳижрий) йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи ўз танишидан бир хат олди. Хатда шу хабар ёзилган эди:

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Олмаота устидаги чор аскарлари билан тўқнашимизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб юртга ош берди. Ўзбек оғим қора кийиниб таъзия очди. (А. Қодирий.)

436-машқ. Текстдаги феълларни ажратиб, уларнинг тузилишига кўра турини аниқланг.

Тошкентнинг мўътадил иқлими қор тингандан кейин билинади. Офтоб ҳали қор ташлаган суюқ, оқиш булутлар ортидан чиқмаган бўлса ҳам, тушга бориб ҳамма ёқ илиб кетади. Тарновлардан тушган томчилар оппоқ қорга хол кўяди. Еру кўк илк кўкламдагидай юмшаб қолади.

Лекин кечаси осмон чарақлаб очилади-ю, аёз ўн-ўн беш даражага чиқиб кетади. Томлардан оқиб тушишга улгурмаган қор суви узун сумалақларга айланади.

Қирчиллама қиш.

Бироқ тонг отиб, офтоб чиқади-ю, кўлмаклар музи тешила бошлайди, тарновлар яна тилга киради, тун совуғида юпқа туюлган пальтолар кундуз зилдай оғирлашиб кетади.

Айни навбаҳор.

Офтоб ботиб, юлдузлар чиққан, тарновлар яна сукутга кира бошлайди, бўғотлар соқоли узая кетади, оёқ тағида қатқалоқ тақиллашга тушади.

Шунақа, ҳар куни тушда навбаҳор-у, тунда қирчиллама қиш, тонг отгандан кейин эса яна аста-секин кўклам кираётгандек бўлади.

Зуфар Ҳакимовичнинг кайфияти ҳам бир қанча вақт шундай кескин тебраниб юрди. Кўнгли зимистон бўла бошлаганда, бирдан ё проректор Назаров ёрдам қилиб қолар, ёки Зокирнинг мақола-сига ўхшаган бирор нарса пайдо бўлар ва кўнглини яна кўклам қилиб юборар эди. Лекин сўнги вақтларда унинг кўнглидан аччиқ қиш совуғи ҳеч аримай қолди.

Кароматов яна партбюрога секретарь қилиб сайланди. Ҳакимов билан проректор Назаров бу йил партбюро составидан тушиб қолди, мажлисда иккови ҳам кадрларга нотўғри муносабатда бўлгани учун танқид қилинди. Лекин бу ҳам ҳолва экан. (П. Қодиров.)

437-машқ. Берилган парчадаги равиш ва сонларни ажратиб, уларнинг турини айтиб беринг.

Меҳмонлар соат саккизларда йиғила бошладилар. Аксарият ўн-ўн икки киши жадидлар бўлиб, булар меҳмонхонанинг куйироғидан жой олдилар. Тўрда орқаларига қўйилган момиқ ёстиқларга суяниб гавдалари юмалоқ, гўштдор бир неча атоқли бойлар терилган эди. Салласини силлиқ ўраган, соқоли мошкичири, янги мовут тўн ва амиркон маҳсилларда баззоз Муҳаммадмансур, унинг

ўнг ёнида дегрезлик машхур аттор Тошпўлат. У соддароқ, қўнолроқ кийинган, бақбақаси қўш қават осилган, кенг ягринли, митти кўзлари айёр, калта тўрва соқолли, олтмиш ёшдаги киши. Унинг ёнида жадидларнинг муътабари Анвар қори ўтирар эди. Қори билан ёнма-ён ўтирган киши машхур адвокат Абдуллаҳўжа. У Москвада таҳсил кўрган, биринчи бўлиб олий маълумот олиб келганлардан: пакана, тўлароқ, олифта кийинган, юзлари жиддий, продалди, ақлли одам. Адвокатдан қуйроқда биринчи дафъа янги мактаб очган Масъудхон ўтирибди. У қотмадан келган, ўрта буй одам, кенг пешанали мулоим чеҳрасига қора мўйлов жуда яраган, содда кийинган, ўттиз беш ёшлардаги киши. Унинг ёнида ўрта ҳол бойваччалар орасида энг илғори, зиёлиси, қоп-қора кўзлари учқунли, йигирма беш ёшлардаги барваста йигит. У нотик, ҳазилга уста, русчани яхши биладиган, тузуккина маълумотли Жалилхон эди. Бошқалари — Муҳаммадмансур, бойнинг чап томонида ўтирганлар — Тошкентнинг машхур бойлари, катта ер-сув эгалари, бойваччалар, бир неча жадидлар...

Улфатлар қизғин суҳбатга киришиб кетдилар. (А. Қодирий.)

438-машқ. Текстдаги қўшма сўзларнинг ёзилишини қондалар асосида изоҳлаб беринг. Сонор товушларни кўрсатинг.

Бўғотлари тўкилиб турган торгина зах айвонда пастаккина омонат курсига ўтириб, Унсин маҳси тикар эди.

Қиз Шокир отанинг болаларга мослаб бичган бачкана маҳсиларини тикаркан, ипни қўлочкашлаб тортар ва пишиқ бўлсин учун уни тез-тез мумлаб қўяр эди. Қиз бутун зеҳни, диққатини бериб, чок тикарди.

Шокир ота Унсинни ўз қизидай севади, эркалайди, ачинади унга. «Унча кўз нурингни тўкма; қизим, нари-бери тикавер, бозор кўтараверади»,— дерди Унсинга. Қиз кўнмас: «Болаларга пишиқкина бўлгани яхши»,— дер эди кулиб.

Унсиннинг таърифи чор аτροφга тарқалган. «Қўли гул, толеи офтоб»,— деб мақтардилар уни. Одамлар шўсабадан буюртма маҳсиларни Шокир отага топширардилар. Айрим косиблар Унсинни ўзларига оғдириб олиш учун баъзан уриниб ҳам кўрардилар. Шокир отадан ва бувисидан яширин Унсиннинг олдига бирор кампирни юбориб, минг турли нарсалар — пўл, яхши кийим-бош, ҳатто бой куёвлар ҳам ваъда қилардилар, Унсин баъзиларини яхши гап билан қайтарар, баъзиларини койиб ҳайдар эди. «Ҳолни кўр, дардини сўр»,— дейдилар. Шердай оғам адо бўлди, орқасида соядай тиграб қолдим; ёлғиз жигарим Элмурод Русиянинг аёз ерларида не ғурбатларда юрибди. Менга кийим нима даркор, куёв нима даркор?! Маъни борми сизда?! Бас, жаҳлим чиқса, кавушингизни тўғрилаб қўяман»,— деб оғизларига урарди уларнинг.

Ҳеч ким уни аздай олмас, йўлдан уролмасди; ақлли, фаросатли қиз Шокир отани ўз отасидай севар, ҳурмат қилар эди. (Ойбек.)

439-машқ. Текстни ўқинг. Гапларнинг умумий сонини ва уларнинг тузилишига кўра турини аниқлаб айтинг.

Мақтабга келишгунча бир оғиз ҳам гаплашмадилар. Лекин ҳар иккови ҳам фақат бир нарсани — Гавҳарнинг эндиги тақдирини ўйлар эдилар. Эҳтимол, бу ёлғиз Гавҳарнинг тақдири эмасдир. Эҳтимол, бошқа нарсадир... Анча азизроқ, анча улугроқ нарсадир.

Теракзор чеккасида уларни иккинчи курс комсорги — тўлагина қиз кутиб олди.

— Штабга кирармишсиз.

Шундай деди-ю, айбдор одамдай бошини қуйи солганча ўз соясини босиб тез-тез юриб кетди.

— Мен ҳам...— деди Мансур Гавҳарнинг қўлини қаттикроқ қисиб.

— Йўқ, ўзим...— Гавҳар қўлини чиқариб олиш учун оҳиста тортди.

Мансур қўйиб юбормади.

— Ахир, ҳаммасига мен ҳам...— Мансурнинг ранги қув ўчиб, лабини маҳкам тишлади. Кўзларида ўт чақнаб кетди.— Мен ҳам айбдорман-ку.

Гавҳар уни ҳеч қачон шу аҳволда кўрмаганди. Мансур титрар, Гавҳарнинг қўлини борган сайин қаттикроқ қисарди.

— Йўқ, ҳеч қачон бормайсиз. Ҳеч қачон! Эшитдингизми, ҳеч қачон!— Мансурнинг ҳайқирғи ойдin сукунатда жаранглаб кетди. Гавҳар Мансурнинг шижоатли, қадрдон чехрасига узоқ тикилиб қолди.

«Нимага у айбдор? Нимаси учун? Мени ёнидан жилдиришни хоҳламагани, ҳеч нимани аямагани, яхши кўргани учунми?»

— Илтимос, Мансур ака... биласиз-ку, чўчийдиган ерим йўқ... Сиз билан кирсам... Яхши эмас-да?..

Штаб эшигига келишганда, Мансур ўзини босиб олди. Аввалтидай сокин, хотиржам бўлиб қолди. Гавҳар тахта зиналардан чиқиб бораркан, унинг сим ёғочга суяниб, далда бериб, жиямайиб турган кўзларини кўрди... (У: Ҳошимов.)

440-машқ. Текстни ўқиб, сўроқ гапларни аниқланг. Эга ва кесимларини топиб, сўроқларини айтинг.

Идорага Маҳмуд кириб келди. Унинг қош-киприкларига чанг кўнган, чехраси ҳам ҳорғин эди.

Ширмонхон уни кўриши билан қалби тўлгандай, чарчаган, букилмоқчи бўлган гавдасига кучли, бақувват тирғак қўйилгандай энгил тортди.

— Нега жимжитсизлар?— Маҳмуд стулга ўтириб, ўнг оёғини узатар экан, тиззасининг кўзини оҳиста гижимлаб қўйди.

— Тинчликми?

— Шундоқ, ўзимиз?— деди Ширмонхон унга савол назари билан қарар экан.— Азонлаб йўқсиз уйда? Одам юборган эдим.

— Яна Сайхонтепага бориб келяпман.

— Ҳа, нега?

— Устани ҳам олиб бордим. Балки бир неча чархпалак курсак, иложи бўлиб қолармикан, шунини ҳам бир ўйлаб кўрайлик, дедим...

— Бундан ташқари, сув кўрмаган, тош-метин десангиз-чи! Уни юмшатиш учун озмунча сув керакми?

— Демак, бозор куни насос олинади,— деди Маҳмуд хурсандлик билан тиззасига аста уриб.— Мақсудага айтиш керак, комсомоллар ҳам ишни бошлайверсин. Бу йил бир марта бўлса ҳам ҳосилдан қолмайлик.

Маҳмуд Мақсуданинг номини айтар экан, ранги билинар-билинемас оқарди. Танасида энгил титроқ тургандай бўлди. Узидаги ҳолатдан ўзи уялганиданми ёки буни бошқаларга сездирмаслик учунми, яна гап бошлади:

— Картошка экилса борми, ҳар биттаси энг ками чойнакдек бўлади деяверинг. Ер жуда бақувват.

— Жуда соз бўларди-да. Ҳосил яхши бўлиб берса, қишда ҳамма хонадонга етарди.

— Одамлар ҳам шунга қизиқиб қолишди-да. Ариқ қазиш бошланса, ҳамма бориб ишлайди. (С. Зуннунова.)

441-машқ. Ўқинг иккинчи даражада бўлакларни аниқлаб, турини айтинг.

Аҳмаджон бир неча ой таълим кўриб яхши пулемётчи бўлганидан кейин, бир вақтлар, аскарликка ариза берган кунларида, «дарров милтиқ оламан-у, урушга кетавераман» деб ўйлагани ёдига тушса, кулар эди.

У яхши пулемётчи бўлиб, синовдан ўтган бу кунларда Қизил Армия бир ярим минг километр масофада фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда ва Ленинград атрофида, Марказий фронтда, Харьков остоналарида, Азов денгизи, Қора денгиз бўйларида душманга қақшатқич зарбалар бермоқда эди. Москва қамал хавфи остида қолган кунларда ҳам машқи расо батальонлар мамлакат ичкарасида «занг босиб» ётганини эслаганда, ҳозир фронтнинг одамга эҳтиёжи тўғрисида бир нима дейиш қийин эди. Шунинг учун Аҳмаджон батальон ғарбга йўл тутганда ҳам «бирон жойда қолиб кетармиз» деб ўйлади. Бироқ эшелон Оренбургдан ўтди, аллақайси станцияда бир неча соат тўхтаб қолди. Ундан кейин батальоннинг бир қисми жанубга томон йўл олди.

Поезд секинлаб, гоҳ тўхтаб, гоҳ жадаллаб қор босган бепоён саҳродан борар эди, эртасига бир соатга яқин тўхтаб қолди. Билган кишиларнинг айтишига қараганда, бу хийлагина катта станция экан. (А. Қаҳҳор.)

442-машқ. Берилган парчадаги ундов ва буйруқ гапларни белгилаб, уларнинг фарқини тушунтириб беринг.

Бирдан Рустамнинг чеҳраси ёришди. Пешанасидаги билинар-билинемас чизиқча ёйилиб, аввалгидай кўзлари чақнаб кетди.

— Бўлмаса-чи? Сиз ҳам танийсизми уни?

— Дўстингиз-а?

— Энг яқин дўстим!

— Сирдош дўстингизми?

Рустам Муниснинг чеҳрасидаги кинояни кўриб, ҳайрон бўлди.

— Ҳа, нима эди?

Энди Мунис очиқ-ойдин киноя билан жилмайди. Тилла тишлари ярқ этиб кетди.

— Душманингиз бўлса-чи?

Рустам бир лаҳза довдираб қолди-ю, амаллаб ўзини босиб олди. Хотиржамлик билан сўради.

— Нимага унақа дейсиз, Мунис?

Мунис яна киноя билан кулди.

— Агар Одилжон мени сиздан рашк қилса-чи?

«Ҳа, Одилжон севар экан-да, уни? Нимага-бир оғиз ҳам айтмади? Муғамбирей!»

Рустам болаларча соддалик билан кулиб юборди.

— Нимага рашк қилади? Сиз билан менинг орамизда ҳеч гап йўқ-ку!

Мунис ҳамон уни эрмак қилгандай киноя билан жилмайиб ўтирар эди.

— Агар у сиздан нафратланса-чи?

Рустам юрагининг бир бурчагида билинар-билинемас оғриқ уй-фонганини сезиб, ўрнидан турди.

— Мунис,— деди иложи борича ўзини босишга уриниб,— мен сизларнинг дўстлигингизга аралашмайман. Илтмос, бизнинг дўстлигимизга сиз ҳам аралашманг! Келишдикми?

Муниснинг ранги қув ўчиб кетди. Шошилиб ўрнидан турди-ю, қичқириб юборишдан чўчигандай, лабларини маҳкам тишлаб, эшик олдига борди. Угирилиб қараб афсус билан бош чайқади.
(У. Ҳошимов.)

443- машқ. Текстини ўқинг, қўшма гапларни аниқланг. Содда гаплар таркибидаги ҳолларни, уларнинг турини айтинг.

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, қечга яқин Золоторевка қишлоғининг кираверишида тўхтаб қолди. Қишлоқнинг кираверишидаги уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар наридан-бери қазилган окопларига ўрнашиб, вироналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Жанг кун боғунча давом этди.

Қисм қоронғи тушгунча душмани олдинги окоплардан суриб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик ва тепалик ораликларини пулемётлардан ўққа тута бошлади. Уқ визиллар, ерни чангитар бош кўтарийнинг сира иложи йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишга буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмақлаб кетди. Йўл фақат битта: куйиб тушган ва ҳануз тутамоқда бўлган уйлар оша бориш керак эди. Ўт ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон подвалнинг ёнига бориб, иккита граната ташлади. Икки подвал емирилиб, немис пулемётлари унинг харобаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золоторевка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлинмаси ҳаммадан бурун кириб борди. (А. Қажҳор.)

444- машқ. Текстини ўқинг. Уюшиқ бўлакларни аниқлаб, гапнинг қайси бўлаклари уюшганини айтиб беринг.

Тошкентга келиб Янги Дўрмон — «Қизил Ўзбекистон» колхозини кўролмай қайтган киши армонда кетади. Ҳеч бўлмаса нарироққа бориб Оржоникидзе район марказининг чиқаверишидаги тепаликдан ёки колхоз раислари тайёрлайдиган мактабнинг катта йўл бўйидаги шийпонидан Дўрмонга бир қаралса, кўнгилдаги ҳар бир гўбор бир зумда тарқайди-кетади!

Этагини кўз илғамайдиган ранг-баранг, йирик-йирик ер карталари, боғлар ва чорбоғлардаги хиёбон, кўча ва йўллардаги садарайхондай қулф уриб, намозшомгулдай тарвақайлаб, гулхайридек бўйга зеб бериб ўсган дарахтлар; булар устида бўй чўзиб турган мирзатераклар; дарахтлар остидан, орасидан мўралаб турган оқ, пушти, сарғиш, кўкимтир деворлар, қизил ва яшил томлар... Шундай манзарани расмда кўрган киши «рассом жуда ошириб юборибди» дейди.

Дўрмонни боғ десангиз, минг-минг тонна пахтаси бор, пилласи бор; оқ олтинга кон десангиз, ширин-шакар меваси бор, қўй-қўзи, сигир-бузоқ, парранда-ю йилқиси бор.

Олачиפור Қурама ва Чимён тоғлари, оқ ўсма ранг паст-баланд адирлари, қирлари Дўрмоннинг тенги йўқ ҳуснига ҳусн кўшгани, уни ясагани, безатгани атайин яратилгандай туюлади. (А. Қаҳҳор.)

445- машқ. Уқинг. Эргашган қўшма гаплар ва уларнинг турларини аниқланг.

Тонг ёришганда, жанг бир оз босилди. Аҳмаджон уйилиб қолган гиштарни оралаб чорраҳага чиқди, қараса, тор кўчада тўрт немис автоматчиси олти қизил аскарни олдига солиб келаётибди. Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди. Немисларнинг бунчалик бамайлихотир келаётганини кўриб, Аҳмаджоннинг юраги орзиқиб кетди: наинки кеча кўни бўйи ва кечаси билан бўлган жангнинг якуни шу бўлса! Ҳозир бораётган отишма наинки немислар бизга эмас, биз немисларга кўрсатаётган сўнгги қаршилик бўлса!

Аҳмаджон эҳтиёткорлик билан автоматдан ўқ узиб тўрттала немисни қулатди. Бир лаҳза гангиган қизил аскарлар аҳволни дарров фаҳмлашди. Ҳатто зўрға келаётган ярадорлар ҳам ерда ётган қурооллардан олиб, кийикдай чаққонлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Аҳмаджон югурганича муқолишдан ўтган эди, бирданига уч немисга дуч келиб қолди. Масофа шу қадар яқин эдики, агар автомаи ўқланмаган бўлса, олдиндаги икки солдатни ота олмай қолар эди. Солдатлар йиқилгани замон уларнинг кетидан офицер тўппончасини Аҳмаджонга ўқталди. У ўттиз икки отар тўппончанинг тепкисини босганда, бирин-кетин чиқадиган ўттиз икки ўқнинг қаида ярми шу кенг кўкракдан жой олишига сира шубҳаланмаган эди. Бироқ Аҳмаджон нақд ўлим олдида шошиб қолмади. Унинг гангиб қолмаганлиги немиснинг ўзига ўлимни нақд қилиб қўйди. Нақд ўлим олдида немис эсанкиради, шунинг учун фақат иккита

ўқ уза олди, холос. Бунинг ҳам бири бекорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди. Аҳмаджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўзбекнинг бир қоқар болғачаси» — мушт билан жавоб қилди. Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди. (А. Қаҳҳор.)

446- машқ. Текстни ўқиб, кесимларни аниқланг ва уларнинг ифодаланишига ҳамда тузилишига кўра турини айтинг.

Чакалақзордан катта-кичик дарахтларни йиқитиб, мажақлаб чиққан танк ўрмалаганича Аҳмаджон пулемёти расчётига томон кела бошлади. У бир неча секунддан кейин етиб келади, пулемётни пайқаса, мажақлаб ўтиб кетади. Ягона чора уни граната билан қарши олиш эди. Аҳмаджон шериги билан гранаталарни чоғлаб, ҳаёт-мамот пайтини кутиб туришди.

Танк қирқ-эллик метр яқин келганда, Аҳмаджон ўша чакалақзордан чиққан қарийб бир рота немис пиёда аскарини кўриб қолди. Булар ҳаммаси ҳам милтиқ ва автоматларни тайёр тутган ҳолда рўйроғат бостириб келмоқда эди. Аҳмаджон бир қарорга келди. У қандай қарорга келганини айтмасданоқ, шериги англади ва пулемётни биргаллашиб окопга туширди. Танк гулдураганича келиб окоп устидан ўтиб кетди. Немис танкисти ўз танкининг гусеницаси совет жангчиларининг қонига бўялганига сира шубҳа қилмаган эди. Аҳмаджон пулемётни танк ўтганда нураб тушган тупроқ остидан бир силташда тортиб олди-да, дарҳол окоп бўйига ўрнатди ва немис пиёда аскарларининг яқинроқ келишини кутди.

Немислар ўқ чиқармасдан жадаллаб келмоқда эди. Юз-юз йигирма метр масофа қолди. Аҳмаджон кутар эди.

Саксон-тўқсон метр масофа қолганда, Аҳмаджоннинг шериги асабийлашди.

— Э, отсанг-чи! От, ахир!! — деди.

Аҳмаджон пулемётининг қабзасини маҳкам ушлаган ҳолда шчитнинг тешигидан душманни кузатар, афтидан, шеригининг сўзини эшитмас эди: Шериги иккинчи марта тажанглик қилгандан кейин эшитилар-эшитилмас деди:

— Юрагингни кенг қил, жўрам. Улим умидида шу ергача келгандан кейин, бу ёғига ҳам қўйиб бергинки, биронтаси ҳам ноумид қайтмасин. Бех-бех-бех...

Шундай пайтда Аҳмаджоннинг бу қадар совуққонлик қилиши шеригини тиш оғригидай бегоқат қилар эди. Ниҳоят, немислар олтиш-етмиш метр яқин келганда, Аҳмаджон худди немиснинг томоғидан бўғаётгандай бир ҳаракат билан пулемёт тепкисини босди.

Шундай шиддатли жанг кун бўйи давом этди. (А. Қаҳҳор.)

447- машқ. Берилган парчадаги тиниш белгиларининг қўлланиш сабаблариңи изоҳланг.

Машина эндигина уйқудан уйғонаётган шаҳарчани оралаб, борлиқни қуюқ тўзонга кўмиб, учиб кетди.

Шофёр сергак одам экан, бир лаҳзада анча янгиликларни — шаҳар ўсиб, обод бўлиб бораётганини, лекин машина ҳам кўпайиб

кетганидан, таксичиларнинг аҳволи оғир эканини ва яна хийла нарсаларни гапириб ташлади. У Воҳидни ҳам гапга солишга ури-ниб кўрди, лекин Воҳид суҳбатга тоби йўқ, чарчаган эди. Зотан, Воҳид бундай олис йўлга чиққанида, айниқса машинада сафар қилганида, жим ўтириб хаёл суришни яхши кўрарди. Узоқ йўл, бир-бирини тез алмаштириб турадиган янги манзаралар ҳамиша унинг руҳини эркалар, хаёлида ғамгинлик аралаш ёруғ уйлар, ширин орзулар уйғотарди.

Чорак соат ўтар-ўтмас, шаҳарча орқада қолди. Олдинда, то олисдаги тоғларга қадар, ям-яшил барра майса билан тўшалган текис дашт чексиз-чегарасиз ястаниб ётарди. Йўлнинг ўнг томони узоқдаги тепаликларгача бўм-бўш, на уй, на дарахт кўринар, чап томонда эса, хийла олдинда, таниш қишлоқлар кўзга чалинар, кўм-кўк толзорлар, оппоқ гуллагай боғлар бир-бирига туташиб кетарди.

Ҳар сафар ёзги дам олиш пайтларида қишлоққа келаётиб бола-лигидан таниш бу даштни, йўл бўйидаги тўп-тўп боғларни кўрганида, Воҳиднинг кўнгли ажойиб бир нурга, бошқача бир шодликка тўлиб, яйраб-ёзилиб кетарди.

Машина боя хийла узоқ кўринган боғларга етиб, гўё оппоқ гулдаста орасига шўнғиди. Урик шоҳлари силкиниб бир зум уйлар, кўчалар, узоқдаги тоғлар — ҳаммаси гўё кўркам оқ ва пушти ранг ёғдуга чўмилгандай туюлди Воҳидга. (О. Еқубов.)

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. П. — Акмал Пулат.	С. А. — Садриддин Айний.
А. У. — Амин Умарий.	С. Абд. — Собир Абдулла.
А. Қ. — Абдулла Қаҳҳор.	С. Аҳм. — Саид Аҳмад.
А. Қод. — Абдулла Қодирий.	С. Баб. — Сергей Бабаевский.
Ас. М. — Асқад Мухтор.	Т. Т. — Туроб Тула.
Е. М. — Енғин Мирзо.	Ф. Й. — Фозил Йулдош.
Ж. Ш. — Жуманнөз Шарипов.	Ч. Айт. — Чингиз Айтматов.
М. Г. — Максим Горький.	Ш. Одил. — Шамси Одил.
М. Исм. — Мирзакалон Исмоиллий.	Ш. Р. — Шароф Рашидов.
М. Мух. — Мумтоз Муҳамедов.	Э. Ж. — Эргаш Жуманбулбул.
М. Ш. — Михаил Шолохов.	Э. Р. — Эгам Раҳим.
Н. С. — Назир Сафаров.	Ғ. Ғ. — Ғафур Ғулум.
О. — Ойбек.	Ҳ. О. — Ҳамид Олимжон.
О. Е. — Одил Екубов.	Ҳ. П. — Ҳасан Пулат.
П. Т. — Нарда Турсун.	Ҳ. Ғ. — Ҳамид Ғулум.
П. Қ. — Пиримқул Қодиров.	Ҳ. Ҳ. — Ҳамза Ҳакимзода Нисезий.
Р. Б. — Рамаз Бобожон.	

Кириш	3
ФОНЕТИКА	
Унли фонемалар	7
Ундош фонемалар	8
Бўғин	10
Ургу	12
ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ	
Графика ҳақида умумий маълумот	15
Орфография ҳақида умумий маълумот	15
ОРФОЭПИЯ	
Орфоэпия ҳақида умумий маълумот	33
Унли говушлар орфоэпияси	33
Айрим ундошлар орфоэпияси	35
СУЗ. ЯСАЛИШИ	
ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ФРАЗЕОЛОГИЯ	
Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра турлари	41
Фразеологик бирикмалар	46
ГРАММАТИКА	
Морфология	
Сўзнинг морфологик структураси	50
Аффиксларнинг турлари	51
Сўз туркумлари	55
От	56
Отларнинг тузилишига кўра турлари	61
Отларнинг маъно жиҳатдан турлари	66
Сифат	69
Сон	76
Олмош	80
Феъл	88
Феъл замонлари	100
Феъл майллари	104
Ҳавиш	108
Бирдамчи сўзлар	113
Кумакчилар	113
Борловчилар	114
Юкламалар	116
Модал сўзлар	117
Ундовлар ва тақлидий сўзлар	118
Ундовлар	118
Тақлидий сўзлар	118
Синтаксис	
Сўз бирикмаси	123
Сўзларнинг узарб синтактик муносабатини ифодаловчи воситалар	124
Сенг ва эргаш боғланиш	126
Гап	131

Гапнинг мақсадга кўра турлари

Дарак гап
Сўроқ гап
Буйруқ гап
Ундов гап

Гапларнинг тузилишига кўра турлари

Содда гап
Гап бўлаклари
Бош бўлақлар
Иккинчи даражали бўлақлар
Сўз тартиби
Гапнинг уюшиқ бўлаклари
Ажратилган бўлақлар
Бир составли гаплар
Ундалма
Кириш сўз, кириш бирикмалар
Қўшма гап
Боғланган қўшма гаплар
Эргашган қўшма гаплар
Эргаш гапли қўшма гап турлари
Боғловчисиз қўшма гаплар
Мураккаб қўшма гаплар
Кўчирма ва ўзлаштира гап
Кўчирма гап билан автор гапида тиниш белгиларининг ишлатилиши

ПУНКТУАЦИЯ

Ўзбек пунктуациясининг асослари
Тиниш белгиларининг ишлатилиши

На узбекском языке

АСКАРОВА МАЗЛУМА,
АБДУРАХМАНОВ ХАЛИК

ПРАКТИКУМ ПО ГРАММАТИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Издание второе, переработанное

Для филологических факультетов
педагогических институтов

Тошкент — „Ўқитувчи“ — 1981

ИБ № 1879

Махсус редактор *Х. Жамолхонов*
Редактор *Х. Ғуломова*
Муқова расмони *В. Ворохов*

Бадний редактор *П. А. Бродский*
Техн. редактор *В. Проходова, Т. Сел*
Корректор *Д. Эргашева*

Теришга берилди 28.11.1981 й. Босишга рухсат этилди 5.10.1981 й. Формати 60×90/16
қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. „Литер.“ гарн. Юқори босма усулида босилди. Шартли
15,5. Нашр. л. 15,51. Тиражи 15000. Зак. № 372. Баҳоси 85 т.

„Ўқитувчи“ нашриети. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 205—80.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошк
„Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли. 1-босмахона. Тошкент, Ҳа
кўчаси, 21. 1981 й.

Типография № 1 Ташкентского полиграфического производственного объединения „Матбу
Государственного комитета УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торгов
Ташкент, ул. Хамзы, 21.